

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

**ΤΜΗΜΑ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΗΣ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ
ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ**

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ»**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**ΓΕΩΡΓΙΑ Α. ΤΣΑΜΠΙΚΑ
Α.Μ. 4242015007**

**ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΗΘΙΚΗΣ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ
ΤΗΣ ΑΕΙΦΟΡΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ**

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΈΛΕΝΑ ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΥ	ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ	ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ	ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ
ΜΑΡΙΑ ΚΑΪΛΑ	ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ	ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ	ΜΕΛΟΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ
ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΜΟΓΙΑΣ	ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ	ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ	ΜΕΛΟΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ

ΡΟΔΟΣ, 2018

Copyright © Τσαμπίκα Γεωργά, Ρόδος, 2018.

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς την συγγραφέα.

Η έγκριση της παρούσας Μεταπτυχιακής Διπλωματικής Εργασίας από το Τμήμα Επιστημών της Προσχολικής Αγωγής και του Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού της Σχολής Ανθρωπιστικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αιγαίου δεν υποδηλώνει την αποδοχή των απόψεων και των συμπερασμάτων που περιέχονται σε αυτό το έγγραφο και εκφράζουν την συγγραφέα.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

	Σελ.
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	6
ABSTRACT	7
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	8
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	9
 ΕΝΟΤΗΤΑ Α: ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο: ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ & ΑΕΙΦΟΡΙΑ	
1.1 Τουρισμός	22
1.1.1 Εισαγωγή	22
1.1.2 Η ιστορική εξέλιξη του τουριστικού φαινομένου	24
1.1.3 Μαζικοποίηση του τουρισμού	25
1.1.4 Η τουριστική ζήτηση	27
1.1.5 Τουριστική Προσφορά	32
1.2 Αειφορία	33
1.2.1 Εισαγωγή	33
1.2.2 Η έννοια της αειφόρου ανάπτυξης	34
1.2.3 Οι τρεις πυλώνες της αειφορίας	35
1.2.4 Βασικές αρχές της αειφόρου ανάπτυξης	36
1.3 Επιπτώσεις του τουρισμού	41
1.3.1 Οικονομικές επιπτώσεις	42
1.3.2 Κοινωνικές και πολιτισμικές επιπτώσεις	44
1.3.3 Περιβαλλοντικές επιπτώσεις	46
1.4 Τουρισμός και αειφορία	47
1.5 Εναλλακτικές προσεγγίσεις στον τουρισμό	51
1.5.1 Οικοτουρισμός (Ecotourism)	52
1.5.2 Υπεύθυνος τουρισμός (Responsible Tourism)	53
1.5.3 Τουρισμός Δίκαιου Εμπορίου (Fair Trade Tourism)	57
1.5.4 Ηθικός Τουρισμός (Ethical Tourism)	61

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο: ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ

2.1	Εισαγωγή	65
2.2	Η Φύση και οι πηγές των Εθνικών Νομικών Συστημάτων	66
2.3	Ο ρόλος του νόμου στη βιώσιμη ανάπτυξη του τουρισμού και της καταπολέμησης της φτώχειας ..	69
2.4	Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Τουρισμού	71
2.5	Ο Παγκόσμιος Κώδικας Ηθικών Αρχών για τον Τουρισμό (Global Code of Ethics for Tourism) ...	72
2.6	Τουριστικό Δίκαιο	77
2.6.1	Η έννοια του Τουριστικού Δικαίου	77
2.6.2	Το Τουριστικό Δίκαιο στην ελληνική έννομη τάξη	78
2.7	Η προστασία του περιβάλλοντος	80
2.7.1	Δίκαιο του Περιβάλλοντος - Σκοπός και Πεδίο εφαρμογής	80
2.7.2	Οι αρχές του Δικαίου του Περιβάλλοντος	83
2.7.3	Προστασία του φυσικού περιβάλλοντος	84
2.7.4	Προστασία από τις ρυπάνσεις	94
2.7.5	Προστασία της πολεοδομικής ανάπτυξης της χώρας	96
2.7.6	Προστασία του Πολιτιστικού Περιβάλλοντος	97
2.8	Μη τήρηση της νομοθεσίας	98

ΕΝΟΤΗΤΑ Β: ΤΟ ΗΘΙΚΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ & Ο ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο: ΗΘΙΚΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ

1.1	Δεοντολογία – Μη συνεπειοκρατικές θεωρίες (Deontology-non-consequentialist theories)	104
1.1.1	Θεολογία και ο Χρυσός Κανόνας (Theology and the Golden Rule)	105
1.1.2	Καντιανή ηθική (Kantian ethics) – Δαισθητισμός (Intuitionism)	107
1.1.3	Κοινωνικό Συμβόλαιο (Social Contract)	110
1.2	Τελεολογία – Συνεπειοκρατικές θεωρίες (Teleology-consequentialist theories)	114
1.2.1	Ωφελμισμός (Utilitarianism)	115
1.2.2	Ηδονισμός (Hedonism)	118
1.2.3	Εγωισμός (Egoism)	122
1.2.4	Ηθική της Αρετής (Virtue Ethics)	125
1.3	Κοινωνική Δικαιοσύνη (Social Justice).....	129
1.4	Πολιτισμικός Σχετικισμός (Cultural Relativism).....	134

1.5	Ηθική της φροντίδας (Ethics of care)	137
-----	--	-----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο: Η ΗΘΙΚΗ ΛΗΨΗ ΑΠΟΦΑΣΕΩΝ

2.1	Εισαγωγή	142
2.2	Τα βήματα και τα βασικά στοιχεία στη διαδικασία της ηθικής λήψης αποφάσεων	144
2.3	Η Θεωρία της γνωστικής ανάπτυξης του Kohlberg	146
2.4	Η ταξινόμηση των ηθικών ιδεολογιών του Forsyth	148
2.5	Το μοντέλο δράσης του Rest	149
2.6	Το πλαίσιο της ηθικής έντασης του Jones	153
2.7	Το πλαίσιο των ηθικών αρχών του Schumann	155

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο: ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΕΣ ΗΘΙΚΕΣ & ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ

3.1	Εισαγωγή	160
3.2	Περιβαλλοντική ηθική	168
3.2.1	Η Περιβαλλοντική Ηθική Εν Γένει	168
3.2.2	Η Περιβαλλοντική Ηθική στον Τουρισμό	179
3.3	Η Ηθική Οικονομία ή η Οικονομική Ηθική	184
3.3.1	Η Ηθική Οικονομία Εν Γένει	184
3.3.2	Η Ηθική Οικονομία στον Τουρισμό	188
3.4	Η Επιχειρηματική ηθική	192
3.4.1	Η Επιχειρηματική Ηθική Εν Γένει	192
3.4.2	Η Επιχειρηματική Ηθική στον Τουρισμό	195
3.5	Σημεία σύγκλισης ή απόκλισης των παραπάνω πεδίων για μια βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη	197

ΕΝΟΤΗΤΑ Γ: ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΗΘΙΚΗΣ ΣΤΟΝ ΤΟΥΡΙΣΜΟ. ΤΟΜΕΙΣ ΗΘΙΚΟΥ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝΤΟΣ

1.1	Εισαγωγή.	202
1.2	Περιβάλλον	203
1.2.1	Η κτιριακή υποδομή	203
1.2.2	Η εκμετάλλευση των αιγιαλών	207
1.2.3	Οι μεταφορές και η κλιματική αλλαγή	210

1.2.4	Η μεταχείριση των ζώων	212
1.3	Κοινωνία και πολιτισμός	214
1.3.1	Κοινωνία	214
1.3.2	Πολιτισμός	216
1.4	Οικονομία	218
1.4.1	Η απασχόληση	218
1.5	Ανθρώπινα δικαιώματα και ανθρώπινη εκμετάλλευση	221
1.5.1	Τα ανθρώπινα δικαιώματα	221
1.5.2	Η ανθρώπινη εκμετάλλευση	226
	Συμπεράσματα	230

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

1.1	Η εργασία στον τουρισμό	260
1.1.1	Η νομική φύση της εργασιακής σύμβασης	260
1.1.2	Τα συμβαλλόμενα μέρη της εργασιακής σύμβασης	261
1.1.3	Διαδικασία πρόσληψης προσωπικού	262
1.1.4	Μισθολογικές αποδοχές των εργαζομένων	264
1.1.5	Άδειες Ξενοδοχοϋπαλλήλων	265
1.1.6	Αλλοδαποί/ές εργαζόμενοι/ες στις ξενοδοχειακές μονάδες	265
	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	267

Περίληψη

Ο τουρισμός συνιστά ένα φαινόμενο, το οποίο εξελίσσεται από την αρχαιότητα έως σήμερα. Στις μέρες μας ο τουρισμός θεωρείται βαρυσήμαντος τομέας της τριτογενούς παραγωγής, ο οποίος συμβάλλει στην οικονομική μεγέθυνση των χωρών, προκαλώντας τόσο θετικές όσο και αρνητικές επιπτώσεις, οι οποίες εντοπίζονται στην οικονομία, στην κοινωνία και στο φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον. Παράλληλα, ο τουρισμός στο πλαίσιο της αειφορικής ανάπτυξης αναπτύσσεται εντός τριών πλαισίων, αυτών της οικονομίας, της κοινωνίας και του περιβάλλοντος, ενώ η τουριστική ανάπτυξη είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την παραγωγή προϊόντων και υπηρεσιών, για την οποία απαραίτητη είναι η χρήση παραγωγικών συντελεστών και η εκμετάλλευση ανθρωπίνων και φυσικών πόρων. Δημιουργείται με αυτόν το τρόπο μία σχέση αλληλεξάρτησης μεταξύ της οικονομίας, της κοινωνίας και του περιβάλλοντος, τομείς οι οποίοι ταυτόχρονα συνιστούν τους τρεις πυλώνες της αειφόρου ανάπτυξης. Αυτή η σχέση αλληλεξάρτησης οδηγεί πολλές φορές σε διαμάχες, ακόμη και συγκρούσεις μεταξύ των ενδιαφερομένων, δημιουργώντας ζητήματα ηθικής, στα οποία σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η διαδικασία της λήψης των αποφάσεων. Η συγκεκριμένη εργασία αναδεικνύει τα ζητήματα ηθικής, τα οποία εντοπίζονται στον τομέα του τουρισμού στο πλαίσιο της αειφορικής ανάπτυξης, επισημαίνοντας ταυτόχρονα το ρόλο της ηθικής γενικά και της εφαρμοσμένης ηθικής ειδικά για την επίτευξη της αειφορίας στον τομέα του τουρισμού, εστιάζοντας στους τομείς της οικονομίας, της κοινωνίας και του περιβάλλοντος. Τέλος, για το σκοπό αυτό, τονίζει τη σημασία της ηθικής λήψης αποφάσεων, προωθώντας έτσι τη συστηματική ανάπτυξη ηθικού προβληματισμού από τη μεριά των υποκειμένων που εμπλέκονται παντοιοτρόπως στο χώρο του τουρισμού.

Λέξεις Κλειδιά: Τουρισμός, αειφορία, περιβαλλοντική ηθική, ηθική οικονομία, επιχειρηματική ηθική, ηθική, αξίες, ζητήματα ηθικής & αειφορικός τουρισμός.

Abstract

Tourism is a phenomenon, evolving from antiquity to the present day. Nowadays tourism is considered a crucial sector of tertiary production, which contributes to the economic growth of the countries, causing both positive and negative effects, which are found in the economy, in society and in the natural and man-made environment. At the same time, tourism in the context of sustainable development evolves within three frameworks, those of the economy, society and the environment, while tourism development is inextricably linked with the production of products and services, for which is necessary the usage of productive factors and the exploitation of human and natural resources. This creates a relationship of interdependence between the economy, society and the environment, which are at the same time the three pillars of sustainable development. This relationship of interdependence often leads to controversy, even conflicts amongst stakeholder, creating ethical issues in which the decision-making process plays an important role. This work highlights ethical issues identified in the tourism sector in the context of sustainable development, while stressing the role of ethics in general and applied ethics in particular for achieving sustainability in the tourism sector, focusing on the sectors of the economy, society and the environment. Finally, to this end, it stresses the importance of ethical decision-making, thus promoting the systematic development of moral reflection on the part of the subjects involved in tourism.

Key words: Tourism, sustainability, environmental ethics, ethical economy, business ethics, ethics, values, moral issues in sustainable tourism.

Πρόλογος

Το ενδιαφέρον μου σχετικά με την ηθική γενικότερα μορφοποιήθηκε μέσα από την εξέλιξη της μέχρι τώρα ζωής μου. Σε αυτό συνέβαλε τόσο το οικογενειακό μου περιβάλλον, μέσα από την ανάπτυξη ηθικών αξιών και στάσεων, όσο και η κοινωνία γενικότερα μέσα από την παροχή των ποικίλων εμπειριών. Στην πορεία όλων αυτών των ετών και μέσα πλέον από τη συνεχή εξέλιξη μου στον εργασιακό χώρο, το ενδιαφέρον μου αυτό χρειάστηκε πολλές φορές να ενταχθεί και σε ένα επαγγελματικό επίπεδο, καθώς μέσω της εναλλαγής αντικειμένων και της ανάληψης νέων θέσεων εργασίας, ήρθα αντιμέτωπη με ποικίλα ζητήματα ηθικού ενδιαφέροντος, ειδικά σε ότι αφορά στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων.

Στη διάρκεια των μεταπτυχιακών μου σπουδών, στο πλαίσιο της γενικότερης ενασχόλησης μου με τα περιβαλλοντικά θέματα γενικότερα και τη συσχέτιση αυτών με την αειφορία και την εκπαίδευση ειδικότερα, μου γεννήθηκε έντονα το ενδιαφέρον της συσχέτισης της ηθικής με τους τομείς της οικονομίας, της κοινωνίας και του περιβάλλοντος, οι οποίοι συνιστούν και τους τρεις πυλώνες της αειφορίας. Η συσχέτιση όμως αυτή από μόνη της πολλές φορές δεν είναι αρκετή, καθώς συνήθως ως κρίσιμο σημείο θεωρείται η στιγμή που λαμβάνεται μια απόφαση. Το γεγονός επίσης ότι γεννήθηκα, ζω και δραστηριοποιούμαι σε ένα νησί, το οποίο θεωρείται ως πυλώνας στην τουριστική ανάπτυξη της χώρας μας, επιφορτιζόμενο ωστόσο με τις θετικές και αρνητικές συνέπειες του μαζικού τουρισμού, με οδήγησε στην επιλογή και στη μελέτη του συγκεκριμένου θέματος, το οποίο συνίσταται στα ζητήματα ηθικής στον τουρισμό στο πλαίσιο της αειφορικής ανάπτυξης, με έμφαση στη λήψη αποφάσεων.

Την απόφαση μου αυτή στήριξε με τις κριτικές της παρατηρήσεις η καθηγήτρια Έλενα Θεοδωροπούλου, η οποία ανέλαβε και την εποπτεία της παρούσας μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας. Για την πολύπλευρη βοήθεια που μου προσέφερε καθ' όλη τη διάρκεια της προσπάθειας μου αυτής, τις πολύτιμες θεωρητικές και πρακτικές κατευθύνσεις που μου έδωσε, αισθάνομαι την ανάγκη να την ευχαριστήσω θερμά. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω τα υπόλοιπα μέλη της τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής, κ. Καίλα και κ. Μόγια για τις αξιόλογες παρατηρήσεις τους. Η εργασία αυτή δεν θα είχε όμως ποτέ ολοκληρωθεί, χωρίς την ηθική και υλική υποστήριξη του συζύγου μου, τον οποίο και ευχαριστώ.

Επιπλέον, θα ήθελα στο σημείο αυτό να ευχαριστήσω όλους τους διδάσκοντες στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα, που βοήθησαν να αναβαθμίσω τις δεξιότητές μου και να αποκτήσω μια ολοκληρωμένη επιστημονική άποψη και στάση σε ζητήματα περιβαλλοντικής και εκπαιδευτικής φύσεως, και όχι μόνο, καθώς και τους/τις συμφοιτητές/τριες μου που υπήρξαν συνοδοιπόροι σε αυτό το υπέροχο ταξίδι που πραγματοποιήσαμε μαζί.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους όσους στάθηκαν και συνεχίζουν να στέκονται δίπλα μου όλα αυτά τα χρόνια της ζωής μου, καθώς και όλους εκείνους, οι οποίοι μου προσέφεραν εμπειρίες, θετικές και αρνητικές, συντελώντας με αυτό τον τρόπο στην ηθική μου ανάπτυξη, καθώς και στη διεύρυνση της κρίσης και της σκέψης μου σε ποικίλα καθημερινά ζητήματα.

Εισαγωγή

Είναι γεγονός ότι η τουριστική δραστηριότητα δεν αποτελεί ένα νέο φαινόμενο, καθώς τα ταξίδια και οι μετακινήσεις των ανθρώπων υπήρξαν από τους σπουδαιότερους παράγοντες εξέλιξης στην ανθρώπινη ιστορία. Ο 19^{ος} αιώνας συνέβαλε σημαντικά στην εξέλιξη και στον εκσυγχρονισμό του τουρισμού, μέσω της ανάπτυξης ενός σημαντικού αριθμού τεχνολογικών και οργανωτικών παραγόντων όπως ο σιδηρόδρομος, τα ατμόπλοια, οι Tour-Operators, τα ξενοδοχεία πολυτελείας και οι ταξιδιωτικοί οδηγοί. Όμως ο 20^{ος} αιώνας με τις μεγάλες οικονομικές, τεχνολογικές και πολιτικές εξελίξεις που τον χαρακτηρίζουν, είναι αυτός ο οποίος μετέτρεψε τον τουρισμό της «ελίτ» του 19^{ου} αιώνα σε ένα φαινόμενο μαζικής κατανάλωσης. Ωστόσο, η ουσιαστική ανάπτυξη του διεθνούς τουριστικού φαινομένου πραγματοποιήθηκε μετά το πέρας του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και ειδικά το τελευταίο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα και των αρχών του 21^{ου} αιώνα, όπου πλέον το συγκεκριμένο φαινόμενο φαίνεται να αποκτά πραγματικές βιομηχανικές δομές. Έτσι, στις μέρες μας ο τουρισμός αποτελεί βαρυσήμαντο τομέα της τριτογενούς παραγωγής, ενώ η συμβολή του στην οικονομική μεγέθυνση πολλών χωρών θεωρείται ζωτικής σημασίας, καθώς αποτελεί σημαντική πηγή εισοδήματος και νέων θέσεων εργασίας των ατόμων μιας κοινωνίας.

Αδιαμφισβήτητα, ο τουρισμός έχει πολλές θετικές συνέπειες, αλλά ταυτόχρονα και πολλές αρνητικές, καθώς η υπέρμετρη ανάπτυξή του δημιουργεί πολλά ζητήματα με δυσμενή αποτελέσματα στις κοινωνίες και στους πολιτισμούς των χωρών υποδοχής. Επιπλέον, η τουριστική δραστηριότητα εξελίσσεται εντός τριών πλαισίων, αυτών της οικονομίας, του περιβάλλοντος και της κοινωνίας, καθώς η τουριστική ανάπτυξη είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την παραγωγή, μέσω των προϊόντων και των υπηρεσιών που προσφέρει και κατά συνέπεια με τη χρήση των παραγωγικών συντελεστών και την εκμετάλλευση των φυσικών και ανθρώπινων πόρων. Δημιουργείται έτσι αβίαστα μία σχέση αλληλεξάρτησης μεταξύ της οικονομίας, της κοινωνίας, του πολιτισμού και του περιβάλλοντος, η οποία σχέση πολλές φορές δοκιμάζεται μέσα από διαμάχες ή ακόμη και συγκρούσεις, κατά τη διαδικασία λήψης των αποφάσεων. Οι αποφάσεις αυτές κινούνται ως επί το πλείστον στο πλαίσιο των κανόνων δικαίου, χωρίς ωστόσο να αποκλείεται ορισμένες φορές μιας μορφής παρέκκλισης από αυτούς. Μάλιστα, σε κάποιες περιπτώσεις γίνεται εκμετάλλευση κάποιων ρυθμίσεων του νόμου για οικονομικό όφελος των οικονομικών μονάδων.

Δημιουργούνται με αυτόν τον τρόπο δύο «αντίπαλα στρατόπεδα», αυτό της υπέρμετρης οικονομικής-τουριστικής ανάπτυξης από τη μια μεριά και της ορθής διαχείρισης των ανθρώπινων και φυσικών πόρων, καθώς και του φυσικού περιβάλλοντος γενικότερα από την άλλη. Το οξύμωρο στην παραπάνω αντίθεση είναι ότι και οι δύο πλευρές έχουν ως κοινό στόχο την ευημερία της χώρας. Διαφοροποιούνται όμως στο γεγονός ότι οι αποφάσεις που λαμβάνονται σχετικά με τα διάφορα ζητήματα που προκύπτουν, στηρίζονται σε διαφορετικά αξιολογικά κριτήρια, τα οποία διαμορφώνονται με βάση τις οικονομικές, κοινωνικές και ηθικές αξίες της κάθε μία από τις παραπάνω ομάδες.

Αναπόφευκτα λοιπόν προκύπτουν ζητήματα ηθικής, τα οποία χαίρουν ιδιαίτερης προσοχής. Σε αυτό ακριβώς το σημείο η ηθική και ειδικότερα ο κλάδος της εφαρμοσμένης ηθικής καλείται να συντελέσει στη γεφύρωση του χάσματος που δημιουργείται κατά τη διαδικασία λήψης των αποφάσεων. Άλλωστε, δεν αρκεί πλέον να γνωρίζουμε μόνο την Τουριστική Νομοθεσία ή το Δίκαιο του Περιβάλλοντος, ή τη σχέση οικονομίας και περιβάλλοντος, ή ακόμη και τις πολιτικές της αιεφόρου ανάπτυξης. Αντίθετα, πρέπει να είμαστε σε θέση να εφαρμόζουμε τις γνώσεις αυτές, τηρώντας συγκεκριμένο αριθμό ηθικών αρχών και κανόνων για την επίτευξη ενός αξιόπιστου και βιώσιμου τουρισμού, συνδυάζοντας την Οικονομία με την Οικολογία, το Περιβάλλον με την ανάπτυξη και το απελευθερωμένο Διεθνές Εμπόριο με την προστασία των περιβαλλοντικών, κοινωνικών και πολιτιστικών ιδιαιτεροτήτων των χωρών.

Για την επίτευξη του παραπάνω στόχου είναι πλέον καιρός να ξεκινήσει να γίνεται συζήτηση βασισμένη σε έννοιες όπως η Περιβαλλοντική Ηθική, η Επιχειρηματική Ηθική και η Ηθική της Οικονομίας, με απώτερο σκοπό την εύρεση σημείων σύγκλισης μεταξύ τους για την αποτελεσματική και ουσιαστική ανάδειξη της σχέσης τουρισμού και αιεφορίας. Καθώς μάλιστα οι τομείς της οικονομίας, της κοινωνίας, του περιβάλλοντος και του πολιτισμού αποτελούν ταυτόχρονα και τους άξονες της αιεφορικής ανάπτυξης, η μελέτη των ηθικών ζητημάτων που αναπτύσσονται στο πλαίσιο της συνάρτησης τουρισμού και αιεφορίας καθίσταται αναγκαία. Επιπρόσθετα, η ηθική λήψη αποφάσεων θεωρείται σημαντικός παράγοντας προκειμένου να επιτευχθούν τα μέγιστα σε αυτήν την προσπάθεια.

Η μεταπτυχιακή εργασία αναπτύσσεται σε τρεις ενότητες. Στην πρώτη και στη δεύτερη ενότητα της εργασίας επιχειρείται η θεωρητική προσέγγιση του ερευνητικού αντικειμένου, ενώ η τρίτη ενότητα επικεντρώνεται στα πρακτικά ηθικά ζητήματα που εντοπίζονται στον τομέα του τουρισμού. Πιο συγκεκριμένα:

Η **πρώτη ενότητα**, η οποία αφορά στο φαινόμενο του τουρισμού, αποτελείται από δύο κεφάλαια. Στο **πρώτο κεφάλαιο** παρουσιάζεται η σύζευξη του τουρισμού και της αιεφορίας. Για το σκοπό αυτό, παρατίθενται οι βασικές έννοιες του τουρισμού και της αιεφορίας, οι επιπτώσεις του τουριστικού φαινομένου, οι εναλλακτικές προσεγγίσεις στον τουρισμό, καθώς και η σύζευξη τουρισμού και αιεφορίας. Στο **δεύτερο κεφάλαιο**, γίνεται λόγος για την τουριστική νομοθεσία και συγκεκριμένα για το ρόλο του νόμου στη βιώσιμη ανάπτυξη του τουρισμού, μέσα από την παρουσία του Παγκόσμιου Οργανισμού Τουρισμού και του Παγκόσμιου Κώδικα Ηθικών Αρχών για τον Τουρισμό, καθώς επίσης και αναφορά στο Τουριστικό Δίκαιο και στο Δίκαιο του Περιβάλλοντος, στο οποίο και δίνεται μεγαλύτερη έμφαση.

Στη **δεύτερη ενότητα**, η οποία απαρτίζεται από τρία κεφάλαια, μελετάται το ηθικό φαινόμενο και ο τουρισμός. Ειδικότερα, στο **πρώτο κεφάλαιο** επιχειρείται μια θεωρητική προσέγγιση των ηθικών θεωριών, η οποία περιλαμβάνει τη Δεοντολογία-Μη συνεπειοκρατικές θεωρίες, την Τελεολογία-Συνεπειοκρατικές θεωρίες, την Κοινωνική Δικαιοσύνη, τον Πολιτισμικό Σχετικισμό και

την Ηθική της φροντίδας. Στο **δεύτερο κεφάλαιο** πραγματοποιείται η θεωρητική παρουσίαση των εφαρμοσμένων ηθικών, δηλαδή της Περιβαλλοντικής Ηθικής, της Ηθικής Οικονομίας και της Επιχειρηματικής Ηθικής, ταυτόχρονα όμως και η συσχέτισή τους με το φαινόμενο του τουρισμού, καθώς και τα σημεία σύγκλισης ή απόκλισης των παραπάνω πεδίων για μια βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη. Στο **τρίτο** κεφάλαιο παρουσιάζονται τα βήματα και τα βασικά στοιχεία της ηθικής λήψης αποφάσεων, καθώς και τα κυριότερα μοντέλα των θεωριών ηθικών κρίσεων που εντοπίζονται στη βιβλιογραφία και αφορούν στη διαδικασία αυτής.

Τέλος, η **τρίτη ενότητα**, επικεντρώνεται στα ζητήματα ηθικής στον τουρισμό. Για το σκοπό αυτό μελετώνται οι τομείς ηθικού ενδιαφέροντος και συγκεκριμένα το περιβάλλον, η κοινωνία και ο πολιτισμός, η οικονομία, καθώς και τα ανθρώπινα δικαιώματα και η ανθρώπινη εκμετάλλευση.

Η εργασία ολοκληρώνεται με την παράθεση των γενικών συμπερασμάτων και προτάσεων, καθώς και της βιβλιογραφίας.

Σκοπός και στόχοι της έρευνας

Στην παρούσα μελέτη, ο γενικός σκοπός της συγκεκριμένης εργασίας είναι η ανάδειξη και η μελέτη των ηθικών ζητημάτων, τα οποία πλαισιώνουν τη συνάρτηση τουρισμού και αειφορίας, καθώς και η επισήμανση του ρόλου της ηθικής και συγκεκριμένα της εφαρμοσμένης ηθικής στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων για την επίτευξη της αειφορίας στην τουριστική δραστηριότητα.

Ειδικότερα, στόχοι της έρευνας είναι:

- Να αναγνωρισθούν και να καταγραφούν τα ηθικά ζητήματα που αναπτύσσονται στον τομέα του τουρισμού, στο πλαίσιο της αειφορικής ανάπτυξης
  - Να γίνει περιγραφή και ομαδοποίηση των καταγεγραμμένων ηθικών ζητημάτων
  - Να εντοπισθούν οι παράγοντες, οι οποίοι δύναται να συμβάλλουν στην ανάπτυξη ηθικών ζητημάτων στον τομέα του τουρισμού στο πλαίσιο της αειφορικής ανάπτυξης
  - Να παρουσιασθεί η Τουριστική Νομοθεσία ως αναπόσπαστο κομμάτι για την ανάλυση και τη διαχείριση των ζητημάτων ηθικής στο πεδίο του τουρισμού
  - Να τονισθεί ο ρόλος της ηθικής γενικά, καθώς και ο ρόλος της εφαρμοσμένης ηθικής ειδικά (Περιβαλλοντική Ηθική, Ηθική Οικονομία, Επιχειρηματική Ηθική), για την ανάδειξη της σύζευξης τουρισμού και αειφορίας
-
- Να αναγνωριστούν και να αποσαφηνιστούν έννοιες στην συνδρομή των παραπάνω πεδίων, οι οποίες αποκτούν ιδιαίτερη σημασία για τη μελέτη της βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης υπό το πρίσμα των ηθικών ερωτημάτων που αυτή θέτει
  - Να παρουσιασθούν οι θεωρίες ηθικής κρίσης ως υποβοήθημα στην ηθική λήψη αποφάσεων

Ερευνητικό πρόβλημα και ερευνητικά ερωτήματα

Η παρούσα έρευνα, λαμβάνοντας υπόψη τα όσα αναφέρθηκαν ως τώρα, αναπτύσσεται στη βάση του εξής ερευνητικού ερωτήματος:

Στον τομέα του τουρισμού, στο πλαίσιο της αιφορικής ανάπτυξης εντοπίζεται η ύπαρξη ηθικών ζητημάτων, οικονομικής, κοινωνικής και περιβαλλοντικής φύσεως, τα οποία είναι αλληλοεξαρτώμενα, ενώ παράλληλα δύναται να οφείλονται σε ποικίλους παράγοντες, όπως η μη τήρηση της κείμενης νομοθεσίας, η υπερίσχυση της υπέρμετρης οικονομικής-τουριστικής ανάπτυξης σε βάρος του φυσικού και πολιτισμικού περιβάλλοντος και των δικαιωμάτων των ατόμων μιας κοινωνίας, τα αντικρουόμενα συμφέροντα, καθώς και την απουσία βασικών στοιχείων ηθικής στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων. Ωστόσο, καθίσταται επιτακτική η ανάγκη της επίτευξης μιας ισορροπίας μεταξύ των τριών πυλώνων της αιφορίας, δηλαδή της οικονομίας, της κοινωνίας και του περιβάλλοντος, με στόχο μια βιώσιμη ανάπτυξη στον τομέα του τουρισμού, ώστε να μπορέσουμε να κληροδοτήσουμε στις επόμενες γενεές το φυσικό και πολιτισμικό μας πλούτο, συμβάλλοντας ταυτόχρονα στην εξάλειψη της φτώχειας και της αδικίας στον πλανήτη μας.

Παράλληλα, στο πλαίσιο αυτό ανακύπτουν οι εξής ερευνητικές υποθέσεις:

- Στο πλαίσιο μιας βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης αναδύονται ηθικά ζητήματα, τα οποία χρήζουν προσοχής καθώς οδηγούν σε συγκρούσεις
- Τα αίτια αυτών των ηθικών ζητημάτων είναι αποτέλεσμα πολλών παραγόντων, οι οποίοι πολλές φορές είναι αλληλοεξαρτώμενοι και επηρεάζουν τη διαδικασία λήψης των αποφάσεων
- Το υπάρχον νομοθετικό πλαίσιο δεν εφαρμόζεται απόλυτα σε κάθε περίπτωση λήψης των αποφάσεων
- Η ηθική και ειδικά η εφαρμοσμένη ηθική, μέσω της Περιβαλλοντικής Ηθικής, της Ηθικής Οικονομίας και της Επιχειρηματικής Ηθικής συμβάλλουν στην επίλυση των διαφωνιών που προκύπτουν από τα ηθικά ζητήματα
- Η ηθική λήψη αποφάσεων συντελεί στη συστηματική ανάπτυξη ηθικού προβληματισμού από τη μεριά των υποκειμένων που εμπλέκονται παντοiotρόπως στο χώρο του τουρισμού

Σημαντικότητα και κίνητρο

Η μεταπολεμική ανάπτυξη του τουρισμού, ιδιαίτερα στην πρώτη του φάση (1960-1980), δημιούργησε μία ευφορία, η οποία στηρίχθηκε στα ιδιαίτερα θετικά οικονομικά δεδομένα που προέκυψαν για τις τουριστικές περιοχές σε ότι αφορά την αύξηση των εισοδημάτων, την ενίσχυση της απασχόλησης, καθώς και τη διεύρυνση της παραγωγικής βάσης των τοπικών οικονομιών, ιδιαίτερα σε τουριστικές περιοχές της υπαίθρου. Το πρότυπο το οποίο υιοθετήθηκε, τόσο ως αποτέλεσμα της αντίστοιχης ζήτησης, όσο και της πολιτικής των tour-operators ήταν αυτό του μαζικού τουρισμού.

Ωστόσο, το συγκεκριμένο πρότυπο προϋποθέτει μεγάλο αριθμό επιχειρήσεων, καταλυμάτων διαφορετικών τύπων, υποδομές και υπηρεσίες προσανατολισμένες στην εξυπηρέτηση των τουριστών, σε ανθρώπινο δυναμικό ικανό να εργαστεί, συχνά σε εποχιακή βάση, στον τουρισμό, αλλά και σε εκτεταμένη χρήση φυσικών και πολιτιστικών πόρων (Κοκκώσης, Τσάρτας & Γκρίπα, 2011: 84).

Έτσι, ο τουρισμός και οι δραστηριότητές του σχετίζονται άμεσα με το φυσικό, ανθρωπογενές και κοινωνικο-πολιτισμικό απόθεμα της τοπικής κοινωνίας, το οποίο είναι απαραίτητο για την ικανοποίηση των τουριστικών αναγκών. Εντούτοις, εάν επιδίωξή μας είναι η επ' άπειρο (αειφόρος) ανάπτυξη αυτών των πόρων, τότε θα πρέπει να τους χρησιμοποιούμε με τέτοιο τρόπο, ώστε αφενός μεν να επιτρέπει την ικανοποίηση των οικονομικών και τουριστικών αναγκών, αφετέρου δε να διασφαλίζει την αέναη διατήρηση και βιωσιμότητα αυτών. Η επίτευξη όμως του συγκεκριμένου στόχου, απαιτεί μια ολιστική προσέγγιση, τόσο σε τοπικό, όσο και σε περιφερειακό, εθνικό αλλά και διεθνές επίπεδο (Harris & Leiper, 1995 όπ. αν. στον Κιλίπρη, 2009: 49).

Καθώς μάλιστα η τουριστική ανάπτυξη εξαρτάται για τους περισσότερους προορισμούς από το πλούσιο φυσικό περιβάλλον, την ύπαρξη πολιτιστικών πόρων και την τοπική κοινωνία, οι τουριστικοί προορισμοί, οι οποίοι δεν προσφέρουν περιβαλλοντική ποιότητα καλούνται να αντιμετωπίσουν τα επακόλουθα της υποβάθμισης της ποιότητας του προσφερόμενου προϊόντος, γεγονός που συμβάλει στη μείωση των αφίξεων, καταλήγοντας στο μαρασμό τους. Για το λόγο αυτό κάθε οικονομική δραστηριότητα είναι αναγκαίο να ακολουθεί τις αξίες της αειφορίας και να διασφαλίζει τη συνέχειά της. Κάτι τέτοιο μπορεί να επιτευχθεί καλύτερα μέσω της ανάπτυξης των εναλλακτικών μορφών τουρισμού, οι οποίοι δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στο φυσικό περιβάλλον και στην αειφορία (Ανδριώτης, 2008: 65).

Επί τούτω, η πεποίθηση ότι μέσω της αειφορίας οι τουριστικοί προορισμοί δύναται να επιτύχουν μια ισόρροπη ανάπτυξη, έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον πολλών ερευνητών, κυβερνώντων και διεθνών οργανισμών (ο.π.: 64). Ωστόσο, όπως παρατηρεί ο Wheeler (1992a & 1992b, όπ. αν. στον Ανδριώτη, 2008:64), αν και οι θεωρητικές έννοιες της αειφορίας έχουν γίνει αποδεκτές σήμερα από πολλούς, εντούτοις υπάρχει περιορισμένη κατανόηση των εφαρμογών της. Επιπλέον, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Farrell (1999, όπ. αν. στον Ανδριώτη, 2008:64), η άσκηση της αειφορίας σε δεοντολογικό πλαίσιο φαίνεται πολύ απλή, καθώς στις περισσότερες των περιπτώσεων γίνεται αναφορά στο τι πρέπει να γίνει, όμως στην πραγματικότητα αποτελεί μια έννοια πολύπλοκη, της οποίας οι αρχές αναφέρονται από πολλούς, αλλά οι πραγματικές της πρακτικές και στρατηγικές δύσκολα εφαρμόζονται.

Παράλληλα, σύμφωνα με τους Lovelock & Lovelock (2013), υπάρχουν όλο και πιο έντονες προσκλήσεις από πολλούς τομείς της κοινωνίας για τον τουριστικό κλάδο, τη μεγαλύτερη βιομηχανία στον κόσμο, για την υιοθέτηση μιας πιο ηθικής προσέγγισης στον τρόπο λειτουργίας του. Συγκεκριμένα, έχει δοθεί έμφαση η οποία εστιάζεται στην ανάγκη για μια περισσότερο ηθική προσέγγιση στον τρόπο με τον οποίο η τουριστική βιομηχανία αλληλεπιδρά με τους

καταναλωτές/τριες, το περιβάλλον, με τους αυτόχθονες πληθυσμούς, τους φτωχούς και τους προορισμούς, οι οποίοι υποφέρουν από παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Το κίνητρο λοιπόν της συγκεκριμένης εργασίας αποτελεί το γεγονός, ότι ενώ το μεγαλύτερο μέρος της έρευνας σχετικά με τη σύζευξη τουρισμού και αειφορίας εστιάζει κυρίως στις αρνητικές επιπτώσεις του τουρισμού και στην προώθηση των εναλλακτικών μορφών τουρισμού, ως τη λύση για την αντιμετώπισή τους, εντούτοις παρουσιάζει σημαντικό κενό στη διερεύνηση των ηθικών ζητημάτων που εντοπίζονται στον τομέα του τουρισμού στο πλαίσιο της αειφορικής ανάπτυξης και ειδικά στην επίλυση αυτών κατά τη διαδικασία λήψης των αποφάσεων, ιδιαίτερα στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία.

Συνεπώς, η σημαντικότητα της εν λόγω μελέτης έγκειται στο γεγονός, ότι έρχεται να καλύψει αυτό το κενό, εστιάζοντας περισσότερο σε μια ηθική, όχι τόσο δεοντολογική προσέγγιση για την επίλυση των ηθικών ζητημάτων που παρουσιάζονται στον τομέα του τουρισμού σε συνάρτηση βέβαια με την αειφόρο ανάπτυξη και επιπλέον να τονίσει το ρόλο της ηθικής γενικά και της εφαρμοσμένης ηθικής ειδικά, στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων, μέσα σε ένα πλαίσιο αναστοχασμού και ηθελημένης δράσης, που πηγάζει εκ των έσω.

Θεωρητικό πλαίσιο

Αδιαμφισβήτητα, σημαντική επιδίωξη της σύγχρονης παγκόσμιας κοινωνίας αποτελεί η ικανοποίηση των αναγκών των μελών της, με στόχο την αύξηση του βιοτικού τους επιπέδου και την ευημερία των χωρών γενικότερα.

Πέρα όμως από την ικανοποίηση των βιοτικών αναγκών, τα μέλη των ανεπτυγμένων χωρών έχουν και άλλου είδους ανάγκες – επιθυμίες όπως οι τουριστικές, για την ικανοποίηση των οποίων απαραίτητη είναι η παραγωγή τουριστικών αγαθών και υπηρεσιών, μέσω της ανάπτυξης της παραγωγικής δραστηριότητας και της χρήσης πόρων. Έτσι, δημιουργούνται οικονομικές σχέσεις, τις οποίες μελετά η Τουριστική Οικονομία, η οποία αποτελεί δυναμικό κλάδο της οικονομικής δραστηριότητας (Ηγουμενάκης, 2007: 44).

Γενικά, ο τουρισμός θεωρείται μια επιτυχημένη βιομηχανία, η οποία αναπτύσσεται με γεωμετρική πρόοδο σε παγκόσμιο επίπεδο και έχει σχετικά μικρή διάρκεια ζωής. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο που έχει συνδυαστεί με την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη των λαών και των κρατών. Παράλληλα, ο τουρισμός αποτελεί φαινόμενο του λεγόμενου «δυτικού κόσμου», και η Ελλάδα ως μέλος αυτού, ανήκει σε μια ιδιαίτερη κατηγορία με τεράστιες προοπτικές ανάπτυξης, λόγω του μοναδικού φυσικού περιβάλλοντός της, της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς της, του κλίματός της, της καθαρότητας των θαλασσών της και της κουλτούρας των κατοίκων της. Συνιστά, δηλαδή, τον κοιμώμενο γίγαντα της εθνικής μας οικονομίας (Καραγιάννης & Έξαρχος, 2016: 17).

Ωστόσο, η σύγχρονη κοινωνία έρχεται αντιμέτωπη με το δίλημμα από τη μια να προστατεύσει και να διατηρήσει τους πόρους της γης και από την άλλη να συνεχίσει να αναπτύσσεται οικονομικά

στοχεύοντας στην οικονομική και κοινωνική ευημερία, καθιστώντας κοινώς αποδεκτή τη δημιουργία σημαντικής αντιστάθμισης μεταξύ οικονομικής αναπτύξεως και ποιότητας του περιβάλλοντος. Όμως, ο βαθμός οικονομικής ανάπτυξης μιας χώρας, συνδέεται πολλές φορές με την εξάρτησή της από τον τουρισμό, ο οποίος αποτελεί τη λύση στα οικονομικά προβλήματα των χωρών, οδηγώντας έτσι στην αλματώδη ανάπτυξή του, με δυσμενείς συνέπειες για το περιβάλλον. Δημιουργούνται με αυτό τον τρόπο περιβαλλοντικά ζητήματα που έχουν να κάνουν με την εξάντληση των φυσικών πόρων, τη ρύπανση, τις φυσικές επιπτώσεις, τη φέρουσα ικανότητα ή ακόμη και την τουριστική φέρουσα δυναμικότητα (Καρβούνης & Γεωργακέλλος, 2003).

Τα περιβαλλοντικά αυτά ζητήματα προσπαθούν να βρουν λύσεις μέσα από ένα νομοθετικό πλαίσιο που ορίζεται από το Δίκαιο του Περιβάλλοντος. Μεταξύ άλλων το Δίκαιο του Περιβάλλοντος έχει να κάνει με θέματα που αφορούν στην προστασία των δασών και του θαλάσσιου χώρου, της πολεοδομικής ανάπτυξεως της χώρας και του πολιτιστικού περιβάλλοντος (αρχαιότητες-μνημεία-μουσεία, θρησκευτικά μνημεία, παραδοσιακές περιοχές και ευρωπαϊκή πολιτιστική κληρονομιά), εξελίσσοντας τη νομολογία γύρω από αυτό (Παναγόπουλος, 2004). Ταυτόχρονα όμως, με το Δίκαιο του Περιβάλλοντος, τα θέματα που σχετίζονται με την προστασία του περιβάλλοντος μελετώνται και αναλύονται και από την Τουριστική Νομοθεσία, η οποία μεταξύ άλλων καλείται να ορίσει το νομοθετικό πλαίσιο για θέματα που έχουν να κάνουν με την οικοδόμηση και λειτουργία των ξενοδοχειακών μονάδων, τα είδη και τις προδιαγραφές των καταλυμάτων, τη λειτουργία των ξενοδοχείων και τέλος την προσφερόμενη εργασία στον τουρισμό (Ευθυμιάτου-Πουλάκου, 2004).

Παρόλα αυτά οι κανόνες δικαίου πολλές φορές καταστρατηγούνται στο βωμό του κέρδους και της ευημερίας, θέτοντας ηθικά ζητήματα κατά τη διαδικασία λήψης των αποφάσεων. Σύμφωνα με τον Ουσέρ (2011: 52-53), εάν οι πλούσιοι ακολουθούσαν κάποιους ηθικούς κανόνες το κοινωνικο-οικονομικό σύστημα μιας χώρας θα λειτουργούσε τέλεια από τη στιγμή που είναι στη βάση του ορθά σχεδιασμένο. Όμως, όχι μόνο δεν ακολουθούν τους κανόνες, αλλά τους χρησιμοποιούν και προς όφελος τους με στόχο τα αποτελέσματα των αποφάσεων τους να αποδώσουν μεγαλύτερη ωφέλεια στους ίδιους. Ο ίδιος μάλιστα τονίζει την ανάπτυξη και προώθηση ενός ηθικού μάρκετινγκ, δηλαδή μιας ηθικής οικονομίας στηριζόμενης σε αξίες με σκοπό την ευημερία, η οποία δε διασφαλίζεται μόνο μέσα από το οικονομικό σύστημα, αλλά και μέσα από την ηθική συμπεριφορά.

Ειδικότερα, η στρατηγική του μάρκετινγκ μέσα από την προσπάθεια για την ευημερία της κοινωνίας συνετέλεσε στην αλλαγή του τρόπου σκέψης των ατόμων μιας κοινωνίας, προωθώντας την εμπορευματοποίηση της ιδιωτικής ζωής, την σπουδαιότητα των οικονομικών αξιών και την εκμετάλλευση των κοινωνικών αναγκών, δημιουργώντας με αυτόν τον τρόπο έναν αριθμό μελών της κοινωνίας που με έναν ιδιαίτερο τρόπο ζωής στοχεύουν να κυριαρχήσουν πάνω στους άλλους, ικανοποιώντας τις δικές τους καταναλωτικές ανάγκες. Το φαινόμενο αυτό μπορεί να οριστεί ως απληστία, του οποίου αποτέλεσμα είναι η απώλεια των ηθικών αξιών της κοινωνίας μας. Αυτή η απληστία προωθείται περισσότερο από τον τρόπο ζωής των πλουσίων και την προβολή του μέσα από

τη δημοσιότητα. Καθώς όμως το κυνήγι της απληστίας δεν πρέπει να παραμερίζει την ηθική συνειδητότητα, οι ενέργειες και ο τρόπος ζωής της ευημερούσας τάξης, δεν υποστηρίζουν κάτι τέτοιο, καθώς δεν φαίνεται να διέπονται από ηθικούς κανόνες και ηθική συνειδητότητα. Έτσι, «η ελίτ που έχει φτάσει στην ευημερία αδυνατεί να αποκτήσει ηθική ελευθερία» (ο.π.: 31-32).

Όμως καθώς από τη μια μεριά η απληστία στην κατανάλωση αγαθών και υπηρεσιών και οι οικονομικές αξίες ελέγχουν τη συνείδηση του καταναλωτή θεωρώντας ότι όλα αγοράζονται (Ουσέρ 2011: 31), από την άλλη πλευρά υφίσταται ο ηθικός καταναλωτισμός, ο οποίος αναφέρεται στη συμπεριφορά καταναλωτών που ενεργούν με ηθικά κριτήρια, δηλαδή αφορά στην ηθική κατανάλωση που λαμβάνει υπόψη τους συμπεριφορικούς κανόνες της κοινωνίας ή ακόμη καλύτερα τι είναι ωφέλιμο για την κοινωνία (Tilikidou, 2010).

Σήμερα μάλιστα στο πλαίσιο της προσπάθειας προώθησης του ηθικού καταναλωτισμού στον τομέα του τουρισμού γίνεται προβολή του όρου «ηθικός προορισμός». Ο όρος «ηθικός προορισμός» παρουσιάζεται από τον εθελοντικό, μη κερδοσκοπικό οργανισμό «EthicalTraveller» - ένα πρότζεκτ του Earth Island Institute στο Berkeley - ο οποίος κάθε χρόνο εκδίδει λίστα με τις πιο «ηθικές χώρες» του αναπτυσσόμενου κόσμου. Ως «ηθική χώρα» νοείται εκείνη που δείχνει σεβασμό ως προς τα ανθρώπινα δικαιώματα, την προστασία του περιβάλλοντος, την κοινωνική ευημερία και το καλό των ζώων. Ο συγκεκριμένος λοιπόν οργανισμός παροτρύνει τους καταναλωτές - τουρίστες να ενισχύσουν αυτές τις χώρες στα μελλοντικά ταξίδια τους, έναντι άλλων που υστερούν στους παραπάνω τομείς, δίνοντας έτσι το μήνυμά τους με τις ταξιδιωτικές επιλογές τους και κίνητρο στις χώρες αυτές να προσπαθήσουν ακόμη περισσότερο (Greenwald, Lefevre, Blakemore, Lance & Blansfield, 2015).

Πολλές φορές άλλωστε, οι περισσότεροι από εμάς, έχουμε γίνει μάρτυρες γεγονότων, όπως για κάποιο πλοίο που δεν είχε συντηρηθεί σωστά και βούλιαξε συμπαρασύροντας στο θάνατο ανθρώπους, ή για μια έκρηξη σε ένα εργοστάσιο, η οποία θα μπορούσε να είχε αποφευχθεί, αν είχαν ληφθεί τα κατάλληλα μέτρα, ή ακόμη και για κάποιο εργοστάσιο που με τα απόβλητά του μόλυνε το παρακείμενο ποτάμι. Έτσι, παρά το γεγονός ότι υπάρχουν νόμοι, οι οποίοι προβλέπουν κυρώσεις για τις επιχειρηματικές ατασθαλίες, δεν υπάρχει η ηθική αποφυγή της κλοπής, της απάτης ή των εγκληματικών ενεργειών, αλλά στην πραγματικότητα, η υποχρέωση να πληρωθεί το τίμημα, υφίσταται μόνο εφόσον ο υπαίτιος συλληφθεί. Καθώς λοιπόν η νομοθεσία θέτει κανόνες για θέματα τα οποία μπορούν να «μετρηθούν», η ηθική ξεκινά από εκεί όπου οι νόμοι δεν έχουν σαφή δυνατότητα να τεθούν υπό έλεγχο με την εφαρμογή της νομοθεσίας (Θανόπουλος, 2009).

Επιπρόσθετα, τα περιβαλλοντικά ζητήματα αρκετές φορές αντανakλούν τα κοινωνικά προβλήματα των μελών μιας κοινωνίας. Επομένως, προκειμένου να βρεθεί λύση γι' αυτά, στο πλαίσιο μιας βιώσιμης ανάπτυξης που επιδιώκεται, θα πρέπει να τεθεί στους στόχους της και η αλλαγή του τρόπου ζωής και σκέψης του ανθρώπου και ιδιαίτερα του δυτικού κόσμου (Γεωργόπουλος, 2002: 480-481). Όμως, οποιαδήποτε αλλαγή προϋποθέτει αντίστοιχη μεταβολή των αξιών και των στάσεων του ατόμου και τον προσανατολισμό του σε μια Περιβαλλοντική Ηθική, η οποία θα προσπαθήσει να θέσει

νέα θεμέλια στη σχέση του ανθρώπου με το περιβάλλον. Είναι αυτή η οποία θα ορίσει το πεδίο των κανόνων συμπεριφοράς μας προς τους άλλους μη ανθρώπινους οργανισμούς (ο.π.: 38-39).

Για όλους τους παραπάνω λόγους και αναγνωρίζοντας τη σημαντικότητα του τουρισμού στην οικονομία, στην κοινωνία, στο περιβάλλον και στον πολιτισμό, ο Παγκόσμιος Οργανισμός Τουρισμού προχώρησε στη θέσπιση του Παγκόσμιου Κώδικα Ηθικής για τον τουρισμό, ο οποίος επικεντρώνεται σε ένα σύνολο αρχών και κανόνων που στοχεύει στη βιώσιμη ανάπτυξη του τουρισμού και απευθύνεται σε όλα τα ενδιαφερόμενα μέρη (τοπικές και εθνικές αρχές, τοπική κοινωνία, επαγγελματίες του τουριστικού κλάδου, τουρίστες), τονίζοντας τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις κάθε πλευράς. Σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Κώδικα Ηθικών Αρχών για τον τουρισμό, βασικό στόχο αποτελεί: «η προώθηση μιας δίκαιης, υπεύθυνης και βιώσιμης παγκόσμιας τουριστικής τάξης πραγμάτων, της οποίας τα οφέλη θα μοιραστούν σε όλους τους τομείς της κοινωνίας, στο πλαίσιο μιας ανοικτής και φιλελεύθερης διεθνούς οικονομίας».

Ειδικότερα, η εξέταση των ηθικών ζητημάτων στον τουρισμό επικεντρώνεται στις αρνητικές συνέπειες του τουρισμού και κυρίως σε οτιδήποτε θεωρείται ανήθικο, παράνομο και βλαβερό. Τα κύρια ηθικά θέματα δε, συνοψίζονται στα εξής:

- Καταστροφή του περιβάλλοντος,
- Αλλοίωση της κοινωνικής και πολιτισμικής υφής,
- Μετακίνηση πληθυσμών,
- Εκμετάλλευση εργαζομένων στην τουριστική βιομηχανία,
- Τουρισμό με αμφίβολη ηθική υπόσταση (Παγκόσμιος Κώδικας Ηθικών Αρχών για τον Τουρισμό).

Εντούτοις, ο Παγκόσμιος Κώδικας Ηθικών Αρχών για τον τουρισμό, δεν υποστηρίζεται από την κατανόηση για το πως οι επαγγελματίες στην τουριστική βιομηχανία λαμβάνουν τις αποφάσεις τους (Hudson & Miller, 2005: 385). Σύμφωνα με τους McDonald & Beck-Dudley (1994), οι δύο προσεγγίσεις της ηθικής λήψης αποφάσεων, οι οποίες συγκέντρωσαν τη μεγαλύτερη προσοχή στη βιβλιογραφία είναι αυτές που βασίζονται στις θεωρίες της Δεοντολογίας και της Τελεολογίας. Όπως μάλιστα αναφέρουν οι Hudson & Miller (2005: 384-385), μια κοινή έκφραση για τις δύο προσεγγίσεις είναι ότι η Δεοντολογία θεωρεί ως περισσότερο σημαντικά τα μέσα από το σκοπό, ενώ για την Τελεολογία ο σκοπός δικαιολογεί τα μέσα. Παρόλα αυτά, η ηθική λήψη αποφάσεων ενδέχεται να επηρεαστεί από ποικίλους παράγοντες, μεταξύ των οποίων και από το είδος του ηθικού διλήμματος που αντιμετωπίζεται στην εκάστοτε περίπτωση.

Εν κατακλείδι, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η ηθικοποίηση της οικονομικής επιστήμης και της επιχειρηματικής δραστηριότητας δε σημαίνει ότι λειτουργεί ανασταλτικά και αποτρεπτικά από την οικονομική και επιχειρηματική ανάπτυξη. Γι' αυτό και το δίλημμα που τίθεται δεν είναι κατά πόσο η ηθική αποτελεί σχήμα οξύμωρο, αλλά το πως η ηθική και η επιχειρηματική -

οικονομική δραστηριότητα μπορούν να συνυπάρξουν ως ισότιμοι εταίροι με κοινά συμφέροντα και κοινό στόχο (Αντωνίου, 2008: 331).

Μεθοδολογική προσέγγιση

Η μέθοδος που επιλέχθηκε στην Παρούσα μεταπτυχιακή εργασία είναι η Αυτοτελής Βιβλιογραφική Έρευνα που σκοπεύει να ερευνήσει και έπειτα να αναπτύξει το θέμα της έρευνας μόνο βιβλιογραφικά, χωρίς δηλαδή τη συλλογή καινούργιων στοιχείων, αλλά μονάχα τη χρήση όσων στοιχείων υπάρχουν ήδη. Δηλαδή, δεν συνιστά απλά μία καταγραφή γεγονότων και θεωριών, αλλά μία διαδικασία που απαιτεί αφαιρετική ικανότητα και επιστημονική οργάνωση δεδομένων. Αποτελεί μια οργανωμένη καταγραφή της ερευνητικής περιοχής που εξετάζεται, των κρίσιμων ερωτημάτων που εμπλέκονται σε αυτή και των μεθόδων αντιμετώπισης όπως αυτές έχουν παρουσιαστεί στην βιβλιογραφία.

Εντούτοις, σύμφωνα με τη Θεοδωροπούλου (2016), η βιβλιογραφική έρευνα ως διαδικασία υπερβαίνει τη λογική της συγκέντρωσης της βιβλιογραφίας, προσεγγίζοντας περισσότερο τη λογική της κατάστρωσης ενός ερευνητικού σχεδίου, το οποίο διαμορφώνεται στη βάση βιβλιογραφικών δεδομένων, αναφέρεται και παραπέμπει σε βιβλιογραφικά δεδομένα και επικαλείται βιβλιογραφικά δεδομένα. Κοινώς περιλαμβάνει όλη εκείνη τη διεργασία, η οποία αναπτύσσεται από την απόφαση της έρευνας μέχρι και την διαμόρφωση του ερευνητικού σχεδίου, καθώς επίσης και την πραγματοποίηση της ερευνητικής πορείας, αποτυπώνοντας ταυτόχρονα όλα τα παραπάνω με τη μορφή ενός συλλογιστικού σχήματος (ή: η ίδια η ερευνητική εργασία και η συγγραφή της ταυτίζονται με την βιβλιογραφική έρευνα). Στην εργασία δε, η οποία αρθρώνεται εξ'ολοκλήρου ως βιβλιογραφική έρευνα, δύναται να θεωρηθεί ότι το θεωρητικό πλαίσιο (ως θεωρητικό πλαίσιο της ίδιας της βιβλιογραφικής έρευνας) αποτελεί ακριβώς το θεωρητικό σκελετό στον οποίο βασίζεται η ερευνητική πορεία, η οποία στην πραγματικότητα αντιστοιχεί στην πορεία επίλυσης ενός (του) ερευνητικού προβλήματος.

Στη βιβλιογραφική έρευνα η ερευνητική διαδικασία τείνει να αποτυπώνεται σε ενότητες κειμένου. Μάλιστα, το κείμενο που είναι προϊόν βιβλιογραφικής έρευνας, επιτρέπει να αναδυθεί η επιλεγμένη ερευνητική πορεία, καθώς επίσης και ένα-ένα τα βήματα, τα οποία συγκροτούν αυτή την πορεία, αποδεικνύοντας ταυτόχρονα την ενδόμυχη λογική της. Μεταξύ άλλων η βιβλιογραφική έρευνα συνιστά είδος μη εμπειρικής έρευνας, αποδεικνύοντας η ίδια την εγκυρότητά της, με τον τρόπο που συνοδεύει και τεκμηριώνει τη συγκρότηση και επίλυση του ερευνητικού προβλήματος, ενώ η τεκμηρίωσή της είναι συνυφασμένη με ποιοτικές στρατηγικές, κατά κανόνα ερμηνευτικές. Με άλλα λόγια ο χάρτης της βιβλιογραφικής έρευνας αντιστοιχεί στον εννοιολογικό χάρτη, τον οποίο ο ίδιος ο ερευνητής είναι ικανός να καταστρώσει, εμπιρεύοντας στο μέγιστο βαθμό τους περιορισμούς αυτής της ικανότητας. Τέλος, η βιβλιογραφική έρευνα δεν ταυτίζεται με τη βιβλιογραφική επισκόπηση (ως

γενική ενημέρωση) ή τη βιβλιογραφική ανασκόπηση (ως αναφορά σε όλα τα βιβλιογραφικά στοιχεία τα οποία υπάρχουν) (ο.π.).

ΕΝΟΤΗΤΑ Α

ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ & ΑΕΙΦΟΡΙΑ

1.1. Τουρισμός

1.1.1. Εισαγωγή

Ο τουρισμός γενικά αποτελεί μια ευρύτερη δραστηριότητα, στην οποία ενσωματώνεται το “ταξίδι”. Το “ταξίδι” δεν αποτελεί μια πρόσφατη ενέργεια του βιομηχανικού πολιτισμού μας, αλλά αντίθετα εξελίχθηκε και μεταβλήθηκε παράλληλα με την ανθρωπότητα κατά τη διάρκεια των τελευταίων χιλιετιδών. Στην εποχή μας δε, διαφέρει από εκείνη τη μορφή των θρησκευτικών, εμπορικών και πολεμικών μετακινήσεων της αρχαιότητας ή του μεσαίωνα (Βαρβαρέσος, 2000: 15).

Η πορεία μάλιστα του ατόμου ως οδίτη (homo viator) και μοναχικού ταξιδευτή στον κόσμο εκφράζει την επιθυμία του να γνωρίσει το οικοσύστημά του μέσα από ποικίλους τρόπους (περίπλους, αποδημία, οδοιπορία, ιερή αποδημία, θαλασσοπορία, ταξίδι, εξερεύνηση, περιήγηση, ξενάγηση, γεωγραφική περιγραφή, κρουαζιέρα) και με διαφορετικά κριτήρια (μεταναστεύσεις λαών, κατακτητικές διεκδικήσεις, εμπορικές σχέσεις, συμμαχίες κ.λπ.). Έτσι, η κινητικότητα ατόμων και λαών καθορίστηκε στην αρχαιότητα και από πολιτικές θεωρίες που είχαν σχέση με την ταυτότητα της πόλης-κράτους, τα οικονομικά κίνητρα των εμπορικών σχέσεων και την εξέλιξη των μεταφορικών μέσων της εκάστοτε εποχής, συνδέοντας με αυτόν τον τρόπο την εξέλιξη της τουριστικής δραστηριότητας όχι μόνο με τις βιοτικές, πνευματικές και ψυχικές ανάγκες των ανθρώπων να αναζητούν «αλλού» την εκπλήρωση των αιτημάτων ή την ικανοποίηση των επιθυμιών τους, αλλά και με την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη των χωρών του κόσμου (Λαγός, 2016: 21-22).

Η τουριστική δραστηριότητα κατά συνέπεια δεν συνιστά ένα νέο φαινόμενο, αφού τα ταξίδια και οι μετακινήσεις των ατόμων υπήρξαν από τους σπουδαιότερους παράγοντες εξέλιξης στην ανθρώπινη ιστορία (αρχαιότητα, ρωμαϊκή περίοδος, Μεσαίωνας, Αναγέννηση), καθώς η ανάγκη για μετακινήσεις, ανακαλύψεις, αναζήτηση της αλλαγής και της αναψυχής δεν αποτελεί προνόμιο των σύγχρονων βιομηχανικών κοινωνιών, αλλά βαθύτερο και αρχέγονο κίνητρο των ατόμων. Σταδιακά όμως παράγοντες όπως η ύπαρξη διαρκούς ειρήνης συνοδευόμενης από την αύξηση της παραγωγής, της παραγωγικότητας, της αγοραστικής δύναμης των ατόμων, την επιμήκυνση της διάρκειας ζωής, τη μείωση των ορίων ηλικίας για συνταξιοδότηση, την ελάττωση του χρόνου εργασίας, την αύξηση της χρονικής διάρκειας των διακοπών μετ’ αποδοχών, τον πολλαπλασιασμό των τουριστικών καταλυμάτων και των μεταφορικών μέσων, τη μεγέθυνση των Tour-Operators κ.λπ. κατέστησαν τον τουρισμό έναν βαρυσήμαντο κοινωνικο-οικονομικό και πολιτιστικό παράγοντα. Στις μέρες μας πλέον ο τουρισμός θεωρείται ένα αυτοδύναμο φαινόμενο, συνώνυμο της κατανάλωσης και του ελεύθερου χρόνου, παρουσιάζοντας ταυτόχρονα μια ταχύτατη ανάπτυξη, μια χωρική εξάπλωση και μια κοινωνική αποδοχή σε παγκόσμιο επίπεδο, ώστε να θεωρείται ένα κοινότυπο (banal) και αναπόσπαστο τμήμα της σύγχρονης καθημερινότητας (Βαρβαρέσος, 2013: 13-19).

Πέρα λοιπόν από την ικανοποίηση των βιοτικών αναγκών, τα μέλη των ανεπτυγμένων χωρών έχουν και άλλου είδους ανάγκες ή επιθυμίες όπως οι τουριστικές, για την ικανοποίηση των οποίων απαραίτητη είναι η παραγωγή τουριστικών αγαθών και υπηρεσιών, μέσω της ανάπτυξης της

παραγωγικής δραστηριότητας και της χρήσης πόρων. Δημιουργούνται έτσι οικονομικές σχέσεις, τις οποίες μελετά η Τουριστική Οικονομία, η οποία αποτελεί δυναμικό κλάδο της οικονομικής δραστηριότητας. Μάλιστα το γνωστικό αντικείμενο της Τουριστικής Οικονομίας έχει διεπιστημονικό χαρακτήρα, αφού σχετίζεται γνωσιολογικά με διάφορους άλλους επιστημονικούς κλάδους όπως την κοινωνιολογία, την ψυχολογία, την ανθρωπολογία, την πολιτική επιστήμη, το δίκαιο και την οικολογία (Ηγουμενάκης, 2007: 44-60).

Με αυτόν τον τρόπο ο τουρισμός επηρεάζει το σύνολο όλων σχεδόν των παραγωγικών κλάδων μιας εθνικής οικονομίας, αφού ένας μεγάλος αριθμός προϊόντων αποσκοπεί στην ικανοποίηση της τουριστικής κατανάλωσης, συμβάλλοντας έτσι στη διαφοροποίηση της παραγωγικής δομής μιας χώρας, εξαιτίας της άμεσης σχέσης της τουριστικής δραστηριότητας με το σύνολο της οικονομίας. Έτσι οφείλει να ενσωματωθεί στο εθνικό ή περιφερειακό παραγωγικό σύστημα, μεγιστοποιώντας τις θετικές οικονομικές επιδράσεις, ειδικότερα στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης και των σύγχρονων εξελίξεων που επηρεάζουν το ρόλο του κράτους, καθώς και το οικονομικό και πολιτικό περιβάλλον (Βαρβαρέσος: 2013: 15-16).

Ωστόσο όλες οι κοινωνίες ανεξάρτητα από τον τόπο, τον χρόνο και το επίπεδο ανάπτυξης τους αντιμετωπίζουν ένα βασικό οικονομικό πρόβλημα στην τουριστική οικονομία ως συνέπεια δύο σημαντικών και άμεσα συνδεδεμένων διαπιστώσεων που έχουν να κάνουν από τη μια με τον πρακτικά απεριόριστο αριθμό των τουριστικών αναγκών ή επιθυμιών των ατόμων σε συνδυασμό με το πρόβλημα της ιεράρχησής τους και από την άλλη με τους περιορισμένους ή σπάνιους τουριστικούς πόρους που διαθέτουν οι άνθρωποι προκειμένου να ικανοποιήσουν τις θεωρητικά απεριόριστες τουριστικές ανάγκες ή επιθυμίες τους, που σχετίζονται πάντα με τη δυνατότητα ύπαρξης της εναλλακτικής χρήσης των πόρων αυτών (Ηγουμενάκης, 2007: 63).

Κατά συνέπεια οι κύριοι σκοποί της Τουριστικής Οικονομίας όπως η ποσοτική και ποιοτική ψυχολογική εμπειρία που αποκομίζουν οι τουρίστες στη χώρα υποδοχής και φιλοξενίας τους, η μεγιστοποίηση των κερδών των επιχειρήσεων και ειδικά των τουριστικών, οι οποίες παρέχουν αγαθά και υπηρεσίες στους τουρίστες για την ικανοποίηση των τουριστικών αναγκών ή επιθυμιών τους και η μεγιστοποίηση των πρωτογενών και δευτερογενών επιδράσεων των δαπανών που πραγματοποιούνται από τους τουρίστες σε μια κοινότητα, ένα δήμο, μια περιοχή και φυσικά στη χώρα που επισκέπτονται, έρχονται πολλές φορές σε αντίθεση με τους περιοριστικούς παράγοντες της Τουριστικής Οικονομίας που έχουν να κάνουν με περιορισμούς στην τουριστική ζήτηση, στην τουριστική προσφορά, σε τεχνικούς και περιβαλλοντικούς περιορισμούς, σε χρονικούς και νομικούς περιορισμούς, καθώς και σε περιορισμούς που αυτοεπιβάλλονται και σε περιορισμούς λόγω ανεπαρκών γνώσεων και ανεπάρκειας πόρων (Ηγουμενάκης, 2007: 66-70).

Εντούτοις η αναζήτηση για αυθεντικότητα από τους τουρίστες κατά τη διάρκεια των διακοπών τους και η ανάγκη τους να ξεφύγουν από τα καθιερωμένα, καθώς επίσης και η μείωση των αρνητικών επιπτώσεων του τουρισμού από τις κοινωνίες υποδοχής, οδήγησε σταδιακά στην ανεύρεση νέων

προτύπων τουριστικής ανάπτυξης στρέφοντας με αυτόν τον τρόπο το ενδιαφέρον πολλών επενδυτών και δημόσιων φορέων στην προώθηση πιο ήπιων μορφών τουριστικής ανάπτυξης. Το επίκεντρο δε αυτών δεν είναι πρωτίστως οικονομικό, αλλά εστιάζεται κυρίως στο σεβασμό του περιβάλλοντος και του πολιτισμού και στην ικανοποίηση των αναγκών του ντόπιου πληθυσμού. Μάλιστα η ανάπτυξη αυτού του νέου προτύπου έγκειται όχι μόνο στην ικανοποίηση των αναγκών των τουριστών, αλλά και στην οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη του ντόπιου κοινωνικού συνόλου επιφέροντας με αυτόν τον τρόπο μεταβολές στην προσφορά και στη ζήτηση του τουριστικού προϊόντος που οδήγησαν σε νέες φιλοσοφίες για το ρόλο της ανάπτυξης, αυτές του εναλλακτικού τουρισμού και της αειφορίας, οι οποίες δύναται να θεωρηθούν ως αναπτυξιακές προσεγγίσεις που έρχονται σε αντίθεση με το πρότυπο της μαζικοποίησης του τουρισμού (Ανδριώτης, 2008: 23-24).

1.1.2. Η ιστορική εξέλιξη του τουριστικού φαινομένου

Το φαινόμενο του τουρισμού προέκυψε από πολύ παλιά εξαιτίας της ανάγκης του ανθρώπου να φύγει από τον τόπο της μόνιμης κατοικίας του προκειμένου να ανακαλύψει νέους κόσμους και να αποκτήσει καινούργιες εμπειρίες. Αρχικά εμφανίστηκε στην αρχαιότητα, συνεχίστηκε στον Μεσαίωνα και την Αναγέννηση και έφτασε μέχρι τις μέρες μας με διαφορετική βέβαια μορφή. Αξίζει δε να σημειωθεί ότι σε όλα τα στάδια της εξελικτικής του πορείας συνδέθηκε με την ανάπτυξη των μέσων μεταφοράς, προϋποθέτοντας συνθήκες ειρήνης, δυνατότητα επικοινωνίας και οργανωμένη κοινωνία (Λαγός, 2016: 22).

Στην αρχαία Ελλάδα και στην αρχαία Ρώμη οι ταξιδιωτικές μετακινήσεις ήταν άρρηκτα συνδεδεμένες με τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, καθώς αυτή η τάξη των πολιτών που ήταν ελεύθεροι και οικονομικά ευκατάστατοι, απαλλασσόμενοι δηλαδή από κάθε εξαναγκαστική απασχόληση συμπεριλαμβανομένης και της εργασίας, αφορούσε τους πολίτες εκείνους που είχαν ελεύθερο χρόνο. Στην περίοδο του Ηροδότου εμφανίζονται τα πρώτα κρατικά πανδοχεία, τα πανδοχεία κερδοσκοπικής μορφής που βρίσκονται κατά μήκος των μεγάλων οδικών αξόνων, καθώς εμφανίζονται και οι πρώτες προσπάθειες εμπορευματοποίησης των ταξιδιωτικών μετακινήσεων. Ο ίδιος ο Ηρόδοτος μάλιστα χαρακτηρίζεται ως “μοντέλο τουρίστα” σύμφωνα με την τουριστική τυπολογία που διαμορφώνεται τον 19ο αιώνα (Βαρβαρέσος, 2000: 16-17).

Αργότερα όμως από την πτώση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας έως και την περίοδο της Αναγέννησης, τα ταξίδια άρχισαν να γίνονται πιο δύσκολα εξαιτίας της εκτεταμένης φτώχειας που επικρατούσε στην Ευρώπη, των ανεπαρκών υποδομών στο οδικό σύστημα και της έλλειψης ασφάλειας κατά τη διάρκεια των ταξιδιωτικών μετακινήσεων. Γι' αυτό το λόγο στο Μεσαίωνα τα ταξίδια σχετίζονταν κυρίως με τις θρησκευτικές εκδηλώσεις και τους προσκυνητές, τη δημιουργία μιας νέας τάξης εμπόρων με κέντρο την Κωνσταντινούπολη καθώς και τις σταυροφορίες. Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι η πρωτοβουλία του Μ. Κωνσταντίνου της μεταφοράς της πρωτεύουσας από τη Ρώμη στο Βυζάντιο, το οποίο κατείχε εξέχουσα θέση από οικονομική άποψη, αφού βρισκόταν

στο σταυροδρόμι μεγάλων εμπορικών δρόμων της εποχής, είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας νέας τάξης εμπόρων με έδρα την Κωνσταντινούπολη. Στην προσπάθειά τους όμως αυτοί οι έμποροι να συνδυάσουν τα επαγγελματικά τους ταξίδια στην Ευρώπη, στη Μεσόγειο και στη Βαλτική με την καλλιέργεια του πνεύματος έθεσαν τα πρώτα θεμέλια του επαγγελματικού τουρισμού, καθώς επεκτάθηκαν οι δραστηριότητες των πανδοχείων στον ελληνόφωνο χώρο της αυτοκρατορίας εισάγοντας για πρώτη φορά τον όρο “ξενοδοχείο” (Λαγός, 2016: 27-29).

Κατά τη διάρκεια της Αναγέννησης οι άνθρωποι ταξιδεύουν με απώτερο σκοπό την ευχαρίστηση και την περιέργεια. Έτσι λόγω των μετακινήσεων των Άγγλων για εκπαιδευτικούς σκοπούς, δημιουργούνται στη Γαλλία δύο ειδών περιηγήσεις: η “μικρή περιήγηση (petit tour)”, που περιελάμβανε το Παρίσι και τη νοτιοδυτική Γαλλία, και η “μακρά περιήγηση” (grand tour), που εμπεριείχε επιπλέον τη Βουργουνδία, την νότια και τη νοτιοανατολική Γαλλία (Βαρβαρέσος, 2000: 18). Εφευρέσεις μάλιστα όπως η πυξίδα και ο αστρολάβος οδήγησαν τους ανθρώπους να ταξιδεύουν σε άγνωστες θάλασσες, αυξάνοντας την περιέργειά τους, ταξιδεύοντας πλέον όχι μόνο για εμπορικούς λόγους, αλλά και για να ικανοποιήσουν την περιέργεια και την ανάγκη τους για μάθηση (Λαγός, 2016: 30).

Ο 19^{ος} αιώνας όμως είναι αυτός που αποτελεί τη χρονική περίοδο-σταθμό για τη μετέπειτα πορεία του τουριστικού φαινομένου. Το 1800 εισάγεται για πρώτη φορά στην Αγγλία η λέξη “tourist”, χαρακτηρίζοντας τα άτομα που συμμετείχαν στην “grand tour”, ενώ το 1811 πρωτοεμφανίζεται η λέξη “tourism” υποδηλώνοντας την πρακτική του ταξιδιού για λόγους αναψυχής. Παράλληλα, η ανακάλυψη και η εξάπλωση του σιδηροδρόμου στην Ευρώπη, μεταξύ 1840 και 1860 και η καθιέρωση αυτού ως κύριου μεταφορικού μέσου μαζικής μετακίνησης, καθώς και η κατασκευή μεγάλων ατμόπλοιων συνέβαλαν σημαντικά στη μεγέθυνση των τουριστικών ροών. Επιπλέον το 1839 εκδίδονται οι πρώτοι τουριστικοί οδηγοί από τη σχολή ταξιδιωτικών οδηγών Baedeker, η οποία διέθετε μια ορισμένη φιλοσοφία και εισήγαγε ένα νέο στιλ στο χώρο του ταξιδιού. Την περίοδο αυτή παρουσιάζονται οι πρώτες τάσεις μαζικοποίησης των τουριστικών μετακινήσεων προκαλώντας το πρώτο τουριστικό “boom”. Καταλυτικής σημασίας βέβαια ήταν τα τουριστικά καταλύματα υψηλών προδιαγραφών, λόγω της ιδιομορφίας των πελατών τους (αριστοκράτες και rentiers, δηλαδή εισοδηματίες). Παραδείγματα τέτοιων ξενοδοχείων πολυτελείας αποτελούν το “Grand Hotel” στη Ρώμη (1893), το “Ritz” στο Παρίσι (1898) και το “Carlton” στο Λονδίνο. Ταυτόχρονα, όμως, κατασκευάζονται στην Ευρώπη τα πρώτα ξενοδοχεία μεσαίων και χαμηλών κατηγοριών, τα οποία θα πυροδοτήσουν τη δεκαετία του 1930 την ανάπτυξη του μαζικού τουρισμού (Βαρβαρέσος, 2013: 27-29).

1.1.3. Μαζικοποίηση του τουρισμού

Στις αρχές του 20ου αιώνα το τουριστικό φαινόμενο μεταβάλλεται οδηγώντας σύμφωνα με τον Βαρβαρέσο (2000) στην ενηλικίωσή του, που συμπίπτει με τη μαζικοποίηση και τη μεγέθυνσή του.

Για την εμπορευματοποίηση και τη μεγέθυνση ωστόσο του τουρισμού τα μεταφορικά μέσα, οι ταξιδιωτικοί οδηγοί και τα τουριστικά καταλύματα φαίνονταν ανεπαρκή. Στη διαπίστωση αυτή οδηγήθηκε πρώτος ο Thomas Cook, ο οποίος ουσιαστικά εφηύρε το “ομαδικό ταξίδι” σε τιμές προσιτές στις μεσαίες εισοδηματικές τάξεις, οργανώνοντας το 1841 το πρώτο του ταξίδι με οδηγούς, ενώ το 1845 ιδρύει το πρώτο του γραφείο ταξιδιών στο Leicester. Σταδιακά βέβαια η εταιρεία Cook προσανατολίστηκε στην πώληση εισιτηρίων και οργανωμένων ταξιδιών (inclusive tours) που παράγουν άλλοι Tour-Operators. Εν τέλει ο Thomas Cook με την ανάπτυξη της «*ένοχης βιομηχανίας του*» σηματοδοτεί το τέλος της «*παράδοσης του ταξιδεύειν*» (κάνοντας λόγο πλέον για τουρίστες και όχι για ταξιδιώτες), όπου το άγνωστο, το επικίνδυνο και το ανεξερεύνητο, περιορίζεται σημαντικά ενώπιον των συνεχώς αναπτυσσόμενων υποδομών της υποδοχής και των αυξανόμενων τουριστικών ροών (Βαρβαρέσος, 2013: 29-31).

Σημαντική βέβαια για την ανάπτυξη του μαζικού τουρισμού στάθηκε η υπογραφή της πρώτης σύμβασης που αφορούσε στην άδεια μετ’ αποδοχών διάρκειας τουλάχιστον έξι ημερών, η οποία υιοθετήθηκε από τη Διεθνή Οργάνωση Εργασίας το 1936. Οι “διακοπές μετ’ αποδοχών” έλαβαν χώρα σε πολλές χώρες είτε με τη θέσπιση νομοθετικών διαταγμάτων είτε με τη δημιουργία εργατικής νομοθεσίας. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη θεσμοθέτηση του δικαιώματος των ατόμων για διακοπές όχι μόνο της ολιγαρχίας, αλλά πλέον και σε κοινωνικές κατηγορίες που μέχρι πρότινος αποκλείονταν από τις διακοπές. Στο σημείο αυτό εντοπίζεται μια νέα μεταβλητή, η οποία ορίζεται ως “εκδημοκρατισμός των διακοπών” και θεωρείται ιδιαίτερα σημαντική για τη μαζικοποίηση του τουρισμού και τις επιπλέον οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις τόσο για τις χώρες υποδοχής όσο και για τις χώρες προέλευσης των τουριστών (Βαρβαρέσος, 2000: 20).

Στη μεταπολεμική όμως περίοδο σημειώθηκε σημαντική αύξηση της ζήτησης για διακοπές, λόγω της αύξησης του εισοδήματος, του ελεύθερου χρόνου και των ευκαιριών για διεθνή ταξίδια. Ταυτόχρονα τη δεκαετία του 1950 αναδείχθηκε η εισαγωγή των αεριοθούμενων επιβατηγών αεροπλάνων, καθιστώντας τα παλαιότερα αεροσκάφη διαθέσιμα για τις εταιρείες διακοπών με τσάρτερ που λειτουργούσαν υπηρεσίες προς προορισμούς διακοπών. Προς αυτή τη κατεύθυνση στο Ηνωμένο Βασίλειο ο Vladimir Raitz αναγνωρίζεται για την προσφορά των πρώτων οργανωμένων διακοπών. Μέχρι το 1959 2,25 εκατομμύρια Βρετανοί έκαναν ταξίδια στο εξωτερικό, από τους οποίους 76.769 προς την Ισπανία. Τη δεκαετία όμως του 1960, ο αριθμός των ατόμων που έκανε διακοπές στο εξωτερικό αυξήθηκε κατά 230%, ενώ το 1967 υπήρχαν 5 εκατομμύρια Βρετανοί τουρίστες που ταξίδεψαν στο εξωτερικό. Η Ισπανία δε είχε γίνει ο κύριος τουριστικός Ευρωπαϊκός προορισμός με 14 εκατομμύρια επισκέπτες ετησίως, βλέποντας το μερίδιο της στην τουριστική αγορά του Ηνωμένου Βασιλείου να αυξάνεται από το 6% το 1951 στο 30% το 1968. Τέλος στις δεκαετίες 1970, 1980, και 1990 παρατηρείται μια αυξανόμενη εξάπλωση τουριστικών εμπειριών και προϊόντων καθώς επίσης και μια συνεχώς επεκτεινόμενη δυνατότητα για ταξίδια σε παγκόσμια κλίμακα (Page, 2006: 49-51).

Ωστόσο η ραγδαία ανάπτυξη του μαζικού τουρισμού ξεκίνησε το 1980 που θεωρείται η σύγχρονη τουριστική περίοδος. Ο μαζικός τουρισμός που ουσιαστικά σημαίνει υπερβολική συγκέντρωση τουριστών (τουριστικού φορτίου) σε έναν τόπο (τουριστικό προορισμό) στη διάρκεια της τουριστικής περιόδου (χρονική και τοπική υπερφόρτωση), δημιουργεί εν τέλει καταστροφή στο φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον, μείωση της ποιότητας των τουριστικών υπηρεσιών, επιβάρυνση του ντόπιου πληθυσμού προκαλώντας ερωτήματα σχετικά με τη συμβολή του στη βιώσιμη ανάπτυξη αυτών των τουριστικών προορισμών. Αποτέλεσμα των αρνητικών επιπτώσεων του μαζικού τουρισμού αποτέλεσε η στροφή στη βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη και στις εναλλακτικές μορφές τουρισμού (Ηλιοπούλου, 2015: 22).

Μελετώντας προσεκτικά τα παραπάνω θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο τουρισμός αποτελεί ένα φαινόμενο με ρίζες από την αρχαιότητα έως στις μέρες μας. Οι άνθρωποι ταξίδευαν από ανέκαθεν για διαφορετικούς λόγους και με διαφορετικά κριτήρια κάθε εποχή, αναπτύσσοντας τον τουρισμό με τη μορφή που έχει σήμερα. Σταθμός σε αυτή την ανάπτυξη αποτέλεσε ο μαζικός τουρισμός δημιουργώντας ταυτόχρονα θετικές και αρνητικές συνέπειες σε όλους τους τομείς ανάπτυξης των χωρών ή περιοχών υποδοχής των τουριστών. Για το λόγο αυτό υπήρξε στροφή σε εναλλακτικές μορφές τουρισμού πιο φιλικές στο φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον που συνεχίζεται μέχρι σήμερα. Ωστόσο πολλές φορές τα οικονομικά συμφέροντα αντιτίθενται σε αυτές τις εναλλακτικές μορφές τουρισμού, δημιουργώντας ηθικά ζητήματα των οποίων η επίλυση είναι εξαιρετικά δύσκολη, θέτοντας ηθικά διλήμματα στη λήψη αποφάσεων.

1.1.4. Η Τουριστική Ζήτηση

Η ανάπτυξη του τουριστικού τομέα ο οποίος αποτελεί κύριο συστατικό αφενός μεν της «νέας οικονομίας», αφετέρου δε της «κοινωνίας της ανακμής», στηρίζεται στη μεγέθυνση της τουριστικής ζήτησης, η οποία είναι αποτέλεσμα της προοδευτικής αύξησης της αγοραστικής δύναμης των ατόμων που δημιουργήθηκε από τη μείωση του χρόνου απασχόλησης ως συνέπεια της παγκόσμιας οικονομικής ανάπτυξης και των αυξανόμενων κερδών παραγωγικότητας. Η εννοιολογική προσέγγιση της τουριστικής ζήτησης θεωρείται πολυεπίπεδη αντιπαραβάλλοντας σε επιστημονικό διάλογο οικονομολόγους, κοινωνιολόγους, πολιτειολόγους και φιλοσόφους σχετικά με την έρευνα των ανθρώπινων αναγκών (Βαρβαρέσος, 2013: 87).

Σαφώς ο άνθρωπος πέραν των βασικών ή βιοτικών του αναγκών έχει και άλλου είδους ανάγκες ή επιθυμίες μεταξύ των οποίων και οι τουριστικές. Με τον όρο τουριστικές ανάγκες ή επιθυμίες εννοούμε το αίσθημα κάποιας μεγαλύτερης ή μικρότερης έλλειψης, την οποία προσπαθούν να ικανοποιήσουν οι άνθρωποι. Τα μέσα δε για την ικανοποίηση αυτών των τουριστικών αναγκών ή επιθυμιών ονομάζονται τουριστικά προϊόντα και μπορεί να είναι αγαθά ή υπηρεσίες, τα οποία παράγονται από την τουριστική οικονομία. Η ζήτηση αυτών των τουριστικών αγαθών και υπηρεσιών, δηλαδή των τουριστικών προϊόντων σχετίζεται και είναι αποτέλεσμα της συμπεριφοράς των

καταναλωτών ή χρηστών τους, δηλαδή των τουριστών στην προσπάθειά τους να ικανοποιήσουν τις τουριστικές τους ανάγκες ή επιθυμίες. Επιπρόσθετα, η κατανάλωση ή χρήση του τουριστικού προϊόντος συνεπάγεται μια ωφέλεια ή χρησιμότητα για τον καταναλωτή ή χρήστη των τουριστικών προϊόντων, δηλαδή τον τουρίστα, ο οποίος βέβαια επιδιώκει τη μεγαλύτερη δυνατή. Η επιδίωξή του αυτή μάλιστα αποτελεί και το βασικό χαρακτηριστικό της συμπεριφοράς του. Εντούτοις για την αγορά των τουριστικών προϊόντων ο τουρίστας έχει στη διάθεσή του ένα ορισμένο χρηματικό εισόδημα που μπορεί να διαθέσει με δεδομένες τις τιμές των τουριστικών αγαθών και υπηρεσιών. Δημιουργείται λοιπόν αυτόματα το ερώτημα με ποια κριτήρια ο τουρίστας θα αποφασίσει ποιες από όλες τις τουριστικές του ανάγκες ή επιθυμίες θα ικανοποιήσει και κατά συνέπεια ποια τουριστικά αγαθά ή υπηρεσίες και σε τι ποσότητες, ποιότητες και ποικιλίες θα αγοράσει. Η απάντηση στο συγκεκριμένο ερώτημα είναι ότι ο τουρίστας θα επιλέξει αυτά τα τουριστικά προϊόντα και σε αυτές τις ποσότητες και τις ποιότητες που του επιτρέπει το διακριτικό του εισόδημα, έτσι ώστε να επιτύχει τη μεγαλύτερη δυνατή ωφέλεια ή χρησιμότητα. Στη συγκεκριμένη περίπτωση λέμε ότι ο τουρίστας είναι ορθολογιστικός καταναλωτής ή χρήστης τουριστικών προϊόντων, ο οποίος βρίσκεται σε ισορροπία και συμπεριφέρεται ορθολογιστικά (Ηγουμενάκης, 2007: 144-146).

Ενισχύοντας τα παραπάνω η οικονομική ερμηνεία της ζήτησης έχει να κάνει με την εξέταση των αναγκών του τουρίστα και του βαθμού ικανοποίησής τους, τις οποίες ενσωματώνει στην έννοια της τουριστικής κατανάλωσης. Βέβαια όταν λέμε τουριστική κατανάλωση εννοούμε «το σύνολο των αγαθών και των υπηρεσιών που καταναλώνει ο τουρίστας κατά τη διάρκεια της μετακίνησής του ή ενόψει αυτής, καθώς και το σύνολο των υπηρεσιών που παρέχονται από τους οργανισμούς οι οποίοι συμμετέχουν άμεσα στην τουριστική ανάπτυξη (υποδοχή, διοίκηση, προβολή)», ενώ ταυτόχρονα η τουριστική ζήτηση «αντιπροσωπεύει τις ποσότητες των αγαθών και των τουριστικών υπηρεσιών που επιθυμούν να προμηθευτούν οι καταναλωτές μια δεδομένη στιγμή. Αυτή η ζήτηση είναι απόρροια του κατά κεφαλήν εισοδήματος των κατοίκων μιας χώρας, καθώς και του ενδιαφέροντος του πληθυσμού να συμμετάσχει στις διεθνείς τουριστικές μετακινήσεις». Η εκτίμηση της ζήτησης (κυρίως ποσοτική) πραγματοποιείται σε ότι έχει να κάνει με το διεθνή τουρισμό με την αριθμητική καταγραφή των αφίξεων στους σταθμούς εισόδου της χώρας και σε ότι αφορά το διεθνή και εσωτερικό τουρισμό με την αριθμητική καταγραφή των αφίξεων και των διανυκτερεύσεων στα τουριστικά καταλύματα (Βαρβαρέσος, 2013: 88).

Η εξέταση της τουριστικής καταναλωτικής ζήτησης πραγματοποιείται από δύο πεδία οικονομικών προσεγγίσεων: τη μικροοικονομική θεώρηση, που ασχολείται με τη συμπεριφορά και τα χαρακτηριστικά του τουρίστα-καταναλωτή, καθώς και τον προσδιορισμό της ατομικής και αγοραίας καμπύλης ζήτησης και τη μακροοικονομική θεώρηση, που ερευνά τους παράγοντες που προσδιορίζουν την τουριστική κατανάλωση, δηλαδή τη σχέση εισοδήματος και κατανάλωσης. Η μικροοικονομική προσέγγιση στηρίζεται στις θεωρίες της συμπεριφοράς του καταναλωτή, σύμφωνα με τις οποίες ο καταναλωτής επιλέγει εκείνο το συνδυασμό των αγαθών με τη μέγιστη χρησιμότητα,

υπό τον περιορισμό του εισοδήματός του και με δεδομένες τις τιμές των αγαθών. Η μακροοικονομική προσέγγιση στηρίζεται σε τέσσερις υποθέσεις για τη σχέση μεταξύ εισοδήματος και κατανάλωσης. Η πρώτη είναι αυτή του «απόλυτου εισοδήματος» η οποία δίνει βάρος στο απόλυτο μέγεθος του διαθέσιμου εισοδήματος στη σχέση εισοδήματος και κατανάλωσης. Η δεύτερη είναι η υπόθεση του «σχετικού εισοδήματος» σύμφωνα με την οποία οι καταναλωτικές και αποταμιευτικές αποφάσεις των νοικοκυριών συσχετίζονται σε μεγάλο βαθμό από το περιβάλλον ως *αποτελέσματος επίδειξης*, επηρεάζοντας έτσι το ποσοστό εισοδήματος που θα δαπανηθεί για κατανάλωση. Στη συγκεκριμένη περίπτωση λαμβάνεται υπόψη το σχετικό στην εισοδηματική κλίμακα εισόδημα και όχι το απόλυτο. Η τρίτη υπόθεση είναι αυτή του «μόνιμου εισοδήματος» η οποία υποστηρίζει ότι το μόνιμο εισόδημα είναι αυτό που καθορίζει την κατανάλωση, θεωρώντας ότι το τρέχον (μετρούμενο) διαθέσιμο εισόδημα αποτελείται από το μόνιμο και το προσωρινό εισόδημα. Το μόνιμο εισόδημα είναι αυτό που προσδοκούν να λάβουν τα νοικοκυριά κατά τη διάρκεια κάποιων ετών, ενώ το προσωρινό εισόδημα αφορά σε μη αναμενόμενη πρόσθεση ή αφαίρεση στο μόνιμο εισόδημα. Κατά τον ίδιο τρόπο μόνιμη είναι η κατανάλωση ως αποτέλεσμα μιας συνηθισμένης καταναλωτικής συμπεριφοράς, ενώ παροδική είναι αυτή που γίνεται για έκτακτους λόγους. Τέλος η τέταρτη υπόθεση είναι αυτή του «κύκλου ζωής», η οποία επισημαίνει ότι η κατανάλωση μιας συγκεκριμένης περιόδου συνιστά τμήμα μόνο ενός σχεδίου, το οποίο επεκτείνεται σε ολόκληρη τη ζωή του ατόμου υποστηρίζοντας ότι το τρέχον εισόδημα αποτελεί βασικό στοιχείο για τη διαμόρφωση του παραπάνω σχεδίου επιδρώντας αυτόματα και στην κατανάλωση (Λαγός, 2016: 39-49).

Αναμφίβολα λοιπόν μεταβολές στο διακριτικό εισόδημα του τουρίστα επηρεάζουν την τουριστική ζήτηση, χωρίς αυτό απαραίτητα να σημαίνει ότι έχουν την ίδια επίδραση στις προτιμήσεις του για τα τουριστικά αγαθά και τις τουριστικές υπηρεσίες. Για τα περισσότερα από αυτά θα λέγαμε ότι μία αύξηση στο εισόδημα οδηγεί σε μια αντίστοιχη αύξηση στη ζήτηση τους. Σε αυτό το σημείο αξίζει να σημειωθεί ότι σημαντικό ρόλο παίζει η ιεράρχηση των τουριστικών αγαθών και υπηρεσιών πριν ο τουρίστας επιχειρήσει την ικανοποίησή τους με το εισόδημα που διαθέτει, επιδιώκοντας την μεγαλύτερη δυνατή ωφέλεια ή χρησιμότητα. Συμπερασματικά θα μπορούσε να ειπωθεί ότι «το διακριτικό εισόδημα δίνει τη δυνατότητα στον τουρίστα να κάνει μια οικονομική επιλογή της αρέσκειας του», ενώ παράλληλα «αυξομειώσεις στο διακριτικό εισόδημα των τουριστών προκαλούν αντίστοιχα μεταβολές στη ζήτηση τουριστικών προϊόντων» (Ηγουμενάκης, 2007: 155-156).

Παράλληλα, ο παράγοντας “τιμή” παίζει σημαντικό ρόλο στη τουριστική ζήτηση δεδομένου ότι λαμβάνονται υπόψη τόσο το επίπεδο τιμών, όσο και η χωρο-χρονική συγκέντρωση της τουριστικής δραστηριότητας. Έτσι ενώ η τουριστική ζήτηση φαίνεται αρκετά ευαίσθητη στις διακυμάνσεις των τιμών, ο τουρίστας φαίνεται περισσότερο διατεθειμένος να υποστεί αυτές τις διακυμάνσεις παρά να αγοράσει τα συνηθισμένα καταναλωτικά αγαθά καθώς δεν συμπεριφέρεται πάντα ορθολογιστικά. Μελέτες μάλιστα έχουν αποδείξει ότι τα ποσοστά αναχώρησης για διακοπές είναι λιγότερο ευαίσθητα έναντι των τιμών, απ’ ότι η ίδια η διάρκεια των διακοπών και η δομή της τουριστικής κατανάλωσης.

Θεωρώντας λοιπόν την ανάγκη για τουριστικές μετακινήσεις ως “βασική”, τα άτομα είναι ευκολότερο να μετατρέψουν τη διάρθρωση της τουριστικής κατανάλωσης παρά την ίδια την κατανάλωση (Βαρβαρέσος, 2000: 59).

Αυτόματα λοιπόν γεννάται το ερώτημα τι θα συμβεί σε έναν ορθολογιστικό καταναλωτή που βρίσκεται σε ισορροπία, σε περίπτωση που η τιμή ενός ή και περισσότερων τουριστικών αγαθών και υπηρεσιών αυξηθεί και μάλιστα σημαντικά. Στη συγκεκριμένη περίπτωση πιθανότατα θα περιοριστεί η κατανάλωση ή χρήση των τουριστικών αγαθών και υπηρεσιών πράγμα που σημαίνει την αγορά λιγότερων μονάδων τουριστικών προϊόντων, των οποίων οι τιμές αυξήθηκαν. Αυτό φυσικά συμβαίνει καταρχήν επειδή ενώ πραγματοποιήθηκε αύξηση της τιμής ενός τουριστικού προϊόντος, δεδομένου του διακριτικού εισοδήματος το οποίο παρέμεινε σταθερό, ο τουρίστας παύει στο εξής να αγοράζει τις ίδιες ποσότητες, ποιότητες και ποικιλίες τουριστικών αγαθών και υπηρεσιών που συνήθιζε να αγοράζει παλαιότερα, αφού το διακριτικό του εισόδημα πλέον δεν του το επιτρέπει. Πέρα από αυτό όμως ο τουρίστας έχει τη δυνατότητα να στραφεί στην αγορά “υποκατάστατων” προϊόντων, δηλαδή σε άλλα παρόμοια τουριστικά αγαθά και υπηρεσίες που μπορούν να ικανοποιήσουν την ίδια τουριστική ανάγκη ή επιθυμία και μπορούν να αντικαταστήσουν αυτά των οποίων οι τιμές αυξήθηκαν. Το αντίθετο βέβαια θα συμβεί αν η τιμή μειωθεί, καθώς η ποσότητα των τουριστικών προϊόντων που ζητούνταν μέχρι τώρα από τον τουρίστα θα αυξηθεί υποκαθιστώντας άλλα τουριστικά αγαθά και υπηρεσίες με αυτά των οποίων οι τιμές μειώθηκαν και συνεπώς γίνονται φθηνότερα και πιο προσιτά σε αυτόν. Επιπλέον με το ίδιο διακριτικό εισόδημα ο τουρίστας έχει τη δυνατότητα να προβεί στην αγορά μεγαλύτερων ποσοτήτων από τα τουριστικά προϊόντα των οποίων οι τιμές μειώθηκαν. Συμπερασματικά λοιπόν θα μπορούσε να ειπωθεί ότι «όταν αυξάνεται η τιμή ενός τουριστικού αγαθού ή μιας τουριστικής υπηρεσίας και το διακριτικό εισόδημα του τουρίστα μένει αμετάβλητο, τότε η ζητούμενη από αυτόν ποσότητα, ποιότητα και ποικιλία τουριστικών προϊόντων μειώνεται», ενώ «όταν μειώνεται η τιμή ενός τουριστικού αγαθού ή μιας τουριστικής υπηρεσίας και το διακριτικό εισόδημα του τουρίστα μένει αμετάβλητο, τότε η ζητούμενη από αυτόν ποσότητα τουριστικών προϊόντων αυξάνεται». Αυτή η αντίστροφη σχέση μεταξύ τιμής και ζητούμενης ποσότητας είναι ευρύτερα γνωστή ως *νόμος της ζήτησης* (Ηγουμενάκης, 2007: 147-148).

Εκτός των άλλων σημαντική είναι η συμβολή της θεωρίας της διεθνούς εξειδίκευσης, η οποία αναλύεται με τη βοήθεια τριών επιμέρους θεωριών, δηλαδή της θεωρίας των παραγωγικών συντελεστών, της θεωρίας του συγκριτικού πλεονεκτήματος και της θεωρίας της ζήτησης. Η θεωρία των παραγωγικών συντελεστών βασίζεται στη διαφοροποίηση των παραγωγικών συντελεστών κάθε χώρας. Γενικά υποστηρίζει ότι κάθε χώρα τείνει να εξειδικεύεται στην παραγωγή και πώληση αγαθών ή υπηρεσιών με την προϋπόθεση ότι υπάρχουν σημαντικές ποσότητες παραγωγικών συντελεστών σε χαμηλές τιμές, σε αντιδιαστολή με μια χώρα που αγοράζει αγαθά και υπηρεσίες όταν απαιτούνται σημαντικές ποσότητες ενός παραγωγικού συντελεστή που σπανίζει. Η θεωρία του συγκριτικού πλεονεκτήματος θεωρεί ότι όλες οι χώρες μπορούν να έχουν παρουσία στο διεθνές εμπόριο με τη

βοήθεια του συγκριτικού πλεονεκτήματος. Έτσι ακόμη και εάν μια χώρα παράγει δύο αγαθά σε υψηλότερες τιμές από μια άλλη, εντούτοις έχει τη δυνατότητα να παρουσιάζει συγκριτικό πλεονέκτημα για εκείνο το προϊόν με σχετικά χαμηλό κόστος. Με άλλα λόγια κάθε χώρα έχει συμφέρον να εξειδικεύεται στην παραγωγή αγαθών με το μεγαλύτερο πλεονέκτημα ή το μικρότερο μειονέκτημα, δηλαδή σε αυτήν που εμφανίζει το μικρότερο σχετικό κόστος. Τέλος η θεωρία της ζήτησης σκοπό έχει να ερμηνεύσει τη διεθνή εξειδίκευση μιας χώρας, με τη μελέτη των συνθηκών διαμόρφωσης της εσωτερικής, περιφερειακής και διεθνούς ζήτησης (Βαρβαρέσος, 2013: 91-103).

Ταυτόχρονα, στα πλαίσια της οικονομικής προσέγγισης, η τουριστική ζήτηση επηρεάζεται μεταξύ άλλων από τις προτιμήσεις του τουρίστα για ορισμένα τουριστικά προϊόντα, από τις τιμές των υποκατάστατων και συμπληρωματικών προϊόντων που σχετίζονται με ένα συγκεκριμένο προϊόν, από τις προσδοκίες του τουρίστα σχετικά με τη μελλοντική εξέλιξη του εισοδήματός του και τη διαμόρφωση των τιμών των τουριστικών προϊόντων, τον ελεύθερο χρόνο που έχουν στη διάθεσή τους τα άτομα για τουρισμό, καθώς και τις πολιτικές και οικονομικές συγκυρίες. Συγκεκριμένα, μεταβολές στις προτιμήσεις του τουρίστα είναι δυνατόν να προκαλέσουν ποσοτικές αλλαγές στο μέγεθος της ζήτησης με την έννοια ότι αν η μεταβολή είναι ευνοϊκή η ζήτηση θα αυξηθεί, ενώ αν η μεταβολή δεν είναι ευνοϊκή τότε η ζήτηση θα μειωθεί. Παράλληλα, η ζήτηση ενός τουριστικού αγαθού ή μιας υπηρεσίας μεταβάλλεται προς την ίδια κατεύθυνση με τη μεταβολή της τιμής ενός υποκατάστατου τουριστικού προϊόντος ή μιας υπηρεσίας και προς αντίθετη κατεύθυνση με τη μεταβολή της τιμής ενός συμπληρωματικού. Επιπλέον οι προσδοκίες του τουρίστα σε σχέση με τη διαμόρφωση μελλοντικά στις τιμές των τουριστικών αγαθών και υπηρεσιών ή το εισόδημά του παίζουν καθοριστικό ρόλο στη λήψη της απόφασης του σχετικά με τις ποσότητες, ποιότητες και ποικιλίες των τουριστικών προϊόντων που θα καταναλώσει ή θα χρησιμοποιήσει σε ορισμένο τουριστικό προορισμό και χρόνο έτσι ώστε να ικανοποιήσει τις τουριστικές του ανάγκες ή επιθυμίες. Ακόμη ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες ανάπτυξης του τουρισμού είναι και ο ελεύθερος χρόνος, καθώς όσο μεγαλύτερα είναι τα περιθώρια ελεύθερου χρόνου που έχει στη διάθεσή του ο άνθρωπος σήμερα και ειδικά ο εργαζόμενος, τόσο μεγαλύτερα είναι τα περιθώρια ικανοποίησης των διαφόρων αναγκών και επιθυμιών του, μεταξύ των οποίων και των τουριστικών. Τέλος ευνόητο είναι ότι μία ανώμαλη πολιτική κατάσταση που βρίσκεται σε εξέλιξη στους τουριστικούς προορισμούς έχει ως συνέπεια τη μείωση της μετακίνησης των ατόμων για τουριστικούς σκοπούς καθώς ο απώτερος σκοπός αυτής της μετακίνησης είναι η ανάπαυση και η αναψυχή, που προϋποθέτουν κλίμα ησυχίας, τάξης και ασφάλειας. Κατά τον ίδιο τρόπο καθώς τα τουριστικά αγαθά και υπηρεσίες δεν ικανοποιούν τις βασικές ανάγκες των ανθρώπων είναι λογικό ότι σε περιόδους οικονομικής ύφεσης να περιορίζεται σημαντικά η ικανοποίηση των τουριστικών αναγκών και επιθυμιών και να μετατίθενται χρονικά μέχρι την οικονομική ανάκαμψη (Ηγουμενάκης, 2007: 155-161).

1.1.5. Η Τουριστική προσφορά

Ταυτόχρονα όμως με την ποσότητα των τουριστικών προϊόντων που ζητείται από τους καταναλωτές, δηλαδή τους τουρίστες, υπάρχει και η ποσότητα του τουριστικού προϊόντος που παράγεται και προσφέρεται από μία τουριστική επιχείρηση προκειμένου να ικανοποιηθεί αυτή η ζήτηση. Εννοιολογικά μάλιστα ο μεγαλύτερος αριθμός των μελετών περιορίζεται στο δυϊσμό ζήτηση-προσφορά.

Όπως είναι άλλωστε γνωστό ο κύριος σκοπός κάθε τουριστικής επιχείρησης είναι η μεγιστοποίηση των κερδών της, δηλαδή η αύξηση της διαφοράς μεταξύ των εσόδων που πραγματοποιούνται από την πώληση τουριστικών προϊόντων που παράγονται και προσφέρονται στην τουριστική αγορά για την ικανοποίηση των τουριστικών αναγκών ή επιθυμιών των ανθρώπων και του κόστους που συνεπάγεται αυτή η παραγωγή τους. Το κόστος παραγωγής βέβαια είναι άμεσα συνυφασμένο με την ποσότητα των τουριστικών αγαθών και υπηρεσιών που προσφέρονται στην τουριστική αγορά για κατανάλωση ή χρήση, ενώ τα έσοδα από την άλλη εξαρτώνται από την ποσότητα και την τιμή του τουριστικού προϊόντος. Γενικά θα μπορούσε να ειπωθεί ότι «όταν αυξάνεται η τιμή ενός τουριστικού προϊόντος, αυξάνεται και η ποσότητα που παράγεται και προσφέρεται εκ μέρους μιας τουριστικής επιχείρησης στην τουριστική αγορά και αντίστροφα». Αυτή λοιπόν η σχέση ανάμεσα στην τιμή του τουριστικού προϊόντος και την ποσότητα που παράγεται και προσφέρεται σε κάθε τιμή, στη διάρκεια μιας δεδομένης χρονικής περιόδου, στην τουριστική αγορά για χρήση ή κατανάλωση είναι γνωστή ως *νόμος της προσφοράς* (Ηγουμενάκης, 2007: 267-269).

Η τουριστική προσφορά μετριέται με βάση την ικανότητα εξυπηρέτησης της τουριστικής ζήτησης (διεθνούς και εσωτερικής), καθώς και την υπάρχουσα τουριστική υποδομή και ανωδομή της χώρας ή του τόπου υποδοχής (μεταφορικά μέσα, τουριστικά καταλύματα, υπηρεσίες κ.λπ.). Η τουριστική προσφορά είναι το ίδιο σημαντική με την τουριστική ζήτηση και καθώς οι κεινσιανές θεωρίες και οι μέθοδοι του μάρκετινγκ έδωσαν μεγάλη βαρύτητα στην τουριστική ζήτηση, η οποία θεωρήθηκε ως η κινητήριος δύναμη της ανάπτυξης, ο Jean-Baptiste Say (1887-1932) υποστηρίζει ότι η προσφορά είναι αυτή που δημιουργεί τη ζήτηση. Μάλιστα η στάση των πωλητών είναι αντίθετη με εκείνη των αγοραστών πράγμα που σημαίνει ότι οι πωλητές θα προσφέρουν έναν μικρό αριθμό από αγαθά και υπηρεσίες, εφόσον οι τιμές είναι χαμηλές, ενώ θα προτείνουν μεγαλύτερες ποσότητες, όταν οι τιμές θα αυξηθούν (Βαρβαρέσος, 2013: 227-230).

Στα οικονομικά η “προσφορά” ορίζεται ως η ποσότητα των αγαθών και υπηρεσιών που δύναται να διοχετευθούν στην αγορά σε μια συγκεκριμένη τιμή. Η τουριστική προσφορά βέβαια, συνίσταται στο σύνολο των αγαθών και υπηρεσιών που προσφέρονται στον καταναλωτή για την ικανοποίηση των τουριστικών του αναγκών. Το σύνολο όμως των τουριστικών αγαθών και υπηρεσιών αποτελούν τα τουριστικά προϊόντα, τα οποία εξαιτίας της ετερογένειας του τουριστικού τομέα, είναι αρκετά δύσκολο να καθοριστούν με ακρίβεια. Σε αυτό το σημείο αξίζει να σημειωθεί ότι ο καθορισμός του τουριστικού προϊόντος είναι ιδιαίτερα σημαντικός, καθώς στο πλαίσιο της τουριστικής ανάπτυξης

μιας περιοχής ή χώρας, το τουριστικό προϊόν αντιπροσωπεύεται από την τουριστική προσφορά της συγκεκριμένης περιοχής ή χώρας, δηλαδή το σύνολο των τουριστικών πόρων που την χαρακτηρίζουν (Βαρβαρέσος, 2000: 87).

Ενισχύοντας την άποψη του για την ετερογένεια του τουριστικού προϊόντος, ο ίδιος υποστηρίζει ότι η σφαιρική προσέγγιση του τουριστικού φαινομένου καθίσταται ιδιαίτερα δύσκολη εξαιτίας της ετερογένειας που το διακρίνει, ενώ οι διακοπές αποτελούν ένα σύνθετο προϊόν, το οποίο δεν μπορεί να θεωρηθεί ως ένα αγαθό ή μια υπηρεσία που προσφέρεται προς πώληση στην αγορά. Παραθέτει μάλιστα διάφορες απόψεις οικονομολόγων σχετικά με την ετερογένεια του τουριστικού προϊόντος μεταξύ άλλων και αυτή του P. Fabre, ο οποίος επιχειρεί να ορίσει την ετερογένεια του τουριστικού προϊόντος με τον εξής τρόπο: «Το τουριστικό προϊόν είναι το σύνολο των δραστηριοτήτων αναψυχής και των καταναλώσεων που προτείνονται στον πελάτη στο πλαίσιο των διακοπών του. Αυτό απορρέει από το συνδυασμό μιας συμβολικής κατανάλωσης (εικόνες, περιβάλλον) και μιας υλικής κατανάλωσης αγαθών και υπηρεσιών. Αναφορικά με τη συμβολική κατανάλωση, ο ήλιος, η θάλασσα και οι τοπικές συνήθειες συνιστούν αγαθά που δεν έχουν αγοραστική αξία και δεν προορίζονται για πώληση. Αντίθετα, η κατανάλωση αγαθών και υπηρεσιών όπως τα μεταφορικά μέσα, το τουριστικό κατάλυμα, η οινοποτοτροφοδοσία, τα είδη λαϊκής τέχνης, τα θεάματα κ.λπ. αντιπροσωπεύουν προϊόντα τα οποία κατασκευάστηκαν για να πωληθούν και δημιουργήθηκαν, ολικά ή μερικά, για να ικανοποιήσουν τουριστικές ανάγκες». Τελικά όμως ο τουρισμός αποτελεί ένα σύνθετο προϊόν, ως αποτέλεσμα του συνδυασμού στοιχείων όπως υλικά αγαθά (βιοτεχνικά προϊόντα, ξενοδοχεία), υπηρεσίες (ταξιδιωτικά γραφεία, τουριστικά καταλύματα, γραφεία πληροφοριών, τράπεζες κ.λπ.), φυσικοί πόροι (τοπία, γλωρίδα, πανίδα, ακτογραμμή/πλάζ, ορεινοί όγκοι κ.λπ.), πολιτισμικοί πόροι (μουσεία, παραδοσιακοί οικισμοί, αρχαιολογικοί χώροι, πολιτιστικές εκδηλώσεις, φεστιβάλ κ.λπ.), τεχνολογικοί πόροι (εξοπλισμοί, αερομεταφορές, νέες τεχνολογίες κ.λπ.), ανθρώπινες σχέσεις (απορρέουσες σχέσεις από την επαφή του τουρίστα με τους πληθυσμούς υποδοχής) (Βαρβαρέσος, 2013: 232-234).

Μελετώντας λοιπόν όλα τα παραπάνω θα μπορούσε να πει κανείς ότι ο τουρισμός είναι ένα πολυσύνθετο προϊόν που διαμορφώνεται και επηρεάζεται από διάφορους παράγοντες, ενώ ταυτόχρονα εμπλέκονται στη λειτουργία του πολλοί τομείς είτε με άμεσο είτε με έμμεσο τρόπο. Σημαντικό ρόλο στο τουριστικό κύκλωμα διαδραματίζουν τόσο η ζήτηση όσο και η προσφορά του τουριστικού προϊόντος, μέσω διαφόρων παραγόντων όπως της τιμής και του εισοδήματος, χωρίς ωστόσο να αποκλείονται άλλοι ψυχολογικοί, κοινωνιολογικοί και περιβαλλοντικοί παράγοντες.

1.2. Αειφορία

1.2.1. Εισαγωγή

Από την πρώτη φορά που εμφανίστηκε ο άνθρωπος στη γη αναπτύσσεται μια διαρκής μάχη μεταξύ αυτού και των στοιχείων της φύσης, η οποία έχει ως βάση και κίνητρο τα ένστικτα

αυτοσυντήρησης, ενώ ταυτόχρονα αποτελεί μια από τις κύριες αιτίες ανάπτυξης της τεχνολογίας και του πολιτισμού. Με τη μεγέθυνση δε της βιομηχανίας προκαλείται μια υπέρμετρη άνθηση νέων μεθόδων, τεχνολογιών, προϊόντων και υπηρεσιών με σκοπό τη διοχέτευσή τους στην αγορά και τη δημιουργία της καταναλωτικής κοινωνίας. Στο σημείο αυτό η καλή ποιότητα ζωής θυσιάζεται στο όνομα της μεγιστοποίησης του οικονομικού αποτελέσματος και κατά συνέπεια του κέρδους. Η ευφορία που προκλήθηκε από τη διοχέτευση στην αγορά όλων αυτών των νέων προϊόντων σε συνδυασμό με την επίδραση της διαφήμισης είχε ως συνέπεια την απερίσκεπτη και παθητική κατανάλωση και την ταυτόχρονη κατασπατάληση των ενεργειακών μας πηγών με αποτέλεσμα τη συνεχόμενη εμφάνιση πετρελαϊκών κρίσεων με επιδράσεις τόσο στην παραγωγή και στην κοινωνική ζωή όσο και στη ραγδαία υποβάθμιση του περιβάλλοντος που στις ανεπτυγμένες χώρες έχει ξεπεράσει τα όρια του συναγερμού και της ανοχής (Ανδρεόπουλος, 2015: 39-40).

Τα περιβαλλοντικά προβλήματα μάλιστα άρχισαν να εμφανίζονται στην κορυφή της ατζέντας των κυβερνήσεων, των επιχειρήσεων αλλά και των πολιτών ήδη από τη δεκαετία του 1980. Την ίδια στιγμή η βαριά βιομηχανία επιδέχεται έντονη κριτική καθώς εθεωρείτο ο βασικός υπεύθυνος της περιβαλλοντικής μόλυνσης, χωρίς ωστόσο να αποκλείονται και άλλες βιομηχανίες με λιγότερο «εμφανή μόλυνση» όπως η τουριστική. Τα βασικά περιβαλλοντικά προβλήματα, τα οποία αναφέρονται στο φαινόμενο του θερμοκηπίου, την όξινη βροχή, την καταστροφή του στρώματος του όζοντος, τη μόλυνση των θαλασσών, την αποψίλωση των δασών και τη μείωση της βιοποικιλότητας στη φύση γίνονται πειστικά, καθιστώντας πλέον επιτακτική την ανάγκη για ένα μοντέλο ανάπτυξης «το οποίο να είναι ταυτόχρονα βιώσιμο με όρους περιβαλλοντικούς, κοινωνικούς και οικονομικούς», αυτό δηλαδή της αειφόρου ανάπτυξης (Κιλιπίρης, 2009: 21).

1.2.2. Η έννοια της αειφόρου ανάπτυξης

Η έννοια της αειφορίας έχει τη βάση της στους κλασικούς οικονομολόγους Malthus, Ricardo, Mill, Hicks και Pigou, οι οποίοι κατάφεραν να προβλέψουν ότι η έλλειψη των φυσικών πόρων δύναται να οδηγήσει στην καθυστέρηση και εν τέλει στην παύση της οικονομικής μεγέθυνσης. Στο πέρασμα των χρόνων, η έννοια της αειφόρου ανάπτυξης εξελίχθηκε και συνδέθηκε με διάφορους όρους και παράγοντες, ανάλογα με τις κοινωνικοοικονομικές εξελίξεις και τις σχέσεις μεταξύ ανεπτυγμένων, αναπτυσσόμενων και υποανάπτυκτων χωρών. Απέκτησε ωστόσο ουσιαστικό περιεχόμενο τη δεκαετία του '70, με σημαντικό σταθμό για την καθιέρωση της σημασίας του περιβάλλοντος τη Σύνοδο του ΟΗΕ για το περιβάλλον, η οποία πραγματοποιήθηκε το 1972 στη Στοκχόλμη. Εκεί τέθηκε η προβληματική που επικεντρώνεται στην αρμονική συνύπαρξη δύο ιστορικά αντιφατικών πολιτικών: της διατήρησης της βιόσφαιρας και της οικονομικής ανάπτυξης (Λαγός, 2016: 200-201).

Ειδικότερα η έννοια της αειφόρου ανάπτυξης βασίζεται σε κυρίως σε δύο ορισμούς. Ο πρώτος είναι αυτός που διατυπώθηκε στην έκθεση «*Το Κοινό μας Μέλλον*» της Παγκόσμιας Επιτροπής για το

Περιβάλλον και την Ανάπτυξη (WCED), γνωστή και ως Αναφορά Brundtland, σύμφωνα με την οποία «Η ανάπτυξη είναι αειφόρος όταν ικανοποιεί τις σύγχρονες ανάγκες, χωρίς να μειώνει τις δυνατότητες των μελλοντικών γενεών να καλύψουν τις δικές τους ανάγκες». Ο δεύτερος προέρχεται από το «Φροντίζοντας τη Γη: μια Στρατηγική για την Αειφορία» των οργανισμών IUCN, UNEP και WWF (1991). Στο κείμενο αυτό ο προηγούμενος ορισμός κρίθηκε ως διφορούμενος και υιοθετήθηκε ένας νέος σύμφωνα με τον οποίο αειφόρος ανάπτυξη σημαίνει «βελτίωση της ποιότητας της ζωής του ανθρώπου στο πλαίσιο της φέρουσας ικανότητας των υποστηρικτικών οικοσυστημάτων». Η ιδιαιτερότητα αυτού του ορισμού έγκειται στο γεγονός ότι υιοθετούνται αρχές που αφορούν δύο τομείς, δηλαδή την οικολογική αειφορία (αλληλεξάρτηση, βιοποικιλότητα, να ζει κανείς πάνω στη Γη χωρίς μεγάλες επιπτώσεις στη φύση, δικαιοσύνη ανάμεσα στα είδη) και την κοινωνική δικαιοσύνη (βασικές ανθρώπινες ανάγκες, διαγενεακή δικαιοσύνη, ανθρώπινα δικαιώματα, συμμετοχή). Εν τέλει σύμφωνα με την UNESCO (2005) από τον συνδυασμό των δύο αυτών ορισμών αποδίδεται η βασική ιδέα της αειφόρου ανάπτυξης, καθώς ο πρώτος εστιάζει στην ικανοποίηση των αναγκών του ανθρώπου με σεβασμό στη διαγενεακή υπευθυνότητα, ενώ ο δεύτερος στη βελτίωση της ποιότητας ζωής με την παράλληλη προστασία του περιβάλλοντος (Λιαράκου & Φλογαΐτη, 2007: 58-59).

Σε αυτό το σημείο αξίζει να αναφερθούν τα βασικά συστατικά στοιχεία της αειφορίας που προκύπτουν από το πόρισμα Brundtland και αφορούν στην αναζωογόνηση της ανάπτυξης, στην αλλαγή στην ποιότητα της ανάπτυξης, στην ικανοποίηση των βασικών αναγκών, στη σταθεροποίηση πληθυσμού, στη διατήρηση και τον εμπλουτισμό των πόρων, στον επαναπροσανατολισμό της τεχνολογίας και τον κίνδυνο που αυτή ελλοχεύει και στη διασύνδεση του περιβάλλοντος με την οικονομία. Σημαντική απόρροια επίσης του πορίσματος Brundtland αποτελεί και η Agenda 21, η οποία ομαδοποιεί τέσσερις κατηγορίες θεμάτων, οι οποίες σχετίζονται με την κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη (συμπεριλαμβανομένης της διεθνούς συνεργασίας κατά της φτώχειας, την αειφόρο κατανάλωση, τον πληθυσμό, την υγεία, τις εγκαταστάσεις και τη διασύνδεση του περιβάλλοντος με την ανάπτυξη), με τη διαχείριση των πόρων (συμπεριλαμβανομένων της ατμόσφαιρας, του σχεδιασμού της γης, την αποψίλωση των δασών, τα ευαίσθητα οικοσυστήματα, τα βουνά, την αγροτική ανάπτυξη, τη βιοποικιλότητα, τη βιοτεχνολογία, τις θάλασσες, τα νερά, τα τοξικά απόβλητα, τα επικίνδυνα απορρίμματα, τα στέρεα απόβλητα και αποχετεύσεις και τα ραδιενεργά απόβλητα), με την ενδυνάμωση της συμμετοχής ευρύτερων ομάδων (γυναίκες, παιδιά, ιθαγενείς πληθυσμοί, μη κυβερνητικές οργανώσεις) και με τα μέσα επίτευξης (συμπεριλαμβανομένων των εκπαιδευτικών οργανισμών και παρεμφερών φορέων της τεχνολογίας, της τεχνογνωσίας, της νομοθεσίας και την πληροφόρηση για τη λήψη αποφάσεων) (Κιλιπίρης, 2009: 22).

1.2.3. Οι τρεις πυλώνες της αειφορίας

Η έννοια της αειφορίας περιλαμβάνει εξ ορισμού το περιβάλλον, ενώ ταυτόχρονα είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τα θέματα της κοινωνίας, της οικονομίας και της ανάπτυξης. Γίνεται επίσης

προσπάθεια να απεγκλωβιστεί η ανάπτυξη από τη μονοδιάστατη οικονομική θεώρηση και να έρθει σε πραγματική σύζευξη με την κοινωνία. Δημιουργείται με αυτόν τον τρόπο μια αλληλεπίδραση των πεδίων της οικονομίας, του περιβάλλοντος και της κοινωνίας συνδυάζοντας εξ ορισμού δύο εξαιρετικά ετερογενή πεδία δυναμικής, δηλαδή τις φυσικές διεργασίες και τις συσχετιζόμενες με αυτές κοινωνικές διεργασίες. Συγκεκριμένα η οικονομία, η κοινωνία και το περιβάλλον αποτελούν τρία συστήματα αλληλεξαρτώμενα, η καλή λειτουργία των οποίων αποτελεί την αναγκαία συνθήκη για την επίτευξη της αειφορίας (Φλογαΐτη, 2011: 67-75).

Ιδιαίτερα μάλιστα μετά τη Διάσκεψη του Γιοχάνεσμπουργκ η οικονομία, το περιβάλλον και η κοινωνία θεωρούνται οι τρεις πυλώνες που ισότιμα στηρίζουν την αειφόρο ανάπτυξη σε διεθνές, περιφερειακό, εθνικό, τοπικό και οικιακό επίπεδο. Σύμφωνα με τη UNESCO (2005) οι τρεις αυτές διαστάσεις ορίζονται ως εξής:

- Κοινωνία: *«κατανόηση των κοινωνικών θεσμών και του ρόλου τους στην αλλαγή και την ανάπτυξη, καθώς επίσης και των δημοκρατικών και συμμετοχικών συστημάτων που επιτρέπουν την επιλογή των κυβερνήσεων, την έκφραση γνώμης, τη διαμόρφωση συναινέσεων και την επίλυση διαφορών»*

- Περιβάλλον: *«επίγνωση των πόρων, του εύθραυστου του φυσικού περιβάλλοντος και των επιπτώσεων που έχουν σε αυτό οι αποφάσεις και οι πράξεις των ανθρώπων, με τη δέσμευση να ενταχθούν οι περιβαλλοντικές συνιστώσες στις κοινωνικές και οικονομικές αναπτυξιακές πολιτικές»*

- Οικονομία: *«ευαισθητοποίηση ως προς τα όρια της οικονομικής μεγέθυνσης και τις επιπτώσεις στην κοινωνία και το περιβάλλον, με τη δέσμευση να επαναπροσδιοριστούν τα προσωπικά και κοινωνικά επίπεδα κατανάλωσης, σύμφωνα με τις αρχές της προστασίας του περιβάλλοντος και της κοινωνικής δικαιοσύνης»*

Τελικά, *«η αειφορία συνδέεται με τρόπους σκέψης σχετικά με τον κόσμο και μορφές κοινωνικών και προσωπικών πρακτικών, οι οποίες οδηγούν σε άτομα ηθικά, ενδυναμωμένα και προσωπικά ικανοποιημένα, σε κοινότητες που βασίζονται στην συνεργατική δέσμευση, την ανεκτικότητα και τη δικαιοσύνη, σε κοινωνικά συστήματα και θεσμούς που είναι συμμετοχικοί, διαφανείς και δίκαιοι και τέλος σε περιβαλλοντικές πρακτικές, οι οποίες εκτιμούν και διατηρούν τη βιοποικιλότητα και τις οικολογικές διαδικασίες που στηρίζουν τη ζωή»* (Λιαράκου & Φλογαΐτη, 2007: 59-61).

1.2.4. Βασικές αρχές της αειφόρου ανάπτυξης

Σύμφωνα με τον Κιλίπρη (2009), η διεθνής βιβλιογραφία εντοπίζει έναν αριθμό βασικών αρχών που συνθέτουν την έννοια της αειφόρου ανάπτυξης, οι οποίες παρατίθενται παρακάτω:

- **Φέρουσα ικανότητα (Carrying Capacity)**

Η αρχή της φέρουσας ικανότητας των φυσικών συστημάτων αποτελεί το κατεξοχήν γνώρισμα της οικο-κεντρικής (ecocentric) προσέγγισης της αειφόρου ανάπτυξης και γενικά χρησιμοποιείται με δύο έννοιες, αυτές της φυσικής φέρουσας ικανότητας και της περιβαλλοντικής ή οικολογικής

φέρουσας ικανότητας. Η φυσική φέρουσα ικανότητα αφορά το ελάχιστο μέγεθος φυσικού χώρου που χρειάζεται έτσι ώστε να αναπτυχθεί μία δραστηριότητα χωρίς να υποστεί βλάβη το σύστημα (π.χ. ο μέγιστος αριθμός επισκεπτών που μπορεί να επισκεφθεί καθημερινά τον Εθνικό Δρυμό της Βάλια Κάλντα). Αντίστοιχα η περιβαλλοντική ή οικολογική φέρουσα ικανότητα αναφέρεται στον αριθμό των οργανισμών που ένα οικοσύστημα μπορεί να υποστηρίξει και ορίζεται *«ως ο μέγιστος αριθμός ενός είδους που μπορεί ένα οικοσύστημα να υποστηρίξει αενάως. Όταν το επίπεδο του μέγιστου πληθυσμού ξεπερνιέται, τότε οι πόροι αρχίζουν να σπανίζουν με συνέπεια αργότερα να φθίνει ο ίδιος ο πληθυσμός»*. Αναμφίβολα λοιπόν θα μπορούσε να ειπωθεί ότι ένα συγκεκριμένο μικρο-περιβάλλον έχει ένα όριο ή θα λέγαμε μία ικανότητα μέχρι το οποίο να μπορεί να απορροφήσει δραστηριότητες χωρίς να υποστεί μη αναστρέψιμες καταστροφές (Κιλιπίρης, 2009: 26-27).

Ειδικότερα στον τομέα του τουρισμού η έννοια της φέρουσας ικανότητας διαδραματίζει εξέχοντα ρόλο σε ότι αφορά τον αειφόρο τουρισμό. Έτσι ως φέρουσα ικανότητα σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Τουρισμού (WTO) ορίζεται *«ο μέγιστος αριθμός ατόμων που μπορούν να επισκεφθούν ταυτόχρονα ένα τουριστικό προορισμό, χωρίς να προκαλέσουν καταστροφές στο φυσικό, οικονομικό και κοινωνικό-πολιτιστικό περιβάλλον, καθώς και μια μη παραδεκτή απαξίωση της ποιότητας της και ικανοποίησης του επισκέπτη»*. Το ζήτημα βέβαια που τίθεται στο συγκεκριμένο σημείο είναι κατά πόσον υφίσταται αντικειμενικός υπολογισμός του μέγιστου αποδεκτού αριθμού τουριστών σε έναν προορισμό, εφόσον στην πραγματικότητα η φέρουσα ικανότητα δεν σχετίζεται μόνο με έναν συγκεκριμένο πόρο και τον αριθμό των τουριστών ή την ένταση των πραγματικών επιπτώσεων, αλλά ταυτόχρονα αποτελεί και θέμα των ανθρώπινων αξιών και των διαφορετικών αντιλήψεων σε σχέση με τους πόρους, τους δείκτες, τα κριτήρια και τις επιπτώσεις (Λαγός & Διακομιχάλης, 2011).

Σαφώς και υπήρξαν προβλήματα στην προσπάθεια εφαρμογής στην πράξη της περιβαλλοντικής φέρουσας ικανότητας, τα οποία προήλθαν από το γεγονός ότι ουσιαστικά δεν έχει προσδιοριστεί επιστημονικά και πρακτικά το όριο πάνω από το οποίο θεωρείται μη αποδεκτή η ανάπτυξη. Η περιβαλλοντική ικανότητα μάλιστα θα ήταν καλό να προσδιορίζεται μέσω δημοκρατικών διαδικασιών, όπου θεσμοθετημένα όργανα να επιδιώκουν τη συμμετοχική πρακτική, λαμβάνοντας υπόψη τους ανθρώπους που υφίστανται τις επιδράσεις των αποφάσεων. Αυτό βέβαια καθίσταται εξαιρετικά δύσκολο δεδομένου ότι σχεδόν πάντα υπάρχουν αντικρουόμενα συμφέροντα. Οι τεχνικές μανάτζμεντ, η ίδια η τεχνολογία, ο προσδιορισμός του επιπέδου πέρα από το οποίο μπορεί να υπάρξει μη αποδεκτή και μη αναστρέψιμη ζημιά για το περιβάλλον, καθώς και η διασφάλιση ότι δεν θα υπάρξει καταστροφή μιας τουριστικής περιοχής με συνέπεια τη μόνιμη υποβάθμιση του περιβάλλοντος μέσα από υποδομές, υποστηρικτικά συστήματα και κανονισμούς, θεωρούνται σημαντικά στοιχεία για τη βελτίωση της περιβαλλοντικής ικανότητας. Ωστόσο η φέρουσα ικανότητα βρίσκεται στο στόχαστρο και αντιμετωπίζεται με επιφυλακτικότητα από τα «αναπτυξιακά λόμπι» ενώ

ταυτόχρονα γίνεται αιτία συγκρούσεων σε περιοχές όπου υφίσταται ο συνδυασμός απaráμιλλου φυσικού κάλλους και αναπτυξιακών πιέσεων (Κιλιπίρης, 2009: 27-28).

- **Βιοποικιλότητα (Biodiversity)**

Είναι γεγονός ότι η διατήρηση της βιοποικιλότητας αποτελεί μία από τις βασικότερες αρχές της αειφόρου ανάπτυξης. Συνίσταται δε στη διατήρηση του ζωικού και φυτικού κεφαλαίου καθώς και των ανανεώσιμων πόρων.

Ως Βιολογική ποικιλότητα ή Βιοποικιλότητα ορίζεται «η ποικιλία των ζώντων οργανισμών πάσης προέλευσης, περιλαμβανόμενων, μεταξύ άλλων, των χερσαίων, θαλάσσιων και άλλων υδατικών οικοσυστημάτων και οικολογικών συμπλεγμάτων των οποίων αποτελούν μέρος. Επίσης, περιλαμβάνεται η ποικιλότητα εντός των ειδών, μεταξύ ειδών και οικοσυστημάτων (άρθρο 2 του Ν. 2204/1994, ΦΕΚ 59 Α΄) και τέλος, η ποικιλότητα των γονιδίων μέσα και μεταξύ των ειδών (άρθρο 2 του ν.3937/2011, ΦΕΚ 60 Α΄)». Συνεπώς η βιοποικιλότητα αφορά όλες τις μορφές της ζωής στη γη καθώς και τα οικοσυστήματα, ενώ περιλαμβάνει τη γενετική ποικιλότητα, την ποικιλότητα των ειδών και την ποικιλότητα των οικοσυστημάτων. Η βιοποικιλότητα κάθε χώρας θεωρείται μέρος της παγκόσμιας κληρονομιάς της έχοντας επίσης ανυπολόγιστη αξία καθώς παρέχει τη δυνατότητα στους ανθρώπους και στους υπόλοιπους ζωντανούς οργανισμούς να προσαρμόζονται σε ένα διαρκώς μεταβαλλόμενο περιβάλλον (Ορφανού, 2016: 16-17).

Επιπλέον, έχουμε πλέον συνειδητοποιήσει ότι είμαστε απόλυτα εξαρτημένοι από τη βιοποικιλότητα σε ότι έχει να κάνει με την επιβίωσή μας, αφού από αυτήν εξαρτάται ουσιαστικά η τροφή μας, η υγεία μας και η οικονομική ανάπτυξη. Το πρόβλημα όμως της συρρίκνωσης της βιοποικιλότητας λόγω διαφόρων παραγόντων μεταξύ άλλων και αυτού της ρύπανσης του περιβάλλοντος και η αντιμετώπιση του δεν είναι μόνο ζήτημα επιστημονικής έρευνας αλλά και ζήτημα αξιών. Οι αξίες αυτές συνίστανται στην αξία χρήσης ή παρούσα αξία, δηλαδή η άμεση χρήση της βιοποικιλότητας ως φυσικού πόρου για τροφή, φάρμακα, πρώτη ύλη και έμμεση αισθητική αξία, στην οικολογική αξία, η οποία αναφέρεται στη διατήρηση των οικολογικών διαδικασιών και την προστασία του συνολικού συστήματος, τη μελλοντική αξία που αφορά την προστασία της μελλοντικής αξιοποίησης και της διατήρησης για τις επόμενες γενιές και τέλος την ηθική αξία ή αξία ύπαρξης που έχει να κάνει με την προστασία της βιοποικιλότητας ως αυταξία ανεξάρτητα από τη χρήση ή τη χρησιμότητα της (Βασιλοπούλου, 1998: 24-25).

Τέλος αξίζει να αναφερθεί η άποψη, η οποία υποστηρίζει σχετικά με την προστασία της βιοποικιλότητας, ότι μια πιθανή απώλεια των ειδών των οποίων στις μέρες μας η αξία δεν είναι δυνατό να εκτιμηθεί, ενδεχομένως να έχει σημαντική πρακτική αξία για επόμενες γενιές (Κιλιπίρης, 2009: 28).

- **Δια-γενεολογική Δικαιοσύνη ή Αλληλεγγύη Γενεών (Intergenerational Equity)**

Η Δια-γενεολογική Δικαιοσύνη θεωρείται αρχή υψίστης σημασίας για την αειφόρο ανάπτυξη, καθώς εστιάζεται στο γεγονός ότι θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη οι ανάγκες των μελλοντικών

γενεών από τις πραγματοποιούμενες δραστηριότητες της σύγχρονης εποχής. Ειδικότερα οι σημερινές γενεές έχουν χρέος να παραδώσουν στις επόμενες τον ίδιο αριθμό ή όγκο πόρων που αυτές κληρονόμησαν. Αυτό μπορεί να γίνει εφικτό είτε με την ελαχιστοποίηση της χρήσης των μη ανανεώσιμων πόρων, είτε με την αποτελεσματική χρήση των ανανεώσιμων πόρων με βάση την αύξηση της αποδοτικότητας, τη μείωση της σπατάλης, την ανακύκλωση και την εισαγωγή εναλλακτικών τεχνολογιών. Κεντρικής σημασίας στο σημείο αυτό θεωρείται το γεγονός, οι αποφάσεις του σήμερα να λαμβάνουν υπόψη και προβληματισμούς σε ότι αφορά δραστηριότητες τα αποτελέσματα των οποίων μόνον μακροχρόνια θα μπορούν να είναι ορατά (Κιλιπίρης, 2009: 29).

- **Δια-χωρική Υπευθυνότητα (Transfrontier Responsibility)**

Η συγκεκριμένη αρχή συνίσταται στο γεγονός ότι οι αρνητικές συνέπειες της ανθρώπινης δραστηριότητας σε μια συγκεκριμένη περιοχή, δεν θα πρέπει να μεταβιβάζονται ως περιβαλλοντικά προβλήματα σε κάποια άλλη. Αν βέβαια αυτό δεν είναι εφικτό ορίζεται μια μορφή αποζημίωσης για την περιοχή υποδοχής. Συγκεκριμένα τα περιβαλλοντικά προβλήματα δεν έχουν διοικητικά όρια και δεν γνωρίζουν χωρικό σημείο αναφοράς. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το φαινόμενο του θερμοκηπίου, το οποίο συνιστά ένα περιβαλλοντικό ζήτημα που δε γνωρίζει σύνορα και απαιτεί λύση σε παγκόσμιο επίπεδο. Χρήσιμο δε εργαλείο της αρχής της διαχωρικότητας αλλά και των επιπτώσεων αυτής αποτελεί η «ανάλυση οικολογικού αποτυπώματος» (ecological footprint analysis), το οποίο αποτελεί ένα λογιστικό εργαλείο που υπολογίζει την κατανάλωση πόρων για μια δραστηριότητα, δίνοντας ταυτόχρονα απαντήσεις στο ερώτημα της «αφομοίωσης» των αποβλήτων από το φυσικό περιβάλλον για δεδομένο αριθμό πληθυσμού, σε συγκεκριμένη περιοχή και δεδομένη δραστηριότητα (Κιλιπίρης, 2009: 30).

- **Συμμετοχή (Participation)**

Είναι πλέον κοινώς αποδεκτό ότι τις δύο τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται σημαντική στροφή των κέντρων λήψης αποφάσεων προς τη διεύρυνση της συμμετοχής του κοινού στη διαδικασία λήψης αποφάσεων, με σκοπό τη συμπερίληψη των διαφορετικών οπτικών και προτεραιοτήτων των πολιτών και των ομάδων συμφερόντων (stakeholders), τόσο στη χάραξη πολιτικής όσο και στην ανάπτυξη και εφαρμογή σχεδίων, προγραμμάτων κ.λπ. Οι κυριότεροι δε παράγοντες που ενισχύουν τον προσανατολισμό των κέντρων λήψης των αποφάσεων προς την ενίσχυση της συμμετοχής του κοινού στη χάραξη πολιτικής έχουν να κάνουν αρχικά με τον προβληματισμό σε διεθνές επίπεδο σχετικά με την έννοια της συμμετοχής και το ρόλο που αυτή διαδραματίζει στη διαχείριση των εντεινόμενων περιβαλλοντικών προκλήσεων όπως αυτός αποτυπώνεται στη ρήση «*think global, act local*». Κατόπιν με την αλλαγή στο μοντέλο λήψης αποφάσεων και χάραξης πολιτικής, από το συγκεντρωτικό μοντέλο «από πάνω προς τα κάτω» στο αποκεντρωτικό μοντέλο «από κάτω προς τα πάνω» με τη μεταφορά αρμοδιοτήτων σε τοπικό επίπεδο όπου κυρίαρχοι στη λήψη αποφάσεων είναι οι φορείς της τοπικής αυτοδιοίκησης και οι τοπικές κοινωνίες. Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί η ανάπτυξη των Τεχνολογιών Πληροφορίας και Επικοινωνίας (ΤΠΕ) και ο ρόλος τους σε επίπεδο πρόσβασης των

πολιτών στην πληροφορία και αλληλεπίδρασης μεταξύ ατόμων και ομάδων. Φυσικά ζωτικής σημασίας αποτελεί η κατανόηση ότι σε τοπικό επίπεδο οι πολίτες γνωρίζουν σε βάθος τα προβλήματα αλλά και τις προτεραιότητες σε σχέση με τους τεχνοκράτες, ως αποτέλεσμα της εμπειρίας τους και της έντασης που βιώνουν τα προβλήματα συνιστώντας στοιχείο καθοριστικό για την ιεράρχηση των παρεμβάσεων και τις επιλογές ενός σχεδιασμού που θα αναφέρεται στις επιθυμίες, στις αξίες, στις προτιμήσεις και στα οράματα των τοπικών κοινωνιών προωθώντας εναρμονισμένες παρεμβάσεις με αυτά (Στρατηγέα, 2015: 11).

Μάλιστα η ενεργή συμμετοχή όλων των εμπλεκόμενων μελών της κάθε τοπικής κοινωνίας στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων σχετικά με περιβαλλοντικά ζητήματα, αποτελεί έναν από τους βασικότερους στόχους της αειφόρου ανάπτυξης. Προς αυτή την κατεύθυνση εστιάζει και η Τοπική Ατζέντα 21 (Local Agenda 21) παρέχοντας μεταξύ άλλων τη δυνατότητα εμπλοκής της τοπικής κοινωνίας στο σχεδιασμό της αειφόρου ανάπτυξης. Οι διάφορες ομάδες που εξειδικεύονται στην Ατζέντα 21 είναι ο γυναικείος πληθυσμός, η νεολαία, οι ιθαγενείς κάτοικοι, η τοπική αυτοδιοίκηση, τα εργατικά συνδικάτα, οι μη κυβερνητικές οργανώσεις, οι επιχειρήσεις και η βιομηχανία, οι επιστήμονες και οι αγρότες. Παράλληλα οι τοπικοί άρχοντες ενθαρρύνονται να πειραματισθούν με νέες συμμετοχικές δομές και τεχνικές επικοινωνίας όπως τα στρογγυλά τραπέζια, τις ομάδες εργασίας, τα συνέδρια καθώς και πρωτοβουλίες ενθάρρυνσης της συναίνεσης στη λήψη αποφάσεων (Κιλιπίρης, 2009: 30).

- **Κρίσιμο Φυσικό Κεφάλαιο (Critical Natural Capital)**

Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη αρχή ορισμένα περιβαλλοντικά στοιχεία, όπως το στρώμα του όζοντος, η βιοποικιλότητα, τα πολιτιστικά αγαθά κ.λπ. παρουσιάζουν πρωτεύουσα οικολογική και ανθρώπινη αξία, καθώς δεν μπορούν να αναπληρωθούν στα πλαίσια του ανθρώπινου κύκλου ζωής. Αυτά τα στοιχεία είναι γνωστά ως «κρίσιμο κεφάλαιο» (critical capital) και δεν θα πρέπει να υφίσταται κανένας συμβιβασμός, αλλά αντίθετα θα πρέπει να προστατεύονται με οποιοδήποτε κόστος. Στοιχείο του κρίσιμου κεφαλαίου, μικρότερης σημασίας, είναι το λεγόμενο «μεταφερόμενο κεφάλαιο» (transferable capital), το οποίο είναι δυνατό να αντικατασταθεί σε κάποιο βαθμό, εφόσον διατηρούνται τα απαιτούμενα ασφαλή επίπεδα συντήρησής του. Παράδειγμα μεταφερόμενου κεφαλαίου αποτελούν τα διαχειριστικά σχέδια δασών. Τέλος το «διαπραγματεύσιμο κεφάλαιο» (negotiable capital) αποτελείται και αυτό από στοιχεία του κρίσιμου κεφαλαίου, τα οποία χαρακτηρίζονται χαμηλής αξίας και τα οποία μπορούν να υποκατασταθούν εφόσον για παράδειγμα μια συγκεκριμένη αναπτυξιακή πρόταση έχει μεγάλη κοινωνική αξία (π.χ. η κατασκευή ενός υδάτινου φράγματος για την υδροδότηση μιας πόλης). Πολλές φορές βέβαια οι απόψεις της τοπικής κοινωνίας για θέματα περιβαλλοντικής προστασίας αγνοούνται λόγω πιέσεων που ασκούνται από τα μεγαλύτερα και ισχυρότερα συμφέροντα (lobby) (Κιλιπίρης, 2009: 31).

- **Ολιστική προσέγγιση (Holistic Approach)**

Η ολιστική, δηλαδή συνολική προσέγγιση θεωρείται σημαντική αρχή της αειφόρου ανάπτυξης. Αυτή εφαρμόζεται από όλες τις χώρες και τους φορείς ευθύνης που ασκούν πολιτική και στα πλαίσια αυτής η προστασία του περιβάλλοντος αντιμετωπίζεται μέσω μιας ολοκληρωμένης προσέγγισης (ολιστικής), η οποία προσπερνά τεχνητές (γραφειοκρατικές) διαχωριστικές γραμμές και διαχέεται σε περιβαλλοντικές, κοινωνικές και οικονομικές δράσεις (Κιλιπίρης, 2009: 32).

- **Η Αρχή της Προληπτικότητας (Precautionary Principle)**

Η συγκεκριμένη αρχή αναφέρεται στο γεγονός ότι δεν θα πρέπει να αναλαμβάνονται πρωτοβουλίες και δράσεις, των οποίων τα μακροχρόνια αποτελέσματα δεν μας είναι γνωστά, ενώ ταυτόχρονα οι πιθανές παρενέργειες είναι μη αναστρέψιμες. Παράδειγμα αποτελεί η χρήση γενετικά τροποποιημένων προϊόντων. Η συγκεκριμένη αρχή είναι επίσης γνωστή και ως «αρχή του σοφού πεσιμισμού» (Κιλιπίρης, 2009: 32).

1.3. Επιπτώσεις του Τουρισμού

Η μελέτη των επιπτώσεων του τουρισμού αποτελεί μια σημαντική παράμετρο στη διεθνή και ελληνική βιβλιογραφία σε ότι αφορά την ανάλυση των χαρακτηριστικών της τουριστικής ανάπτυξης, σε οικονομικό, κοινωνικό, πολιτισμικό και περιβαλλοντικό επίπεδο. Το ζήτημα της μελέτης των επιπτώσεων του τουρισμού παρουσιάζει διεπιστημονικό χαρακτήρα καθώς υπάρχουν αλληλοσυσχετίσεις σε ορισμένα θέματα προτείνοντας συχνά κοινές προσεγγίσεις. Γι' αυτό άλλωστε στη μελέτη του εμπλέκονται διάφοροι επιστήμονες όπως οικονομολόγοι, κοινωνιολόγοι, γεωγράφοι, χωροτάκτες και περιβαλλοντολόγοι. Από τη μελέτη αυτή μάλιστα αναδύονται δύο βασικά θέματα, αυτών της σημασίας του ελέγχου των διαδικασιών της τουριστικής ανάπτυξης, καθώς και της δυναμικής του τουρισμού που μεταβάλλει απόλυτα τα κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά των περιοχών όπου αναπτύσσεται, δημιουργώντας νέα δεδομένα για την πορεία ανάπτυξης των τουριστικών περιοχών. Σε αρκετές περιπτώσεις δε, γίνεται προσπάθεια διαφοροποίησης των επιπτώσεων σε «θετικές» και «αρνητικές» (Κοκκώσης & Τσάρτας, 2001: 28-29).

Βέβαια η μεταπολεμική ανάπτυξη του τουρισμού προκάλεσε μία ευφορία, η οποία στηρίχθηκε κατά βάση στα ιδιαίτερα θετικά οικονομικά αποτελέσματα όπως η αύξηση των εισοδημάτων, η ενίσχυση της απασχόλησης και η διεύρυνση της παραγωγικής βάσης των τοπικών οικονομιών, μέσα από την υιοθέτηση του προτύπου του Μαζικού Τουρισμού Διακοπών. Προϋποθέσεις του συγκεκριμένου προτύπου αποτέλεσαν ο μεγάλος αριθμός επιχειρήσεων, τα καταλύματα διαφορετικών τύπων, οι υποδομές και οι υπηρεσίες που προσανατολίζονται στην εξυπηρέτηση των τουριστών, το ικανό για εργασία ανθρώπινο δυναμικό και η εκτεταμένη χρήση φυσικών και πολιτιστικών πόρων. Ωστόσο έρευνες και μελέτες ξεκίνησαν να αμφισβητούν τις θετικές επιπτώσεις από την ανάπτυξη του μαζικού τουρισμού, προσανατολιζόμενες σε δύο κυρίως άξονες. Ο πρώτος εστιάζει στις προβληματικές επιπτώσεις στην κοινωνία, τον πολιτισμό, την οικονομία και το περιβάλλον και ο

δεύτερος σε μακροπρόθεσμα προβλήματα, τα οποία συνίστανται στο γεγονός ότι όταν μια τουριστική περιοχή υιοθετεί πλήρως το μοντέλο ανάπτυξης του τουρισμού διακοπών διατρέχει τον κίνδυνο, λόγω και του έντονου, σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, ανταγωνισμού να υποβαθμιστεί σταδιακά χάνοντας τμήμα της ζήτησης ή προσελκύοντας χαμηλότερη ποιότητα τουρισμού (Κοκκώσης, Τσάρτας & Γκρίμπα, 2011: 84-85).

Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι «ο όρος “επιπτώσεις” χρησιμοποιείται για να περιγράψει όλες τις αλλαγές που επέρχονται στην οικονομία, στην κοινωνία, στον πολιτισμό και στο περιβάλλον των περιοχών ή χωρών όπου αναπτύσσεται ο τουρισμός και σχετίζονται με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της λειτουργίας του τουριστικού τομέα» (Κοκκώσης & Τσάρτας, 2001: 28).

Επιπλέον σε κάθε συζήτηση για τον τουρισμό παρουσιάζονται τρεις κύριες περιοχές ενδιαφέροντος, οι οποίες επικεντρώνονται στις οικονομικές, στις κοινωνικές και πολιτισμικές επιπτώσεις, καθώς και στην περιβαλλοντική διάσταση, στην οποία βασίζεται η κατανάλωση τουριστικών εμπειριών. Το πρόβλημα όμως για την εκτίμηση των επιπτώσεων του τουρισμού αποτελεί η καθιέρωση μιας κατάλληλης βάσης σύγκρισης μέσω της οποίας να γίνεται μέτρηση στις υφιστάμενες και τις μελλοντικές αλλαγές που επιφέρει ο τουρισμός. Έτσι ενώ γνωρίζουμε ότι ο τουρισμός αποτελεί σημαντικό παράγοντα επηρεασμού του φυσικού και δομημένου περιβάλλοντος, η απομόνωση των ακριβών αιτιών ή διαδικασιών που οδηγούν σε συγκεκριμένες επιπτώσεις θεωρείται εξαιρετικά δύσκολη. Οι επιπτώσεις αυτές δύναται να είναι μεγάλης κλίμακας και ξεκάθαρες (π.χ. στην περίπτωση που ένας προορισμός είναι κορεσμένος από επισκέπτες) ή μικρής κλίμακας και απροσδιόριστες, ενώ δυσκολία στον προσδιορισμό των επιπτώσεων του τουρισμού παρουσιάζουν η εποχικότητα και η γεωγραφία του τουρισμού. Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί η εργασία του Potter (1978), η οποία παρείχε το γενικό πλαίσιο για την εκτίμηση των επιπτώσεων. Οι επιπτώσεις εδώ εμπεριέχουν περιβαλλοντικά, κοινωνικά και οικονομικά ζητήματα, ενώ η εργασία είναι βασισμένη σε ορισμένα βήματα, ξεκινώντας από το πλαίσιο ανάπτυξης μέχρι και τη λήψη αποφάσεων, χρήσιμα στοιχεία στο σχεδιασμό και στο μάνατζμεντ (Page, 2006: 366-373).

Λαμβάνοντας λοιπόν υπόψη όλα τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό ότι οι επιπτώσεις του τουρισμού είναι εμφανείς στον οικονομικό, κοινωνικό, πολιτισμικό και περιβαλλοντικό τομέα.

1.3.1. Οικονομικές επιπτώσεις

Είναι γεγονός ότι ο τουρισμός θεωρείται από πολλές εθνικές και τοπικές κυβερνήσεις ως μηχανισμός υποβοήθησης της ανάπτυξης και αναζωογόνησης των οικονομιών. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι οι πολιτικοί και οι υπεύθυνοι της λήψης αποφάσεων έχουν συνειδητοποιήσει ότι μέσω του τουρισμού προσφέρονται νέες ευκαιρίες εργασίας, εισοδήματος και εσόδων για την τοπική οικονομία αφού οι συγκεκριμένοι τόποι επηρεάζονται από την παγκόσμια, εθνική και τοπική οικονομική αναδιάρθρωση. Παράλληλα, οι τόποι προορισμού συσσωρεύουν οικονομικά οφέλη, τα οποία με τη σειρά τους δημιουργούν εκ νέου ευκαιρίες απασχόλησης, προωθώντας ταυτόχρονα την αναπτυξιακή

διαδικασία στα τουριστικά κέντρα και στις τοπικές κοινωνίες. Οι υποστηρικτές μάλιστα της τουριστικής ανάπτυξης θεωρούν ότι η επένδυση σε υποδομές τουρισμού και αναψυχής συμβάλλουν θετικά στην τοπική οικονομία. Επιπλέον εντοπίζονται βελτιώσεις στη διάρθρωση και εξισορρόπηση των οικονομικών δραστηριοτήτων εντός της τοπικής κοινότητας και ενθάρρυνση των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων (Page, 2006: 373-376).

Ειδικότερα, σύμφωνα με τον Κοκκώση & Τσάρτα (2001: 29-31) οι επιπτώσεις του τουρισμού στην οικονομία αφορούν κυρίως σε ζητήματα όπως η απασχόληση, η περιφερειακή ανάπτυξη, οι πολλαπλασιαστικές επιδράσεις στην τοπική οικονομία, το ισοζύγιο πληρωμών, τα φορολογικά έσοδα για το κράτος και ο πληθωρισμός και αύξηση των τιμών της γης σε τοπικό επίπεδο. Αρχικά σε επίπεδο απασχόλησης, καθώς ο τουρισμός είναι τομέας εντάσεως εργασίας, δημιουργεί αναμφίβολα πολλές και νέες θέσεις εργασίας, επηρεάζοντας ωστόσο τα χαρακτηριστικά αυτής της απασχόλησης, καθιστώντας την σε μεγάλο βαθμό εποχική, ανειδίκευτη και περιστασιακή. Ταυτόχρονα όμως παρατηρείται ενίσχυση της αυτοαπασχόλησης (τουριστικές επιχειρήσεις, εμπορικά καταστήματα κ.λπ.) με παράλληλη απασχόληση σε άλλους κλάδους της οικονομίας (π.χ. γεωργία, βιομηχανία), προκαλώντας γενικότερη αύξηση των οικογενειακών εισοδημάτων. Σε ότι αφορά δε την περιφερειακή ανάπτυξη, ο τουρισμός έχει συμβάλει ουσιαστικά στην ανάπτυξη των αποβιομηχανοποιημένων, γεωγραφικά απομονωμένων, ορεινών και μειονεκτικών ή με υποβαθμισμένο αγροτικό τομέα περιοχών, αυξάνοντας τα εισοδήματα, την απασχόληση, τις επενδύσεις και διευρύνοντας την παραγωγική βάση της τοπικής οικονομίας, μειώνοντας έτσι τη μετανάστευση και βελτιώνοντας το επίπεδο και την ποιότητα ζωής. Επίσης δε θα μπορούσαν να αμφισβητηθούν οι θετικές επιδράσεις του τουρισμού και σε άλλους κλάδους, οι δραστηριότητες των οποίων σχετίζονται με τη βιομηχανία, βιοτεχνία, κατασκευές, γεωργία, κτηνοτροφία, υπηρεσίες, μεταφορές, εμπόριο κ.λπ. Σε σχέση τώρα με το ισοζύγιο πληρωμών, από τη μια παρατηρείται επιβάρυνση αυτού εξαιτίας της ανάγκης για εισαγωγή ειδών και προϊόντων αναγκαίων για τη λειτουργία του τουριστικού τομέα, και από την άλλη εντοπίζεται θετική επίδραση των συναλλαγματικών εισροών από τον τουρισμό σε αυτό. Σαφώς βέβαια υπάρχει αύξηση στα φορολογικά έσοδα για τα κράτη, διότι σε περιοχές με αυξημένη τουριστική δραστηριότητα ενισχύονται οι επενδύσεις, η δημιουργία πολλών μικρών επιχειρήσεων και ο μεγάλος αριθμός των απασχολούμενων στον τομέα, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων έχει υψηλά εισοδήματα και συνεπώς αντίστοιχη καταναλωτική δαπάνη. Τέλος ο τουρισμός δημιουργεί έντονες πληθωριστικές πιέσεις, αυξάνοντας το κόστος ζωής σε τοπικό επίπεδο. Εξαιτίας μάλιστα της ταχύτατης οικοπεδοποίησης παρατηρείται αύξηση στις τιμές της γης, που οφείλεται γενικά στην τάση για χωρική επέκταση των δραστηριοτήτων του τουρισμού, ειδικά στις περιοχές με μαζικό οργανωμένο τουρισμό, όπου υπάρχει μεγαλύτερη ζήτηση.

Εντούτοις ο τουρισμός δεν αποτελεί απαραίτητα σταθερή πηγή εισοδήματος καθώς συνιστά μια οικονομική δραστηριότητα ασταθή, όντας έντονα εποχική με συνέπειες στις επενδύσεις και στον τόπο της δημιουργούμενης απασχόλησης, η οποία καταλήγει να είναι χαμηλής εξειδίκευσης,

κακοπληρωμένη, χαμηλού κοινωνικού κύρους, χωρίς μακροχρόνια σταθερότητα. Επιπλέον η ζήτηση για τουρισμό επηρεάζεται εύκολα από εξωτερικούς παράγοντες (π.χ. πολιτικές αναταραχές και ασυνήθεις κλιματικές και περιβαλλοντικές συνθήκες) που οι τόποι προορισμού αδυνατούν να ελέγξουν. Ακόμη τα κίνητρα για τουριστικά ταξίδια σε αστικούς προορισμούς είναι πολλές φορές περίπλοκα και μεταβλητά και συνεχώς μεταβαλλόμενα στις ανταγωνιστικές αγορές, ενώ ο ίδιος ο τουρισμός γίνεται ελαστικός ως προς τις τιμές και τα εισοδήματα, δηλαδή επηρεάζεται εύκολα από μικρές μεταβολές στην τιμή του προϊόντος και το διαθέσιμο εισόδημα των καταναλωτών. Τα αστικά κέντρα δε, γίνονται όμοια, χαρακτηριστικό γνωστό ως «σειριακή αναπαραγωγή (serial reproduction)». Στον αντίποδα λοιπόν από τα οφέλη βρίσκεται το κόστος από τον τουρισμό, το οποίο εστιάζεται σε ζητήματα όπως η υπερ-εξάρτηση από μια μοναδική οικονομική δραστηριότητα, το πληθωριστικό κόστος στην τοπική οικονομία, την αυξανόμενη εξάρτηση από εισαγόμενα παρά παραγόμενα τοπικά προϊόντα, υπηρεσίες και εργασία, την εποχικότητα στην κατανάλωση και την παραγωγή τουριστικής υποδομής και υπηρεσιών με αποτέλεσμα τις περιορισμένες αποδόσεις των επενδύσεων, τη διαρροή των δαπανών τουρισμού από την τοπική οικονομία και πρόσθετο κόστος για τις τοπικές αρχές (Page, 2006: 374-376).

Τέλος σημαντική είναι εκτός των άλλων η σχέση εξάρτησης της τοπικής οικονομίας με τη διεθνή και συχνά ασταθή ζήτηση, η εγκατάλειψη άλλων παραγωγικών δραστηριοτήτων (γεωργίας, βιοτεχνίας κ.α.) και ο υπερεπαγγελματισμός και η εποχικότητα που μειώνουν τα κέρδη (Κοκκώσης, Τσάρτας & Γκρίμπα, 2011: 85).

1.3.2. Κοινωνικές και πολιτισμικές επιπτώσεις

Γενικά ο τουρισμός αποτελεί πηγή σύγκρουσης μεταξύ φιλοξενούντων και επισκεπτών και ειδικά στους προορισμούς εκείνους όπου η ανάπτυξη του οδηγεί σε διακριτές και πραγματικές επιπτώσεις. Η ανάλυση αυτών των επιπτώσεων είναι μια συνάρτηση αλληλεπίδρασης μεταξύ φιλοξενούντων-φιλοξενούμενων που εξαρτάται κατά κύριο λόγο από τη φύση και την έκταση των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτισμικών διαφορών ανάμεσα στους τουρίστες-οικοδεσπότες, την αναλογία επισκεπτών προς κατοίκους, την κατανομή και την ορατότητα της τουριστικής ανάπτυξης, την ταχύτητα και την ένταση της ανάπτυξης, τον αριθμό των ξένων και την απασχόληση. Οι επιπτώσεις δε εντοπίζονται στο συλλογικό τρόπο ζωής, στα επίπεδα ασφάλειας, στην ηθική συμπεριφορά, στις παραδοσιακές τελετές και κοινοτικές οργανώσεις, στις δημιουργικές εκφράσεις, στα συστήματα αξιών, στην ατομική συμπεριφορά και στις οικογενειακές σχέσεις (Page, 2006: 380-381).

Αναλυτικότερα, οι κυριότερες επιπτώσεις του τουρισμού στην κοινωνία και τον πολιτισμό έχουν να κάνουν με την κοινωνική δομή, την επαγγελματική και κοινωνική κινητικότητα, το πλαίσιο και τα αποτελέσματα της επικοινωνίας των ντόπιων με τους τουρίστες, τις αλλαγές στις κοινωνικές σχέσεις, τα ήθη και τα έθιμα καθώς και την εμπορευματοποίηση δραστηριοτήτων και προϊόντων του

τοπικού πολιτισμού και της παράδοσης. Σε ότι αφορά την κοινωνική δομή, οι αλλαγές εντοπίζονται στα χαρακτηριστικά και τις λειτουργίες της τοπικής κοινωνίας, με ιδιαίτερη έμφαση σε αγροτικές περιοχές, όπου δημιουργείται μια νέα τύπου «αστικοποιημένη» κοινωνική δομή στην οποία ο τουρισμός κυριαρχεί σε όλα τα επίπεδα (δραστηριότητες, παραγωγική δομή, απασχόληση, λειτουργίες κ.λπ.). Στα πλαίσια της επαγγελματικής και κοινωνικής κινητικότητας η απασχόληση με τον τουρισμό ή σε επαγγέλματα σχετικά με αυτόν είναι έκδηλη και έχει ως αποτέλεσμα από τη μια τη διάχυση των εισοδημάτων του τουρισμού σε ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού και από την άλλη τη σταδιακή άμεση ή έμμεση εγκατάλειψη κλάδων όπως η γεωργία, η κτηνοτροφία, η βιομηχανία και οι υπηρεσίες με ταυτόχρονη στροφή στον τουρισμό. Τα αποτελέσματα δε της επικοινωνίας των ντόπιων με τους τουρίστες εστιάζονται κυρίως στην κοινωνική συμπεριφορά, τις αντιλήψεις και τις αξίες των ντόπιων. Κατά τον ίδιο τρόπο σε αναπτυσσόμενες τουριστικά περιοχές, η στροφή των κοινωνιών σε έναν τρόπο ζωής με χαρακτηριστικά αστικοποίησης και εκσυγχρονισμού, επιφέρει σημαντικές αλλαγές στις κοινωνικές σχέσεις, τα ήθη και τα έθιμα, οι οποίες έχουν να κάνουν με τις σχέσεις των δύο φύλων, τον τρόπο ζωής και συμπεριφοράς, της εκτίμησης της τοπικής παράδοσης, τα έθιμα και στις σχέσεις ανάμεσα στα άτομα της ίδιας κοινότητας. Επιπλέον, μορφές του τοπικού πολιτισμού, όπως πολιτιστικές εκδηλώσεις, βιοτεχνικά προϊόντα, χειροτεχνήματα κ.λπ., τα οποία πωλούνται στους τουρίστες ως δείγμα της τοπικής πολιτιστικής παράδοσης ή ως αναμνηστικά ταξιδιών, είναι πολλές φορές χαμηλής ποιότητας και δεν αποδίδουν πιστά τα πραγματικά χαρακτηριστικά της τοπικής παράδοσης ή του πολιτισμού (Κοκκώσης & Τσάρτας, 2001: 31-33).

Σύμφωνα με τον Pearce (1989 όπως αναφέρεται στο Page, 2006: 382-383) οι κοινωνικο-πολιτισμικές επιπτώσεις του τουρισμού περιλαμβάνονται σε ένα φάσμα, το οποίο περιλαμβάνει αρχικά τη μετανάστευση από την ύπαιθρο στα αστικοποιημένα τουριστικά κέντρα για τη διασφάλιση απασχόλησης στον κλάδο των υπηρεσιών λόγω υψηλότερων επιπέδων εισοδήματος, τροποποιώντας την πληθυσμιακή δομή των περιορισμών και ασκώντας πίεση στις υπηρεσίες. Ταυτόχρονα εντοπίζονται μεταβολές στη δομή της απασχόλησης προσανατολιζόμενη στη ζήτηση εργασίας χαμηλής εξειδίκευσης, γυναικών και εποχικού χαρακτήρα. Μεταβολές προκύπτουν και στις κοινωνικές αξίες. Παράλληλα, η μετεγκατάσταση εύπορων ομάδων (gentrification) προκαλεί την κοινωνική αναβάθμιση περιοχών σε κέντρα των πόλεων, μετασχηματίζοντας την τοπική αγορά κατοικίας μέσω της μετακίνησης ντόπιων κατοίκων προς άλλες περιοχές διαμονής, εξαιτίας της αστικής αναγέννησης και της έντονης παρουσίας διαφόρων τουριστικών δραστηριοτήτων. Ταυτόχρονα παρατηρούνται αυξημένα επίπεδα εγκληματικότητας κατά τη διάρκεια ειδικών εκδηλώσεων (special events) και εξεχόντων γεγονότων (hallmark events), όπως οι Ολυμπιακοί Αγώνες, ενώ πολλές φορές εντοπίζονται αρνητικά αποτελέσματα που σχετίζονται με την αύξηση της πορνείας και των τυχερών παιχνιδιών. Τέλος σημαντική είναι η υποχώρηση στη χρήση της ντόπιας γλώσσας, καθώς προωθούνται άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες όπως Αγγλικά και Γαλλικά.

1.3.3. Περιβαλλοντικές επιπτώσεις

Για να εκτιμηθεί η επίπτωση του τουρισμού, είναι σημαντικό να πραγματοποιηθεί αναγνώριση των χαρακτηριστικών του περιβάλλοντος, στο οποίο εγκαθίστανται τα τουριστικά προϊόντα. Γενικά το «περιβάλλον» περιλαμβάνει τόσο τα φυσικά όσο και τα κοινωνικά χαρακτηριστικά του μέρους, δηλαδή, όλο το χώρο στον οποίο λαμβάνει χώρα η τουριστική δραστηριότητα. Ο χώρος αυτός δύναται να είναι η ύπαιθρος, μια παραλία, μια βουνοπλαγιά, ένα ποτάμι ή κάθε άλλο φυσικό περιβάλλον. Μπορεί όμως να είναι ταυτόχρονα μια πόλη, ένα αγροτικό χωριό, ένα ιστορικό μνημείο ή οποιοδήποτε άλλο ανθρωπογενές περιβαλλοντικό στοιχείο. Η ποιότητα βέβαια του περιβάλλοντος, φυσικού και ανθρωπογενούς, είναι βασική για τον τουρισμό. Παρόλα αυτά η σχέση περιβάλλοντος και τουρισμού καθίσταται περίπλοκη, καθώς από τη μια οι δραστηριότητες που δημιουργούνται εξαιτίας της τουριστικής ανάπτυξης δύναται να καταστρέψουν τους περιβαλλοντικούς πόρους, από τους οποίους εξαρτάται αυτή η ανάπτυξη δημιουργώντας αρνητικές επιπτώσεις, ενώ από την άλλη ο τουρισμός δημιουργεί θετικές επιπτώσεις στο περιβάλλον συμμετέχοντας στην περιβαλλοντική προστασία και τη διατήρηση των πόρων, καθώς αποτελεί έναν τρόπο για να αυξηθεί η φροντίδα για τις περιβαλλοντικές αξίες και ταυτόχρονα εργαλείο για οικονομική προστασία των φυσικών περιοχών και αύξηση της οικονομικής σπουδαιότητας (Καρβούνης & Γεωργάκελλος, 2003: 792-793).

Οι ίδιοι μάλιστα υποστηρίζουν ότι αρνητικές επιπτώσεις από τον τουρισμό εμφανίζονται όταν το επίπεδο χρήσεως από τους επισκέπτες είναι μεγαλύτερο από την ικανότητα του περιβάλλοντος να αντέξει αυτή τη χρήση μέσα σε αποδεκτά όρια αλλαγών. Όταν η τουριστική δραστηριότητα αναπτύσσεται ανεξέλεγκτα, τότε είναι πιθανόν να αποτελέσει απειλή για πολλές φυσικές περιοχές. Η έντονη πίεση που μπορεί να ασκηθεί σε μια περιοχή μπορεί να οδηγήσει σε φαινόμενα όπως η διάβρωση του εδάφους, η αυξημένη ρύπανση, οι απορρίψεις αποβλήτων στη θάλασσα, η απώλεια φυσικών οικοσυστημάτων, η αυξημένη πίεση σε διάφορα είδη και οι πυρκαγιές των δασών. Σαφώς όλα τα παραπάνω πολλές φορές συνδέονται με προβλήματα διάθεσης υδάτινων πόρων, προκαλώντας συγκρούσεις μεταξύ των τοπικών πληθυσμών για τη χρήση των κρίσιμων φυσικών πόρων.

Σύμφωνα με τον Κοκκώση & Τσάρτα (2001: 33-35), οι σημαντικότερες επιπτώσεις του τουρισμού στο περιβάλλον εντοπίζονται σε ζητήματα που έχουν να κάνουν με το ίδιο το φυσικό περιβάλλον, με τα προβλήματα που προκύπτουν από τις συγκρούσεις στη χρήση της γης, με τη μετατροπή των οικιστικών συνόλων ή χωρικών ενοτήτων σε τουριστικούς πόρους, με τη φέρουσα ικανότητα των τουριστικών περιοχών, καθώς και με τα προβλήματα ανάπτυξης, λειτουργίας και διαχείρισης τουριστικών περιοχών. Οι επιπτώσεις στο φυσικό περιβάλλον αφορούν κυρίως μόλυνση και ρύπανση σε φυσικούς και πολιτιστικούς πόρους, επηρεάζοντας κυρίως τις οικολογικά «ευαίσθητες» περιοχές, όπως παραθαλάσσιες και ορεινές περιοχές, υδροβιότοπους κ.λπ.. Παράλληλα σε αγροτικές και παραθαλάσσιες περιοχές, λόγω της εκτεταμένης οικοπεδοποίησης που προκαλείται από την τουριστική ανάπτυξη και συνεπώς στην απορρόφηση εκτός από τη γη, του νερού αλλά και των επενδύσεων που είναι αναγκαίες για την παραγωγική ανάπτυξη του αγροτικού τομέα,

δημιουργούνται πολύ συχνά συγκρούσεις σχετικά με τη χρήση της γης. Γενικά θα λέγαμε ότι ο τουρισμός λειτουργεί «ολιστικά» στις τουριστικές περιοχές. Επιπλέον οι παραδοσιακοί οικισμοί και οι περιοχές ιδιαίτερου φυσικού κάλλους (χωρικές ενότητες με λίμνες, ποτάμια, φαράγγια, υγροβιότοποι, εθνικοί δρυμοί κ.λπ.), συνιστώντας έναν ιδιότυπο τουριστικό πόρο, μέσα από το δομημένο και φυσικό περιβάλλον, επιβάλλουν την αναζήτηση νέων τρόπων σχεδιασμού και διαχείρισης, καθώς αποτελούν περιβαλλοντικά και πολιτισμικά «ευαίσθητους» τουριστικούς πόρους. Σημαντικές εκτός των άλλων είναι και οι επιπτώσεις στη φέρουσα ικανότητα των τουριστικών περιοχών, δηλαδή, στις δυνατότητες της κοινωνικοοικονομικής δομής και του περιβάλλοντος της συγκεκριμένης περιοχής να απορροφήσουν συγκεκριμένο όγκο υποδομών και αριθμό τουριστών. Ζητήματα τέλος δημιουργούνται σχετικά με τη λειτουργία και τη διαχείριση των τουριστικών θερέτρων που έχουν να κάνουν με το περιβάλλον, τη χωροταξία και την πολεοδομία.

Κατά τον ίδιο τρόπο οι Καρβούνης & Γεωργάκελλος (2003: 793-801) εστιάζουν στις επιπτώσεις του τουρισμού στο περιβάλλον σε τρεις περιοχές, οι οποίες αφορούν την εξάντληση των φυσικών πόρων (υδάτινοι και τοπικοί πόροι, υποβάθμιση του εδάφους), τη ρύπανση (ρύπανση του αέρα & θόρυβος, στερεά απόβλητα και σκουπίδια, υγρά απόβλητα, αισθητική ρύπανση) και τις φυσικές επιπτώσεις (υποβάθμιση οικοσυστημάτων πλούσιων σε διάφορα είδη φυτών και ζώων). Στις φυσικές επιπτώσεις γίνεται διαχωρισμός σε φυσικές επιπτώσεις της τουριστικής ανάπτυξης (κατασκευαστικές δραστηριότητες και ανάπτυξη υποδομής, αποδάσωση και εντατική ή μη βιώσιμη χρήση της γης, ανάπτυξη σταθμών σκαφών αναψυχής) και σε φυσικές επιπτώσεις από τουριστικές δραστηριότητες (χρήση μονοπατιών, αυξημένες τουριστικές δραστηριότητες κοντά στις μαρίνες, τουριστικές δραστηριότητες αναψυχής). Τέλος σε παγκόσμιο επίπεδο οι περιβαλλοντικές επιπτώσεις του τουρισμού συνίστανται στην απώλεια της βιοποικιλότητας, στην εξάντληση της στοιβάδας του όζοντος και στην κλιματική αλλαγή.

Οι επιπτώσεις λοιπόν αυτές του τουρισμού είχαν ως αποτέλεσμα την αναζήτηση νέων προτύπων ανάπτυξης, περισσότερο ελκυστικών για τη ζήτηση, αλλά και ταυτόχρονα μακροπρόθεσμα ισόρροπων για την τοπική κοινωνία. Έτσι επιστήμονες, φορείς και οργανισμοί οδηγήθηκαν σε εκείνα τα πρότυπα που συνδέονται με τη βιώσιμη ανάπτυξη, αυξάνοντας επιπλέον τη ζήτηση και συνεπώς την ανάπτυξη των ειδικών και εναλλακτικών μορφών τουρισμού, συμβάλλοντας με αυτό τον τρόπο στη μακροπρόθεσμα βιώσιμη ανάπτυξη του τουρισμού (Κοκκώσης, Τσάρτας & Γκρίμπα, 2011: 85).

1.4. Τουρισμός και αειφορία

Αδιαμφισβήτητα ο τουρισμός και οι δραστηριότητές του έχουν άμεση σχέση με το φυσικό, ανθρωπογενές και κοινωνικοπολιτιστικό απόθεμα της τοπικής κοινωνίας, το οποίο θεωρείται σημαντικό για την ικανοποίηση των τουριστικών αναγκών. Αν όμως θέλουμε να διατηρήσουμε την επ' άπειρο (αειφόρο) ανάπτυξη αυτών των πόρων, θα πρέπει να τους χρησιμοποιήσουμε με τέτοιο

τρόπο, ώστε να επιτυγχάνεται η ικανοποίηση των οικονομικών και τουριστικών αναγκών, διασφαλίζοντας ταυτόχρονα την αέναη διατήρηση και βιωσιμότητα αυτών (Κιλιπίρης, 2009: 49).

Η έννοια «αιεφόρος τουρισμός» πρωτοεμφανίστηκε τη δεκαετία του '80 όταν οι ακαδημαϊκοί και οι εμπλεκόμενοι με τη τουριστική βιομηχανία άρχισαν να προβληματίζονται για τις εφαρμογές της έκθεσης Brundtland στον επιχειρηματικό χώρο. Εντούτοις άρχισε να έχει πιο έντονη παρουσία τη δεκαετία του '90. Ο Swarbrooke (1999 όπως αναφέρεται στο Λαγός, 2016: 211) ορίζει ότι ο αιεφόρος τουρισμός «είναι οικονομικά βιώσιμος και δεν καταστρέφει τους πόρους από τους οποίους εξαρτάται η μελλοντική του ανάπτυξη, συμπεριλαμβάνοντας το φυσικό περιβάλλον, καθώς και τον κοινωνικό ιστό της κοινότητας υποδοχής». Βασικός σκοπός του αιεφόρου τουρισμού είναι η διατήρηση του περιβάλλοντος (φυσικοί και πολιτιστικοί πόροι), ώστε να διασφαλίζεται η πώληση του τουριστικού προϊόντος στην τρέχουσα και μελλοντική χρονική περίοδο. Αυτό πραγματοποιείται με τη βελτίωση των οικολογικών και οικονομικών συνθηκών, την προώθηση της ισόρροπης ανάπτυξης, τη βελτίωση της ποιότητας ζωής και την παροχή υψηλής ποιότητας εμπειριών στους τουρίστες. Οι αρχές μάλιστα πάνω στις οποίες στηρίζεται η επιτυχία των στόχων του αιεφόρου τουρισμού είναι μεταξύ άλλων η προστασία των πόρων, οι συμμετοχικές διαδικασίες, η διαδικασία της λήψης αποφάσεων, η εξισορρόπηση του οικονομικού οφέλους των επιχειρηματιών με την ικανοποίηση των τουριστών και την προστασία των πόρων, καθώς και η πληροφόρηση και ευαισθητοποίηση των κεντρικών και τοπικών φορέων, των κατοίκων, των τουριστών και των επιχειρηματιών (Λαγός, 2016: 211-213).

Παράλληλα με την έννοια του «αιεφόρου τουρισμού» αναπτύχθηκε και η έννοια της λεγόμενης «αιεφόρου τουριστικής ανάπτυξης». Ο Muller (1994, όπως αναφέρεται στο Κιλιπίρης, 2009: 51-52) διακρίνει την έννοια της αιεφόρου τουριστικής ανάπτυξης μέσα στα πλαίσια μιας τουριστικής ανάπτυξης, κοινωνικά και περιβαλλοντικά συμβατής που εμπεριέχει το στοιχείο της “ποιοτικής ανάπτυξης”. Ως “ποιοτική ανάπτυξη” μάλιστα θεωρεί κάθε αύξηση της ποιότητας ζωής, η οποία επιτυγχάνεται με τη μειωμένη χρήση μη ανανεώσιμων πόρων, αλλά και την αποφυγή υψηλής πίεσης πάνω στο φυσικό περιβάλλον και τους ανθρώπους. Στη συγκεκριμένη περίπτωση η αιεφόρος τουριστική ανάπτυξη περιλαμβάνει την οικονομική ευρωστία, την ευμάρεια της τοπικής κοινωνίας, την πολιτική ευρωστία, τη βέλτιστη ικανοποίηση των επιθυμιών των τουριστών και φυσικά την προστασία του περιβάλλοντος. Ο ίδιος βέβαια υποστηρίζει ότι υπάρχουν δυσκολίες στην επίτευξη του στόχου της αιεφορικής τουριστικής ανάπτυξης που οφείλονται τόσο στη διαρκή πίεση που επιβάλλει η τουριστική ζήτηση, όσο και στην «ηδονιστική» φιλοσοφία του σύγχρονου τουρισμού, ο οποίος επιζητά το μέγιστο της απόλαυσης και της κατανάλωσης πόρων.

Σύμφωνα με τους Κοκκώση, Τσάρτα & Γκρίπα (2011: 92-93), ο όρος «αιεφορική τουριστική ανάπτυξη» είναι ταυτόσημος με τον όρο «βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη». Με τον όρο «“βιώσιμη” τουριστική ανάπτυξη περιγράφεται ο τύπος της τουριστικής ανάπτυξης που δραστηριοποιείται ισόρροπα στην τοπική, κοινωνική, οικονομική, πολιτισμική και περιβαλλοντική δομή της κάθε τουριστικής περιοχής, διαμορφώνοντας παράλληλα όρους (υπηρεσίες, υποδομές, τεχνογνωσία) για τη

συνεχή ανατροφοδότησή της» (Κοκκώσης & Τσάρτας, 2001: 35). Σύμφωνα δε με το Λαγός (2016: 211), δεν υπάρχει σε παγκόσμιο επίπεδο μια αποδεκτή ερμηνεία του όρου της αειφόρου ανάπτυξης στον τουρισμό και γι' αυτό χρησιμοποιούνται και όροι όπως “βιώσιμος τουρισμός”, “εναλλακτικός τουρισμός”, “κατάλληλος τουρισμός”, “κοινωνικά στηριζόμενος τουρισμός”, “οικοτουρισμός”, “ηθικός τουρισμός”, “πράσινος τουρισμός” και “υπεύθυνος τουρισμός”. Ο ίδιος μάλιστα υποστηρίζει ότι ο αειφόρος τουρισμός και η αειφόρος ανάπτυξη είναι όροι που αντιμετωπίζονται με διαφορετικό τρόπο, καθώς κυβερνήσεις χρησιμοποίησαν τον αειφόρο τουρισμό για να πετύχουν αειφόρο ανάπτυξη.

Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι στην προσπάθεια για τον καθορισμό των ορίων που τίθενται στη διαδικασία επίτευξης αειφόρου τουριστικής ανάπτυξης, οι Κοκκώσης & Τσάρτας (2001: 188-189), διακρίνουν τρεις προσεγγίσεις στη σχέση μεταξύ τουρισμού και αειφόρου ανάπτυξης. Αρχικά κάνουν λόγο για την *τομεακή τουριστική ανάπτυξη*, με την έννοια του *βιώσιμου τουρισμού* (sustainable tourist development), προσέγγιση η οποία θεωρείται καθαρά οικονομική, όπου η ποιότητα του περιβάλλοντος είναι ένας σημαντικός παράγοντας ανταγωνιστικότητας για έναν τόπο και χρειάζεται προστασία. Κατά τον ίδιο τρόπο αναφέρονται στην *περιβαλλοντική τουριστική ανάπτυξη*, με την έννοια της *οικολογικά φιλικής τουριστικής ανάπτυξης* (ecologically sustainable tourism, eco-tourism). Η προσέγγιση αυτή είναι καθαρά περιβαλλοντική, τίθεται προτεραιότητα και στόχος η διαφύλαξη της λειτουργίας των φυσικών οικοσυστημάτων και δίνεται έμφαση στην ανάπτυξη ήπιας μορφής τουριστικών δραστηριοτήτων φιλικών προς το περιβάλλον. Τέλος προσεγγίζουν την *αιφορική τουριστική ανάπτυξη* με την έννοια της *οικολογικά βιώσιμης οικονομικής ανάπτυξης* (tourism and sustainable development), μια πιο σύνθετη θεώρηση, όπου τίθεται ανάγκη ένταξης του τουρισμού στο τοπικό και γενικότερο σύστημα. Αντίστοιχα η βιωσιμότητα εστιάζεται στη πρώτη περίπτωση στη διατήρηση της τουριστικής δραστηριότητας επί μακρόν χρονικό διάστημα, στη δεύτερη στα φυσικά οικοσυστήματα και στην τρίτη ο ορισμός της βιωσιμότητας γίνεται με βάση το σύστημα συνολικά.

Παράλληλα ο Hunter (1997, όπως αναφέρεται στο Λαγός, 2016: 218-220), καταγράφει τέσσερις προσεγγίσεις της αειφόρου τουριστικής ανάπτυξης. Η πρώτη αναφέρεται στην *αιφόρο ανάπτυξη μέσω της επιβολής του τουρισμού* (sustainable development through a tourism imperative), είναι στη βάση της οικονομικοκεντρική, υποστηρίζει την απρόσκοπτη οικονομική ανάπτυξη με περιορισμό της περιβαλλοντικής προστασίας, παρέχοντας ωστόσο μια πολύ αδύναμη ερμηνεία της αειφόρου τουριστικής ανάπτυξης. Η δεύτερη αφορά την *αιφόρο ανάπτυξη μέσω των προϊόντων του τουρισμού* (sustainable development through product-led tourism), όπου το ενδιαφέρον στρέφεται σε δράσεις που περιορίζουν την αλλοίωση του περιβάλλοντος, με σκοπό να συνεχιστεί απρόσκοπτα η τουριστική ανάπτυξη, που αποτελεί και «μονοκαλλιέργεια» για πολλούς προορισμούς. Και αυτή η προσέγγιση όμως παρουσιάζει αδυναμία προσέγγισης της αειφόρου ανάπτυξης. Η τρίτη εστιάζει στην *αιφόρο ανάπτυξη μέσω του περιβάλλοντος που λειτουργεί ο τουρισμός* (sustainable development

through environment-led tourism), σχετίζεται με τις ειδικές και εναλλακτικές μορφές τουρισμού και συνδέεται με την ενδογενή ολοκληρωμένη τουριστική ανάπτυξη, η οποία δημιουργεί ευκαιρίες αρμονικής συνύπαρξης με άλλες οικονομικές δραστηριότητες που αναπτύσσονται στην περιοχή, ενδυναμώνοντας την περιβαλλοντική συνείδηση και μειώνοντας τις αρνητικές επιπτώσεις στο περιβάλλον. Η συγκεκριμένη προσέγγιση θεωρείται οικοκεντρική και υποστηρίζει ότι η οικονομική ανάπτυξη πρέπει να περιοριστεί δραστικά με την επιβολή αυστηρών μέτρων προστασίας του περιβάλλοντος. Η τέταρτη προσέγγιση αναφέρεται στην *αιφόρο ανάπτυξη μέσω ενός «περιορισμένου» τουρισμού* (sustainable development through neotenuous tourism). Αυτή δίνει έμφαση στην ολιστική προστασία των φυσικών οικοσυστημάτων των προορισμών, συνίσταται για περιοχές που βρίσκονται στα πρώτα στάδια της τουριστικής τους ανάπτυξης και αποθαρρύνει την ανάπτυξη του τουρισμού σε οικολογικά ευαίσθητα περιβάλλοντα ή σε φυσικά μνημεία εθνικής ή διεθνούς σημασίας. Η προσέγγιση αυτή θεωρείται μια πολύ ισχυρή ερμηνεία της αιφόρου τουριστικής ανάπτυξης.

Τέλος ο Saarinen (2006 όπως αναφέρεται στο Λαγός, 2016: 220-221), διακρίνει τρεις προσεγγίσεις της αιφόρου τουριστικής ανάπτυξης. Αυτές είναι η *προσέγγιση με έμφαση στους πόρους* (resource-based tradition), η *προσέγγιση με έμφαση στην τουριστική δραστηριότητα* (activity-based tradition) και η *προσέγγιση με έμφαση στην κοινότητα υποδοχής* (community-based tradition). Η πρώτη αναφέρεται στα όρια των πόρων (φυσικών, πολιτιστικών, ανθρώπινων, υποδομών) και στην ανάγκη προστασίας τους από φυσικές, κοινωνικές, πολιτιστικές, οικολογικές και πολιτικές αλλαγές που δημιουργούνται από την τουριστική δραστηριότητα. Η δεύτερη εστιάζεται στο γεγονός της μεταβολής των τουριστικών πόρων για την ικανοποίηση των αναγκών της τουριστικής βιομηχανίας. Εδώ η τουριστική δραστηριότητα έχει διαφορετικά επίπεδα και όρια ανάπτυξης, προσελκύοντας διαφορετικούς τύπους τουριστών και προκαλώντας διαφορετικές επιπτώσεις στο περιβάλλον. Η τρίτη προσέγγιση αναφέρεται στην εμπλοκή των τοπικών φορέων μέσω του κοινωνικού κεφαλαίου (social capital) και της συμμετοχής των ντόπιων κατοίκων και των άλλων πληθυσμιακών ομάδων της κοινότητας υποδοχής στο «*τουριστικό γίγνεσθαι*».

Εν τέλει καλό θα ήταν ο τουρισμός, στο πλαίσιο της αιφορικής ανάπτυξης, να μη θεωρείται η λύση σε όλα τα οικονομικά προβλήματα, ειδικά των λιγότερο ανεπτυγμένων περιοχών. Αντίθετα θα πρέπει να σέβεται τους πόρους πάνω στους οποίους βασίζεται για την ανάπτυξή του, σε συνεργασία πάντα με τα υπόλοιπα ενδιαφερόμενα μέρη (κυβέρνηση, μη κυβερνητικές οργανώσεις, τοπικές κοινωνίες, τοπική αυτοδιοίκηση, περιβαλλοντικές οργανώσεις και τουριστικές επιχειρήσεις). Οι αρχές δε της αιφόρου ανάπτυξης, θα πρέπει να καθοδηγούν το σύνολο της τουριστικής βιομηχανίας, ακόμη και του μαζικού τουρισμού, χωρίς ωστόσο να περιορίζεται μόνο στις διάφορες εναλλακτικές μορφές τουρισμού (Κιλιπίρης, 2009: 55).

1.5. Εναλλακτικές προσεγγίσεις στον τουρισμό

Είναι γεγονός ότι στις μέρες μας παρατηρείται μια συνεχώς αυξανόμενη τάση ευαισθητοποίησης του τουρίστα σχετικά με το περιβάλλον, γεγονός που συνδέεται και με μια τάση για περισσότερο ενεργητικές διακοπές, όπου ο τουρίστας καθίσταται πλέον ενεργητικός και όχι παθητικός, παρουσιάζοντας ενδιαφέρον και για άλλα στοιχεία που σχετίζονται με τη λεγόμενη «τουριστική εμπειρία», πέραν των κλασικών στοιχείων «ήλιος», «θάλασσα», «άμμος», όπως για παράδειγμα την πολιτιστική κληρονομιά. Η τελευταία αυτή τάση οδηγεί σε νέες μορφές τουρισμού, τις λεγόμενες εναλλακτικές μορφές τουρισμού, οι οποίες δύνανται να εμπεριέχουν το στοιχείο της αειφορίας (Κιλιπέρης, 2009: 39).

Σύμφωνα δε με τον Ανδριώτη (2008: 67-73) από πλευράς ζήτησης υπήρξαν αλλαγές στις επιθυμίες ενός ολοένα και μεγαλύτερου αριθμού τουριστών που δεν ήταν ικανοποιημένοι με το συμβατικό μαζικό πρότυπο του τουρισμού και επιζητούσαν κάτι νέο στις διακοπές τους, ενώ από πλευράς προσφοράς η στροφή προς εναλλακτικές μορφές τουρισμού οφείλεται στο γεγονός ότι οι τουρίστες που επισκέπτονται εναλλακτικούς τουριστικούς προορισμούς έχουν λιγότερες επιβλαβείς επιπτώσεις, χωρίς ωστόσο να περιορίζουν σε σημαντικό βαθμό τα θετικά οικονομικά αποτελέσματα. Ο ίδιος ορίζει τον εναλλακτικό τουρισμό ως «μιας μικρής κλίμακας και μη μαζικής μορφής ανάπτυξη τουριστικών προορισμών που προωθεί μια ενεργητική μορφή διακοπών φιλική προς το φυσικό περιβάλλον και τις κοινωνικές και πολιτιστικές αξίες και που κάνει δυνατή την αλληλεπίδραση και την κοινή συμβίωση μεταξύ των μελών διαφορετικών κοινωνικών ομάδων, τόσο των τουριστών όσο και των κοινωνιών υποδοχής τους και αναπτύσσεται με τη σύμφωνη γνώμη και συμμετοχή του ντόπιου κοινωνικού συνόλου». Θεωρεί μάλιστα τον εναλλακτικό τουρισμό ως υποσύνολο του τουρισμού ειδικών ενδιαφερόντων με ποικίλες άλλες διατυπώσεις όπως “κατάλληλος”, “ήπιος”, “οικο-”, “υπεύθυνος”, “ελεγχόμενος”, “ευγενής”, “μικρής κλίμακας”, “διαφορετικός”, “επιδέξιος”, “αντι-τουρισμός”, “συμμετοχικός”, “πράσινος”, επισημαίνοντας σαφώς τη δυσκολία ένταξης ενός τουρίστα σε μια συγκεκριμένη κατηγορία τουρισμού και τη σύγχυση που επικρατεί για το τι είναι τουρισμός ειδικών ενδιαφερόντων και τι εναλλακτικός τουρισμός, γεγονός που εντείνεται λόγω των αντιφάσεων που παρατηρούνται στη βιβλιογραφία.

Επιπρόσθετα οι Lovelock & Lovelock (2013: 4-5) εντοπίζουν τα αίτια δημιουργίας των εναλλακτικών μορφών τουρισμού αφενός μεν στη συνεχώς αυξανόμενη ανησυχία για το εύθραστο πλανητικό μας περιβάλλον και τη συμβολή του τουρισμού στην καταστροφή (ή τη διαφύλαξη) του κόσμου μας και αφετέρου στη συνεχώς αυξανόμενη επίγνωση των θεμάτων κοινωνικής δικαιοσύνης. Αναφέρουν μάλιστα ως μορφές εναλλακτικού τουρισμού το βιώσιμο τουρισμό (sustainable tourism), τον οικοτουρισμό (ecotourism), τον πράσινο τουρισμό (green tourism), τον ήπιο τουρισμό (soft tourism), τον υπεύθυνο τουρισμό (responsible tourism), τον δίκαιο τουρισμό (just tourism), τον τουρισμό δικαιοσύνης (justice tourism), τον τουρισμό υπέρ των φτωχών (pro-poor tourism), τον νέο τουρισμό (new tourism), τον εθελοντισμό (voluntourism) και τον τουρισμό δίκαιου εμπορίου (fair

trade tourism). Από τις παραπάνω μορφές εξετάζονται αυτές του οικοτουρισμού, του υπεύθυνου τουρισμού και του τουρισμού δίκαιου εμπορίου, ενώ γίνεται μια προσπάθεια παρουσίασης του ηθικού τουρισμού (ethical tourism).

1.5.1. Οικοτουρισμός (Ecotourism)

Ο όρος οικοτουρισμός (ecotourism) εμφανίστηκε για πρώτη φορά το 1983 από τον Ceballos-Lascurain για την περιγραφή του φυσιολατρικού ταξιδιού σε σχετικά παρθένες περιοχές, δίνοντας έμφαση στην εκπαίδευση. Επανήλθε όμως με την αναζήτηση για βιώσιμες και οικολογικές πρακτικές ανάπτυξης, την υποστήριξη που εκδηλώθηκε από διάφορους κυβερνητικούς φορείς για φιλικές προς το περιβάλλον δραστηριότητες και τις αυξανόμενες ευκαιρίες που παρουσιάζονται για απασχόληση του ντόπιου πληθυσμού στις περιοχές περιβαλλοντικού ενδιαφέροντος. Στα τέλη της δεκαετίας του '80 ο οικοτουρισμός αποτελούσε ένα προϊόν μικρής εμβέλειας, αποτελώντας μια εξειδικευμένη μορφή φυσιολατρικού τουρισμού ή τουρισμού περιπέτειας, ενώ στις αρχές της δεκαετίας του '90 έγινε δημοφιλής καθιστώντας μια μορφή μαζικού τουρισμού. Για την ανάπτυξη δε του οικοτουρισμού είναι απαραίτητες κάποιες προϋποθέσεις όπως η ύπαρξη πλαισίου φυσικού περιβάλλοντος, η αλληλεπίδραση του οικοτουρισμού με το φυσικό περιβάλλον που βασίζεται στην εκπαίδευση, στη μάθηση και στη συναίσθηση της αξίας του και τέλος ο οικοτουρισμός επιβάλλεται να είναι περιβαλλοντικά, κοινωνικο-πολιτιστικά και οικονομικά αειφόρος. Με άλλα λόγια ο οικοτουρισμός αποτελεί ένα υποσύνολο του εναλλακτικού τουρισμού, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στην αειφορία και το περιβάλλον που και τα δύο αποτελούν βασικό κίνητρο για την πραγματοποίηση ενός ταξιδιού. Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι ο οικοτουρισμός δεν ικανοποιεί μόνο την υπάρχουσα ζήτηση, αλλά καθοδηγείται από την ίδια τη ζήτηση και τις πρακτικές μάρκετινγκ των επιχειρήσεων (Ανδριώτης, 2008: 155-157).

Οι Lovelock & Lovelock (2013: 3) υποστηρίζουν ότι ο οικοτουρισμός είναι μια μορφή τουρισμού, η οποία περικλείει σεβασμό για τη φύση, τη μάθηση και τη θετική συμμετοχή των τοπικών κοινοτήτων. Επιπλέον οι Κοκκώσης Χ., Τσάρτας Π. & Γκρίμπα Ε. (2011: 138) επιχειρούν να δώσουν έναν ορισμό αυτού, σύμφωνα με τον οποίο «ο οικοτουρισμός (συχνά αναφερόμενος και ως “πράσινος”, υπεύθυνος, ήπιος, φυσιολατρικός, “μαλακός” σε αντίθεση με τον “σκληρό”, μαζικό παραθεριστικό τουρισμό διακοπών), πρόκειται για έναν τύπο “υπεύθυνου” τουρισμού υπαίθρου σε αξιόλογο φυσικό περιβάλλον που συμβάλλει στην προστασία και τη διατήρηση του περιβάλλοντος και στην ήπια τοπική ανάπτυξη. Συχνά χρησιμοποιούνται επίσης και ως ευρύτερη οριοθέτηση και οι όροι “τουρισμός υπαίθρου” ή “φυσιολατρικός τουρισμός” οι οποίοι όμως περιλαμβάνουν μεγαλύτερο εύρος δραστηριοτήτων, ενώ ο οικοτουρισμός αφορά κυρίως δραστηριότητες παρατήρησης, περιήγησης και επιστημονικής διερεύνησης του φυσικού περιβάλλοντος».

Παράλληλα, οι τελευταίοι υποστηρίζουν ότι ο οικοτουρισμός ανήκει στην ομάδα προϊόντων με κυρίαρχο κίνητρο τη γνωριμία (διαμονή, περιήγηση, παρατήρηση, αθλητισμό) με τη φύση και την

ύπαιθρο. Η συγκεκριμένη ομάδα περιλαμβάνει ένα σύνολο τουριστικών δραστηριοτήτων, οι οποίες αναπτύσσονται στην ύπαιθρο, αξιοποιώντας πολιτιστικούς, ανθρωπογενείς και κυρίως φυσικούς πόρους. Πρόκειται δηλαδή για μια ήπια μορφή τουριστικής ανάπτυξης της υπαίθρου, που δεν αλλοιώνει το περιβάλλον (πολιτιστικό, ανθρωπογενές, φυσικό), αλλά αντίθετα το προστατεύει και το αναδεικνύει, χωρίς να υπερβαίνει τα όρια της Φέρουσας Ικανότητας της Τουριστικής Ανάπτυξης (ΦΙΤΑ) μιας συγκεκριμένης περιοχής. Έτσι ο οικοτουρισμός ωθεί κάθε τουρίστα στην ανάπτυξη περιβαλλοντικής συνείδησης, στην απόκτηση οικολογικής συμπεριφοράς, στη διαφύλαξη του φυσικού περιβάλλοντος και τη μετάδοση των στάσεων αυτών στα υπόλοιπα μέλη της κοινωνίας. Σημαντική δε είναι η επισήμανση, ότι για τη βιωσιμότητα των συγκεκριμένων δραστηριοτήτων απαιτείται σωστός συντονισμός, συνεργασία και συνέργεια μεταξύ των κρατικών φορέων, των τοπικών κοινοτήτων, των ιδιωτικών επιχειρήσεων και των μη κερδοσκοπικών οργανώσεων. Εν κατακλείδι ο οικοτουρισμός συνιστά έναν τύπο τουρισμού, ο οποίος δύναται να συμβάλλει σε μια σχεδιασμένη ανάπτυξη με κύριους σκοπούς από τη μια την προστασία του περιβάλλοντος και από την άλλη τη σαφή διασύνδεση των οικολογικών διαδικασιών με οικονομικούς και κοινωνικούς στόχους (ο.π.: 133-140).

Τέλος αξιοσημείωτη είναι η αναφορά της ανάλυσης των «*ψυχογραφικών χαρακτηριστικών*» οικοτουριστών, σύμφωνα με τους Ballantine & Eagles (1994: 210) κατά την οποία οι οικοτουρίστες αναπτύσσουν περιβαλλοντικά ηθικές αξίες & στάσεις (environmental ethic), ενεργοποιούνται ηθελήμενα για την προστασία των περιβαλλοντικών πόρων, η δράση και η συμπεριφορά τους πηγάζει από εσωτερικά (εσωτερικής παρότρυνσης) παρά από εξωτερικά κίνητρα, χαρακτηρίζονται από βιοκεντρικό παρά από ανθρωποκεντρικό προσανατολισμό και υψηλές γνωστικές και συναισθηματικές λειτουργίες, στοχεύουν στην προστασία και την ωφέλεια της άγριας ζωής στο περιβάλλον που αυτή εντάσσεται, αγωνίζονται να αποκτήσουν άμεσες (από πρώτο χέρι) εμπειρίες στο φυσικό περιβάλλον και προσδοκούν επιμόρφωση (σωστή αναγνώριση και κατανόηση) ως προς τις συνθήκες και τις ιδιότητες των περιβαλλοντικών πόρων.

1.5.2. Υπεύθυνος Τουρισμός (Responsible Tourism)

Η δημοτικότητα του υπεύθυνου τουρισμού έχει τροφοδοτηθεί από την αυξανόμενη διεθνή πίεση στον τομέα του τουρισμού για τη διευθέτηση ζητημάτων όπως της παγκόσμιας υπερθέρμανσης, της κοινωνικής ανισότητας και της μείωσης των φυσικών πόρων. Ο υπεύθυνος τουρισμός (Responsible Tourism) αφορά την παροχή καλύτερων εμπειριών διακοπών στους επισκέπτες και καλές επιχειρηματικές ευκαιρίες για βελτίωση της ποιότητας ζωής μέσω αυξημένων κοινωνικο-οικονομικών ωφελειών και βελτιωμένης διαχείρισης των φυσικών πόρων. Μάλιστα δίνει έμφαση στην ανάπτυξη του ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος, στην αξιολόγηση, παρακολούθηση και αποκάλυψη των επιπτώσεων της ανάπτυξης του τουρισμού, στην εξασφάλιση της συμμετοχής των κοινοτήτων και της δημιουργίας ισχυρών οικονομικών δεσμών, την ενθάρρυνση της φυσικής,

οικονομικής, κοινωνικής και πολιτιστικής πολυμορφίας και τέλος την προώθηση της βιώσιμης χρήσης των τοπικών πόρων (Frey & George, 2008: 107-109).

Ο υπεύθυνος ή ήπιος τουρισμός (Soft or Responsible Tourism) σύμφωνα με τον Κιλιπρή (2009: 44) αναγνωρίζει την αναγκαιότητα μιας οργανωμένης, μικρής κλίμακας τουριστικής ανάπτυξης, χωρίς ωστόσο περιβαλλοντικές «υστερίες», η οποία όμως προϋποθέτει τον σεβασμό των βασικών αρχών της από όλους τους εμπλεκόμενους στον τουρισμό. Η φιλοσοφία της συγκεκριμένης μορφής τουρισμού δεν υποστηρίζει έναν εξολοκλήρου «εξοβελισμό» του μαζικού τουρισμού, αλλά τη λήψη αναγκαίων διορθωτικών μέτρων, ώστε να ελαχιστοποιούνται οι αρνητικές επιδράσεις της υφιστάμενης τουριστικής βιομηχανίας. Περισσότερο δηλαδή αποτελεί μια ομάδα «αρχών υπευθυνότητας», τις οποίες κάθε μορφή τουρισμού, μαζικού ή εναλλακτικού θα πρέπει να σέβεται. Διαμορφώνεται με αυτόν τον τρόπο μια κουλτούρα τουριστικής ανάπτυξης, η οποία απαιτεί τη συνεργασία των πολιτών, των επαγγελματιών του τουρισμού, της κυβέρνησης και της τοπικής αυτοδιοίκησης.

Οι Lovelock & Lovelock (2013: 4) αντίστοιχα προσδιορίζουν τον υπεύθυνο τουρισμό ως μια μορφή τουρισμού φιλική προς την κοινότητα και την κουλτούρα της. Υποστηρίζουν δε, ότι είναι στενά συνδεδεμένος με το βιώσιμο τουρισμό, έχοντας τριπλή εστίαση, δηλαδή περιβαλλοντικά, οικονομικά και κοινωνικά αποτελέσματα. Μεταξύ άλλων διαμορφώνει την Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη, η οποία δίνει έμφαση στη σημασία της εταιρικής υπευθυνότητας και της εταιρικής βιωσιμότητας. Κοινώς είναι η δέσμευση μιας εταιρείας να λειτουργεί με έναν ηθικό τρόπο, λαμβάνοντας υπόψη την κοινωνία και το περιβάλλον, περιλαμβάνοντας ευρύτερα αποτελέσματα, όπως η ανάθεση ευθύνης για δράση μεταξύ των εμπλεκόμενων.

Ο υπεύθυνος τουρισμός ορίστηκε στο Cape Town το 2002, παράλληλα με την Παγκόσμια Διάσκεψη Κορυφής για την αειφόρο ανάπτυξη. Αυτός ο ορισμός, η λεγόμενη Διακήρυξη του Cape Town για τον υπεύθυνο τουρισμό (Cape Town Declaration on Responsible Tourism), είναι σήμερα ευρέως αποδεκτή και υιοθετήθηκε από την Παγκόσμια Αγορά Ταξιδιών (World Travel Market) το 2007 για την παγκόσμια ημέρα του υπεύθυνου τουρισμού. Στο συγκεκριμένο πλαίσιο ο υπεύθυνος τουρισμός έχει να κάνει «με το να φτιάξουμε καλύτερα μέρη για τους ανθρώπους που ζουν σε αυτά και καλύτερα μέρη για τους ανθρώπους που τα επισκέπτονται». Για την επίτευξη βέβαια αυτού του στόχου απαραίτητη προϋπόθεση αποτελεί το γεγονός ότι πράκτορες, ξενοδόχοι, κυβερνήσεις, ντόπιοι και τουρίστες αναλαμβάνουν ευθύνη και δράση να κάνουν τον τουρισμό πιο βιώσιμο. Με άλλα λόγια όλα τα ενδιαφερόμενα μέρη είναι υπεύθυνα για το είδος του τουρισμού που αναπτύσσουν και συμμετέχουν (Taking responsibility for making tourism more sustainable).

Ο Goodwin (2005) αναφέρει μεταξύ άλλων τα χαρακτηριστικά του υπεύθυνου τουρισμού όπως ορίστηκαν στη Διακήρυξη του Cape Town για τον υπεύθυνο τουρισμό, σύμφωνα με τα οποία ο υπεύθυνος τουρισμός:

- Ελαχιστοποιεί αρνητικές οικονομικές, περιβαλλοντικές και κοινωνικές επιπτώσεις

- Παράγει μεγαλύτερα οικονομικά οφέλη για τους ντόπιους και ενισχύει την εμπειρία των κοινοτήτων υποδοχής, βελτιώνοντας τις συνθήκες εργασίας και την πρόσβαση στη βιομηχανία
- Εμπλέκει τους ντόπιους στις αποφάσεις που επηρεάζουν το βίο τους και τις αλλαγές στη ζωή τους
- Συνεισφέρει θετικά στη διατήρηση της φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς και στη συντήρηση της παγκόσμιας ποικιλίας
- Παρέχει περισσότερο απολαυστικές εμπειρίες για τους τουρίστες διαμέσου περισσότερων σημαντικών συνδέσεων με τους ντόπιους και μια μεγαλύτερη κατανόηση των τοπικών πολιτιστικών, κοινωνικών και περιβαλλοντικών ζητημάτων
- Παρέχει πρόσβαση σε ανθρώπους με κινητικά προβλήματα
- Είναι πολιτισμικά ελεύθερος προκαλώντας σεβασμό μεταξύ τουριστών και οικοδεσποτών και δημιουργεί τοπική υπερηφάνεια και εμπιστοσύνη

Ο Jost Krippendorf ωστόσο ήταν εκείνος, ο οποίος περισσότερο από οποιονδήποτε άλλον προώθησε την ηθική της υπευθυνότητας στο τουρισμό. Η δουλειά του συνέβαλλε στη προσέγγιση που υιοθετήθηκε στο Ηνωμένο Βασίλειο για την ανάπτυξη του υπεύθυνου τουρισμού, ενώ η επιρροή του είναι έκδηλη στην εθνική πολιτική της Νότιας Αφρικής. Υποστήριξε ότι *«η οικολογία πρέπει να τοποθετηθεί πριν την οικονομία στον τουρισμό, κυρίως για χάρη της ίδιας της οικονομίας και όσων συμμετέχουν σε αυτήν»*. Αυτή του η δήλωση αποτέλεσε έναν πρόωρο ισχυρισμό της σημαντικότητας των επιχειρήσεων στο να αναλαμβάνουν ευθύνη για τη βιωσιμότητα του τουρισμού. Η διάρθρωση της σημασίας της ηθικής της ευθύνης του Krippendorf τον διαχώρισε από εκείνους που διάρθρωσαν την υπόθεση για το βιώσιμο τουρισμό. Ήταν αυτός επίσης που κατανόησε ότι ο παραθεριστής βρίσκεται στον πυρήνα του τουρισμού, ζωτικής σημασίας για τη βιωσιμότητα του. Ένα απόσπασμα από τον Ρωμαίο Φιλόσοφο Seneca που προλογίζει το *“The Holiday Makers”* του Krippendorf, μας υπενθυμίζει ότι όταν ταξιδεύουμε παίρνουμε μαζί μας και τους εαυτούς μας, λέγοντας χαρακτηριστικά ότι *«χρειάζεσαι μια αλλαγή της ψυχής, παρά μια αλλαγή του κλίματος. Πρέπει να παραμερίσεις τα βάρη του νου. Μέχρι να το κάνεις αυτό κανένα μέρος δε θα σε ικανοποιεί»*. Ο Krippendorf τοποθετεί αυτό πιο επίσημα, *«... όταν φεύγουμε μακριά, στην πραγματικότητα δεν αφήνουμε πίσω μας τις καθημερινές μας ζωές, αλλά τις παίρνουμε μαζί μας, σαν επιβάτη στο όπισθεν κάθισμα εφίππιου»*. Ο ίδιος απορρίπτει αυτούς που βλέπουν τον τουρισμό ως πανώλη και ξεκαθαρίζει ότι δεν είναι στις προθέσεις του να καταργήσει τις διακοπές και το ταξίδι (Goodwin, 2016: 29-30).

Αποδέκτης όμως της αρχής του υπεύθυνου τουρισμού είναι ο ίδιος ο/η τουρίστας/τρια, ο/η οποίος/α σύμφωνα με τον Κιλίπρη (2009: 45) είναι ευαισθητοποιημένος προς το περιβάλλον και δεκτικός στις ανάγκες των τοπικών κοινωνιών, πράγμα που προϋποθέτει και την κατάλληλη εκπαίδευσή του. Ταυτόχρονα, σύμφωνα με τους (Frey & George, 2008: 111-113) καθώς η τουριστική βιομηχανία ωριμάζει, παρατηρείται μια αυξανόμενη ζήτηση για μοναδικές, αυθεντικές και με νόημα διακοπές. Οι τουρίστες πλέον εκφράζουν την επιθυμία να γνωρίζουν για τους πολιτισμούς που επισκέπτονται ενώ ταξιδεύουν, αλληλεπιδρώντας παράλληλα με την τοπική κουλτούρα και

συνδέοντας τους εαυτούς τους ενεργά με την προσφορά του τουριστικού προϊόντος, παρά με την παθητική κατανάλωσή του. Για ορισμένους το ταξίδι έχει γίνει συναισθηματικό και φιλοσοφικό όσο και φυσικό, ενώ ταυτόχρονα λαμβάνουν υπόψη τους τις επιπτώσεις της επίσκεψης τους στον προορισμό υποδοχής. Η παγκόσμια ζήτηση για τα παραδοσιακά 3Ss (sun, sea and sand) αρχίζουν να φθίνουν για χάρη των “πραγματικών”, αυθεντικών και “βιωματικών” διακοπών. Οι καταναλωτές αναζητούν «έναν διαφορετικό τύπο εμπειριών και μια πολύ βαθύτερη σύνδεση με τη φύση και την τοπική κοινότητα». Στις μέρες μας ο καταναλωτής έχει γίνει πιο σκεπτικός, παρατηρητικός και πληροφορημένος, ενώ οι διεθνείς τουρίστες έχουν ξεκινήσει να εφαρμόζουν υπεύθυνες πρακτικές διαχείρισης στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων, υποστηρίζοντας ηθελημένα τις εταιρείες εκείνες που σέβονται την τοπική κουλτούρα και που αναλαμβάνουν τη δέσμευση να διασφαλίσουν τα κοινωνικά και φυσικά περιβάλλοντα στα οποία λειτουργούν.

Έρευνες που επικεντρώνονται στις εμπειρίες των καταναλωτών του τουρισμού και στις ηθικές τους αξίες μαζί με τις στάσεις και τη συμπεριφορά τους έδειξαν ότι οι “πράσινοι καταναλωτές” θεωρούνται ως παράγοντες αλλαγής, καθώς παρά τους περιορισμούς και τους μικρούς αριθμούς, κάποιιοι μέσα στον κόσμο κάνουν τη διαφορά από τις διακοπές που αγοράζουν. Οι αποφάσεις αγοράς αυτών των καταναλωτών μπορεί να έχουν ηθική βάση και να στηρίζονται σε αλτρουιστικά κίνητρα. Η υπεύθυνη τουριστική συμπεριφορά μπορεί να είναι σύνθετη, δυναμική και πολύπλευρη. Από την άλλη οι μελέτες που επικεντρώνονται στην αρένα της παραγωγής υποστηρίζουν ότι οι ηθικές πεποιθήσεις είναι δυνατόν να ενσωματωθούν σε ορισμένες επιχειρηματικές αποφάσεις του τουρισμού, που εκφράζονται στη φιλοσοφία της «εταιρικής κοινωνικής ευθύνης» (Bramwell, Lane, McCabe, Mosedale & Scarles, 2009).

Στο σημείο αυτό θα αποτελούσε παράλειψή μας η μη αναφορά μας στη διαφορά βιώσιμου και υπεύθυνου τουρισμού. Έννοιες όπως βιωσιμότητα, βιώσιμη ανάπτυξη και βιώσιμος τουρισμός είναι έννοιες πολύ αφηρημένες και υπερβολικές για να κινητοποιήσουν τους ανθρώπους ώστε να αναλάβουν δράση, στερούνται νοήματος. Ο υπεύθυνος τουρισμός ενθαρρύνει και δίνει κίνητρα στους ανθρώπους, τα άτομα μεμονωμένα ή σε ομάδες να πάρουν την ευθύνη ώστε να γίνει ο τουρισμός πιο βιώσιμος. Ενώ έννοιες όπως βιωσιμότητα, βιώσιμη ανάπτυξη και βιώσιμος τουρισμός θεωρούν ότι τα ζητήματα και οι λύσεις είναι παντού τα ίδια, ο υπεύθυνος τουρισμός αναγνωρίζει ότι τα ζητήματα ποικίλουν από τόπο σε τόπο. Ο υπεύθυνος τουρισμός απαιτεί καθιέρωση προτεραιοτήτων τοπικά και το γεγονός ότι τα επιτεύγματα των επιχειρήσεων και των τοπικών κυβερνήσεων για τη βελτίωση της διαχείρισης του τουρισμού αναφέρονται με διαφάνεια. Ο υπεύθυνος τουρισμός απαιτεί από τους παραγωγούς και τους καταναλωτές να προσδιορίσουν τα ζητήματα βιωσιμότητας που μπορούν να διευθετήσουν, να αναλάβουν την ευθύνη και να αναδείξουν τα αποτελέσματα. Στον πυρήνα του υπεύθυνου τουρισμού είναι η ηθική της ευθύνης, η προθυμία και η ικανότητα να ανταποκρίνομαι, να ασκώ υπευθυνότητα. Στο “Letters and Papers from Prison” ο Bonhoeffer έγραψε: «έχουμε μάθει, μάλλον πολύ αργά, ότι η δράση έρχεται όχι από τη σκέψη, αλλά από την ετοιμότητα για

υπευθυνότητα». Καθώς όμως ο υπεύθυνος τουρισμός αφορά το γεγονός ότι όλοι οι εμπλεκόμενοι αναλαμβάνουν ευθύνη για να κάνουν τον τουρισμό πιο βιώσιμο, το πρόβλημα είναι ότι όταν κάτι είναι ευθύνη όλων μπορεί να καταλήξει να μην είναι κανενός (Goodwin, 2016: 37-38).

Ο ίδιος μάλιστα υποστηρίζει ότι τρεις πτυχές της έννοιας της ευθύνης έχουν ιδιαίτερη σημασία για τον τουρισμό, οι οποίες είναι οι εξής:

1. **Accountability** (Ευθύνη με την έννοια της λογοδοσίας): Αφορά την ευθύνη του να κληθούμε να λογοδοτήσουμε για πράξεις ή παραλείψεις ιδιωτών ή νομικών προσώπων που ενδέχεται να έχουν νομική ευθύνη.
2. **Capability or capacity** (Ικανότητα ή πνευματική αντίληψη): Εστιάζει στο γεγονός ότι η ικανότητα απαιτεί πνευματική αντίληψη. Η υπευθυνότητα αποδίδεται ή γίνεται αποδεκτή επειδή το άτομο ή η ομάδα έχουν και οι δύο την ικανότητα να δράσουν. Άτομα και οργανισμοί αναμένεται να ανταποκριθούν επειδή μπορούν να κάνουν τη διαφορά, είναι πρόθυμοι και αισθάνονται τους εαυτούς τους ικανούς να αντιδράσουν, να πάρουν την πρωτοβουλία και να δράσουν.
3. **Responding to be responsive** (Απαντώντας να ανταποκρίνεσαι): Δίνει έμφαση στο γεγονός ότι η ικανότητα ανταπόκρισης συνεπάγεται την έναρξη διάλογου. Ο διάλογος όμως οδηγεί σε ευκαιρίες για αυθεντικές εμπειρίες για τον ταξιδιώτη και δίνει τη δυνατότητα στους ενδιαφερόμενους να δημιουργήσουν λύσεις οι οποίες διανέμονται μεταξύ των εταιρικών σχέσεων.

Τονίζει τέλος ότι ο υπεύθυνος τουρισμός δεν είναι μια εξειδικευμένη αγορά, αλλά είναι το να κάνουμε όλες τις μορφές του ταξιδιού και του τουρισμού πιο υπεύθυνες, είναι το να αλλάξουμε την ίδια τη φύση του τουρισμού (ο.π.: 39-40).

1.5.3. Τουρισμός Δίκαιου Εμπορίου (Fair Trade Tourism)

Το Δίκαιο Εμπόριο στον τουρισμό (Fair Trade Tourism) αποτελεί βασική πτυχή του βιώσιμου τουρισμού και στόχος του είναι η μεγιστοποίηση των ωφελειών από τον τουρισμό για τα ενδιαφερόμενα μέρη στους τόπους προορισμού με αμοιβαία επωφελή και ισότιμη συνεργασία μεταξύ των εθνικών και διεθνών παραγόντων του τουρισμού στον προορισμό. Υποστηρίζει μεταξύ άλλων το δικαίωμα των τοπικών κοινοτήτων υποδοχής, είτε αυτοί συμμετέχουν στον τουρισμό είτε όχι, να πάρουν μέρος ως ίσοι φορείς και δικαιούχοι στη διαδικασία της τουριστικής ανάπτυξης. Το δίκαιο εμπόριο στον τουρισμό δίνει προτεραιότητα σε αυτές τις ομάδες και τμήματα μιας κοινότητας προορισμού υποδοχής, οι οποίοι δεν είχαν προηγουμένως φωνή στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων για τον τουρισμό, είναι οικονομικά και κοινωνικά σε μειονεκτική θέση ή υφίστανται διακρίσεις, ειδικά μέσω των υφιστάμενων ή προγραμματισμένων τουριστικών εξελίξεων, εμπλέκονται σε αναδυόμενες πρωτοβουλίες που σχετίζονται με τον τουρισμό, είναι έτοιμοι να συμμετάσχουν στην εθνική/διεθνή αγορά, αλλά χρειάζονται την απαραίτητη τεχνική και οργανωτική υποστήριξη για να

είναι επιτυχείς και απασχολούνται στον τουρισμό στον επίσημο ή άτυπο τομέα (Tourism Concern, 2018).

Κατά τον ίδιο τρόπο οι Lovelock & Lovelock (2013: 359-360) παρουσιάζουν μια μελέτη περίπτωσης για τον τουρισμό δίκαιου εμπορίου της Karla Boluk, σύμφωνα με την οποία η έννοια του δίκαιου εμπορίου στον τουρισμό έχει προκύψει ως ένας τρόπος διευθέτησης των ζητημάτων βιωσιμότητας και ανισότητας που υπάρχουν στην τουριστική βιομηχανία. Ο τουρισμός δίκαιου εμπορίου διαμέσου της εφαρμογής των αρχών του δίκαιου εμπορίου παρέχει μια καλύτερη συμφωνία για τους παραγωγούς του τουρισμού και τους παρόχους υπηρεσιών στην πλειοψηφία του κόσμου. Η διασταυρούμενη “επικονίαση” μεταξύ των προϊόντων του δίκαιου εμπορίου και του τουρισμού του δίκαιου εμπορίου λαμβάνει χώρα συνήθως στα πλαίσια του γαστρονομικού τουρισμού, όπως για παράδειγμα στην Τανζανία, όπου μια «βιώσιμη μορφή τουρισμού που σχετίζεται με τον καφέ» κατάφερε να αποδώσει σημαντικά οφέλη για τις οικογένειες των ατόμων που ασχολούνται με τις περιηγήσεις καφέ, αλλά και των κοινοτήτων τους γενικότερα. Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσονται και τα κτήματα τσαγιού Makaibari στην Ινδία, παράγοντας το πιστοποιημένο τσάι δίκαιου εμπορίου Darjeeling. Τα κέρδη που προέκυψαν από την προσφορά επί πληρωμή των σπιτιών των χωρικών, σε περιηγητές που επισκέπτονταν τα κτήματα, κατάφεραν να αναγεννηθούν μέσα στην κοινότητα με τη δημιουργία ενός κέντρου πληροφορικής, ωφελώντας περίπου ογδόντα παιδιά, ενός ταμείου υποτροφιών για τη βοήθεια των ατόμων να σπουδάσουν κηπουρική, και ενός κοινοτικού δανείου το οποίο έχει βοηθήσει εκατό οικογένειες με ανάγκες στέγασης, ιατρικές ανάγκες, εκπαίδευση, κτηνοτροφία και ανάπτυξη μικρών επιχειρήσεων.

Επιπλέον με τον τουρισμό δίκαιου εμπορίου που προέρχεται από απτά πιστοποιημένα προϊόντα δίκαιου εμπορίου, η φιλοσοφία του δίκαιου εμπορίου επεκτάθηκε και στην ανάπτυξη πολλών τουριστικών επιχειρήσεων. Το 2002 η Νότια Αφρική προώθησε την πιστοποίηση του εμπορικού της σήματος, γνωστό και ως Τουρισμός Δίκαιου Εμπορίου της Νοτίου Αφρικής (Fair Trade Tourism South Africa - FTTSA) με στόχο την προώθηση της δίκαιης και βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης. Οι επιχειρήσεις της FTTSA δίνουν προτεραιότητα στις ανάγκες των φτωχών συμπεριλαμβάνοντας αυτούς στη λήψη αποφάσεων στον τομέα του τουρισμού, δημιουργώντας ευκαιρίες απασχόλησης, ενθαρρύνοντας την επιχειρηματικότητα και παρέχοντας ικανές ευκαιρίες σε περιοχές όπου οι άνθρωποι είχαν περιορισμένη πρόσβαση σε πόρους (ο.π.). Οι Lovelock & Lovelock (2013: 364) επιχειρούν να δώσουν έναν ορισμό του δίκαιου εμπορίου σύμφωνα με τον οποίο «*Τουρισμός Δίκαιου Εμπορίου (Fair Trade Tourism) είναι ο τουρισμός που εφαρμόζει τις αρχές του δίκαιου εμπορίου για την αντιμετώπιση των κοινωνικών ανισοτήτων και των θεμάτων βιωσιμότητας στην τουριστική βιομηχανία*»

Σαφώς το δίκαιο εμπόριο αποτελεί από μόνο του μια πρόκληση για την παραδοσιακή οικονομική θεωρία και πρακτική, καθώς επιδιώκει να καθορίσει μια τιμή βασιζόμενη σε διαφορετικές αρχές από εκείνες της μεγιστοποίησης του καθαρού κέρδους και της αναζήτησης χαμηλότερου

κόστους παραγωγής, επιδιώκοντας με αυτόν τον τρόπο να πετύχει έναν ρεαλιστικό μισθό ανά κόστος παραγωγής για τον κάθε οικονομικά περιθωριοποιημένο και ευάλωτο στην παραγωγή και την εφοδιαστική αλυσίδα. Το νεοφιλελεύθερο οικονομικό μοντέλο άλλωστε δεν είναι σχεδιασμένο να λειτουργεί στηριζόμενο σε αρχές εκτός από τη μεγιστοποίηση του κέρδους, και ένα από τα ιδρύματα που εφαρμόζουν έντονα αυτήν την αρχή είναι ο Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου (World Trade Organisation-WTO), ο οποίος είναι πολύ γνωστός *«για την ανικανότητά του να είναι εφευρετικός όταν προσπαθεί να παντρέψει τη βιώσιμη παραγωγή, το δίκαιο εμπόριο και την ηθική κατανάλωση με τη διεθνή εμπορική πολιτική»*. Εντούτοις υπάρχει στην τουριστική βιομηχανία ένας αριθμός από πρωτοβουλίες που έχουν κάποια απήχηση του “δίκαιου εμπορίου τουρισμού” ειδικά μέσω των “διακοπών ευαισθητοποίησης” που τρέχουν άμεσα ή προωθούνται από έναν αυξανόμενο αριθμό μη κυβερνητικών οργανισμών ανάπτυξης όπως η Oxfam και ActionAid και φυσικά στοιχεία σε δραστηριότητες σχετιζόμενες με τον τουρισμό, όπως η παραγωγή και η πώληση των τοπικών χειροτεχνιών, οι οποίες παρέχουν την ευκαιρία για στοιχεία δίκαιου εμπορίου (Mowforth, Charlton & Munt, 2008: 44-45).

Το δίκαιο εμπόριο στον τουρισμό, θα λέγαμε ότι διερωτάται σε ποιο βαθμό, η έννοια και η πρακτική του δίκαιου εμπορίου (συμπεριλαμβανομένων των εμπορικών συνεργασιών, της ευαισθητοποίησης των καταναλωτών και της επισήμανσης ή της πιστοποίησης) μπορούν να εφαρμοστούν στην ανάπτυξη του τουρισμού διεθνώς και μεταξύ των προορισμών. Και ενώ από τη μια μεριά ο τουρισμός είναι παρόμοιος με άλλες παγκόσμιες βιομηχανίες εξαγωγής, από την άλλη δεν είναι μια κοινή βιομηχανία, καθώς το εμπόριο στις υπηρεσίες είναι πολύ διαφορετικό από το εμπόριο αγροτικών αγαθών και η τουριστική εφοδιαστική αλυσίδα είναι εξαιρετικά πολύπλοκη (Seif & Spenceley, 2007: 242). Έτσι, λόγω της ποικιλομορφίας των τοπικών συνθηκών προορισμού και της πολυπλοκότητας του τουριστικού συστήματος, δεν υπάρχει ένα ενιαίο μοντέλο υλοποίησης. Ωστόσο μπορεί να προβλεφθεί ένα γενικό πλαίσιο για την καθοδήγηση της προσαρμογής σε τοπικό επίπεδο και σε διάφορους τομείς της βιομηχανίας.

Ειδικότερα, το δίκαιο εμπόριο στον τουρισμό ενσωματώνει πέντε τομείς όπου η αλλαγή είναι απαραίτητη, προκειμένου να επιτευχθεί μεγαλύτερη ισότητα για τις κοινότητες προορισμού, οι οποίοι περιλαμβάνουν τις διεθνείς και εμπορικές συμφωνίες, την τουριστική βιομηχανία (Διακρατικές Εταιρείες και Ανεξάρτητοι Επενδυτές), τους ενδιαφερόμενους στις κοινότητες προορισμού, τη συμπεριφορά καταναλωτή και τις κυβερνητικές πολιτικές στον προορισμό (Tourism Concern, 2018).

Ταυτόχρονα, οι (Seif & Spenceley, 2007: 243), παρουσιάζουν τις προσπάθειες προσδιορισμού των αρχών και των κριτηρίων για το Δίκαιο Εμπόριο στον Τουρισμό, σύμφωνα με τις παρακάτω τάσεις:

1. Αρχές του Δίκαιου Εμπορίου τουρισμού που ορίστηκαν από την Ελβετική εκστρατεία “Fair Trade on Holiday”

- ✓ Μια δίκαιη ανταλλαγή με τους φιλοξενούντες μου σημαίνει πολλά για μένα

- ✓ Οι διακοπές μου πρέπει να ωφελούν το ντόπιο πληθυσμό στο καλύτερο δυνατό βαθμό
- ✓ Είμαι σίγουρος/σίγουρη ότι πληρώνω δίκαιες τιμές
- ✓ Εκτιμώ την ομορφιά της φύσης και σέβομαι το ελκυστικό τοπίο ως το μέρος που οι φιλοξενούντες μου ζουν και κερδίζουν τα προς το ζην
- ✓ Παίρνω χρόνο στις διακοπές μου

2. Τα κριτήρια του Δίκαιου Εμπορίου Τουρισμού όπως ορίστηκαν από το Διεθνές Δίκτυο του Δίκαιου Εμπόριου Τουρισμού (FTT Network)

- ✓ Συνεργασίες δίκαιου εμπορίου μεταξύ των επενδυτών τουρισμού και φιλοξενίας και των ντόπιων κοινοτήτων
- ✓ Δίκαιο μερίδιο των ωφελειών για τους ντόπιους ενδιαφερόμενους
- ✓ Δίκαιο εμπόριο μεταξύ τουριστών και ντόπιων ανθρώπων
- ✓ Δίκαιη και βιώσιμη χρήση των φυσικών πόρων
- ✓ Δίκαιοι μισθοί και συνθήκες εργασίας

3. Τα κριτήρια του Δίκαιου Εμπορίου Τουρισμού, όπως ορίστηκαν από το Δίκαιο Εμπόριο Τουρισμού Νότιου Αφρικής (FTTSA)

- ✓ Δίκαιοι μισθοί και εργασιακές συνθήκες
- ✓ Δίκαιες εργασίες και αγορά
- ✓ Δίκαιη διανομή των ωφελειών
- ✓ Σεβασμός των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, του πολιτισμού και του περιβάλλοντος
- ✓ Ηθική επιχειρηματική πρακτική

Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι σύμφωνα με τους Cleverdon & Kalish (2000), η εφαρμογή του δίκαιου εμπορίου στις υπηρεσίες του τουρισμού διαφοροποιείται σημαντικά με αυτή των εμπορευμάτων, καθώς καταρχήν ο τουρισμός ως “προϊόν” είναι άυλο. Πρόκειται για ένα αόρατο στοιχείο του εξαγωγικού εμπορίου, του οποίου η πρώτη ύλη είναι ο ζωντανός οργανισμός και η δυναμική των ανθρώπων (γενικά αποκαλούμενοι «φιλοξενούντες»), οι πολιτισμοί και οι φυσικοί πόροι. Στην πραγματικότητα οι άνθρωποι που αποτελούν μέρος αυτού του ζωντανού οργανισμού θα μπορούσαν να αμφισβητήσουν εάν θα ήθελαν να θεωρηθούν ως προϊόν. Επίσης στον τομέα του τουρισμού το ίδιο το κεφάλαιο πωλείται και στη συνέχεια μεταποιείται από τους αγοραστές και τους ταξιδιωτικούς πράκτορες σε ένα πακεταρισμένο εμπόρευμα, πουλώντας το στους πελάτες τους, οι οποίοι καταναλώνουν το προϊόν στο έδαφος των παραγωγών, δηλαδή το ακατέργαστο υλικό, την πρώτη ύλη θα λέγαμε του προϊόντος. Με αυτόν τον τρόπο το κεφάλαιο εξαντλείται σταδιακά καθώς η παραπάνω διαδικασία μπορεί να είναι οικονομικά ανταγωνιστική για τον αγοραστή, αλλά μη βιώσιμη για τον παραγωγό, στερώντας του οποιαδήποτε διαπραγματευτική δύναμη. Με παρόμοιο τρόπο οδηγούμαστε και στη μη αναπλήρωση ορισμένων φυσικών πόρων όπως τα υπόγεια ύδατα και το υπέδαφος.

Επιπρόσθετα, στον τομέα του τουρισμού δεν υπάρχει κανένα ανώτατο όριο τιμής, ώστε να διευκολύνει τον καθορισμό μιας δίκαιης τιμής, αλλά αντίθετα η επιτυχία της τουριστικής βιομηχανίας εξαρτάται από τις χαμηλές και ευέλικτες τιμές. Παράλληλα, εμπορευματοποιώντας σε νομισματικούς όρους ένα τέτοιο δώρο όπως η έννοια της φιλοξενίας ως δωρεάν, ελεύθερο αγαθό, δηλαδή τη σχέση μεταξύ φιλοξενούντα και επισκέπτη είναι μια νέα διαδικασία μη συνηθισμένη στους ντόπιους. Ακόμη δεν υπάρχει ιστορικό συλλογικής οργάνωσης. Ο συλλογικός συντονισμός της λήψης αποφάσεων σχετικά με την ποικιλομορφία των τουριστικών δραστηριοτήτων σε οποιαδήποτε τοποθεσία, η διαδικασία της προώθησης και του μάρκετινγκ, η ανάπτυξη των προϊόντων και ο οικονομικός προγραμματισμός θα πρέπει να προσεγγίζονται διαφορετικά από έναν συνεταιρισμό που πουλά καφέ. Σημαντική τέλος είναι η κοινωνική και πολιτισμική εισβολή, καθώς η παρουσία του τουρίστα σε μια αναπτυσσόμενη χώρα είναι ένας σημαντικός παράγοντας για την αλλαγή των πολιτισμών και των κοινωνικών δομών. Γενικά πάντως όποιος και αν είναι ο ορισμός του Δίκαιου Εμπορίου στον τουρισμό το “προϊόν” ή “η τουριστική εμπειρία” που διατίθεται προς πώληση πρέπει να είναι ελκυστική για τον καταναλωτή και εμπορικά βιώσιμη, ώστε να μπορεί να φέρει τα επιθυμητά οφέλη για όλους τους ενδιαφερόμενους (ο.π.).

1.5.4. Ηθικός Τουρισμός (Ethical Tourism)

Είναι γεγονός ότι ο ηθικός τουρισμός αποτελεί στις μέρες μας έναν καθιερωμένο όρο, ειδικά για αυτές τις ομάδες πίεσης και τα χριστιανικά φιλανθρωπικά ιδρύματα που ασχολούνται με την ανάπτυξη και τον αντίκτυπο του τουρισμού στις αναπτυσσόμενες χώρες. Έχει δε, τις ρίζες του στην ανάπτυξη του βιώσιμου τουρισμού, ο οποίος προέκυψε από το ευρύτερο ζήτημα της παγκόσμιας βιώσιμης ανάπτυξης (Weeden, 2001).

Ο Tribe (2009: 244-245) υποστηρίζει ότι η ανάγκη για ηθικό τουρισμό εντοπίζεται σε μια σχετικά πρόσφατη περίοδο, καθώς τη δεκαετία του 1980 το “The Holiday Makers” του Krippendorf παρήγαγε μια ζοφερή εικόνα του μοντέρνου τουρισμού και κατά καιρούς χρησιμοποιείται ως διακήρυξη για έναν νέο “ηθικό τουρισμό”. Περισσότερο πρόσφατοι συγγραφείς όπως ο Fennel (2006) και οι Smith & Duffy (2003) έχουν επιδιώξει να αναπτύξουν μια πιο ουσιαστική κατανόηση του ηθικού τουρισμού, καθώς ο πρώτος διεξήγαγε μια εντυπωσιακή έρευνα της φιλοσοφικής σκέψης στην ηθική ως μέσο αντιμετώπισης των σύγχρονων ηθικών διλημάτων, ενώ οι τελευταίοι εστίασαν στην ανάπτυξη του τουρισμού.

Παραδόξως οι συγγραφείς στο χώρο έχουν την τάση να αποφεύγουν τον προσδιορισμό του ηθικού τουρισμού και αυτό δίνει ίσως έναν υπαινιγμό των δυσκολιών για τη χορήγηση ενός χρήσιμου όρου. Ο ηθικός τουρισμός εξελίχθηκε ως όρος στην προσπάθεια κάποιων να ταξιδέψουν και να αναπτύξουν τουρισμό σε έναν προορισμό όπου τα ηθικά ζητήματα είναι η βασική κινητήρια δύναμη όπως για παράδειγμα η κοινωνική αδικία, τα ανθρώπινα δικαιώματα, η καλή διαβίωση των ζώων ή το ενδιαφέρον για το περιβάλλον. Είναι μάλιστα προσανατολισμένος προς την ενθάρρυνση, τόσο των

καταναλωτών όσο και της βιομηχανίας για την αποφυγή της συμμετοχής τους σε δραστηριότητες που συντελούν ή υποστηρίζουν αρνητικά ηθικά ζητήματα. Γενικά όμως θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο ηθικός τουρισμός δύναται να θεωρηθεί ως αμάλγαμα των καλύτερων χαρακτηριστικών των εναλλακτικών μορφών τουρισμού (Lovelock & Lovelock, 2013: 5).

Ο ηθικός τουρισμός πιο απλά σημαίνει τουρισμός, ο οποίος ωφελεί τους ανθρώπους και το περιβάλλον σε διάφορους προορισμούς. Μπορεί δηλαδή να προσφέρει ένα καλύτερο εισόδημα στις οικογένειες που ζουν στη περιοχή με την παροχή προϊόντων και υπηρεσιών σε τοπικό επίπεδο, έχοντας χαρακτηριστικά βιώσιμου τουρισμού όπως η οικονομική ευημερία, η κοινωνική ισότητα και η περιβαλλοντική και πολιτιστική προστασία (Tourism Concern, 2018). Σε μια προσπάθεια προσδιορισμού του ηθικού τουρισμού οι (Lovelock & Lovelock, 2013: 6) ορίζουν τον ηθικό τουρισμό ως έξης: «Ηθικός Τουρισμός (Ethical Tourism) είναι ο τουρισμός εκείνος στον οποίο όλοι οι εμπλεκόμενοι φορείς εφαρμόζουν αρχές καλής συμπεριφοράς (δικαιοσύνη, νομιμότητα και ισότητα), στις αλληλεπιδράσεις μεταξύ τους, με την κοινωνία, με το περιβάλλον και τις άλλες μορφές ζωής».

Σε μια συζήτηση για την ηθικότητα των περιηγητών η Speed (2008:60-61) πιστεύει ότι οι ηθικοί περιηγητές πρέπει «να σέβονται τους οικοδεσπότες τους: με το να πορεύονται ήπια με το περιβάλλον, με το να εκπαιδεύονται για την κουλτούρα, με το να διασφαλίζουν ότι η παραμονή τους επιστρέφει δίκαια οικονομικά οφέλη και διασφαλίζοντας ότι κάθε απόφαση που λαμβάνεται μεταξύ των εμπλεκόμενων φορέων του τουρισμού είναι κοινωνικά υπεύθυνα». Η Speed συμφωνεί με την άποψη των Lovelock & Lovelock, ότι ο ηθικός τουρισμός είναι χαρακτηριστικός πολλών “εναλλακτικών” τύπων τουρισμού, εντούτοις επισημαίνει ότι μόνο «κιοθετώντας τις διαφορετικές αξίες τέτοιων τύπου τουρισμού και διασφαλίζοντας ότι όλες οι αποφάσεις που λαμβάνονται μεταξύ όλων των ενδιαφερομένων σχετικά με περιβαλλοντικά, οικονομικά και κοινωνικά ζητήματα είναι κοινωνικά υπεύθυνες, τότε αυτό είναι ηθικός τουρισμός». Επίσης εννοιολογεί και σχεδιάζει τη σχέση μεταξύ ηθικού τουρισμού και άλλων μορφών τουρισμού, επισημαίνοντας ότι ο ηθικός τουρισμός αποτελεί την τομή μεταξύ του κοινωνικού, του περιβαλλοντικού και του οικονομικού τουρισμού.

Ο ηθικός τουρισμός είναι στενά συνδεδεμένος με την έννοια του βιώσιμου τουρισμού και παρά το γεγονός ότι είναι δύσκολο να διακρίνουμε το βιώσιμο από τον ηθικό τουρισμό οι δυο τους μοιράζονται κοινό έδαφος, καθώς έχουν τις ρίζες τους στην κοινωνική, οικονομική και περιβαλλοντική ισότητα. Είναι όμως σημαντικό να κατανοήσουμε ότι καθένας από αυτούς δύναται να έχει τις δικές του ξεχωριστές απόψεις. Ο ηθικός τουρισμός ωστόσο, είναι μια έννοια, η οποία εκτείνεται παραπέρα από τις τρεις αρχές της βιωσιμότητας, καθώς περιλαμβάνει τις ανάγκες των ενδιαφερόμενων στον τουρισμό. Έτσι χρησιμοποιώντας την έννοια των ενδιαφερόμενων μερών για να διαμορφώσουμε την εταιρική στρατηγική σύμφωνα με τις ηθικές αρχές, αναγνωρίζεται ότι τόσο οι τουρίστες όσο και οι τουριστικοί πάροχοι, πρέπει να πάρουν την ευθύνη της συμπεριφοράς τους και των στάσεών τους με κάθε ομάδα εμπλεκόμενων στον τουρισμό, κερδίζοντας ισότητα στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων του τουρισμού (Weeden, 2001).

Ορισμένοι βέβαια θα μπορούσαν να υποστηρίξουν ότι η τουριστική βιομηχανία είναι ήδη ηθική εξαιτίας των ηθικών κανόνων που υπάρχουν από τον Παγκόσμιο Οργανισμό Τουρισμού των Ηνωμένων Εθνών (United Nations World Tourism Organization). Σύμφωνα όμως με τον Fennell (2006:7), για πολλούς «ένα τέτοιο βιβλίο μαγειρικής οδηγιών είναι ένα παράδειγμα της ηθικής του τουρισμού». Ο ίδιος όμως υποστηρίζει ότι προσδιορίζοντας τις επιπτώσεις και συνταγογραφώντας οδηγίες (π.χ. κώδικες ηθικής) και επανορθώνοντας τις επιπτώσεις «είναι δυο διαφορετικές νοοτροπίες και δράσεις» και πιστεύει ότι «είμαστε σε μεγάλο βαθμό ανεπιτυχείς» στο να επιτύχουμε το τελευταίο.

Η προσέγγιση του ηθικού κώδικα από μόνη της είναι παρόμοια με την τακτική ενός γιατρού να συνταγογραφεί “δύο παρακεταμόλες και ξεκούραση στο κρεβάτι” για όλους τους ασθενείς, χωρίς όμως ο γιατρός ή ο ασθενής να γνωρίζει (ή να φροντίζει για) την αληθινή φύση του προβλήματος. Με άλλα λόγια οι περισσότεροι κώδικες θεραπεύουν τα συμπτώματα παρά την αιτία. Ο ηθικός τουρισμός όμως είναι ένας τρόπος σκέψης, ο οποίος έχει εφαρμογή σε όλες τις μορφές τουρισμού, επεμβαίνοντας κριτικά στις συμπεριφορές, έτσι ώστε να πραγματοποιηθεί η αλλαγή της συμπεριφοράς. Είναι περισσότερο “περικλείοντας”- είναι σχετικός με ένα “ηθικό-είναι” (moral-being), παρά με ένα “πράσινο-είναι” (green-being) ή ένα “δίκαιο-είναι” (justice-being) ή ένα “οίκο-είναι” (eco-being) (Lovelock & Lovelock, 2013: 8).

Αν ο ηθικός τουρισμός αποτύχει είναι γιατί εμείς έχουμε αποτύχει να είμαστε άνθρωποι, αποτύχαμε να κινητοποιήσουμε τους εαυτούς μας να ασχοληθούν με την ηθική συμπεριφορά και να συγκρουστούμε με εκείνη τη διαδικασία που υπονόμωσε την ελευθερία μας και τελικά την ελευθερία των άλλων. Είναι απαραίτητο να γνωρίζουμε ότι μερικές “ηθικές αποφάσεις” είναι λιγότερο ηθικές από άλλες, αλλά ταυτόχρονα θα πρέπει να γνωρίζουμε ότι χρειάζεται να κατανοούμε πως διαχειριζόμαστε ένα εύρος από επιλογές και κατόπιν να είμαστε ικανοί να τις ζυγίζουμε και να επιλέγουμε εκείνες που βλάπτουν λιγότερο τους ανθρώπους και άλλες μορφές ζωής. Το πιο σημαντικό εργαλείο αυτής της προσπάθειας δεν είναι άλλη από την κριτική σκέψη (ο.π.).

Ένας τρόπος για την πραγματοποίηση των παραπάνω είναι η εκπαίδευση για δράση στον ηθικό τουρισμό. Ο Tribe (2002) υποστηρίζει ότι «χρειαζόμαστε κάτι περισσότερο από κανόνες στον ηθικό τουρισμό. Οι κανόνες συχνά παραμελούνται ή χλευάζονται ανάλογα με τη σκοπιμότητα. Δεν οδηγούν απαραίτητα σε βελτιωμένα αποτελέσματα». Όπως άλλωστε έγραψε ο Πλάτωνας (427-347 Π.Χ.) «οι καλοί άνθρωποι δεν χρειάζονται τους νόμους για να μάθουν να ενεργούν με υπευθυνότητα, καθώς οι κακοί άνθρωποι πάντα θα βρίσκουν έναν τρόπο να διαφεύγουν των νόμων» (Jackson, 2012).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ

2.1. Εισαγωγή

Είναι γεγονός ότι ο τουρισμός και η ναυτιλία συνιστούν τους βασικούς πυλώνες ανάπτυξης, στους οποίους στηρίζεται η ελληνική οικονομία. Κάτω από αυτό το πρίσμα, το ελληνικό κράτος δίδει μεγάλη βαρύτητα στην ανάπτυξή τους, ενώ ταυτόχρονα η Ευρωπαϊκή Ένωση ενισχύει τις επιχειρηματικές τουριστικές δραστηριότητες στη χώρα μας με σημαντική συμμετοχή (Μοσχόπουλος, Κώτσιος & Πολίτη-Λυμπεροπούλου, 2009: 21).

Όπως επισημαίνει η Ευθυμιάτου-Πουλάκου (2004: 22), ο τουρισμός αποτελεί αναμφίβολα μια πολύ σημαντική δραστηριότητα, με πάμπολλα οφέλη για τη χώρα στην οποία αναπτύσσεται, μεταξύ των οποίων, η ισοσκελίση του ισοζυγίου πληρωμών, η εισροή συναλλάγματος και η περιφερειακή ανάπτυξη, τα οποία έχουν ως αποτέλεσμα την ισορροπημένη οικονομική ανάπτυξη μιας χώρας, την καταπολέμηση της ανεργίας, και τη διεύρυνση των οριζόντων του ατόμου κ.λπ. Παράλληλα βέβαια, υπάρχουν και κάποιες αρνητικές επιπτώσεις, όπως η αλλοτρίωση του ατόμου και κυρίως η επιβάρυνση του περιβάλλοντος. Η ίδια μάλιστα θεωρεί υψίστης σημασίας το γεγονός, ότι ο τουρισμός θα πρέπει να ελέγχεται και να κατευθύνεται σωστά σε όλα τα στάδια της ανάπτυξής του, έτσι ώστε να μπορούν να αποφεύγονται οι αρνητικές επιδράσεις του, οι οποίες δύναται να αποβούν όχι μόνο επικίνδυνες, αλλά και καταστρεπτικές για μια χώρα. Συνεπώς οι διατάξεις, οι οποίες διέπουν τη τουριστική δραστηριότητα σε όλες τις εκδηλώσεις έχουν ιδιαίτερη βαρύτητα, δεδομένου ότι αφορούν σε σχέσεις όπου υπάρχει έντονο το στοιχείο της αλλοδαπότητας.

Μάλιστα, η πολυπλοκότητα της παροχής υπηρεσιών στον τουριστικό τομέα σε συνάρτηση με την απαιτούμενη αποτελεσματικότητα για την ικανοποίηση του χρήστη τη στιγμή της κατανάλωσης, καθιστά επιτακτική ανάγκη την αποτελεσματική διαχείριση των διαθέσιμων πόρων, τόσο των φυσικών όσο και των ανθρώπινων. Επιπλέον, η πολυσχιδής φύση του τουριστικού φαινομένου δεν επιτρέπει τόσο στην ελληνική πραγματικότητα, όσο και διεθνώς, την ανάπτυξη ενός συστημικού νομικού πλαισίου, το οποίο να οδηγεί στην επιστημονική δόμηση του τουριστικού δικαίου. Σε κάτι τέτοιο συντελεί βέβαια και ο νομοθετικός πληθωρισμός, ο οποίος χαρακτηρίζει γενικά την ελληνική πραγματικότητα, και μάλιστα σε τέτοιο βαθμό, που το κοινωνικό σύνολο αδυνατεί να κατανοήσει, καθώς διατάξεις-προσθήκες και τροπολογίες που αφορούν στον τουρισμό, εισάγονται σε νόμους με μη συναφές περιεχόμενο (Μυλωνόπουλος, 2016: 29-30).

Παράλληλα σύμφωνα με την Ευθυμιάτου-Πουλάκου (2004: 23), ο μελετητής του Τουριστικού Δικαίου αντιμετωπίζει σοβαρές δυσκολίες, καθώς η τουριστική μας νομοθεσία αποτελείται από διάσπαρτες διατάξεις, οι οποίες προέρχονται από έναν ιδιαίτερα μεγάλο αριθμό οργάνων. Μεταξύ άλλων ο Λογοθέτης (2000: 44 όπ. Αναφ. στον Μυλωνόπουλο, 2016: 30), επισημαίνει ότι δεν έχει διαμορφωθεί «αυτόνομο» δίκαιο στο πλαίσιο του τουρισμού, καθώς πρόκειται για μια θεωρητικά υπό διαμόρφωση οικονομική δραστηριότητα, της οποίας η ανομοιογένεια της δομής, εντάσσει αυτήν σε ένα ευρύ φάσμα «δικαίων», που ανήκουν σε διάσπαρτες ενότητες και δυσχεραίνουν την αυτονόμηση σε ενιαίο κλάδο δικαίου. Ακόμη, ο Κουτσογράδης (2005: 75-79 όπ. αναφ. στον Μυλωνόπουλο,

20016: 31), τονίζει ότι «η νομοθετική παραγωγή στο πεδίο του τουρισμού έχει πάρει εκρηκτικές διαστάσεις [...], το νομικό περιβάλλον, στο οποίο κινείται η εγχώρια τουριστική βιομηχανία, είναι εν πολλοίς απαρχαιωμένο και διάσπαρτο σε διάφορα νομοθετήματα, απροσδιόριστου αριθμού, που αρχίζουν από τη δεκαετία του 1920 και θεωρητικά εξακολουθούν να ισχύουν μέχρι σήμερα».

Επιπλέον, όπως υποστηρίζει ο Maniatis (2016: 7), ο τουρισμός υπόκειται σε πολλούς κανόνες ιδιωτικού δικαίου, όπως το αστικό, το εμπορικό και το εργατικό δίκαιο. Αυτή ακριβώς η εξάρτηση στη νομοθεσία, τόσο για τους ιδιώτες όσο και για τα νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου, επεξηγείται με τη σύναψη συμβάσεων μεταξύ των συμβαλλομένων, τους οποίους αποτελούν από τη μια μεριά οι ξενοδοχειακές επιχειρήσεις και οι λοιπές εταιρείες στον τουρισμό και από την άλλη πλευρά οι πελάτες και οι λοιποί ενδιαφερόμενοι. Ακόμη, επισημαίνει ότι το ιδιωτικό δίκαιο αφορά κατά κύριο λόγο στη νομοθεσία των συμβάσεων, ενώ το διοικητικό δίκαιο συνδέεται με (μονομερείς) διοικητικές πράξεις, όπως κανονισμούς, άδειες και κυρώσεις. Έτσι, το εμπορικό δίκαιο ρυθμίζει την εμπορική επαγγελματική τάξη, το εργασιακό δίκαιο δημιουργήθηκε για να προστατεύσει με εξειδικευμένο τρόπο τη νόμιμη θέση των εργαζομένων και το διοικητικό δίκαιο καθορίζει την κατάσταση των στρατιωτικών και δημοσίων υπαλλήλων. Επίσης, το αστικό δίκαιο αποτελεί κλάδο του ιδιωτικού δικαίου, ρυθμίζοντας τις υλικές σχέσεις όλων των προσώπων, ενώ το διοικητικό δίκαιο σχετίζεται με τους χρήστες των δημοσίων υπηρεσιών. Με τον ίδιο τρόπο το τουριστικό δίκαιο προσανατολίζεται κυρίως στην προστασία ολόκληρης της κοινωνίας που απολαμβάνει το δικαίωμα στον τουρισμό, μολονότι έχει και ένα ιδιαίτερο επαγγελματικό ενδιαφέρον για τους επιχειρηματίες, οι οποίοι εμπλέκονται στην αγορά της τουριστικής βιομηχανίας και των υπαλλήλων αυτών.

Τέλος, ο Μυλωνόπουλος, (2016: 31-32), τάσσεται υπέρ της διαμόρφωσης τουριστικού δικαίου και μάλιστα αναλογικά με την κλασική διάκριση αυτού, σε δημόσιο και ιδιωτικό. Συγκεκριμένα, το δημόσιο τουριστικό δίκαιο σχετίζεται με την οργάνωση και λειτουργία των δημόσιων φορέων τουρισμού, καθώς και τις σχέσεις εποπτείας, που ασκούν στις ιδιωτικές επιχειρήσεις κάθε μορφής τουριστικής δραστηριότητας, ενώ το ιδιωτικό τουριστικό δίκαιο αφορά στις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ εργοδοτών και εργαζομένων σε κάθε τουριστική επιχείρηση, μεταξύ των διαφόρων τουριστικών επιχειρήσεων, προκειμένου να προσφερθεί η τουριστική υπηρεσία στους χρήστες-καταναλωτές αυτής, καθώς και στις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ τουριστικών επιχειρήσεων και τουριστών-καταναλωτών.

2.2. Η Φύση και οι πηγές των Εθνικών Νομικών Συστημάτων

Ο Downes (2006: 19-21), στον οδηγό για την ανάλυση της τουριστικής νομοθεσίας στο πλαίσιο των αναπτυξιακών στόχων της χιλιετίας (A guide to analyse tourism legislation in the context of the MDG 2015 Targets), κάνει λόγο για τη φύση και τις πηγές των Εθνικών Νομικών Συστημάτων, αναφέροντας χαρακτηριστικά:

Είναι σημαντικό να αναγνωρίσουμε τι σημαίνει "νόμος" και να τον διακρίνουμε από άλλους κανόνες. Ο νόμος μπορεί να οριστεί ως οι κανόνες της ανθρώπινης συμπεριφοράς, οι οποίοι είναι επιβεβλημένοι και αναγκαστικοί από το κράτος. Αυτό τους διακρίνει, για παράδειγμα, από την αυτορρύθμιση, την ηθική, τις θρησκευτικές αρχές, τους κώδικες συμπεριφοράς, τα έθιμα και τις παραδόσεις. Επιπλέον, η συντριπτική πλειοψηφία των νομικών συστημάτων κάνει σαφή διάκριση μεταξύ του "αστικού δικαίου" και του "ποινικού δικαίου". Ωστόσο, και τα δύο σχετίζονται με την τουριστική ανάπτυξη.

Το αστικό δίκαιο ασχολείται με τις σχέσεις μεταξύ "προσώπων" είτε φυσικών (ατόμων) είτε μη φυσικών (π.χ. εταιρειών, νομικών προσώπων, δημόσιων φορέων κ.λπ.). Παρέχει, μεταξύ άλλων, το νομικό πλαίσιο που διέπει την κατάσταση των ατόμων (π.χ. παντρεμένοι, γονείς, εργαζόμενοι κ.λπ.), την εταιρική διακυβέρνηση, τις καθημερινές συναλλαγές, τις εμπορικές υποθέσεις, τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις ιδιοκτησίας, τις συμβάσεις, την ευθύνη για την πρόκληση θανάτου, προσωπικού τραυματισμού ή ζημίας στην ιδιοκτησία. Το κράτος δεν εμπλέκεται άμεσα (εκτός από το γεγονός ότι μπορεί να είναι μέρος μιας εμπορικής συναλλαγής και είναι επομένως "πρόσωπο" στο πλαίσιο του αστικού δικαίου). Τα συμβαλλόμενα μέρη μπορούν να αναζητήσουν ένδικο μέσα μέσω των πολιτικών δικαστηρίων ή μέσω εναλλακτικών μηχανισμών επίλυσης διαφορών (π.χ. διαιτησία ή διαμεσολάβηση).

Το ποινικό δίκαιο πραγματεύεται αδικοπραγίες, δηλαδή πράξεις ή παραλείψεις που το κράτος θεωρεί κακούργημα ή αδίκημα, τις οποίες διώκει και τιμωρεί με καταδίκη. Τα περισσότερα, αλλά όχι όλα τα κράτη, κάνουν διάκριση μεταξύ κακούργημάτων και αδικημάτων. Τα πρώτα είναι θέματα που θεωρούνται ότι είναι εγγενώς λανθασμένα και είναι πιθανό να κρίνονται για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα, π.χ. δολοφονία, ενώ συνήθως απαγορεύονται στον ποινικό κώδικα μιας χώρας. Τα αδικήματα τείνουν να είναι ζητήματα, τα οποία αν και δεν είναι εγγενώς λανθασμένα, εντούτοις απαγορεύονται συνήθως με νόμο ή κανονισμό ως θέμα κρατικής πολιτικής. Για παράδειγμα, δεν θεωρείται εγγενές λάθος να κόψουμε ένα δέντρο στην ιδιοκτησία μας, αλλά το κράτος μπορεί να το θεωρήσει ως αδίκημα αν το κάνουμε χωρίς άδεια, στο πλαίσιο μιας πολιτικής διατήρησης της φύσης.

Μάλιστα εκτός των άλλων ορισμένα κράτη έχουν ξεχωριστό σύστημα διοικητικού δικαίου και διαθέτουν χωριστά διοικητικά δικαστήρια, όπου τα φυσικά ή νομικά πρόσωπα σε αντιδικία με το κράτος ή τους δημόσιους οργανισμούς του, μπορούν να ζητήσουν αποκατάσταση/αποζημίωση. Επίσης, είναι σημαντικό οι νομοθέτες που συντάσσουν την τουριστική νομοθεσία να διασφαλίζουν ότι αυτή εντάσσεται στο γενικό νομικό πλαίσιο του κράτους. Η νομοθεσία είναι μόνο μία πηγή νόμου, ενώ οι πηγές δικαίου στα περισσότερα κράτη περιλαμβάνουν:

Το Συνταγματικό δίκαιο: Θεωρείται ο θεμελιώδης νόμος του κράτους προς τον οποίο όλες οι άλλες πηγές είναι δευτερεύουσες. Είναι αυτός που καθορίζει τη φύση του κράτους, τους θεσμούς του, τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των πολιτών του, και σε πολλές περιπτώσεις, τις σχέσεις του με άλλα κράτη και διεθνείς οργανισμούς. Στη συντριπτική πλειονότητα των χωρών το σύνταγμα

περιέχεται σε ένα επίσημο νομικό έγγραφο. Ωστόσο, σε μερικές χώρες όπως το Ηνωμένο Βασίλειο, είναι άγραφο και βασίζεται σε κανόνες και μακρά αποδεκτή πρακτική. Μάλιστα, σε ορισμένες χώρες, το καθήκον του κράτους να προνοεί για τα οικονομικά ασθενή άτομα, τις φυλετικές και εθνικές μειονότητες, τους αυτόχθονες λαούς και τα παιδιά και να προστατεύει τις γυναίκες από τις διακρίσεις και την εκμετάλλευση είναι στοιχεία τα οποία περιλαμβάνονται στο σύνταγμα.

Οι Διεθνείς Συνθήκες, Συμβάσεις και Συμφωνίες: Δύναται να ισχύουν άμεσα στη νομοθεσία μιας χώρας ή να έχουν υιοθετηθεί με Κυβερνητική Εντολή ή με εκτελεστική νομοθεσία. Έτσι, υπάρχουν, για παράδειγμα, οι συμβάσεις των Ηνωμένων Εθνών κατά του βίαιου σεξουαλικού τουρισμού, της προστασίας των αυτοχθόνων πληθυσμών, της παράνομης διακίνησης απειλούμενων ειδών, καθώς και ιστορικών και πολιτιστικών αντικειμένων. Πολλές χώρες δεσμεύονται επίσης από τις διατάξεις του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου (World Trade Organization-WTO) και της Γενικής Συμφωνίας για το εμπόριο στις υπηρεσίες (General Agreement on Trade in Services-GATS).

Νομοθεσία: Πραγματοποιείται συνήθως από τον εθνικό νομοθέτη (κοινοβούλιο, συνέλευση/συνάθροιση, Κογκρέσο, дума κ.λπ.). Σε ορισμένα κράτη, αυτή η εξουσία μοιράζεται από κοινού με τον /την αρχηγό του κράτους ή μπορεί να είναι αποκλειστικά κατοχυρωμένη από αυτόν/αυτήν. Στα ομοσπονδιακά κράτη, οι τοπικές συνελεύσεις έχουν επίσης την εξουσία να θεσπίζουν τη νομοθεσία και η διαχωριστική γραμμή μεταξύ της εξουσίας του εθνικού νομοθέτη και αυτής των τοπικών νομοθετών καθορίζεται από το σύνταγμα. Ακόμη όμως και σε μη ομοσπονδιακά κράτη, οι τοπικές συνελεύσεις ενδέχεται να έχουν κάποιο βαθμό αυτονομίας, έχοντας τη δυνατότητα να θεσπίζουν νόμους ή κανονισμούς υπό την προϋπόθεση ότι δεν έρχονται σε αντίθεση με την εθνική νομοθεσία.

Εξουσιοδοτημένη νομοθεσία: Ο νομοθέτης μπορεί να αναθέτει αρμοδιότητες σε υπουργούς ή δημόσιους φορείς για την υποβολή υποκειμένων νόμων (π.χ. νομοθετικών πράξεων, υπουργικών αποφάσεων, κανονισμών, ρυθμίσεων κ.λπ.). Τα παραπάνω πρέπει να συνάδουν με την εθνική νομοθεσία, ενώ δεν πρέπει να υπερβαίνουν τις εξουσίες που παρέχει ο νομοθέτης.

Θρησκευτικός νόμος: Σε ορισμένες χώρες, ο θρησκευτικός νόμος μιας συγκεκριμένης πίστης κατοχυρώνεται με το σύνταγμα και είναι η κύρια πηγή νόμου. Αυτό είναι συνηθισμένο σε ορισμένες μουσουλμανικές χώρες, όπου η σαρία είναι η μόνη ή η κύρια πηγή νόμου. Σε άλλες χώρες, οι θρησκευτικές εντολές καθιστούν μία, ίσως προνομιούχο, πηγή δικαίου. Τα περισσότερα δε νομικά συστήματα έχουν επηρεαστεί από θρησκευτικές αρχές. Έτσι, οι παραδόσεις του πολιτικού και του κοινού νόμου βασίζονται στις χριστιανικές αρχές, ενώ οι βουδιστικές χώρες, επηρεάζονται από τις διδασκαλίες του Θεού Βούδα. Το τελευταίο εκδηλώνεται, για παράδειγμα, σε μια απαίτηση για τους αντίδικους να δοκιμάσουν τη μεσολάβηση, προτού καταφύγουν στα δικαστήρια. Οι κανόνες που διέπουν τη φιλοξενία στις τρεις μεγαλύτερες μονοθεϊστικές θρησκείες (Ιουδαϊσμός, Χριστιανισμός και Ισλάμ) έχουν κοινές ρίζες.

Πολιτικές και φιλοσοφικές πηγές: Στις περισσότερες χώρες αυτές έχουν επηρεάσει την ανάπτυξη του νομικού συστήματος αντί να αποτελούν ξεχωριστή πηγή δικαίου. Ο κομφουκιανισμός, για παράδειγμα, έχει επηρεάσει την ανάπτυξη των νομικών συστημάτων ορισμένων χωρών της Ανατολικής και της Νοτιοανατολικής Ασίας. Ειδικά στα σοσιαλιστικά κράτη, οι πολιτικές αρχές θεωρούνται ως μία, μολονότι εξωγενής, εντούτοις δεσμευτική πηγή δικαίου.

Συνήθεια και παράδοση: Ορισμένες χώρες αναγνωρίζουν την παραδοσιακή νομοθεσία και τις μεθόδους επίλυσης των διενέξεων των αυτοχθόνων λαών. Αυτά είναι συνήθως ξεχωριστά από το κύριο σύστημα του νόμου και των δικαστηρίων και συνήθως επιβάλλονται μόνο, εφόσον ένα μέλος αυτής της κοινότητας υποβάλλει τον εαυτό του/της σε κάτι τέτοιο. Στα περισσότερα κράτη, μολονότι μη ξεχωριστές πηγές δικαίου, τα έθιμα και η παράδοση έχουν επηρεάσει την ανάπτυξη του ίδιου του νόμου.

Οποιαδήποτε νομοθεσία για τον τουρισμό πρέπει να λαμβάνει υπόψη της αυτές τις πηγές. Επιπρόσθετα, θα πρέπει να εξετάζονται προσεκτικά, καθώς συχνά περιέχουν διατάξεις που προστατεύουν τα δικαιώματα των ομάδων που βρίσκονται σε μειονεκτική θέση, προωθώντας την οικονομική και κοινωνική τους ευημερία.

2.3. Ο ρόλος του νόμου στη βιώσιμη ανάπτυξη του τουρισμού και της καταπολέμησης της φτώχειας

Σε διεθνές επίπεδο ο Downes (2006: 14-15), υποστηρίζει ότι οι κυβερνήσεις των αναπτυσσόμενων χωρών θα πρέπει να κατοχυρώσουν μια πολιτική αειφόρου τουριστικής ανάπτυξης υπέρ των φτωχών στη νομοθεσία και ενδεχομένως στους τοπικούς κανονισμούς. Η νομοθεσία μεταξύ άλλων θα πρέπει να προνοεί και να στηρίζει ένα συνεκτικό θεσμικό πλαίσιο για την αειφόρο τουριστική ανάπτυξη του τουρισμού και τη μείωση της φτώχειας. Οι στόχοι της νομοθεσίας και του υποστηρικτικού ρυθμιστικού πλαισίου θα πρέπει να είναι οι εξής:

- ✓ Η δημιουργία ενός νομικού πλαισίου, το οποίο θα ενισχύει και θα στηρίζει την ανάπτυξη του βιώσιμου τουρισμού
- ✓ Η διασφάλιση ότι εντάσσεται στο Σύνταγμα και το νομικό πλαίσιο της χώρας
- ✓ Η διασφάλιση ότι ο κρατικός μηχανισμός που είναι αρμόδιος για τον τουρισμό είναι αποτελεσματικός, δυναμικός και εργάζεται εντός νομικών κανόνων
- ✓ Ο σεβασμός των αρχών της βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης
- ✓ Η διευκόλυνση της μείωσης της φτώχειας
- ✓ Η παροχή συμμετοχής των εκπροσώπων των φτωχών και των ομάδων που μειονεκτούν στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων
- ✓ Η ενθάρρυνση των τοπικών κοινοτήτων να επωφεληθούν από τις ευκαιρίες αξιοποίησης της τουριστικής ανάπτυξης

- ✓ Η παροχή υποστηρικτικών δομών και οικονομικής βοήθειας στις μικρές και μικρομεσαίες επιχειρήσεις
- ✓ Η δημιουργία υποστηρικτικής δομής για τον ιδιωτικό τομέα
- ✓ Η παροχή πλαισίου συνεργασίας μεταξύ του δημοσίου και του ιδιωτικού τομέα
- ✓ Ο σαφής καθορισμός της τουριστικής βιομηχανίας και των συστατικών μερών της
- ✓ Ο εξορθολογισμός των νομικών διαδικασιών για τις τουριστικές επιχειρήσεις
- ✓ Η διευκόλυνση της ανάπτυξης επαγγελματικών προτύπων
- ✓ Η συνέπεια με τον Παγκόσμιο Κώδικα της Ηθικής για τον τουρισμό (Global Code of Ethics for Tourism) του Παγκόσμιου Οργανισμού Τουρισμού των Ηνωμένων Εθνών (UNWTO)
- ✓ Η διασφάλιση ότι η χώρα έχει τουριστικούς νόμους, οι οποίοι:
  - Αντανακλούν τα διεθνή πρότυπα
  - Είναι σύμφωνοι με τις διεθνείς υποχρεώσεις
  - Είναι συνεπείς με την ιδιότητα του μέλους της χώρας ή υποψήφιου μέλους της Παγκόσμιας Οργάνωσης Εμπορίου (World Trade Organization) και της GATS (General Agreement on Trade in Services)
  - Αντανακλούν την καλύτερη πρακτική
  - Βασίζονται στους νόμους, τα έθιμα και τις παραδόσεις της χώρας υποδοχής

Επιπρόσθετα η νομοθεσία πρέπει να είναι περιεκτική και να καλύπτει μεταξύ άλλων:

- ✓ Το πεδίο εφαρμογής της νομοθεσίας: καθιέρωση αυτής ως ολοκληρωμένου νομικού πλαισίου για την ανάπτυξη του τουρισμού και την αντικατάσταση όλων των υφιστάμενων διατάξεων
- ✓ Την ερμηνεία της ορολογίας: είναι απαραίτητο να εναρμονιστεί η ορολογία της χώρας με τη διεθνή χρήση, ενώ εξακολουθεί να αντικατοπτρίζει τη συνήθη πρακτική στη χώρα
- ✓ Την ταξινόμηση των τουριστικών πόρων
- ✓ Τον εθνικό έλεγχο των τουριστικών πόρων
- ✓ Την αειφόρο τουριστική ανάπτυξη και ανακούφιση της φτώχειας: κατοχύρωση αυτών των αρχών στον ίδιο το νόμο, καθιστώντας ταυτόχρονα αυτές τη βάση όλων των πολιτικών, αναπτύξεων, υποκείμενων νόμων κ.λπ.
- ✓ Τις αρχές προστασίας και εκμετάλλευσης των τουριστικών πόρων: πρακτική εφαρμογή των αρχών της βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης
- ✓ Την ευθύνη για τη διαχείριση των τουριστικών πόρων
- ✓ Τις αρχές σχεδιασμού της βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης
- ✓ Την προετοιμασία και έγκριση, σχεδίων βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης, καθώς και το περιεχόμενο και την εφαρμογή αυτών
- ✓ Την προστασία και προώθηση της κληρονομιάς: κάτι τέτοιο θα επιτευχθεί με άλλες υπηρεσίες, υπουργεία και συναφείς δημόσιους οργανισμούς
- ✓ Το ρόλο των επαρχιακών και τοπικών αρχών στην ανάπτυξη του τουρισμού

- ✓ Τα προγράμματα οικονομικής βοήθειας για προγράμματα βιώσιμου τουρισμού, τα οποία θα περιλαμβάνουν ειδικά προγράμματα για τη στήριξη των πολύ μικρών επιχειρήσεων, των συνεταιρισμών και των κοινοτικών προγραμμάτων

2.4. Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Τουρισμού

Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Τουρισμού ιδρύθηκε το 1975 και αποτελεί από το 2004 εξειδικευμένο όργανο του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (ΟΗΕ). Έχει έδρα τη Μαδρίτη και περιλαμβάνει 155 χώρες και πάνω από 350 Συνδεδεμένα Μέλη (Affiliate Members). Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Τουρισμού των Ηνωμένων Εθνών (World Tourism Organization) παίζει αποφασιστικό ρόλο στην προώθηση της ανάπτυξης ενός υπεύθυνου και αειφόρου τουρισμού, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στις αναπτυσσόμενες χώρες. Ο συγκεκριμένος οργανισμός ενθαρρύνει την εφαρμογή του Παγκόσμιου Κώδικα Δεοντολογίας για τον Τουρισμό, ώστε οι χώρες-μέλη, οι τουριστικοί προορισμοί και οι επιχειρήσεις να μεγιστοποιούν τις θετικές οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές επιπτώσεις του τουρισμού, ελαχιστοποιώντας ταυτόχρονα τις αρνητικές κοινωνικές και περιβαλλοντικές επιπτώσεις του (UNWTO, 1999). Ακόμη ο οργανισμός έχει δεσμευθεί για την επίτευξη των «Στόχων της χιλιετίας για την ανάπτυξη», οι οποίοι υιοθετήθηκαν από τα Ηνωμένα Έθνη το 2000 και αφορούν κυρίως στην ελάττωση της ακραίας φτώχειας (Μανιάτης, 2015: 7).

Αναλυτικότερα, σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Τουρισμού των Ηνωμένων Εθνών (UNWTO) θα πρέπει «να εξασφαλισθεί ότι υπάρχουν οι εθνικές και τοπικές τουριστικές στρατηγικές και πολιτικές που αντιμετωπίζουν τα ζητήματα φτώχειας [...] οι κυβερνήσεις μπορούν να διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο στην παροχή των κατάλληλων συνθηκών για μια επιτυχημένη τουριστική βιομηχανία που προσφέρει οφέλη στους φτωχούς». Τονίζει επίσης ότι «ο τουρισμός αποτελεί βασική συνιστώσα των υπηρεσιών εξαγωγών πολλών χωρών, έχοντας τη δύναμη να αποφέρει σημαντικά διεθνή κέρδη που μπορούν να κατευθύνονται προς τη θεμελιώδη παγκόσμια προτεραιότητα της μείωσης της φτώχειας» (Downes, 2006: 5).

Εντούτοις, για την αποτελεσματική επίτευξη των στόχων αυτών, οι κυβερνήσεις των αναπτυσσομένων χωρών είναι αναγκαίο να αναπτύξουν ένα αποτελεσματικό και περιεκτικό νομοθετικό πλαίσιο που να περιλαμβάνει την προστασία και την ενίσχυση του περιβάλλοντος, καθώς και την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς, τη ρύθμιση της χρήσης της γης στην τουριστική ανάπτυξη, την ανάπτυξη της κατάλληλης υποδομής για τον τουρισμό, της διαχείρισης και των επενδύσεων στον τουρισμό, όπως επίσης και τους θεσμικούς και άλλους νομικούς μηχανισμούς για την πλήρη, ενεργό και ισότιμη συμμετοχή των φτωχών κοινοτήτων στη λήψη αποφάσεων και στην απόλαυση των πλεονεκτημάτων της τουριστικής ανάπτυξης. Επιπρόσθετα, θεωρείται σημαντικό να δοθεί η δυνατότητα στις τουριστικές χώρες να αναπτύξουν τα δικά τους νομοθετικά και γενικά νομικά πλαίσια, έτσι ώστε να ανταποκριθούν στις ειδικές απαιτήσεις των τοπικών κοινωνικοοικονομικών και περιβαλλοντικών τους καταστάσεων, διατηρώντας παράλληλα τη συνοχή με τα γενικά διεθνή και

περιφερειακά πρότυπα και κατευθυντήριες γραμμές. Ακόμη, τα οικονομικά κριτήρια δεν θα πρέπει να παραβιάζουν τα τεχνικά, περιβαλλοντικά και κοινωνικο-πολιτισμικά δίκαια κριτήρια λήψης αποφάσεων σε σχέση με την τοποθεσία, το σχεδιασμό και τη λειτουργία των τουριστικών υποδομών (ο.π.).

Τέλος, θα πρέπει να υπάρχει συντονισμός των θεσμικών και δια-τομεακών δραστηριοτήτων, κατάλληλη κατάρτιση προσωπικού και σχέδια ανάπτυξης ικανοτήτων για τις δημόσιες αρχές που εμπλέκονται στην ανάπτυξη του τουρισμού. Επίσης, ταχείες και αποτελεσματικές νομικές διαδικασίες για την αποζημίωση/κάλυψη των αρνητικών επιπτώσεων στο περιβάλλον και στις κοινότητες, καθώς και αντισταθμιστικές διατάξεις για την κάλυψη τυχόν ζημιών στο περιβάλλον και στην κοινωνία ως σύνολο. Ο τουρισμός και η συναφής νομοθεσία θα πρέπει να υποστηρίζουν και να ενθαρρύνουν τον ιδιωτικό τομέα να ακολουθήσει μια βιώσιμη και φιλική προς τους φτωχούς προσέγγιση στον τουρισμό (ο.π.).

2.5. Ο Παγκόσμιος Κώδικας Ηθικών Αρχών για τον Τουρισμό (Global Code of Ethics for Tourism)

Ο Παγκόσμιος Κώδικας Ηθικών Αρχών για τον Τουρισμό (Global Code of Ethics for Tourism), ο οποίος θεσπίστηκε την 1^η Οκτωβρίου 1999 στη Γενική Συνέλευση στο Σαντιάγο της Χιλής από τα μέλη του Παγκόσμιου Οργανισμού Τουρισμού, επιβεβαιώνει το δικαίωμα στον τουρισμό και την ελευθερία των τουριστικών μετακινήσεων. Σκοπός αυτού είναι η προώθηση μίας δίκαιης, υπεύθυνης και βιώσιμης παγκόσμιας τουριστικής τάξης πραγμάτων, της οποίας τα οφέλη θα μοιραστούν σε όλους τους τομείς της κοινωνίας, στο πλαίσιο μιας ανοικτής και φιλελεύθερης διεθνούς οικονομίας. Ο συγκεκριμένος κώδικας απαρτίζεται από ένα προοίμιο και δέκα (10) άρθρα, στα οποία υιοθετούνται οι εξής δέκα αρχές (UNWTO, 1999):

1. Η συμβολή του τουρισμού στην αμοιβαία κατανόηση και τον σεβασμό ανάμεσα στους λαούς και τις κοινωνίες

Η κατανόηση και η προώθηση των κοινών ηθικών αξιών της ανθρωπότητας, υπό το πρίσμα της ανεκτικότητας και του σεβασμού για τις διαφορές στις θρησκευτικές, φιλοσοφικές και ηθικές πεποιθήσεις, αποτελούν ταυτόχρονα τις βάσεις και τις συνέπειες του υπεύθυνου τουρισμού. Οι κύριοι φορείς της τουριστικής ανάπτυξης αλλά και οι ίδιοι οι τουρίστες πρέπει να τηρούν τις κοινωνικές και πολιτισμικές παραδόσεις και πρακτικές όλων των λαών, συμπεριλαμβανομένων των μειονοτήτων και των γηγενών πληθυσμών και να αναγνωρίζουν την αξία τους. Οι τουριστικές δραστηριότητες πρέπει να βρίσκονται σε αρμονία με τα χαρακτηριστικά και τις παραδόσεις των περιοχών και των χωρών υποδοχής και να σέβονται τους νόμους, τις πρακτικές και τα έθιμά τους. Οι κοινότητες υποδοχής καθώς και οι τοπικοί επιχειρηματίες πρέπει να εξοικειώνονται και να σέβονται τους τουρίστες που τους επισκέπτονται αλλά και να πληροφορούνται για τον τρόπο ζωής, τις προτιμήσεις και τις προσδοκίες τους. Η εκπαίδευση και η εξάσκηση που αποκτούν οι επαγγελματίες, συμβάλλουν σε μια

φιλόξενη υποδοχή. Αποτελεί καθήκον των δημόσιων αρχών να παρέχουν προστασία στους τουρίστες και τους επισκέπτες, καθώς επίσης και στα υπάρχοντά τους [...] Οι τουρίστες και οι επισκέπτες όταν ταξιδεύουν δεν θα πρέπει να διαπράττουν εγκληματικές πράξεις, ενώ θα πρέπει να απέχουν από κάθε συμπεριφορά που μπορεί να θεωρηθεί ως προσβλητική ή τραυματική από τους τοπικούς πληθυσμούς ή πιθανόν να προξενεί ζημιές στο τοπικό περιβάλλον [...] Οι τουρίστες και οι επισκέπτες θα πρέπει να εξοικειώνονται, ακόμη και πριν την αναχώρησή τους, με τις ιδιαιτερότητες των χωρών που ετοιμάζονται να επισκεφθούν.

2. Ο τουρισμός ως ένα όχημα για την ατομική και τη συλλογική ολοκλήρωση

Ο τουρισμός ως δραστηριότητα που συνδέεται πιο συχνά με την ξεκούραση και τη χαλάρωση, τον αθλητισμό και την πρόσβαση στον πολιτισμό και τη φύση, πρέπει να προγραμματίζεται και να υλοποιείται ως ένα προνομιακό μέσο για την ατομική και συλλογική ολοκλήρωση. Όταν εφαρμόζεται με ανοικτό πνεύμα αποτελεί ένα αναντικατάστατο παράγοντα αυτομόρφωσης, αμοιβαίας ανεκτικότητας και κατανόησης των θεμιτών διαφορών ανάμεσα στους λαούς και τους πολιτισμούς, αλλά επίσης της διαφορετικότητάς τους. Οι τουριστικές δραστηριότητες πρέπει να σέβονται την ισότητα ανδρών και γυναικών, ενώ θα πρέπει να προωθούν τα ανθρώπινα δικαιώματα και ιδιαίτερα τα ατομικά δικαιώματα των πλέον ευπαθών ομάδων [...] Η εκμετάλλευση των ανθρώπων σε οποιαδήποτε μορφή, κυρίως σεξουαλική, ειδικότερα όταν ασκείται στα παιδιά, συγκρούεται με τους θεμελιώδεις στόχους του τουρισμού και αποτελεί άρνηση της έννοιας του τουρισμού [...] Τα ταξίδια με σκοπό τις θρησκευτικές, θεραπευτικές, εκπαιδευτικές και πολιτισμικές ή γλωσσικές ανταλλαγές, αποτελούν ιδιαίτερα επωφελείς μορφές τουρισμού, που αξίζουν ενθάρρυνσης. Η ανάδειξη στα εκπαιδευτικά προγράμματα της αξίας των τουριστικών ανταλλαγών, των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτισμικών οφελών τους, αλλά επίσης και των κινδύνων που ενυπάρχουν, θα πρέπει να ενθαρρύνεται.

3. Τουρισμός, ένας παράγοντας για βιώσιμη ανάπτυξη

Όλοι οι φορείς της τουριστικής ανάπτυξης πρέπει να προασπίζουν το φυσικό περιβάλλον, με σκοπό την επίτευξη μιας υγιούς, συνεχούς και βιώσιμης οικονομικής ανάπτυξης που θα αποβλέπει στην ικανοποίηση με δίκαιο τρόπο των αναγκών και των φιλοδοξιών της παρούσας και των μελλοντικών γενεών. Όλες οι μορφές τουριστικής ανάπτυξης που συντελούν στη διάσωση σπάνιων και πολύτιμων πόρων και ειδικότερα του νερού και της ενέργειας και στην αποφυγή όσο είναι δυνατόν άσκοπης σπατάλης, πρέπει να έχουν προτεραιότητα και να ενθαρρύνονται από τις εθνικές, περιφερειακές και τοπικές δημόσιες αρχές. Η διασπορά σε χρόνο και χώρο του ρεύματος των τουριστών και των επισκεπτών, ειδικότερα εκείνου που προέρχεται από τις άδειες των μισθωτών και τις σχολικές διακοπές, σε μία πιο ισορροπημένη κατανομή του χρόνου διακοπών πρέπει να επιδιωχθεί, ούτως ώστε να μειωθεί η επιβάρυνση του περιβάλλοντος από την τουριστική δραστηριότητα και να μεγιστοποιηθούν οι θετικές επιδράσεις της στην τουριστική βιομηχανία και την τοπική οικονομία. Η τουριστική υποδομή πρέπει να σχεδιαστεί και οι τουριστικές δραστηριότητες να προγραμματισθούν

με τέτοιο τρόπο ώστε να προστατεύεται η φυσική κληρονομιά, που αποτελείται από οικοσυστήματα και βιοποικιλότητες και να προφυλάσσονται τα είδη της άγριας ζώνης που κινδυνεύουν. Οι φορείς της τουριστικής ανάπτυξης, κυρίως οι επαγγελματίες, θα πρέπει να συμφωνήσουν στην καθιέρωση ορίων ή περιορισμών στις δραστηριότητές τους όταν αυτές πραγματοποιούνται σε ιδιαίτερα ευαίσθητες περιοχές: έρημο, πολικές ή ορεινές περιφέρειες, παράκτιες περιοχές, τροπικά δάση ή υγροτόπους που μπορούν δημιουργήσουν φυσικά αποθέματα ή προστατευόμενες περιοχές. Ο τουρισμός στη φύση και ο οικοτουρισμός αναγνωρίζονται ως σημαντικοί συντελεστές για τον εμπλουτισμό και την αναβάθμιση του επιπέδου του τουρισμού, υπό τον όρο να σέβονται τη φυσική κληρονομιά και τους τοπικούς πληθυσμούς και να βρίσκονται σε αρμονία με τη φέρουσα ικανότητα των τοπίων.

4. Τουρισμός, ένας χρήστης της πολιτιστικής κληρονομιάς της ανθρωπότητας και ένας συντελεστής για την αναβάθμισή της

Οι τουριστικοί πόροι ανήκουν στην κοινή κληρονομιά της ανθρωπότητας. Οι κοινότητες των οποίων οι περιοχές αυτοί βρίσκονται, έχουν ειδικά δικαιώματα και υποχρεώσεις απέναντι τους. Οι τουριστικές πολιτικές και δραστηριότητες πρέπει να υλοποιούνται με σεβασμό στην καλλιτεχνική, αρχαιολογική και πολιτιστική κληρονομιά, την οποία πρέπει να προστατεύουν και να κληροδοτούν στις επόμενες γενεές [...] Οι οικονομικοί πόροι που προέρχονται από τις επισκέψεις σε πολιτιστικούς χώρους και μνημεία πρέπει τουλάχιστον εν μέρει να χρησιμοποιούνται για τη συντήρηση, προστασία, ανάπτυξη και τον εξωραϊσμό αυτής της κληρονομιάς. Η τουριστική δραστηριότητα πρέπει να είναι σχεδιασμένη με τέτοιο τρόπο ώστε να επιτρέπει στα παραδοσιακά πολιτιστικά προϊόντα, χειροτεχνήματα και λαογραφικά προϊόντα να επιβιώνουν και να ακμάζουν και όχι να εκφυλίζονται και να τυποποιούνται.

5. Τουρισμός, μια επωφελής δραστηριότητα για τις χώρες και τις κοινότητες υποδοχής

Οι τοπικοί πληθυσμοί πρέπει να απασχολούνται στις τουριστικές δραστηριότητες και να μετέχουν κατά τρόπο δίκαιο στα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά οφέλη που αυτές παράγουν και ειδικότερα στις άμεσες και έμμεσες θέσεις εργασίας που προκύπτουν από αυτές. Οι τουριστικές πολιτικές πρέπει να εφαρμόζονται με τέτοιο τρόπο ώστε να συμβάλλουν στην άνοδο του βιοτικού επιπέδου των πληθυσμών στις περιοχές τουριστικού προορισμού και να ικανοποιούν τις ανάγκες τους, Ο σχεδιασμός, η αρχιτεκτονική προσέγγιση και η λειτουργία των τουριστικών εγκαταστάσεων και καταλυμάτων πρέπει να στοχεύουν στην ενσωμάτωσή τους, στο μεγαλύτερο δυνατό βαθμό, στον τοπικό οικονομικό και κοινωνικό ιστό. Εκεί που τα προσόντα είναι ίσα, προτεραιότητα πρέπει να δίνεται στο ανθρώπινο δυναμικό. Ιδιαίτερη προσοχή πρέπει να δοθεί σε ειδικά προβλήματα των παραθαλάσσιων περιοχών και των νησιών, καθώς επίσης σε ευαίσθητες αγροτικές περιοχές ή ορεινούς όγκους, για τις οποίες ο τουρισμός συχνά αντιπροσωπεύει μία σπάνια ευκαιρία για ανάπτυξη, δεδομένης της παρακμής των παραδοσιακών οικονομικών δραστηριοτήτων. Οι επαγγελματίες του τουριστικού τομέα και ειδικότερα οι επενδυτές, με βάση τις ρυθμίσεις που έχουν τεθεί από τις δημόσιες αρχές, θα πρέπει να πραγματοποιούν μελέτες για τις επιπτώσεις των

αναπτυξιακών προγραμμάτων τους στο περιβάλλον και τα φυσικά τοπία. Θα πρέπει, επίσης, να παρέχουν πληροφορίες με τη μεγαλύτερη διαφάνεια και αντικειμενικότητα, για τα μελλοντικά τους σχέδια και τον προβλεπόμενο αντίκτυπο τους και να βρίσκονται σε διάλογο για το περιεχόμενό τους, με τους ενδιαφερόμενους πληθυσμούς.

6. Υποχρεώσεις των φορέων του τουρισμού στην τουριστική ανάπτυξη

Οι επαγγελματίες του τουριστικού τομέα έχουν την υποχρέωση να παρέχουν στους τουρίστες αντικειμενικές και ειλικρινείς πληροφορίες για τους προορισμούς και τις συνθήκες του ταξιδιού, φιλοξενίας και παραμονής. Θα πρέπει να εξασφαλίζουν ότι οι συμβατικές ρήτρες που προτείνονται στους πελάτες τους γίνονται εύκολα κατανοητές σε ότι αφορά στη φύση, στις τιμές και στην ποιότητα των υπηρεσιών που δεσμεύονται να παράσχουν, όπως επίσης και στις οικονομικές αποζημιώσεις που θα αποδίδονται στην περίπτωση μονομερούς καταστρατήγησης των όρων του συμβολαίου από την πλευρά τους [...] πρέπει να δείχνουν ενδιαφέρον, σε συνεργασία με τις δημόσιες αρχές, για την προστασία και την ασφάλεια, την πρόληψη ατυχημάτων, την προστασία της υγείας και την ασφάλεια των τροφών αυτών που αναζητούν τις υπηρεσίες τους, καθώς και την ύπαρξη κατάλληλων συστημάτων ασφάλισης και βοήθειας. Ομοίως, θα πρέπει να εξασφαλίζουν την ύπαρξη κατάλληλων συστημάτων ασφάλισης και βοήθειας. Θα πρέπει να αποδέχονται τις υποχρεώσεις τους για υποβολή δήλωσης στις ασφαλιστικές εταιρείες, όπως περιγράφονται στους εθνικούς κανονισμούς για να πληρώνουν δίκαιες αποζημιώσεις, στην περίπτωση αδυναμίας να τηρήσουν τις συμβατικές υποχρεώσεις τους. Οι επαγγελματίες του τουριστικού τομέα, όσο εξαρτάται από αυτούς, πρέπει να συμβάλλουν στην πολιτιστική και πνευματική ολοκλήρωση των τουριστών και να τους επιτρέπουν, κατά τη διάρκεια του ταξιδιού τους, να ασκούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα [...] αποτελεί ευθύνη των κυβερνήσεων να δημοσιοποιούν στους πολίτες τους πληροφορίες σχετικά με τις δύσκολες συνθήκες ή ακόμη τους κινδύνους που μπορεί να αντιμετωπίσουν κατά τη διάρκεια των ταξιδιών τους στο εξωτερικό, χωρίς ωστόσο να θίγουν, με άδικο ή υπερβολικό τρόπο, τη τουριστική βιομηχανία των χωρών υποδοχής και τα συμφέροντα των επιχειρηματιών τους.

7. Δικαίωμα στον τουρισμό

Η προοπτική της άμεσης και της προσωπικής πρόσβασης στην ανακάλυψη και την απόλαυση των τουριστικών πόρων του πλανήτη, συνιστά ένα δικαίωμα ισότιμο ανοικτό για όλους τους κατοίκους του κόσμου. Η συνεχής αυξανόμενη συμμετοχή στον εθνικό και διεθνή τουρισμό, θα πρέπει να θεωρείται ως μία από τις καλύτερες δυνατές εκφράσεις μίας σταθερής αύξησης του ελεύθερου χρόνου και δεν πρέπει να μπαίνουν εμπόδια σε αυτό. Το οικουμενικό δικαίωμα στον τουρισμό θα πρέπει να θεωρείται ως φυσική συνέπεια του δικαιώματος για ξεκούραση και αναψυχή, συμπεριλαμβανομένου του εύλογου περιορισμού των ωρών εργασίας και των αμειβομένων περιοδικών διακοπών, όπως τις εγγυάται το άρθρο 24 της Οικουμενικής Διακήρυξης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και το άρθρο 7.δ της Διεθνούς Συμφωνίας για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα. Ο κοινωνικός τουρισμός και ειδικότερα ο ομαδικός τουρισμός που

διευκολύνει την ευρύτερη πρόσβαση στην ξεκούραση, τα ταξίδια και τις διακοπές, πρέπει να αναπτυχθεί με την υποστήριξη των δημόσιων αρχών. Ο οικογενειακός, νεανικός, φοιτητικός τουρισμός, ο τουρισμός 3^{ης} ηλικίας, όπως επίσης ο τουρισμός ατόμων με ειδικές ανάγκες, θα πρέπει να ενθαρρύνεται και να διευκολύνεται.

8. Η ελευθερία της τουριστικής διακίνησης

Οι τουρίστες και οι επισκέπτες πρέπει να επωφελούνται, σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο και τις εθνικές νομοθεσίες, από την ελευθερία των μετακινήσεων εντός των χωρών τους και από το ένα κράτος στο άλλο, σε συμφωνία με το άρθρο 13 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. Θα πρέπει να έχουν πρόσβαση σε σημεία διαμετακόμισης (transit) και παραμονής, καθώς επίσης σε τουριστικούς και πολιτιστικούς χώρους χωρίς να υπόκεινται σε υπερβολικές διατυπώσεις ή διακρίσεις [...] πρέπει να έχουν πρόσβαση σε όλες τις μορφές επικοινωνίας, εσωτερικής ή εξωτερικής [...] θα πρέπει να έχουν τα ίδια δικαιώματα με τους πολίτες των χωρών που επισκέπτονται, σε ότι αφορά στο απόρρητο των προσωπικών δεδομένων και των πληροφοριών που τους αφορούν, ειδικά όταν αυτά είναι αποθηκευμένα σε ηλεκτρονική μορφή. Οι διοικητικές διαδικασίες που συνδέονται με τη διέλευση των συνόρων [...] πρέπει να προσαρμόζονται, όσο το δυνατόν, ώστε να διευκολύνουν στο μέγιστο βαθμό την ελευθερία των ταξιδιών και την ευρύτερη πρόσβαση στο διεθνή τουρισμό.

9. Δικαιώματα των εργαζομένων και των επιχειρηματιών στην τουριστική βιομηχανία

Τα θεμελιώδη δικαιώματα των μισθωτών και των αυτοαπασχολούμενων εργαζομένων στην τουριστική βιομηχανία και τις συναφείς δραστηριότητες, πρέπει να διασφαλίζονται υπό την εποπτεία των εθνικών και τοπικών διοικητικών αρχών, τόσο των χωρών προέλευσης όσο και των χωρών υποδοχής με ειδική φροντίδα, δεδομένων των ειδικών περιορισμών που συνδέονται, ειδικότερα, με την εποχικότητα της δραστηριότητάς τους, την παγκόσμια διάσταση της βιομηχανίας τους και την ευελιξία που συχνά απαιτείται από αυτούς λόγω της φύσης της εργασίας τους. Οι μισθωτοί και οι αυτοαπασχολούμενοι εργαζόμενοι στην τουριστική βιομηχανία και τις συναφείς δραστηριότητες έχουν το δικαίωμα και το καθήκον να αποκτήσουν κατάλληλη αρχική και συνεχή εκπαίδευση. Θα πρέπει να έχουν επαρκή κοινωνική προστασία. Η εργασιακή ανασφάλεια θα πρέπει να περιορίζεται, όσο το δυνατόν. Και ένα συγκεκριμένο καθεστώς, με ειδική αναφορά στην κοινωνική πρόνοια, θα πρέπει να προσφέρεται στους εργαζομένους που απασχολούνται εποχικά στον τομέα [...] η συνεργασία και η εγκαθίδρυση ισορροπημένων σχέσεων μεταξύ επιχειρήσεων από χώρες προέλευσης και χώρες υποδοχής, συμβάλλει στη βιώσιμη ανάπτυξη του τουρισμού και στη δίκαιη κατανομή των οφελών από την ανάπτυξή του.

10. Εφαρμογή των αρχών του Παγκόσμιου Κώδικα Ηθικών Αρχών για τον Τουρισμό

Οι δημόσιοι και ιδιωτικοί φορείς στην τουριστική ανάπτυξη θα πρέπει να συνεργάζονται για την εφαρμογή αυτών των αρχών και να επιβλέπουν την αποτελεσματική υλοποίησή τους. Οι φορείς της τουριστικής ανάπτυξης πρέπει να αναγνωρίζουν το ρόλο των διεθνών οργανισμών, ανάμεσα

στους οποίους ο Παγκόσμιος Οργανισμός Τουρισμού κατέχει την πρώτη θέση και των μη κυβερνητικών οργανώσεων με αρμοδιότητα στον τομέα της προώθησης και ανάπτυξης του τουρισμού, της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, του περιβάλλοντος ή της υγείας, με τον οφειλόμενο σεβασμό στις γενικές αρχές του διεθνούς δικαίου. Οι ίδιοι φορείς οφείλουν να εκδηλώνουν την πρόθεσή τους να παραπέμπουν για διακανονισμό οποιεσδήποτε διαφορές τους που αφορούν στην εφαρμογή ή την ερμηνεία του Παγκόσμιου Κώδικα Ηθικών Αρχών για τον τουρισμό, σε έναν αμερόληπτο τρίτο φορέα, γνωστό ως Παγκόσμια Επιτροπή για τις Τουριστικές Ηθικές Αρχές.

2.6. Τουριστικό Δίκαιο

2.6.1. Η έννοια του Τουριστικού Δικαίου

Ο τουρισμός συνιστά μια κοινωνική δραστηριότητα, η οποία προσελκύει το ενδιαφέρον τόσο της επιστήμης όσο και της λογοτεχνίας σε διεθνές επίπεδο. Επίσης, αποτελεί και έναν θεσμό, ο οποίος δεν θα μπορούσε να αφήσει ανεπηρέαστη τη νομική επιστήμη, πόσο μάλλον από τη στιγμή που κανόνες δικαίου και νόμοι τίθενται σε ισχύ για τη ρύθμιση των σχέσεων των τουριστικών επιχειρήσεων με τους οικείους δημόσιους φορείς και τους τουρίστες (Μανιάτης, 2016: 13). Μεταξύ άλλων, ο τουρισμός προϋποθέτει τη μετακίνηση ενός ή περισσότερων προσώπων με σκοπό την αναψυχή. Ωστόσο, θεωρείται ένα ετερογενές φαινόμενο, καθώς περιλαμβάνει διαφορετικού τύπου μετακινήσεις οι οποίες μπορεί να είναι τουριστικές ή μη τουριστικές. Έτσι, η εστίαση δεν αποτελεί αποκλειστικό γνώρισμα της τουριστικής δραστηριότητας, καθώς ένας επιχειρηματίας ο οποίος μετακινείται εκτός έδρας βρίσκεται στην ανάγκη να κάνει χρήση των υπηρεσιών ενός εστιατορίου. Εκτός των άλλων βέβαια αναγνωρίζεται ο πολυδιάστατος χαρακτήρας του τουρισμού, ο οποίος δεν εξαντλείται στις σχέσεις μεταξύ των τουριστών και των παρόχων υπηρεσιών, καθώς έχει διαστάσεις κοινωνικές, πολιτισμικές, οικονομικές, πολιτικές, περιβαλλοντικές και νομικές. Συνεπώς, από μία ολιστική άποψη ο τουρισμός θεωρείται ως ένα πολύπλοκο σύστημα με ποικίλα στοιχεία. Αυτό λοιπόν το φαινόμενο του τουρισμού καλείται να ρυθμίσει το Τουριστικό Δίκαιο, το οποίο αποτελεί ειδικό κλάδο του Δικαίου (Μανιάτης, 2015: 2-3).

Βέβαια οι άδειες διακοπών ή παραθερισμού από την εργασία είναι ένα προαπαιτούμενο για τον τουρισμό αναψυχής, ενώ η ανάγκη για ελεύθερο χρόνο από τις εργασιακές υποχρεώσεις, καθιστά μία περίοδο στην οποία μπορούμε να ‘αναδημιουργήσουμε’-‘re-create’ τον εαυτό μας και η οποία αναγνωρίστηκε στην κυβερνητική πολιτική μέχρι το τέλος του δέκατου ένατου αιώνα. Για παράδειγμα στην Αγγλία το πέρασμα σε αυτό που ονομάστηκε ‘Bank Holiday Acts’ το 1871 και 1875 προσέφερε τετραήμερες διακοπές (Townner, 1996 όπ. αναφ. στον Holden, 2008: 15). Μέχρι τον 20^ο αιώνα η κυβερνητική νομοθεσία για περιόδους πληρωμένων διακοπών από την εργασία είχε γίνει κοινή στις περισσότερες βιομηχανικές χώρες, όπως στην περίπτωση της Γαλλίας το 1936, όταν οι 12 μέρες των αμειβόμενων διακοπών έγιναν υποχρεωτικές σε όλες τις επιχειρήσεις (Dumazedier, 1967 όπ. αναφ. στον Holden, 2008: 15).

Μάλιστα, η Γαλλία θεωρείται πρωτοπόρος σε θέματα νομοθεσίας για τον ελεύθερο χρόνο και το χρόνο αναψυχής. Για την ακρίβεια είναι το πρώτο και μοναδικό κράτος που διαθέτει έναν Κώδικα Τουρισμού, κωδικοποιώντας με αυτόν τον τρόπο τους διάφορους κανόνες του εγκάρσιου, ειδικού κλάδου ‘Δίκαιο του Τουρισμού’ (Μανιάτης, 2016: 13). Στο σημείο αυτό αξίζει να επισημανθεί ότι στα γαλλικά ο όρος που χρησιμοποιείται για το συγκεκριμένο κλάδο είναι ‘Δίκαιο του Τουρισμού’-‘Droit du Tourisme’, ενώ στα ελληνικά έχει επικρατήσει ο όρος ‘Τουριστικό Δίκαιο’. Οι δύο εκδοχές θεωρούνται ισοδύναμες, πλην όμως η ελληνική εκδοχή ενδέχεται να υποδηλώνει μια μεγαλύτερη εξοικείωση με το φαινόμενο, καθώς χρησιμοποιεί μόνο δύο λέξεις, με την προτροπή ενός επιθέτου, το οποίο μάλιστα εμπεριέχει και μία αμφισημία, αφού δύναται να δηλώνει είτε το φαινόμενο του τουρισμού γενικά (οπότε θα μπορούσε να γίνεται λόγος για ‘Δίκαιο του Τουρισμού’), είτε τους τουρίστες ειδικότερα (‘Δίκαιο των Τουριστών’ ή ‘Δίκαιο του Τουρίστα’). Ο γαλλικός όρος λοιπόν δίνει το κίνητρο για την ανάπτυξη μιας προβληματικής σε ότι αφορά το κρίσιμο περιεχόμενο του Δικαίου του Τουρισμού, σε σχέση με τα επιμέρους δικαιώματα που διαθέτουν οι τουρίστες κ.ο.κ. (Μανιάτης, 2015:3).

Σύμφωνα με τον Jegouzo (2012, όπ. αναφ. στον Maniatis 2016: 8), η γαλλική νομική θεωρία αρνείται τον παραλληλισμό του τουριστικού δικαίου με ένα ‘μιλφέιγ’-‘millefeuille’. Εάν η ζαχαροπλαστική της Γαλλίας έχει ως σύνθημά της το συγκεκριμένο γλυκό, το οποίο είναι όχι μόνο νόστιμο, αλλά και διάσημο σε διεθνή κλίμακα, οι κανόνες στον τουρισμό δεν θεωρούνται ως νομοθετικό ‘millefeuille’. Η ιδέα αυτή βασίζεται ακριβώς σε αυτό το οποίο προαναφέρθηκε, ότι δηλαδή η συγκεκριμένη χώρα είναι το πρώτο και μοναδικό κράτος, που έχει υιοθετήσει έναν ‘Κώδικα Τουρισμού’-‘Tourism Code’. Άλλωστε, η έκφραση της ‘Γαλλικής μαγειρικής’-‘French cooking’ έχει ήδη χρησιμοποιηθεί σε άλλο επιστημονικό πλαίσιο για τη χρήση της πυρηνικής ενέργειας στη Γαλλία, σε αντίθεση με το πλαίσιο άλλων κρατών (Rolina, 2011, όπ. αναφ. στον Maniatis 2016: 8).

Εν κατακλείδι, ο Μανιάτης (2015: 4) παραθέτει ως προτεινόμενο ορισμό για το Τουριστικό Δίκαιο το «Σύνολο από νομικούς κανόνες που ρυθμίζουν τις διαδικασίες, δραστηριότητες και συνέπειες που αναδύονται από τις σχέσεις και διαδράσεις ανάμεσα στους τουρίστες, παρόχους υπηρεσιών, κυβερνήσεις και τοπικές κοινότητες, και από περίγυρους που εμπλέκονται στην προσέλκυση και υποδοχή επισκεπτών».

2.6.2. Το Τουριστικό Δίκαιο στην ελληνική έννομη τάξη

Σύμφωνα με τον Barey (2015, όπ. αναφ. στον Μανιάτη 2016: 16), η εγκάρσια φύση του δικαίου του τουρισμού, το οποίο συνδέεται τόσο με το ιδιωτικό όσο και το δημόσιο δίκαιο, καθώς επίσης και η διασπορά των νομικών κανόνων που σχετίζονται με τον τουρισμό σε διάφορους κώδικες όπως νόμους, διατάγματα και αποφάσεις, περιλαμβάνοντας εκτός των άλλων διατάξεις απηρχαιωμένες και μη εφαρμοζόμενες, η καταχρηστική εφαρμογή της Διοικήσεως στη θέσπιση κανόνων με την οδό των

αποφάσεων, μάλιστα των απλών εγκυκλίων, έχουν συμβάλει στη συσκότιση αυτού του κλάδου του δικαίου, καθιστώντας λεπτή τη συγκεκριμένη διεργασία της κωδικοποίησης.

Ωστόσο, στην ελληνική έννομη τάξη, πραγματοποιήθηκαν ραγδαίες εξελίξεις σε σχέση με τον τουρισμό μετά το 2012, εκ των οποίων οι σημαντικότερες είναι δύο και συνίστανται η μεν πρώτη στην αντικατάσταση και ουσιαστικά στην τροποποίηση του Ειδικού Πλαισίου για το Χωροταξικό Σχεδιασμό και την Αειφόρο Ανάπτυξη για τον Τουρισμό του 2009 με εκείνο του 2013, η δε δεύτερη στη θέσπιση του Ν. 4276/2014 «Απλούστευση διαδικασιών λειτουργίας τουριστικών επιχειρήσεων και τουριστικών υποδομών, ειδικές μορφές τουρισμού και άλλες διατάξεις». Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειωθεί ότι με δικαστική απόφαση της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας υπ' αριθμ. 3632/2015 και με μεγάλη πλειοψηφία το ανώτατο διοικητικό δικαστήριο ακύρωσε τη διοικητική πράξη, με την οποία εγκρίθηκε το δεύτερο στην ιστορία του ελληνικού κράτους χωροταξικό πλαίσιο (δεκαπενταετούς ισχύος) για τον τουρισμό, ως μη νόμιμη για έναν τυπικό λόγο. Επομένως, εξαιτίας αυτής της ακυρώσεως ισχύει το Χωροταξικό Πλαίσιο για τον Τουρισμό του 2009. Παράλληλα, η θέσπιση του Ν. 4276/2014, ο οποίος συνιστά ένα πρωτοποριακό νομοθέτημα, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί, με μία δόση υπερβολής, ως ο 'Τουριστικός Κώδικας' υπ' αριθμόν 2. Με αυτόν τον τρόπο συμπληρώνει τον άτυπο 'Τουριστικό Κώδικα', δηλαδή τον αποκαλούμενο 'τουριστικό νόμο' το Ν. 2160/1993, ο οποίος θα μπορούσε να αποτελέσει τον πυλώνα για έναν ενδεχόμενο, όπως έχει προταθεί, «Κώδικα Τουριστικού Δικαίου». Εντούτοις, εκτιμάται ότι το ορθότερο θα ήταν να θεσπιστεί ένας ενιαίος «Τουριστικός Κώδικας» και όχι δηλαδή μόνο για τις διατάξεις του Δημοσίου Δικαίου (Μανιάτης, 2015: 5).

Ειδικότερα, στο πλαίσιο του Ν. 4276/2014 και συγκεκριμένα στο πρώτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους ορίζονται θέματα σχετικά με τις τουριστικές επιχειρήσεις, τη διαδικασία χορήγησης ειδικού σήματος λειτουργίας, καθώς και τις κυρώσεις. Έτσι, ορίζονται οι τουριστικές επιχειρήσεις, η χορήγηση Ειδικού Σήματος Λειτουργίας σε τουριστικά καταλύματα, η διαδικασία χορήγησης Ειδικού Σήματος Λειτουργίας ξενοδοχείων και οργανωμένων τουριστικών κατασκηνώσεων, ενοικιαζόμενων επιπλωμένων δωματίων διαμερισμάτων, η κατάταξη των τουριστικών καταλυμάτων, η διαδικασία κατάταξης των τουριστικών καταλυμάτων και η ελεγκτική διαδικασία και οι κυρώσεις. Στο δεύτερο κεφάλαιο του πρώτου μέρους παρουσιάζονται οι ειδικές τουριστικές υποδομές, όπως ορισμός καταφυγίου, χωροθέτηση μαρίνων, τροποποίηση δικαιολογητικών, θαλάσσιες ζώνες εξυπηρέτησης υδροπλάνων, ναύδετα, επέκταση άδειας λειτουργίας, εναρμόνιση διαδικασίας χωροθέτησης, ειδικές ρυθμίσεις τουριστικών λιμένων, Μαρίνα Ζακύνθου, ρυθμίσεις για σύνθετα τουριστικά καταλύματα, ξενοδοχεία συνιδιοκτησίας, ρυθμίσεις για υφιστάμενα χιονοδρομικά κέντρα, μικρής κλίμακας έργα έμπροσθεν τουριστικών καταλυμάτων και προδιαγραφές αυτοκινητοδρομίων. Αξιοσημείωτο θεωρείται το γεγονός ότι στο τρίτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους γίνεται λόγος για την εκπαίδευση και την κατάρτιση στον τουρισμό και συγκεκριμένα ρυθμίζονται τα θέματα εκπαίδευσης και κατάρτισης στον τουρισμό, οι ρυθμίσεις ακινήτων του καταργηθέντος Οργανισμού Τουριστικής Εκπαίδευσης και

Κατάρτισης, καθώς και η επέκταση αδειών επαγγελματιών ξεναγών σε σπάνιες γλώσσες (Ν.4276/2014).

Στο δεύτερο μέρος του συγκεκριμένου νόμου και συγκεκριμένα στο τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζονται οι ειδικές μορφές τουρισμού, όπως ο οινοτουρισμός, ο ιατρικός και ιαματικός τουρισμός, ο τουρισμός της υπαίθρου, ο αγροτουρισμός (ορισμοί, μορφές επιχειρήσεων αγροτουρισμού, άσκηση δραστηριοτήτων αγροτουρισμού, αδειοδότηση κτηνοτροφικών εγκαταστάσεων που δραστηριοποιούνται στον αγροτουρισμό, διάθεση αγροτικών προϊόντων από επιχειρήσεις αγροτουρισμού, πιστοποίηση επιχειρήσεων αγροτουρισμού με Ειδικό Σήμα, έλεγχος και εποπτεία επιχειρήσεων αγροτουρισμού, ειδικές ασφαλιστικές ρυθμίσεις, υφιστάμενες επιχειρήσεις). Το τρίτο μέρος του εν λόγω νόμου και συγκεκριμένα στο πέμπτο κεφάλαιο παρουσιάζονται θέματα σχετικά με τη χορηγία για την τουριστική ανάπτυξη και προβολή της Ελλάδας, όπως οι ορισμοί, το συμβούλιο χορηγιών, η σύμβαση χορηγίας, το περιεχόμενο σύμβασης, η έκπτωση χορηγιών για την τουριστική ανάπτυξη και προβολή της Ελλάδας από το εισόδημα, οι κατηγορίες χορηγιών, και η διαδικασία είσπραξης χορηγιών. Στο έκτο κεφάλαιο ρυθμίζονται τα ειδικά θέματα του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού (Ε.Ο.Τ.). Έτσι, αναφέρεται η ρύθμιση θεμάτων Ε.Ο.Τ. , τα προγράμματα προβολής και οι κανονισμοί συμβάσεων, προμηθειών και υπηρεσιών. Τέλος, στο έβδομο κεφάλαιο παρουσιάζονται και αναλύονται οι λοιπές διατάξεις (ό.π.).

2.7. Η Προστασία του Περιβάλλοντος

2.7.1. Δίκαιο του Περιβάλλοντος - Σκοπός και Πεδίο εφαρμογής

Αναμφίβολα, ως κύρια πηγή του δικαίου του περιβάλλοντος στη χώρα μας, αποτελεί το Σύνταγμα 1975/1986/2001. Το ισχύον Σύνταγμα αναφέρεται για πρώτη φορά με τρόπο ρητό και άμεσο και συγκεκριμένα στο άρθρο 24, στο θέμα της προστασίας του περιβάλλοντος. Σύμφωνα λοιπόν με το άρθρο 24 παρ. 1 «Η προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος αποτελεί υποχρέωση του Κράτους και δικαίωμα του καθενός. Για τη διαφύλαξή του, το Κράτος έχει υποχρέωση να παίρνει ιδιαίτερα προληπτικά και κατασταλτικά μέτρα στο πλαίσιο της αρχής της αειφορίας. Νόμος ορίζει τα σχετικά με την προστασία των δασών και των δασικών εκτάσεων. Η σύνταξη δασολογίου συνιστά υποχρέωση του Κράτους. Απαγορεύεται η μεταβολή του προορισμού των δασών και των δασικών εκτάσεων, εκτός αν προέχει για την Εθνική Οικονομία ή αγροτική εκμετάλλευση ή άλλη τους χρήση , που την επιβάλλει το δημόσιο συμφέρον» (Παναγόπουλος, 2004: 100 & 416).

Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί το γεγονός ότι και η Ευρωπαϊκή Ένωση δίδει ιδιαίτερη έμφαση στο θέμα της προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος και τη διαφύλαξη της πολιτιστικής κληρονομιάς. Βασικός λόγος θεωρείται μεταξύ άλλων ότι το φυσικό περιβάλλον και η πολιτιστική κληρονομιά αποτελούν καθοριστικούς παράγοντες για την ανάπτυξη του τουρισμού στην Ευρώπη (Ευθυμιάτου-Πουλάκου 2004: 182). Οι διεθνείς συμβάσεις μάλιστα προωθούν την περιβαλλοντική

προστασία, με την κυρίαρχη σκέψη ότι η ρύπανση δε γνωρίζει σύνορα, καθώς επίσης και το γεγονός ότι το απαιτούμενο κόστος είναι εξαιρετικά υψηλό, μη μπορώντας να αντιμετωπιστούν μεμονωμένα (ο.π.: 105).

Στη χώρα μας, το θεσμικό πλαίσιο για την Προστασία του Περιβάλλοντος διέπεται από το Ν. 1650/1986. Σκοπός της νομοθεσίας για την προστασία του περιβάλλοντος στην Ελλάδα, σύμφωνα με το άρθρο 1 του Ν. 1650/1986 είναι «η θέσπιση θεμελιωδών κανόνων και η καθιέρωση κριτηρίων και μηχανισμών, ώστε ο άνθρωπος, ως άτομο και μέλος του κοινωνικού συνόλου, να ζει σε ένα υψηλής ποιότητας περιβάλλον, εντός του οποίου να προστατεύεται η υγεία του και να ευνοείται η φυσιολογική ανάπτυξη της προσωπικότητάς του. Η προστασία του περιβάλλοντος, θεμελιώδες και αναπόσπαστο μέρος της πολιτιστικής και αναπτυξιακής διαδικασίας και πολιτικής, υλοποιείται κύρια μέσα στον δημοκρατικό προγραμματισμό» (ο.π.: 91).

Σύμφωνα δε με την Ευθυμιάτου-Πουλάκου (2004: 182-183), ως βασικοί στόχοι, όπως αναφέρονται στο άρθρο 1 παρ. 2 του συγκεκριμένου νόμου είναι:

- ❖ Η αποτροπή της ρύπανσης και γενικότερα της υποβάθμισης του περιβάλλοντος, καθώς και η λήψη όλων των αναγκαίων για το σκοπό αυτό προληπτικών μέτρων
- ❖ Η διασφάλιση της ανθρώπινης υγείας από τις διάφορες μορφές υποβάθμισης του περιβάλλοντος και ειδικότερα από τη ρύπανση
- ❖ Η προώθηση της ισόρροπης ανάπτυξης του εθνικού χώρου συνολικά και των επιμέρους γεωγραφικών και οικιστικών ενοτήτων του μέσα από την ορθολογική διαχείριση του περιβάλλοντος
- ❖ Η διασφάλιση της δυνατότητας ανανέωσης φυσικών πόρων και η ορθολογική αξιοποίηση των μη ανανεώσιμων ή σπάνιων σε σχέση με τις τωρινές και μελλοντικές ανάγκες και με κριτήριο την προστασία του περιβάλλοντος
- ❖ Η διατήρηση της οικολογικής ισορροπίας των φυσικών οικοσυστημάτων και η διασφάλιση της αναπαραγωγικής τους ικανότητας
- ❖ Η αποκατάσταση του περιβάλλοντος

Όπως μάλιστα αναφέρει ο Παναγόπουλος (2004: 92-93), επιδιώξεις του νομοθέτη είναι:

- Η προστασία του εδάφους και η λήψη των αναγκαίων μέτρων, ώστε οι χρήσεις του να γίνονται σύμφωνα με τις φυσικές ιδιότητές του και την παραγωγική του ικανότητα
- Η προστασία των επιφανειακών και υπόγειων υδάτων, θεωρούμενων ως φυσικών πόρων και ως οικοσυστημάτων
- Η προστασία της ατμόσφαιρας
- Η προστασία και η διατήρηση της φύσεως και του τοπίου και ιδιαίτερα περιοχών με μεγάλη βιολογική, οικολογική, αισθητική ή γεωμορφολογική αξία

- Η προστασία των ακτών και θαλασσών, των οχθών των ποταμών, των λιμνών, του βυθού αυτών και των νησίδων ως φυσικών πόρων, ως στοιχείων οικοσυστημάτων και ως στοιχείων του τοπίου
- Ο καθορισμός της επιθυμητής και της επιτρεπόμενης ποιότητας των φυσικών αποδεκτών, καθώς και των κάθε είδους επιτρεπόμενων εκπομπών αποβλήτων, με την καθιέρωση και χρησιμοποίηση κατάλληλων παραμέτρων και οριακών τιμών, ώστε να μην προκαλείται η υποβάθμιση του περιβάλλοντος με κριτήρια την επιστημονική γνώση και εμπειρία, την καλύτερη διαθέσιμη και οικονομικά εφικτή τεχνολογία, τις τοπικές συνθήκες και ιδιομορφίες του περιβάλλοντος και του πληθυσμού, καθώς και τις ανάγκες αναπτύξεως, την προϋπάρχουσα διαμόρφωση συλλογικής χρήσεως μιας περιοχής και τα υφιστάμενα χωροταξικά και αναπτυξιακά σχέδια
- Η ευαισθητοποίηση και ενεργοποίηση των πολιτών σε θέματα προστασίας του περιβάλλοντος μέσα από τη σωστή πληροφόρηση και εκπαίδευση

Επίσης, ως πεδίο εφαρμογής του εσωτερικού δικαίου περιβάλλοντος είναι ολόκληρη η επικράτεια.

Μάλιστα, σύμφωνα με το άρθρο 2 του Ν. 1650/1986, η έννοια του περιβάλλοντος συνίσταται «στο σύνολο των φυσικών και ανθρωπογενών παραγόντων και στοιχείων, τα οποία ευρίσκονται σε αλληλεπίδραση και επηρεάζουν την οικολογική ισορροπία, την ποιότητα της ζωής, την υγεία των κατοίκων, την ιστορική και πολιτιστική παράδοση και τις αισθητικές αξίες». Σε αυτό το σημείο αξίζει να αναφερθεί, ότι συνταγματική κάλυψη έχει τόσο η προστασία του φυσικού, όσο και η προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος. Με το Ν. 360/1976 “Περί Χωροταξίας και Περιβάλλοντος”, προσδιορίζονται οι έννοιες του φυσικού, καθώς και του πολιτιστικού περιβάλλοντος. Συγκεκριμένα, ως φυσικό περιβάλλον χαρακτηρίζεται ο περιβάλλον τον άνθρωπο χερσαίος, θαλάσσιος και εναέριος χώρος, συμπεριλαμβανομένου σ’ αυτόν της χλωρίδας, πανίδας και λοιπών φυσικών πόρων. Παράλληλα, ως πολιτιστικό περιβάλλον χαρακτηρίζονται τα στοιχεία εκείνα του πολιτισμού, όπως αυτά διαμορφώθηκαν από την παρέμβαση και τις σχέσεις του ανθρώπου με το φυσικό περιβάλλον. Σε αυτά περιλαμβάνονται οι ιστορικοί χώροι και η καλλιτεχνική και πολιτιστική κληρονομιά της χώρας (Παναγόπουλος, 2004: 93-94). Η επί μέρους προστασία του περιβάλλοντος συνίσταται στην προστασία του φυσικού περιβάλλοντος, στην προστασία από τις ρυπάνσεις, στην προστασία από την πυρηνική ενέργεια, στην προστασία της πολεοδομικής αναπτύξεως της χώρας, καθώς και στην προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος (ο.π.: 149, 153, 196, 197, 201 & 204).

Η προσβολή δε του περιβάλλοντος συντελείται είτε με τη ρύπανσή του, είτε με τη μόλυνση του, είτε με την υποβάθμισή του. Κατά την έννοια του Ν. 1650/1986 (άρθρο 2), «ρύπανση είναι η παρουσία στο περιβάλλον ρύπων, δηλαδή κάθε είδους ουσιών, θορύβου, ακτινοβολίας ή άλλων μορφών ενέργειας σε ποσότητα, συγκέντρωση ή διάρκεια, που μπορούν να προκαλέσουν αρνητικές επιπτώσεις στην υγεία, στους ζωντανούς οργανισμούς και στα οικοσυστήματα ή υλικές ζημιές και

γενικά να καταστήσουν το περιβάλλον ακατάλληλο για τις επιθυμητές χρήσεις του». Παράλληλα, «μόλυνση είναι η μορφή ρυπάνσεως, η οποία χαρακτηρίζεται από την παρουσία παθογόνων μικροοργανισμών στο περιβάλλον ή δεικτών, που υποδηλώνουν την πιθανότητα παρουσίας τέτοιων μικροοργανισμών». Τέλος «υποβάθμιση είναι η πρόκληση από ανθρώπινες δραστηριότητες ρυπάνσεως ή οιασδήποτε άλλης μεταβολής στο περιβάλλον, η οποία είναι πιθανό να έχει αρνητικές επιπτώσεις στην οικολογική ισορροπία, στην ποιότητα ζωής και στην υγεία των κατοίκων, στην ιστορική και πολιτιστική κληρονομιά και στις αισθητικές αξίες» (ο.π.: 94-95).

2.7.2. Οι αρχές του Δικαίου του Περιβάλλοντος

Σύμφωνα με τον Παναγόπουλο (2004: 113-127), οι αρχές από τις οποίες διέπεται το Δίκαιο του Περιβάλλοντος είναι οι εξής:

▪ Η αρχή της πρόληψης

Με βάση αυτή την αρχή, κύρια επιδίωξη του δικαίου για την προστασία του περιβάλλοντος δεν αποτελεί η εξουδετέρωση τυχόν προσβολών του περιβάλλοντος, αλλά η αποφυγή ή η πρόληψη δυσμενών για το περιβάλλον επιβαρύνσεων. Αποτελεί δε την πρώτη θεμελιακή αρχή μιας οικολογικής πολιτικής ενός σύγχρονου κράτους, όταν αυτό έχει αποφασίσει να προστατεύσει με συνέπεια τον περιβάλλοντα χώρο του.

▪ Η αρχή του ρυπαίνοντος

Η αρχή αυτή τίθεται σε εφαρμογή, όταν έχει πραγματοποιηθεί η προσβολή του περιβάλλοντος. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, το άτομο το οποίο επιβαρύνει το περιβάλλον, υποχρεούται βάσει της κείμενης νομοθεσίας, να αναλάβει το κόστος για την εξουδετέρωση της προσβολής ή ακόμη και για την μελλοντική αποφυγή της επιβαρύνσεως ή τέλος να καταβάλει αντισταθμιστικό ποσό για τη βλάβη, την οποία προξένησε. Με άλλα λόγια “ο ρυπαίνων πληρώνει”.

▪ Η αρχή της συνεργασίας - επικουρικότητας

Η αρχή της συνεργασίας συνίσταται στην ανάγκη κοινής δράσης κράτους και κοινωνίας για την προστασία του περιβάλλοντος. Ονομάζεται και “αρχή της οικονομικής ισορροπίας”, σύμφωνα με το Ν. 1650/1986 και έγκειται στο γεγονός της αποφυγής συγκρούσεων μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου συμφέροντος.

Η αρχή της επικουρικότητας θεωρείται υψίστης σημασίας στην εξασφάλιση της πλήρους υλοποίησεως των σκοπών, των στόχων και των μέτρων με τις κατάλληλες εθνικές, περιφερειακές και τοπικές προσπάθειες και πρωτοβουλίες, στην περίπτωση που οι τελευταίες αδυνατούν να δράσουν αποτελεσματικά. Ουσιαστικά η συγκεκριμένη αρχή συνδυάζεται με την ευρύτερη έννοια της κοινής ευθύνης, ενεργοποιώντας ταυτόχρονα την αρχή της συνεργασίας και της αλληλεγγύης.

▪ Η αρχή της δημοσιότητας

Η συγκεκριμένη αρχή συνίσταται στη φανερή δράση των διοικητικών οργάνων. Το δικαίωμα της γνώσης των διοικητικών εγγράφων έχει καθιερωθεί με τον Ν. 1599/1986 «Περί σχέσεων κράτους-

πολίτη» με το άρθρο 16. Σύμφωνα με τη φιλοσοφία του συγκεκριμένου νόμου, το δικαίωμα της γνώσης των διοικητικών εγγράφων, επιτρέπει και εγγυάται την πληροφόρηση των πολιτών για τις διοικητικές δραστηριότητες, ενώ τους δίνει τη δυνατότητα να αμφισβητήσουν το νόμιμο των ενεργειών της Διοικήσεως και επομένως να υπερασπίσουν αποτελεσματικότερα τα γενικότερά συμφέροντά τους, ατομικά ή συλλογικά.

▪ **Η αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης**

Σκοπός της αρχής αυτής είναι η επίτευξη ισορροπίας μεταξύ της οικονομικής αναπτύξεως και προστασίας του περιβάλλοντος. Συγκεκριμένα, για την υλοποίηση των καταβαλλόμενων προσπαθειών για την προστασία του περιβάλλοντος, απαιτούνται παράλληλες προσπάθειες, οι οποίες συνίστανται στη μείωση εκείνων των στοιχείων, που προκαλούν τις περιβαλλοντικές προσβολές. Υπό τα νέα δεδομένα λοιπόν, δεν συγχωρείται πλέον η άγρια ανάπτυξη, από το στάδιο της οποίας έχουν διέλθει τα περισσότερα των κρατών και η οποία είναι κατά κύριο λόγο υπόλογος για τη σημερινή περιβαλλοντική κρίση. Η στρατηγική της συγκεκριμένης αρχής επικεντρώνεται στο “παν μέτρον άριστον”. Συνεπώς, ούτε οι ακραίοι οικολόγοι που αντιτίθενται σε κάθε μορφή ανάπτυξης, έχουν θέση, αλλά ούτε και εκείνοι οι επιχειρηματίες, οι οποίοι στοχεύουν στο υπερκέρδος και δεν ενδιαφέρονται για τίποτε άλλο, παρά μόνο για την ανάπτυξη. Στο πλαίσιο της συγκεκριμένης αρχής, βρίσκει άμεση εφαρμογή το “think globally, act locally”, μέσω των συνεχώς αυξανόμενων διεθνών συμβάσεων για θέματα περιβαλλοντικής προστασίας, μεταξύ των περισσότερων κρατών. Στόχος είναι η ποιοτική βιώσιμη ανάπτυξη, η οποία τελεί σε ισορροπία με τη χρήσιμη σε κάθε περίπτωση οικονομική ανάπτυξη. Εν κατακλείδι, πεμπτούσια της στρατηγικής για την αειφόρο ή βιώσιμη ανάπτυξη αποτελεί η χρήση εναλλακτικών πηγών ενέργειας, ιδίως των πηγών εκείνων, οι οποίες ανανεώνονται και κατά το δυνατόν ρυπαίνουν λιγότερο, η ορθή και συνετή διαχείριση των υδάτινων πόρων, οι οποίοι είναι περιορισμένοι και αποτελούν αγαθό σε ανεπάρκεια σε ολόκληρο τον πλανήτη, καθώς και ο έλεγχος και ο περιορισμός της υπερκαταναλώσεως. Τέλος, με την τελευταία αναθεώρηση του συντάγματος το 2001, στο άρθρο 24 προσετέθη διάταξη με βάση την οποία το Κράτος έχει την υποχρέωση να λαμβάνει προληπτικά ή κατασταλτικά μέτρα, στο πλαίσιο της αρχής της αειφορίας, πράγμα το οποίο αποδεικνύει πλέον τη συνταγματική στήριξη της αρχής αυτής.

2.7.3. Προστασία του φυσικού περιβάλλοντος

▪ **Προστασία των δασών**

Σύμφωνα με την παρ. 1 του άρθρου 24 του συντάγματος «[...] Νόμος ορίζει τα σχετικά με την προστασία των δασών και των δασικών εκτάσεων. Η σύνταξη δασολογίου συνιστά υποχρέωση του κράτους. Απαγορεύεται η μεταβολή του προορισμού των δασών και των δασικών εκτάσεων, εκτός εάν προέχει για την Εθνική Οικονομία η αγροτική εκμετάλλευση ή άλλη τους χρήση, που την επιβάλλει το δημόσιο συμφέρον». Μάλιστα, με ερμηνευτική δήλωση στην πρόσφατη αναθεώρηση του συντάγματος της 6ης Απριλίου του 2001 της Ζ' Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων, δίνεται ο

ακριβής ορισμός του δάσους ή του δασικού οικοσυστήματος αναφέροντας σχετικά: «Ως δάσος ή δασικό οικοσύστημα νοείται το οργανικό σύνολο άγριων φυτών με ξυλώδη κορμό πάνω στην αναγκαία επιφάνεια του εδάφους, τα οποία, μαζί με την εκεί συνυπάρχουσα χλωρίδα και πανίδα, αποτελούν μέσω της αμοιβαίας αλληλεξάρτησης και αλληλοεπίδρασής τους, ιδιαίτερη βιοκοινότητα (δασοβιοκοινότητα) και ιδιαίτερο φυσικό περιβάλλον (δασογενές). Δασική έκταση υπάρχει όταν στο παραπάνω σύνολο η άγρια ξυλώδης βλάστηση, υψηλή ή θαμνώδης, είναι αραιά» (Σύνταγμα της Ελλάδος, 2013: 39-40).

Επιπλέον, σημαντική θεωρείται η προσθήκη της νέας συνταγματικής διάταξης περί της υποχρέωσης του Κράτους σχετικά με τη σύνταξη δασολογίου. Ο νόμος, ο οποίος ρυθμίζει το συγκεκριμένο ζήτημα, είναι ο Ν. 3208/2003 «Προστασία των δασικών οικοσυστημάτων, κατάρτιση Δασολογίου, ρύθμιση εμπράγματων δικαιωμάτων επί δασών και δασικών εν γένει εκτάσεων και άλλες διατάξεις». Συγκεκριμένα στο άρθρο 3 του συγκεκριμένου νόμου ορίζεται ότι «Σε προθεσμία πέντε μηνών από την κύρωση του δασικού χάρτη καταρτίζεται και τηρείται με μέριμνα των υπηρεσιών κάθε Διευθύνσεως Δασών νομαρχιακού επιπέδου, το Δασολόγιο του Νομού. Το Δασολόγιο αυτό καταρτίζεται με μορφή βιβλίου Γενικού Δασολογίου, στο οποίο καταχωρούνται τα εμφανιζόμενα στον Δασικό Χάρτη δάση και δασικές εκτάσεις κατά μερίδες και κατά τρόπο, ώστε να είναι ευχερής η τήρησή του και σε ηλεκτρονική μορφή» (Ν. 3208/2003).

Παράλληλα, σύμφωνα με τις παρ. 3 & 4 του άρθρου 117 του συντάγματος, επιδιώκεται η προστασία δημόσιων ή ιδιωτικών δασών και δασικών εκτάσεων, που καταστράφηκαν ή καταστρέφονται από πυρκαγιά ή που με άλλο τρόπο αποψιλώθηκαν ή αποψιλώνονται, ώστε να μην αποβάλλουν για το λόγο αυτό το χαρακτήρα, που είχαν πριν καταστραφούν, κηρύσσοντας υποχρεωτικά αναδασωτέες τις εκτάσεις αυτές και αποκλείοντας να διατεθούν για άλλο προορισμό (Παναγόπουλος, 2004: 150). Συγκεκριμένα, σύμφωνα με την παρ. 3 «Δημόσια ή ιδιωτικά δάση και δασικές εκτάσεις που καταστράφηκαν ή καταστρέφονται από πυρκαγιά ή που με άλλο τρόπο αποψιλώθηκαν ή αποψιλώνονται δεν αποβάλλουν για το λόγο αυτό το χαρακτήρα που είχαν πριν καταστραφούν, κηρύσσονται υποχρεωτικά αναδασωτέες και αποκλείεται να διατεθούν για άλλο προορισμό», ενώ σύμφωνα με την παρ. 4 «Η αναγκαστική απαλλοτρίωση δασών ή δασικών εκτάσεων που ανήκουν σε φυσικά ή νομικά πρόσωπα ιδιωτικού ή δημοσίου δικαίου επιτρέπεται μόνο υπέρ του Δημοσίου σύμφωνα με τους ορισμούς του άρθρου 17, για λόγους δημόσιας ωφέλειας διατηρείται πάντως η μορφή τους αμετάβλητη ως δασική» (Σύνταγμα της Ελλάδος, 2013: 117).

Εκτελεστικός νόμος του Συντάγματος για την προστασία των δασών θεωρείται ο Ν. 998/1979 «Περί Προστασίας των δασών και δασικών εκτάσεων της χώρας» (Παναγόπουλος, 2004: 150). Σύμφωνα με την Ευθυμιάτου-Πουλάκου (2004: 190), τα δάση και γενικά οι δασικές εκτάσεις συνιστούν εθνικό κεφάλαιο. Συνεπώς η προστασία αυτών αποτελεί υποχρέωση, τόσο των κρατικών οργάνων, στα πλαίσια της άσκησης των αρμοδιοτήτων τους, όσο και των ίδιων των πολιτών. Μάλιστα, κανένα ιδιωτικό δικαίωμα δεν επιτρέπεται να ασκηθεί κατά παραβίαση της υποχρέωσης

αυτής, εκτός και εάν ο νόμος ορίζει κάτι διαφορετικό, κατ' εξαίρεση και βέβαια μέσα στα πλαίσια αυτής της εξαίρεσης.

Σύμφωνα με τον Γαβαλά (2015: 42-43), το άρθρο 49 «Εγκαταστάσεις τουριστικού χαρακτήρα» του Ν. 998/1979, όπως αντικαταστάθηκε από το άρθρο 36 του Ν. 4280/2014 αναφέρεται στις επιτρεπτές επεμβάσεις στα δάση για εγκαταστάσεις τουριστικού χαρακτήρα. Το συγκεκριμένο άρθρο αποτελείται από 5 παραγράφους και πολλές επιμέρους διατάξεις. Οι εγκαταστάσεις τουριστικού χαρακτήρα μπορούν να εγκριθούν σε όλες τις εκτάσεις, που εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του Νόμου, στον οποίο συμπεριλαμβάνεται, ήτοι του Ν. 998/1979, όπως σε δάση, δασικές εκτάσεις, χορτολιβαδικές-βραχώδεις εκτάσεις, εξαιρουμένων όμως ρητά των εκτάσεων, που αναφέρονται στην παρ. 3 του άρθρου 49, που παραπέμπει στις περιπτώσεις των κατηγοριών α', β' και γ' της παρ. 1 και των κατηγοριών α', στ' και ζ' της παρ. 2 του ίδιου άρθρου του άρθρου 4 του Ν. 998/1979 παρόντος νόμου, δηλαδή αντίστοιχα:

1. Δάση και δασικές εκτάσεις, που παρουσιάζουν ιδιαίτερο επιστημονικό, αισθητικό, οικολογικό και γεωμορφολογικό ενδιαφέρον ή περιλαμβάνονται σε ειδικές ζώνες διατήρησης και ζώνες ειδικής προστασίας (εθνικοί δρυμοί, αισθητικά δάση, υγροβιότοποι, διατηρητέα μνημεία της φύσης, δίκτυα και περιοχές προστατευόμενα από τις διατάξεις του κοινοτικού δικαίου, αρχαιολογικοί χώροι, το άμεσο περιβάλλον μνημείων και ιστορικοί τόποι).

2. Δάση και δασικές εκτάσεις, οι οποίες ασκούν ιδιαίτερα προστατευτική επίδραση επί των εδαφών και των υπογείων υδάτων, ως και οι κείμενες εντός λεκανών απορροής χειμάρρων, οι υπερκείμενες πόλεων, χωρών ή οικισμών, οι ασκούσες προστασία επί παρακείμενων φυσικών ή πολιτιστικών μνημείων ή σημαντικών τεχνικών έργων (προστατευτικά δάση και δασικές εκτάσεις).

3. Δάση και δασικές εκτάσεις, που παρουσιάζουν ιδιαίτερα σημασία από άποψη παραγωγής δασικών προϊόντων ή άλλων αγαθών πρωτογενούς παραγωγής (εκμεταλλεύσιμα ή παραγωγικά δάση και δασικές εκτάσεις).

4. Πάρκα και άλση εντός των πόλεων ή των οικιστικών περιοχών

5. Δάση και δασικές εκτάσεις κείμενες εντός βιομηχανικών ζωνών ή στις τας παρυφές βιομηχανικών περιοχών και εντός ζώνης (1000 μέτρων) από της περιφέρειας τούτων.

6. Δάση και δασικές εκτάσεις γενικά εκτάσεις κείμενες εντός της περιφέρειας του νομού Αττικής.

Μάλιστα, ως προς το ιδιοκτησιακό τους καθεστώς τα δάση και οι δασικές εκτάσεις, όπου επιτρέπονται υπό προϋποθέσεις τουριστικές επεμβάσεις, δύναται να είναι δημόσια, όπως αναφέρεται στην παρ. 1, ή ιδιωτικά, όπως αναφέρεται στην παρ. 4α του άρθρου 49 (ο.π.: 45).

Μεταξύ άλλων, σύμφωνα με την παρ. 2 του συγκεκριμένου άρθρου, όπως τροποποιήθηκε με το άρθρο 36 Ν. 4280/2014, (ΦΕΚ Α 159/8.8.2014): «Το σχετικό αίτημα για την χορήγηση έγκρισης επέμβασης συνοδεύεται από έκθεση τουριστικής αξιοποίησης, στην οποία πρέπει να τεκμηριώνεται ότι συντρέχει εξαιρετικός λόγος δημοσίου συμφέροντος, ότι εξυπηρετείται ανάγκη της εθνικής

οικονομίας, ότι η σχεδιαζόμενη επένδυση επιφέρει ποσοτικά και ποιοτικά αποτελέσματα σημαντικής έντασης στην εθνική και τοπική οικονομία, στην απασχόληση και στο προσφερόμενο τουριστικό προϊόν και να αιτιολογείται ότι η επέμβαση αυτή αποτελεί το μόνο πρόσφορο μέσο για την ικανοποίηση του δημοσίου συμφέροντος με τη μικρότερη δυνατή απώλεια δασικού πλούτου» (Ν.998/1979).

Επίσης σύμφωνα με την παρ. 4 του άρθρου 49, όπως τροποποιήθηκε με το άρθρο 36 Ν. 4280/2014, (ΦΕΚ Α 159/8-8-2014): «α. Επιτρέπεται η χρησιμοποίηση ιδιωτικών δασών και δασικών εκτάσεων για τους σκοπούς της παραγράφου 1 υπό τους αυτούς ως άνω όρους και προϋποθέσεις των προηγούμενων παραγράφων 1 έως 3 του παρόντος άρθρου, β. Επίσης επιτρέπεται η επέμβαση σε ιδιωτικά δάση και δασικές εκτάσεις για τη δημιουργία σύνθετων τουριστικών καταλυμάτων της περίπτωσης Γ της παρ. 1 του άρθρου 2 του Ν. 2160/1993, όπως ισχύει και εγκαταστάσεων ειδικής τουριστικής υποδομής, υπό τους ανωτέρω όρους ως και υπό τους ειδικότερους όρους και σύμφωνα με τη διαδικασία των επόμενων περιπτώσεων γ' έως στ' της παρούσας παραγράφου. Όταν η επέμβαση για τη δημιουργία των ανωτέρω σύνθετων τουριστικών καταλυμάτων και εγκαταστάσεων ειδικής τουριστικής υποδομής γίνεται εξ ολοκλήρου σε ιδιωτική έκταση αμιγώς δασικού χαρακτήρα, τότε το εμβαδόν της έκτασης αυτής πρέπει να είναι κατ' ελάχιστο 500 στρέμματα, γ. Στην περίπτωση των σύνθετων τουριστικών καταλυμάτων, το σχετικό αίτημα για τη χορήγηση έγκρισης επέμβασης και η έκθεση τουριστικής αξιοποίησης της παραγράφου 1 του παρόντος άρθρου διαβιβάζονται από την αρμόδια περιβαλλοντική αρχή προς σχετική εισήγηση στο Κεντρικό Συμβούλιο Διοίκησης για την αξιοποίηση της δημόσιας περιουσίας του άρθρου 16 του Ν. 3986/2011, δ. Για τις εγκαταστάσεις των παραγράφων 4 και 1 του παρόντος άρθρου, η συνολική έκταση των χώρων που καταλαμβάνουν οι επεμβάσεις (κάλυψη) δεν μπορεί να υπερβεί το δέκα τοις εκατό (10%) της έκτασης για την οποία εγκρίνεται η επέμβαση προς τουριστική αξιοποίηση. Ο συντελεστής δόμησης υπολογίζεται στο ως άνω 10% της έκτασης και καθορίζεται κλιμακωτά ως εξής: αα) Για έκταση εμβαδού έως 5000 στρέμματα ο συντελεστής δόμησης ορίζεται στο 0,5. ββ) Για έκταση εμβαδού από 5000 έως 6000 στρέμματα και δη για τα επιπλέον 1000 στρέμματα των 5000 στρεμμάτων ο συντελεστής δόμησης ορίζεται στο 0,3. γγ) Για έκταση εμβαδού από 6000 έως 7000 στρέμματα και δη για τα επιπλέον 1000 στρέμματα των 6000 στρεμμάτων ο συντελεστής δόμησης ορίζεται στο 0,2. δδ) Για έκταση εμβαδού από 7000 έως 8000 στρέμματα και δη για τα επιπλέον 1000 στρέμματα των 7000 στρεμμάτων ο συντελεστής δόμησης ορίζεται στο 0,1. εε) Για έκταση εμβαδού πλέον των 8000 στρεμμάτων δεν υπολογίζεται συντελεστής δόμησης. Κατ' εξαίρεση των ανωτέρω σε περίπτωση που η επέμβαση διενεργείται στην ηπειρωτική χώρα και υπό την προϋπόθεση ότι απέχει από την ακτογραμμή τουλάχιστον δέκα χιλιόμετρα, τότε ο συντελεστής δόμησης, υπολογιζόμενος επί του 10%, ορίζεται σε 0,5 μέχρι τα 8.000 στρέμματα. Μετά τα 8.000 στρέμματα δεν υπολογίζεται συντελεστής δόμησης. Με την επιφύλαξη του προηγούμενου εδαφίου, εφόσον η έκταση εξυπηρετεί και αθλητικές χρήσεις εγκαταστάσεων ειδικής τουριστικής υποδομής, το συνολικώς επιτρεπόμενο ποσοστό των

διατιθέμενων χώρων δεν μπορεί να υπερβεί το είκοσι τοις εκατό (20%) αυτής, υπό τον όρο ότι η έκταση αυτή καλύπτεται από δασική βλάστηση αείφυλλων ή φυλλοβόλων πλατύφυλλων σε ποσοστό τουλάχιστον ογδόντα τοις εκατό (80%) και ότι η συνολική προς αξιοποίηση έκταση είναι μεγαλύτερη των τριών χιλιάδων (3.000) στρεμμάτων, ε) Με την επιφύλαξη της παραγράφου 5 του παρόντος άρθρου, για την δημιουργία σύνθετου τουριστικού καταλύματος σε ιδιωτικά δάση και δασικές εκτάσεις εκτός οργανωμένων υποδοχέων τουριστικών δραστηριοτήτων, εκδίδεται, αντί της κοινής απόφασης της περίπτωσης α' του άρθρου 9 του Ν. 4002/2011, προεδρικό διάταγμα χαρακτηρισμού και οριοθέτησης σύνθετου τουριστικού καταλύματος με πρόταση των Υπουργών Περιβάλλοντος, Ενέργειας και Κλιματικής Αλλαγής και Τουρισμού ύστερα από έγκριση Στρατηγικής Μελέτης Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων, σύμφωνα με τη διαδικασία που ορίζεται στην υπ' αριθ. ΥΠΕΧΩΔΕ/ΕΥΠΕ/ οικ. 107017/28-8-2006 κοινή απόφαση των Υπουργών Οικονομίας και Οικονομικών, Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων και του Υφυπουργού Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης, εφαρμοζόμενης αναλόγως της διαδικασίας των περιπτώσεων α', β' και γ' της παραγράφου 3 του άρθρου 29 του Ν. 2545/1997, όπως αντικαταστάθηκαν με την παρ. 1 του άρθρου 11 του Ν. 4002/2011. στ) Με κοινές αποφάσεις των Υπουργών Περιβάλλοντος, Ενέργειας και Κλιματικής Αλλαγής και Τουρισμού καθορίζονται ειδικές τεχνικές, μορφολογικές και λειτουργικές προδιαγραφές για τα τουριστικά καταλύματα του παρόντος άρθρου, καθώς και οι προδιαγραφές και τα κριτήρια επιλογής, με βάση τη βλάστηση, το ανάγλυφο του χώρου υλοποίησης των εγκαταστάσεων αυτών» (Ν. 998/1979).

Τέλος, σύμφωνα με την παρ. 5 του ίδιου άρθρου, όπως τροποποιήθηκε με το άρθρο 36 Ν. 4280/2014, (ΦΕΚ Α 159/8.8.2014): «Στα γήπεδα εκμετάλλευσης των οργανωμένων υποδοχέων τουριστικών δραστηριοτήτων του άρθρου 1 του Ν. 4179/2013 επιτρέπεται να περιλαμβάνονται δάση, δασικές εκτάσεις και δημόσιες εκτάσεις των περιπτώσεων α' και β' της παραγράφου 5 του άρθρου 3 του παρόντος νόμου, υπό τον όρο διατήρησης του χαρακτήρα τους. Οι ανωτέρω εκτάσεις προσμετρούνται στην επιφάνεια του γηπέδου και συνυπολογίζονται στην αξιοποιήσιμη έκταση αυτού, κατά το μέτρο όμως που έχει εγκριθεί επέμβαση σε αυτές, και μόνο, σύμφωνα με τους όρους των παραγράφων 1 έως 4 του παρόντος άρθρου. Σε περίπτωση οργανωμένων υποδοχέων τουριστικών δραστηριοτήτων που πολεοδομούνται, εάν στην περιοχή αυτών υπάρχουν εκτάσεις των ανωτέρω κατηγοριών, τότε αυτές προσμετρούνται στην επιφάνεια του γηπέδου αλλά παραμένουν εκτός σχεδίου» (ο.π.).

▪ Προστασία του θαλάσσιου χώρου

Είναι γεγονός ότι η θάλασσα αποτελεί θεμελιώδη βάση της κοινωνικής και οικονομικής ευημερίας, καθώς είναι συνδεδεμένη με πλήθος ανθρώπινων δραστηριοτήτων, όπως ο τουρισμός, το εμπόριο, η θαλάσσια βιοτεχνολογία, η αλιεία, η ναυσιπλοΐα, η παραγωγή ενέργειας και πόσιμου νερού (μέσω της αφαλάτωσης) και η υποθαλάσσια επικοινωνία. Το θαλάσσιο περιβάλλον και ειδικότερα οι κλειστές θαλάσσιες λεκάνες (Μεσόγειος, Βαλτική κ.α.) αποτελούν χώρους που έχουν δεχτεί και

συνεχίζουν να δέχονται τεράστιες περιβαλλοντικές πιέσεις, αφενός λόγω των φυσικών διεργασιών και αφετέρου λόγω της ανθρώπινης δραστηριότητας. Οι φυσικές δραστηριότητες που μπορεί να επιβαρύνουν το θαλάσσιο περιβάλλον είναι η διάβρωση των ακτών εξαιτίας της δράσης των κυμάτων, η άνοδος της στάθμης της θάλασσας λόγω των φυσικών κλιματικών αλλαγών και οι φυσικές καταστροφές (σεισμοί, ηφαιστειακές εκρήξεις, τσουνάμι). Η μεγαλύτερη ωστόσο επιβάρυνση του θαλάσσιου περιβάλλοντος συμβαίνει εξαιτίας της ανθρώπινης δραστηριότητας, όπως η θαλάσσια ρύπανση, η εντατική αλιεία και η ιχθυοκαλλιέργεια, η αλλοίωση της παράκτιας μορφολογίας και του θαλάσσιου πυθμένα και τέλος οι ραγδαίες κλιματικές αλλαγές λόγω της ατμοσφαιρικής ρύπανσης (Κόκκινου, 2015: 64). Σύμφωνα με την Ζαχαριού (2009: 1, οπ. αναφ. στην Κόκκινου, 2015: 64), το θαλάσσιο περιβάλλον περιλαμβάνει την παράκτια περιοχή και την παρακείμενη σε αυτήν θαλάσσια ζώνη, τις εκβολές των ποταμών, το τμήμα της ανοιχτής θάλασσας, τον θαλάσσιο πυθμένα και τέλος όλα τα θαλάσσια οικοσυστήματα.

Σύμφωνα με τον Παναγόπουλο (2004: 155), οι εθνικές διατάξεις σχετικά με το θαλάσσιο περιβάλλον, δεν ευρίσκονται σε ενιαίο κείμενο εν είδει Κώδικα. Ωστόσο, η ελληνική εθνική στρατηγική για την προστασία και διαχείριση του θαλάσσιου περιβάλλοντος, η οποία εναρμονίζεται με την Οδηγία 2008/56/EK του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 17ης Ιουνίου 2008 και άλλες διατάξεις, καθορίζεται από το Ν. 3983/2011. Η συγκεκριμένη οδηγία καλεί όλα τα κράτη μέλη να λάβουν τα απαραίτητα μέτρα, εφαρμόζοντας τις απαραίτητες θαλάσσιες στρατηγικές, ώστε να επιτύχουν ή να διατηρήσουν την καλή περιβαλλοντική κατάσταση των θαλάσσιων υδάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης έως το 2020. Επισημαίνει μάλιστα, ότι στην περίπτωση που τα κράτη μέλη μοιράζονται μία θαλάσσια περιοχή, θα πρέπει να αναπτύξουν από κοινού στρατηγικές με συντονισμό των δράσεων και σε συνεργασία με τρίτες χώρες της περιοχής. Επιπλέον τα κράτη μέλη θα πρέπει να συνεργαστούν στο πλαίσιο υφιστάμενων περιφερειακών συνθηκών συνεργασίας, όπως π.χ. η Συνθήκη της Βαρκελώνης για τη Μεσόγειο (Κόκκινου, 2015: 66).

Συγκεκριμένα, στο Ν. 3983/2011 «Εθνική στρατηγική για την προστασία και διαχείριση του θαλάσσιου περιβάλλοντος – Εναρμόνιση με την Οδηγία 2008/56/EK του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 17ης Ιουνίου 2008 και άλλες διατάξεις», καθορίζονται μεταξύ άλλων στο άρθρο 4 οι ορισμοί: «Θαλάσσια ύδατα», «θαλάσσια περιοχή ή υποπεριοχή», «θαλάσσια στρατηγική», «περιβαλλοντική κατάσταση», «καλή περιβαλλοντική κατάσταση», «κριτήρια», «περιβαλλοντικός στόχος», «ρύπανση», «περιφερειακή συνεργασία», «περιφερειακή σύμβαση για τη θάλασσα» και «αρμόδια αρχή». Ακόμη δίνεται έμφαση στην προετοιμασία των θαλάσσιων στρατηγικών, μέσω της αξιολόγησης, του προσδιορισμού της καλής περιβαλλοντικής κατάστασης, του καθορισμού των περιβαλλοντικών στόχων και του προγράμματος παρακολούθησης. Επιπλέον, γίνεται αναφορά στα προγράμματα μέτρων των θαλάσσιων στρατηγικών, μέσω των προγραμμάτων μέτρων, των εξαιρέσεων και των συστάσεων για κοινοτική δράση. Επίσης, τονίζονται η επικαιροποίηση, οι ενδιάμεσες εκθέσεις και η δημόσια διαβούλευση και ενημέρωση του κοινού. Τέλος, καθορίζονται η

σύσταση και οι αρμοδιότητες φορέων και οργάνων. Για το λόγο αυτό σύμφωνα με το άρθρο 18 συστήνεται η Εθνική Επιτροπή Θαλάσσιας Περιβαλλοντικής Στρατηγικής (ΕΕΘΠΕΣ), ενώ στο άρθρο 19 ως αρμόδια αρχή για την εφαρμογή του νόμου ορίζεται η Ειδική Γραμματεία Υδάτων του Υπουργείου Περιβάλλοντος, Ενέργειας και Κλιματικής Αλλαγής (Ν. 3983/2011).

Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι στο συγκεκριμένο νόμο, γίνεται αναφορά και στον τουρισμό, μέσω του ορισμού της ρύπανσης, η οποία νοείται ως: «η άμεση ή έμμεση εισαγωγή ουσιών ή ενέργειας στο θαλάσσιο περιβάλλον ως αποτέλεσμα ανθρώπινων δραστηριοτήτων, συμπεριλαμβανομένου και του ανθρωπογενούς υποθαλάσσιου θορύβου, οι επιπτώσεις των οποίων έχουν ως αποτέλεσμα ή ενδέχεται: α) να είναι επιβλαβείς για τους ζωντανούς οργανισμούς και τα θαλάσσια οικοσυστήματα, καταλήγοντας ιδίως στην απώλεια βιοποικιλότητας, β) να θέτουν σε κίνδυνο την ανθρώπινη υγεία, γ) να εμποδίζουν τις θαλάσσιες δραστηριότητες όπως η αλιεία, ο τουρισμός και η αναψυχή, καθώς και άλλες νόμιμες χρήσεις της θάλασσας, δ) να υποβαθμίζουν ποιοτικά τη χρήση των θαλάσσιων υδάτων και να μειώνουν την ελκυστικότητά τους ή γενικότερα να υποβαθμίζουν την αειφόρο χρήση των θαλάσσιων αγαθών και υπηρεσιών» (ο.π.).

Η ρύπανση έχει ως αποτέλεσμα την αλλοίωση της φυσικής κατάστασης της θάλασσας, της πανίδας και της χλωρίδας αυτής και τελικώς της χρήσης αυτού ως ακατάλληλου. Επίσης το θαλάσσιο περιβάλλον υφίσταται μόλυνση, η οποία θεωρείται ευρύτερη της ρυπάνσεως, διότι στη συγκεκριμένη περίπτωση έχουμε μόνιμη παρουσία μικροοργανισμών. Τόσο η ρύπανση, όσο και η μόλυνση ενέχουν κίνδυνο για τη δημόσια υγεία των λουομένων, καταστροφή του αλιευτικού πλούτου, καθώς και μείωση του πλουτοπαραγωγικού στοιχείου του τουρισμού, εφόσον μεγάλες παραλιακές εκτάσεις χαρακτηρίζονται ως ακατάλληλες για κολύμβηση (Παναγόπουλος, 2004: 154).

Ωστόσο, πέραν των εθνικών διατάξεων, σημαντική αξία έχουν και οι διεθνείς κανόνες, οι οποίοι περιέχονται στις κατά καιρούς υπογραφείσες Διεθνείς Συμβάσεις και Πρωτόκολλα και αναφέρονται στην προστασία του θαλάσσιου περιβάλλοντος. Έχουν δε επικυρωθεί από τη χώρα μας σύμφωνα με τη διάταξη της παρ.1 του άρθρου 28 του Συντάγματος, με συνέπεια να αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της ελληνικής έννομου τάξεως. Μεταξύ αυτών δύο είναι πολύ σημαντικές, η Oilpol (Oil Pollution) του 1954 και η Marpol (Maritime Pollution) του 1973/78, οι οποίες αναφέρονται σε θέματα προλήψεως της θαλάσσιας ρύπανσης, είτε από τη συνήθη διακίνηση των πλοίων, είτε από ατυχήματα πλοίων. Η Oilpol είναι η πρώτη προσπάθεια για την προστασία του θαλάσσιου περιβάλλοντος, σε διεθνές επίπεδο, από ρύπανση με πετρέλαιο (Βρυξέλλες 1954 Ν.Δ. 4829/1966). Η εφαρμογή της άρχισε το 1958 και με την πάροδο του χρόνου υπέστη αρκετές τροποποιήσεις, ώστε να μπορέσει να προσαρμοστεί στα εκάστοτε νέα δεδομένα, εξαιτίας της εξελίξεως της τεχνολογίας. Προς συμπλήρωση του μέχρι τότε ισχύοντος νομικού καθεστώτος για την προστασία του θαλάσσιου περιβάλλοντος από πλοία, υπεγράφη το 1973 η γνωστή Διεθνής Σύμβαση Marpol, όπως και το σχετικό Πρωτόκολλο του 1978, το οποίο αναφέρεται σε αυτήν. Η Σύμβαση αυτή επικυρώθηκε με το Ν. 1269/1982, όπως εν τω μεταξύ ετεροποιήθη με το Ν. 3104/2003, ο οποίος

κυρώνει το Πρωτόκολλο του 1997. Σκοπός της συγκεκριμένης Σύμβασης είναι η αποφυγή της ρυπάνσεως του θαλάσσιου περιβάλλοντος από την απόρριψη επιβλαβών ουσιών ή αποβλήτων που περιέχουν τέτοιες ουσίες κατά παράβαση των διατάξεων της Συμβάσεως (ο.π.: 155-156).

Παράλληλα, η Συνθήκη της Βαρκελώνης, είναι μια ακόμη διεθνής πρωτοβουλία για την προστασία του θαλάσσιου περιβάλλοντος. Η εν λόγω συνθήκη υπεγράφη στις 16 Φεβρουαρίου του 1976 στη Βαρκελώνη, από τις κυβερνήσεις των χωρών της Μεσογείου, ενώ στην Ελλάδα είναι σε ισχύ από το 1978 με το Ν. 855/1978 (ΦΕΚ 325 Α). Η συγκεκριμένη συνθήκη ορίζει ότι τα συμβαλλόμενα κράτη οφείλουν να λαμβάνουν μεμονωμένα και από κοινού μέτρα για την πρόληψη, τη μείωση και την καταπολέμηση της ρύπανσης στην περιοχή της Μεσογείου, ενώ ταυτόχρονα δεσμεύονται να εφαρμόσουν το μεσογειακό σχέδιο δράσης, που ορίζει αυτή η συνθήκη για την προστασία της θάλασσας και των πόρων της. Μεταξύ άλλων οι συμβαλλόμενοι αποδέχονται την εφαρμογή της αρχής της πρόληψης, επιδιώκοντας δηλαδή να προλαμβάνουν σε κάθε περίπτωση τη μόλυνση, καθώς και την αρχή «ο ρυπαίνων πληρώνει», με την έννοια ότι το κόστος της πρόληψης, του ελέγχου και της μείωσης της ρύπανσης θα βαραινούν όσους συλλαμβάνονται να ρυπαίνουν. Επιπλέον, τα κράτη μέλη καλούνται να αναλαμβάνουν την εκτίμηση των επιπτώσεων που θα έχει η οποιαδήποτε δραστηριότητα, η οποία γίνεται από τον οποιονδήποτε στο θαλάσσιο περιβάλλον, έχοντας αρμόδιες εθνικές αρχές, οι οποίες θα έχουν τη δυνατότητα να αδειοδοτούν κατά περίπτωση, ώστε να εξαιρεθεί η ασυδοσία και η έλλειψη ελέγχου. Επίσης, υποχρεούνται σε μια πιο ολοκληρωμένη διαχείριση των παράκτιων ζωνών τους, λαμβάνοντας υπόψη το οικολογικό και το αισθητικό ενδιαφέρον αλλά και τους φυσικούς πόρους (Τζώρτζος, 2016: 22-23).

Τέλος, σημαντική θεωρείται η Διεθνής Σύμβαση του Λονδίνου, η οποία υπεγράφη το 1972, αναφορικά με την πρόληψη της ρυπάνσεως της θάλασσας από την απόρριψη κατάλοιπων και άλλων υλών από πλοία, αλλά και αεροσκάφη. Ειδική μνεία, εκτός των άλλων, είναι καλό να γίνει στη Συνθήκη Ramsar, που υπεγράφη το 1971 στην ιρανική πόλη Ramsar και η οποία κυρώθηκε στη χώρα μας με το Ν.Δ. 191/1974. Αντικείμενο της εν λόγω συνθήκης είναι η προστασία των υγρότοπων, καθώς και των υδρόβιων και παρυδάτιων πτηνών. Σημαντικά δε στοιχεία της Συνθήκης Ramsar είναι η αναγνώριση από τα συμβαλλόμενα κράτη της αλληλεξάρτησης ανθρώπου και περιβάλλοντος, της θεμελιώδους οικολογικής σημασίας των υγροτόπων, ως ρυθμιστών της κατάστασης των υδάτων, καθώς και της πεποίθησης ότι οι υγρότοποι συνιστούν μεγάλης αξίας οικονομική, πολιτιστική και επιστημονική πηγή. Η συνθήκη αυτή θεωρείται από τους ειδικούς ως το “Ευαγγέλιο” για την προστασία των υγροτόπων, ενώ οδήγησε στην αποδοχή του προγράμματος Natura 2000, το οποίο όμως μείωσε δραστικά τους προστατευόμενους βιοτόπους (Παναγόπουλος, 2004: 33, 156-157).

▪ Προστασία του αιγιαλού

Η προστασία των αιγιαλών είναι ένα ζήτημα, το οποίο βρίσκεται πάντα στο προσκήνιο σε θέματα νομοθεσίας τουρισμού, καθώς σύμφωνα με την Ευθυμιάτου-Πουλάκου (2004: 198), οι ξενοδοχειακές μονάδες πολύ συχνά οικοδομούνται δίπλα στη θάλασσα, δεδομένου ότι αυτή αποτελεί

έναν ισχυρότατο πόλο έλξης τουριστών. Παρατηρείται λοιπόν το φαινόμενο, ξενοδοχειακές επιχειρήσεις να οδηγούνται στην περίφραξη του αιγιαλού ή στη διαμόρφωση του περιβάλλοντα χώρου, έτσι ώστε να παρακωλύεται ή να αποτρέπεται η πρόσβαση του κοινού, το οποίο δεν αποτελεί μέρος της πελατείας του ξενοδοχείου, είτε στον αιγιαλό, είτε και στη θάλασσα. Γεννάται λοιπόν το ερώτημα εάν έχουν τα ξενοδοχεία αυτό το δικαίωμα ή ποια ακριβώς είναι τα όρια του όποιου σχετικού δικαιώματός τους.

Αρχικά, θα πρέπει να επισημανθεί ότι το πλαίσιο προστασίας του αιγιαλού και της παραλίας θα πρέπει να αναζητηθεί στις διατάξεις του εμπράγματος δικαίου του Αστικού Κώδικα και συγκεκριμένα στα άρθρα 966-968 και 970. Ειδικότερα, σύμφωνα με το άρθρο 966 ΑΚ - *Πράγματα εκτός συναλλαγής* «Πράγματα εκτός συναλλαγής είναι τα κοινά σε όλους, τα κοινόχρηστα και τα προορισμένα για την εξυπηρέτηση δημόσιων, δημοτικών, κοινοτικών ή θρησκευτικών σκοπών». Επιπλέον, στο άρθρο 967 του ΑΚ - *Κοινόχρηστα*, προσδιορίζονται τα κοινόχρηστα ως έξης: «Πράγματα κοινής χρήσης είναι ιδίως τα νερά με ελεύθερη και αέναη ροή, οι δρόμοι, οι πλατείες, οι γιαλοί, τα λιμάνια και οι όρμοι, οι όχθες πλεύσιμων ποταμών, οι μεγάλες λίμνες και οι όχθες τους». Επίσης σύμφωνα με το άρθρο 968 - *Κυριότητα σε κοινόχρηστα* «Τα κοινόχρηστα πράγματα, εφόσον δεν ανήκουν σε δήμο ή κοινότητα, ή ο νόμος δεν ορίζει διαφορετικά, ανήκουν στο δημόσιο». Τέλος, σύμφωνα με το άρθρο 970 του ΑΚ «Σε κοινόχρηστα πράγματα μπορούν να αποκτηθούν με παραχώρηση της αρχής κατά τους όρους του νόμου ιδιαίτερα ιδιωτικά δικαιώματα εφόσον με τα δικαιώματα αυτά εξυπηρετείται ή δεν αναιρείται η κοινή χρήση» (Π.Δ. 456/84).

Παράλληλα, σε νομοθετικό επίπεδο, ο πρώτος νόμος σχετικά με τον αιγιαλό είναι ο Α.Ν. 2344/1940 «Περί αιγιαλού και παραλίας», ο οποίος ωστόσο αντικαταστάθηκε από το Ν. 2971/2001 «Αιγιαλός, παραλία και άλλες διατάξεις». Στο άρθρο 1, παρ. 1 του συγκεκριμένου νόμου, δίνεται ο ορισμός του αιγιαλού, κατά τον οποίο «Αιγιαλός είναι η ζώνη της ξηράς, που βρέχεται από τη θάλασσα από τις μεγαλύτερες και συνήθεις αναβάσεις των κυμάτων της». Στο σημείο αυτό, θα πρέπει να γίνει διαχωρισμός του αιγιαλού από την παραλία και τον παλαιό αιγιαλό, καθώς σύμφωνα με την παρ. 2 του άρθρου 1 «Παραλία είναι η ζώνη ξηράς που προστίθεται στον αιγιαλό, καθορίζεται δε σε πλάτος μέχρι και πενήντα (50) μέτρα από την οριογραμμή του αιγιαλού, προς εξυπηρέτηση της επικοινωνίας της ξηράς με τη θάλασσα και αντίστροφα», ενώ, σύμφωνα με την παρ. 3 του άρθρου 1 «Παλιός αιγιαλός είναι η ζώνη της ξηράς, που προέκυψε από τη μετακίνηση της ακτογραμμής προς τη θάλασσα, οφείλεται σε φυσικές προσχώσεις ή τεχνικά έργα και προσδιορίζεται από τη νέα γραμμή αιγιαλού και το όριο του παλαιότερα υφιστάμενου αιγιαλού» (Ν. 2971/01).

Ακόμη στο άρθρο 2, παρ. 1 του Ν. 2971/2001, επισημαίνεται ότι «ο αιγιαλός, η παραλία, η όχθη και η παρόχθια ζώνη είναι πράγματα κοινόχρηστα και ανήκουν κατά κυριότητα στο Δημόσιο, το οποίο τα προστατεύει και τα διαχειρίζεται». Μάλιστα, σύμφωνα με την παρ. 2 του εν λόγω άρθρου επισημαίνεται ότι «η προστασία του οικοσυστήματος των ζωνών αυτών είναι ευθύνη του Κράτους», ενώ σύμφωνα με την παρ. 3 «ο κύριος προορισμός των ζωνών αυτών είναι η ελεύθερη και ακώλυτη

πρόσβαση προς αυτές. Κατ' εξαίρεση ο αιγιαλός, η παραλία, η όχθη και η παρόχθια ζώνη μπορούν να χρησιμεύσουν για κοινωφελείς περιβαλλοντικούς και πολιτιστικούς σκοπούς και για απλή χρήση της παραγράφου 1 του άρθρου 13, καθώς επίσης και για την εξυπηρέτηση υπέρτερου δημοσίου συμφέροντος». Τονίζεται επίσης, σύμφωνα με την παρ. 4 του άρθρου 2 ότι «στον αιγιαλό, την παραλία, την όχθη και την παρόχθια ζώνη δεν επιτρέπεται η κατασκευή κτισμάτων και εν γένει κατασκευασμάτων, παρά μόνο για την επιδίωξη των σκοπών, που αναφέρονται στην προηγούμενη παράγραφο». Τέλος, στην παρ. 5 του άρθρου 2 ορίζεται ότι «ο παλαιός αιγιαλός και η παλαιά όχθη ανήκουν στην ιδιωτική περιουσία του Δημοσίου και καταγράφονται ως δημόσια κτήματα» (ο.π.).

Σύμφωνα μάλιστα με το άρθρο 8, παρ. 1 του Ν. 2971/2001 «με την επιφύλαξη του άρθρου 17, πριν από την έγκριση ή επέκταση του σχεδίου πόλης ή από οποιαδήποτε εκποίηση ή παραχώρηση δημόσιου κτήματος ή από την εκτέλεση λιμενικών, βιομηχανικών, τουριστικών και συγκοινωνιακών έργων ή από την έκδοση αδείας για οικοδομικές εργασίες, εφόσον οι πράξεις αυτές αναφέρονται σε ακίνητα, που απέχουν μέχρι εκατό (100) μέτρα από την ακτογραμμή, απαιτείται να γίνει, με ποινή ακυρότητας των πράξεων αυτών, ο καθορισμός του αιγιαλού και της παραλίας στην περιοχή αυτή. Το προηγούμενο εδάφιο δεν εφαρμόζεται προκειμένου για εκμισθώσεις ή παραχωρήσεις δημόσιων λιμνών και θαλασσών με σκοπό την αλιευτική νομοθεσία, εφόσον δεν κατασκευάζονται μόνιμα κτίσματα». Επιπλέον στην παρ. 3 του εν λόγω άρθρου, αναφέρεται ότι «Προκειμένου για έκδοση οικοδομικής άδειας που αφορά τουριστικά έργα ή εγκαταστάσεις, ο καθορισμός του αιγιαλού και της παραλίας γίνεται εντός εξαμήνου από την κατάθεση της αίτησης». Ωστόσο για τα έργα και τις εγκαταστάσεις, τα οποία ήδη υπάρχουν στον αιγιαλό και την παραλία, μετά τη λήξη της σύμβασης αποφασίζεται αιτιολογημένα η διατήρηση ή όχι αυτών και καθορίζεται η χρήση τους, όπως ορίζει το άρθρο 11 του Ν. 2971/2001. Σύμφωνα δε με την παρ. 2 του συγκεκριμένου άρθρου «οι λεπτομέρειες εφαρμογής του άρθρου αυτού καθορίζονται με απόφαση του Υπουργού Οικονομικών ή σε περίπτωση που αφορούν βιομηχανικές και τουριστικές μονάδες, εγκαταστάσεις πετρελαιοειδών, επιχειρήσεις μεταλλευτικών, λατομικών και βιομηχανικών ορυκτών, με κοινή απόφαση των Υπουργών Οικονομικών και Ανάπτυξης» (ο.π.).

Μεταξύ άλλων, το άρθρο 13 του Ν. 2971/2001 μεριμνά για την παραχώρηση απλής χρήσης αιγιαλού και παραλίας. Στην παρ. 1 λοιπόν ορίζεται ότι «απλή χρήση του αιγιαλού και της παραλίας είναι κάθε χρήση, εφόσον από αυτή δεν παραβιάζεται ο προορισμός τους ως κοινόχρηστων πραγμάτων και δεν επέρχεται αλλοίωση στη φυσική μορφολογία τους και τα βιοτικά στοιχεία τους». Επιπλέον, στην παρ. 3, αναφέρεται ότι «είναι δυνατή η παραχώρηση, με τη διαδικασία και τους όρους του πρώτου εδαφίου της προηγούμενης παραγράφου, της απλής χρήσης αιγιαλού για την άσκηση δραστηριοτήτων, που εξυπηρετούν τους λουόμενους ή την αναψυχή του κοινού (όπως εκμίσθωση θαλάσσιων μέσων αναψυχής, καθισμάτων, ομπρελών, λειτουργία τροχήλατου αναψυκτήριου κ.λπ.)». Τέλος, στην παρ. 3 του άρθρου 15 ορίζεται με σαφήνεια ότι «η αξιοποίηση του αιγιαλού και της παραλίας με την παραχώρηση και την εκτέλεση έργων πρέπει να εξασφαλίζει και να μην εμποδίζει

την ελεύθερη και απρόσκοπτη πρόσβαση των πολιτών στην παραλία και τον αιγιαλό, εκτός εάν τούτο επιβάλλεται για λόγους εθνικής άμυνας, δημόσιας τάξης και ασφάλειας, προστασίας αρχαίων, του περιβάλλοντος ή της δημόσιας υγείας» (ο.π.).

▪ Προστασία της φύσης και του τοπίου

Σύμφωνα με την Ευθυμιάτου-Πουλάκου (2004: 188), η φύση και το τοπίο προστατεύονται και διατηρούνται, έτσι ώστε να διασφαλίζονται οι φυσικές διεργασίες, η αποδοτικότητα των φυσικών πόρων, η ισορροπία και η εξέλιξη των οικοσυστημάτων, καθώς και η ποικιλομορφία, η ιδιαιτερότητα και η μοναδικότητά τους. Αντικείμενα δε προστασίας και διατήρησης αποτελούν οι χερσαίες, υδάτινες ή μικτού χαρακτήρα περιοχές, καθώς και μεμονωμένα στοιχεία ή σύνολα της φύσης και του τοπίου, λόγω της οικολογικής, γεωμορφολογικής, βιολογικής, επιστημονικής ή αισθητικής σημασίας τους. Οι περιοχές, τα στοιχεία ή τα σύνολα αυτά μπορούν να χαρακτηρίζονται ως περιοχές απόλυτης προστασίας της φύσης, περιοχές προστασίας της φύσης, εθνικά πάρκα, προστατευόμενοι φυσικοί σχηματισμοί, προστατευόμενα τοπία και στοιχεία του τοπίου, καθώς και περιοχές οικοανάπτυξης.

Επιπλέον, τα είδη της αυτοφυούς χλωρίδας και άγριας πανίδας προστατεύονται και διατηρούνται μαζί με τη βιοκοινότητα και το βιότοπο ή οικότοπό τους, ως βιογενετικά αποθέματα και ως συστατικά στοιχεία των οικοσυστημάτων. Προστατεύονται όμως ιδιαίτερα και διατηρούνται είδη που είναι σπάνια ή απειλούνται με εξαφάνιση, είδη των οποίων ο πληθυσμός, χωρίς να διατρέχει κίνδυνο εξαφάνισης, εμφανίζει τάση μείωσης λόγω υποβάθμισης των βιότοπων του είδους ή υπερεκμετάλλευσής του. Τέλος, το ίδιο ισχύει και για τα είδη που έχουν ιδιαίτερη οικολογική, επιστημονική, γενετική, παραδοσιακή ή οικονομική αξία (ο.π.: 189).

2.7.4. Προστασία από τις ρυπάνσεις

Στη συγκεκριμένη κατηγορία εμπεριέχονται τα μέτρα για την προστασία της ατμόσφαιρας και των υδάτων, καθώς επίσης και μέτρα για την προστασία από το θόρυβο και από άλλες μορφές ρύπανσης, που σχετίζονται με το έδαφος, με τη συσκευασία και την επιβάρυνση προϊόντων, τις επικίνδυνες ουσίες και παρασκευάσματα, ακόμη και τη ραδιενέργεια.

Όπως ήδη έχει επισημανθεί στην παρ. 2 του άρθρου 2 του Ν. 1650/1986, ορίζονται οι έννοιες της ρύπανσης, της μόλυνσης και της υποβάθμισης. Ωστόσο, με νομοθετικές ρυθμίσεις έχουν καθοριστεί τα ανώτατα επιτρεπόμενα όρια ρύπων, θορύβων ή άλλης ενέργειας, η οποία ρυπαίνει. Τα προβλήματα ρυπάνσεως προβλέπονται και αντιμετωπίζονται με το Π.Δ. 1180/1981, από το Ν. 1327/1983 «Για αντιμετώπιση έκτακτων επεισοδίων ρυπάνσεως του περιβάλλοντος», ο οποίος προβλέπει τη λήψη των αναγκαίων μέτρων για την αντιμετώπιση της ατμοσφαιρικής ρύπανσης, από το Ν. 2094/1992 περί Κώδικος Οδικής Κυκλοφορίας, ο οποίος προβλέπει τον περιορισμό των καυσαερίων, που εκπέμπονται από τα οχήματα, καθώς και το Ν. 4335/1963, ο οποίος επικύρωσε τη Συνθήκη της Μόσχας του 1963, για την απαγόρευση δοκιμών πυρηνικών όπλων στην ατμόσφαιρα και εκτός της ατμόσφαιρας διάστημα και υπό το ύδωρ (Παναγόπουλος, 2004: 196-197).

Επίσης, ειδικές διατάξεις του Υγειονομικού Κανονισμού προβλέπουν τη λήψη των αναγκαίων εκείνων μέτρων για τη συγκράτηση ή τη μείωση εκπομπών ενεργειών, οι οποίες επιβαρύνουν την ατμόσφαιρα, όπως είναι η αιθάλη (με ειδικούς αιθαλοσυλλέκτες), ο καπνός από τα αυτοκίνητα, ο μόλυβδος από την καύση βενζίνης (με χρήση ειδικών κινητήρων, οι οποίοι λειτουργούν με συγκεκριμένο τύπο βενζίνης). Ακόμη, η μείωση των θορύβων οι οποίοι προκαλούν ηχορύπανση. Τέλος, πρόβλεψη υπάρχει για την παρεμπόδιση ρυπάνσεως του εν γένει περιβάλλοντος και από την εκμετάλλευση υδρογονανθράκων (ο.π.: 196).

Ειδικότερα, σχετικά με την προστασία της ατμόσφαιρας, οι περιορισμοί και τα μέτρα για τις τουριστικές δραστηριότητες περιλαμβάνουν αποστάσεις ασφαλείας, εφαρμογή τεχνολογίας αντιρύπανσης, χρήση συγκεκριμένων πρώτων και βοηθητικών υλών και καυσίμων, οριακές τιμές αερίων αποβλήτων, ωράριο λειτουργίας, εγκατάσταση οργάνων ελέγχου της ποιότητας και ποσότητας των αερίων αποβλήτων καυσίμων, πρώτων και βοηθητικών υλών, οργάνων ελέγχου της καύσης, καθορισμό μεθόδων, συνθηκών και συχνοτήτων δειγματοληψιών και αναλύσεων παραμέτρων που σχετίζονται με την ποιότητα των χρησιμοποιούμενων καυσίμων, πρώτων και βοηθητικών υλών και αερίων αποβλήτων, μεθόδους καταπολέμησης οσμών, καθορισμό ύψους καμινάδων και πρότυπα παραγωγικών διαδικασιών (Ευθυμιάτου-Πουλάκου, 2004: 185).

Σε ότι αφορά στην προστασία των υδάτων, με απόφαση των αρμόδιων υπουργών, επιβάλλονται σε υφιστάμενα ή νέα έργα και δραστηριότητες, μεταξύ των οποίων και οι τουριστικές, μέτρα και περιορισμοί, τα οποία συνίστανται κυρίως σε αποστάσεις ασφαλείας, εφαρμογή τεχνολογίας αντιρύπανσης, χρήση συγκεκριμένων πρώτων και βοηθητικών υλών ή και καυσίμων, οριακές τιμές υγρών αποβλήτων, όρους και προϋποθέσεις συλλογής, μεταφοράς και διάθεσης ιλύων, μεθόδους τελικής διάθεσης υγρών αποβλήτων κ.α. (ο.π.: 186).

Επίσης μεταξύ των έργων και δραστηριοτήτων που προκαλούν θόρυβο, σύμφωνα με το νόμο, είναι και τα κέντρα διασκέδασης, θέατρα, κινηματογράφοι και χώροι αναψυχής. Τα μέτρα προστασίας και οι περιορισμοί σε τέτοιου είδους δραστηριότητες περιλαμβάνουν κυρίως την οριακή τιμή στάθμης θορύβου στο περιβάλλον που επηρεάζεται από τα έργα ή τις δραστηριότητες, τον τρόπο μέτρησής τους, τα τεχνικά μέτρα μείωσης ήχου και δονήσεων, τις μεθόδους μέτρησης της απόδοσής τους, τα ωράρια λειτουργίας, την εγκατάσταση οργάνων παρακολούθησης της στάθμης του θορύβου και τις ελάχιστες αποστάσεις από κατοικίες ή χώρους συνάθροισης κοινού (ο.π.: 186).

Επιπλέον ο νομοθέτης μεριμνά για τα μέτρα και τους τρόπους προστασίας των εδαφών από τις φυσικές ζημιές και ειδικά από τη διάβρωση, την έλλειψη αερισμού, την αποξήρανση, την υπεργήρανση, την καταστροφή δομής, την αλάτωση, την αποκάλυψη δυσμενών οριζόντων, τη χημική εξάντληση, την υπερλίπανση ή ακατάλληλη λίπανση, την προσθήκη τοξικών ουσιών από τη χρήση λιπασμάτων και φυτοφαρμάκων για τη διατήρηση και αύξηση της παραγωγικότητάς τους. Καθορίζονται μάλιστα κατά περίπτωση οι χώροι, στους οποίους επιτρέπεται η τελική διάθεση τοξικών και επικίνδυνων αποβλήτων και ιλύος, καθώς και στερεών αποβλήτων (ο.π.: 187).

Μεταξύ άλλων, είναι δυνατό να απαγορευτεί ή να περιορισθεί η χρήση ορισμένων τύπων συσκευασίας προϊόντων, εφόσον λόγω του υλικού κατασκευής, του όγκου ή της ποσότητας τους είναι αδύνατη ή εξαιρετικά δυσχερής ή δαπανηρή η εφαρμογή των γενικών αρχών και περιορισμών και κυρίως η ανακύκλωσή τους. Καθορίζονται ακόμη οι επικίνδυνες ουσίες ή τα παρασκευάσματα, καθώς και η ελάχιστη ποσότητα ή κάθε άλλη παράμετρος που μπορεί να προκαλέσει υποβάθμιση του περιβάλλοντος. Τέλος ραδιενεργές ουσίες και απορρίμματα, καθώς και συσκευές που εκπέμπουν ραδιενεργό ακτινοβολία δύναται να χρησιμοποιηθούν εφόσον τηρούνται ειδικοί όροι και μέτρα, που καθορίζονται με υπουργική απόφαση, ύστερα από γνώμη του Εθνικού Κέντρου Έρευνας Επιστημών “Δημόκριτος” (ο.π.: 188).

2.7.5. Προστασία της πολεοδομικής ανάπτυξης της χώρας

Σύμφωνα με την παρ. 2 του άρθρου 24 του Συντάγματος «Η χωροταξική αναδιάρθρωση της Χώρας, η διαμόρφωση, η ανάπτυξη, η πολεοδόμηση και η επέκταση των πόλεων και των οικιστικών γενικά περιοχών υπάγεται στη ρυθμιστική αρμοδιότητα και τον έλεγχο του Κράτους, με σκοπό να εξυπηρετείται η λειτουργικότητα και η ανάπτυξη των οικισμών και να εξασφαλίζονται οι καλύτεροι δυνατοί όροι διαβίωσης. Οι σχετικές τεχνικές επιλογές και σταθμίσεις γίνονται κατά τους κανόνες της επιστήμης. Η σύνταξη εθνικού κτηματολογίου συνιστά υποχρέωση του Κράτους» (Σύνταγμα της Ελλάδος, 2013: 38-39).

Η υλοποίηση δε της συγκεκριμένης συνταγματικής επιταγής πραγματοποιείται από το Ν. 2742/1999 «Χωροταξικός σχεδιασμός και αιεφόρος ανάπτυξη και άλλες διατάξεις» για το χωροταξικό σχεδιασμό. Στην πραγματοποίηση των κατευθύνσεων αυτών σημαντικός είναι ο ρόλος, ο οποίος διαδραματίζει η νομολογία του Ανώτατου Διοικητικού Δικαστηρίου της χώρας, του Συμβουλίου της Επικρατείας (ΣτΕ). Σύμφωνα μάλιστα με την παγιωθείσα νομολογία, ο κοινός νομοθέτης δύναται κατ’ αρχήν να τροποποιεί τις πολεοδομικές ρυθμίσεις και να μεταβάλλει τους υφιστάμενους όρους δομήσεως των σχεδίων πόλεων, αρκεί η εισαγόμενη ρύθμιση να βελτιώνει και όχι να επιδεινώνει τις συνθήκες διαβίωσης των κατοίκων, υποβαθμίζοντας το οικιστικό και φυσικό περιβάλλον. Απαγορεύσεις δόμησης επίσης επιβάλλονται στα ρυμοτομούμενα ακίνητα των χώρων, οι οποίοι καθορίστηκαν ως κοινόχρηστοι. Μεταξύ άλλων θα πρέπει να διαφυλάσσεται η γεωργική γη, διότι ως δραστηριότητα υψηλής σημασίας αποτελεί επίσης αντικείμενο συνταγματικής προστασίας, δεδομένου ότι η διατήρηση και η ορθή διαχείρισή της συνιστούν ουσιώδη όρο της βιώσιμου αναπτύξεως (Παναγόπουλος, 2004: 201-204).

Παράλληλα, στο άρθρο 10 του Ν. 2742/1999 ορίζονται οι Περιοχές Οργανωμένης Ανάπτυξης Παραγωγικών Δραστηριοτήτων (Π.Ο.Α.Π.Δ.). Συγκεκριμένα, «ως περιοχές οργανωμένης ανάπτυξης παραγωγικών δραστηριοτήτων (Π.Ο.Α.Π.Δ.), χαρακτηρίζονται θαλάσσιες εκτάσεις, καθώς και χερσαίες περιοχές, που είναι πρόσφορες, σύμφωνα με τις κατευθύνσεις του χωροταξικού σχεδιασμού, για την ανάπτυξη παραγωγικών και επιχειρηματικών δραστηριοτήτων του πρωτογενούς,

δευτερογενούς ή τριτογενούς τομέα, καθώς και δραστηριοτήτων ή επιχειρηματικών πρωτοβουλιών πειραματικού χαρακτήρα. Οι περιοχές αυτές μπορεί να εξειδικεύονται ανά κλάδο δραστηριότητας ή τομέα παραγωγής ή είδος και προορισμό λειτουργίας και να διακρίνονται σε περιοχές αποκλειστικής χρήσης, στις οποίες απαγορεύεται κάθε άλλη δραστηριότητα, εκτός από εκείνη στην οποία αποβλέπει ο χαρακτηρισμός τους και σε περιοχές κύριας χρήσης, όπου επιτρέπονται και άλλες δραστηριότητες υπό όρους». Ο χαρακτηρισμός, η οριοθέτηση, η πολεοδόμηση, η οργάνωση και η λειτουργία, η εκτέλεση έργων και η εποπτεία των Βιομηχανικών και Επιχειρηματικών Περιοχών (ΒΕΠΕ) και των Περιοχών Ολοκληρωμένης Τουριστικής Ανάπτυξης (Π.Ο.Τ.Α.), πραγματοποιούνται σύμφωνα με τις διατάξεις του Ν. 2545/1997 (ΦΕΚ 254Α). Ειδικά στις Περιοχές Ολοκληρωμένης Τουριστικής Ανάπτυξης (Π.Ο.Τ.Α.) αναφέρεται το άρθρο 29 του Ν. 2545/1997 (Ν. 2742/1999).

2.7.6. Προστασία του Πολιτιστικού Περιβάλλοντος

Όπως έχει ήδη αναφερθεί το άρθρο 24 του Συντάγματος εντάσσει στην προστασία του περιβάλλοντος τόσο το φυσικό, όσο και το πολιτιστικό περιβάλλον. Πάγια είναι η νομολογία του ΣτΕ, σύμφωνα με την οποία η προστασία αναφέρεται στη διατήρηση των πολιτιστικών στοιχείων, καθώς επίσης και στην αποφυγή οποιασδήποτε βλάβης, αλλοίωσης ή υποβάθμισης του χώρου, ο οποίος περιβάλλει τα μνημεία. Σχετικό επ' αυτού είναι το Π.Δ. 578/1975. Μεταξύ άλλων, το ΣτΕ με το υπ' αριθμ. 99/2004 Π.Ε. έχει κρίνει ότι, σύμφωνα με τις ισχύουσες συνταγματικές διατάξεις, το φυσικό και πολιτιστικό περιβάλλον έχει αναχθεί σε αυτοτελές προστατευόμενο αγαθό, προκειμένου να εξασφαλισθεί αφενός η οικολογική ισορροπία και η διαφύλαξη των φυσικών πόρων και αφετέρου η διάσωση και η προστασία μνημείων και άλλων στοιχείων, που συνθέτουν την πολιτιστική κληρονομιά μιας χώρας (Παναγόπουλος, 2004: 204).

Άλλωστε, η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς αποτελεί δέσμευσή μας μέσα στο πλαίσιο της σχετικής διεθνούς σύμβασης, η οποία υπογράφηκε από την Ελλάδα, κυρώθηκε και δημοσιεύτηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως και απέκτησε ισχύ νόμου. Ως πολιτιστική κληρονομιά σύμφωνα με τον ορισμό της Διεθνούς Σύμβασης θεωρούνται καταρχήν τα μνημεία, δηλαδή αρχιτεκτονικά έργα, σημαντικά έργα γλυπτικής και ζωγραφικά έργα ή κατασκευές αρχαιολογικού χαρακτήρα, επιγραφές, σπήλαια και σύνολα έργων σημαντικής αξίας από την άποψη της ιστορίας, της τέχνης ή της επιστήμης. Έπειτα, τα σύνολα οικοδομημάτων, τα οποία συνίστανται σε ομάδες κτιρίων μεμονωμένων ή ενοτήτων (οικισμών), τα οποία λόγω της αρχιτεκτονικής τους, της ομοιογένειας ή της θέσης τους έχουν επίσης παγκόσμια (η σύμβαση αφορά την παγκόσμια πολιτιστική κληρονομιά) αξία από την άποψη της ιστορίας, της τέχνης ή της επιστήμης. Τέλος, τοπία, τα οποία είναι έργα του ανθρώπου ή συνδυασμός έργων του ανθρώπου και της φύσης, καθώς και εκτάσεις στις οποίες περιλαμβάνονται και οι αρχαιολογικοί χώροι, οι οποίοι έχουν παγκόσμια αξία από ιστορική, αισθητική, εθνολογική και ανθρωπολογική άποψη (Ευθυμιάτου-Πουλάκου, 2004: 195).

Σε επίπεδο Διεθνούς Δικαίου, πραγματοποιήθηκαν σχετικές πρωτοβουλίες για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς. Αναλυτικότερα, το 1954 υπεγράφη η Ευρωπαϊκή Πολιτιστική Σύμβαση των Παρισίων, το 1964 ο Χάρτης της Βενετίας και το 1969 στο Λονδίνο η Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προστασία της Αρχαιολογικής Κληρονομιάς. Σημαντική στο σημείο αυτό θεωρείται η Σύμβαση για την προστασία της Παγκόσμιας Πολιτιστικής και Φυσικής Κληρονομιάς στο Παρίσι, η οποία υπεγράφη με πρωτοβουλία της UNESCO το 1972 και με σχετική καθυστέρηση κυρώθηκε από την Ελλάδα με τον Ν. 1126/1981. Ακολούθησε ο Ευρωπαϊκός Χάρτης της Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς στο Στρασβούργο το 1975, το αυτό δε έτος υπεγράφη και η Διακήρυξη του Amsterdam. Το 1986 η Σύμβαση της Γρανάδας αποτέλεσε το επίσταγμα των ανωτέρω πρωτοβουλιών σε παγκόσμιο επίπεδο για την προστασία της Ευρωπαϊκής Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς, η οποία κυρώθηκε με τον Ν. 2039/1992 «Κύρωση της Συμβάσεως για την προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς» (Παναγόπουλος, 2004: 206).

Γενικά τόσο η εθνική, όσο και η διεθνής νομοθεσία αποβλέπει στην ολοκληρωμένη προστασία των εν γένει μνημείων, τα οποία χαρακτηρίζονται ως στοιχεία της πολιτιστικής κληρονομιάς και συγκεκριμένα μεριμνά θετικά στη φροντίδα για την καταγραφή τους με συνέπεια να απαγορεύεται η κατεδάφισή τους ή η αλλοίωση του χαρακτήρα τους, αρνητικά στην απαγόρευση ή υποβάθμιση του περιβάλλοντος χώρου τους, ο οποίος αποτελεί συστατικό στοιχείο ανάδειξης του προστατευόμενου μνημείου και να αναλαμβάνει την υποχρέωση αποκατάστασης των μνημείων αυτών στην πρότερή τους κατάσταση, είτε εκ μέρους της πολιτείας, οσάκις τούτο καθίσταται εφικτό, είτε εκ μέρους των ιδιοκτητών με παροχή οικονομικών εκ μέρους της Πολιτείας κινήτρων (ό.π. : 207).

Ειδικότερα, η παρ. 6 του άρθρου 24 του Συντάγματος περιλαμβάνει μεταξύ άλλων τα μνημεία, των οποίων η προστασία συνιστά υποχρέωση της πολιτείας. Η προστασία των αρχαιοτήτων και των μνημείων διέπεται από το Ν. 5351/1932, ενώ η γενικότερη ευθύνη ανήκει στο Υπουργείο Πολιτισμού. Παράλληλα με τα μνημεία η παρ.6 του άρθρου 24 του Συντάγματος, ορίζει ότι οι παραδοσιακές περιοχές τελούν υπό την προστασία του κράτους (ο.π.: 207 & 221). Μάλιστα, με προεδρικό διάταγμα, έχουν ρυθμιστεί τα της «λειτουργίας τουριστικών καταλυμάτων εντός παραδοσιακών οικισμών», ενώ ταυτόχρονα ο ΕΟΤ με το ειδικό πρόγραμμα «Αξιοποίηση Παραδοσιακών Οικισμών» κατέβαλε προσπάθεια για μια “δυναμική” και όχι απλά “μουσειακή” προστασία των παραδοσιακών οικισμών του τόπου μας. Το πρόγραμμα αυτό περιλαμβάνει τη συντήρηση, αναστήλωση και διατήρηση παραδοσιακών κτισμάτων, καθώς και τη διαμόρφωσή τους σε τουριστικούς ξενώνες ή σε κτίρια κοινής ωφέλειας π.χ. μουσεία ή αγροτικά ιατρεία (Ευθυμιάτου-Πουλάκου, 2004: 195-196).

2.8. Μη τήρηση της νομοθεσίας

Εύλογο είναι το γεγονός, ότι η μη τήρηση της νομοθεσίας συνεπάγεται κυρώσεις για όσους παραβαίνουν το νόμο. Σύμφωνα με τον Λύτρα (1984: 116 & 136, οπ. αναφ. στον Μυλωνόπουλο, 2016: 64), στο θετικό δίκαιο, ως κύρωση χαρακτηρίζεται η έννομη αντίδραση της πολιτείας στο

πρόσωπο που παραβίασε κανόνα του δικαιοϋκού συστήματός της. Στο ελληνικό θετικό δίκαιο οι κυρώσεις διακρίνονται στις δικαστικές κυρώσεις, οι οποίες επιβάλλονται από τη δικαστική εξουσία και από τις διοικητικές κυρώσεις, οι οποίες επιβάλλονται από την εκτελεστική εξουσία, δηλαδή τη δημόσια διοίκηση.

Αναλυτικότερα, η διοικητική κύρωση είναι η δυσμενής πράξη της διοίκησης που πλήττει τα έννομα αγαθά ενός ατόμου. Έχει κυρίως οικονομικό και ηθικό περιεχόμενο, χωρίς ωστόσο να συνιστά πάντοτε προσβολή των περιουσιακών αγαθών. Έτσι, η ανάκληση της άδειας λειτουργίας ενός καταστήματος θεωρείται κύρωση με οικονομικό περιεχόμενο, ενώ το πρόστιμο είναι κύρωση οικονομικού χαρακτήρα που πλήττει την περιουσία. Η επίπληξη όμως είναι κύρωση, η οποία προσβάλλει ηθικά το πρόσωπο που την δέχεται. Στο πλαίσιο του τουρισμού, το διοικητικό κυρωτικό σύστημα, το οποίο συνίσταται στο σύνολο των διοικητικών κυρώσεων που επιβάλλεται σε περιπτώσεις παράβασης της τουριστικής νομοθεσίας, τίθεται από το φορέα διοίκησης του τουρισμού, τον οποίο βασικά, διαχρονικά συνιστούν το αρμόδιο για τον τουρισμό Υπουργείο και το εποπτευόμενο από αυτό νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου, δηλαδή ο Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού (Ε.Ο.Τ.) (Μυλωνόπουλος, 2016: 64). Μάλιστα, οι διοικητικές κυρώσεις που επιβάλλονται στις τουριστικές επιχειρήσεις, στην περίπτωση που αυτές δρουν κατά παράβαση της τουριστικής νομοθεσίας, χαρακτηρίζονται ως “τουριστικές κυρώσεις” και οι παραβάσεις της τουριστικής νομοθεσίας ως “τουριστικές παραβάσεις” (Μυλωνόπουλος, 2009: 328, οπ. ανάφ. στον Μυλωνόπουλο, 2016: 65).

Σύμφωνα με τους Μυλωνόπουλο & Νικολάου (2008: 22-31, οπ. αναφ. στον Μυλωνόπουλο, 2016: 65), η εξέλιξη της τουριστικής κυρωτικής διαδικασίας θα μπορούσε να χωρισθεί σε τέσσερις βασικές περιόδους. Η πρώτη περίοδος αυτής της διαδικασίας είναι η δεκαετία του 1930, στα τέλη της οποίας τέθηκαν σε ισχύ νομοθετήματα που αφορούσαν στις τουριστικές επιχειρήσεις, που παρείχαν στους/ις τουρίστες/ριες υπηρεσίες διαμονής και μεταφοράς. Με τα νομοθετήματα αυτά προβλέπονται οι διοικητικές κυρώσεις, οι οποίες αφορούν στη λειτουργία των ξενοδοχειακών επιχειρήσεων και των τουριστικών - ταξιδιωτικών γραφείων. Ειδικότερα, για τα ξενοδοχεία θεσπίστηκε η ανάκληση της άδειας λειτουργίας, η άρση της άδειας λειτουργίας και το κλείσιμο του ξενοδοχείου, κυρώσεις που επιβάλλονταν ανάλογα με τη βαρύτητα της παράβασης. Για τα τουριστικά και ταξιδιωτικά γραφεία προβλέφθηκε η διοικητική κύρωση της προσωρινής και οριστικής άρσης της άδειας λειτουργίας, καθώς και η διοικητική κύρωση του προστίμου.

Κατά τη δεύτερη περίοδο, η οποία τοποθετείται στη δεκαετία του 1970 και κατά τα μέσα αυτής, τίθενται σε εφαρμογή νομοθετήματα που σχετίζονται με τα τουριστικά γραφεία και τα ξενοδοχεία, αλλά και για πρώτη φορά τα τουριστικά λεωφορεία και τους ξεναγούς. Με το κυρωτικό σύστημα της συγκεκριμένης δεκαετίας επιβάλλονται και νέες μορφές κύρωσης, όπως η επίπληξη, η προσωρινή αφαίρεση άδειας άσκησης επαγγέλματος, η αφαίρεση άδειας κυκλοφορίας λεωφορείου, ο υποβιβασμός κατηγορίας ξενοδοχείου και η ανάκληση έγκρισης διορισμού διευθυντή (ο.π.).

Η τρίτη περίοδος εντοπίζεται στη δεκαετία του 1990 και διέπεται κυρίως από τον τουριστικό νόμο 2160/1993, με τον οποίο καθιερώνεται το Ειδικό Σήμα Λειτουργίας (Ε.Σ.Λ.) για τις τουριστικές επιχειρήσεις. Στο κυρωτικό σύστημα αυτής της περιόδου κυριαρχεί η διοικητική κύρωση του προστίμου. Μεταξύ άλλων προστίθεται η κύρωση της προσωρινής και οριστικής αφαίρεσης του Ε.Σ.Λ., η αφαίρεση των στοιχείων κυκλοφορίας των τουριστικών τρένων και η σφράγιση της τουριστικής επιχείρησης (ο.π.).

Τέλος, η τέταρτη περίοδος της τουριστικής κυρωτικής διαδικασίας τοποθετείται στη δεκαετία του 2010. Η συγκεκριμένη περίοδος είναι η περίοδος της οικονομικής κρίσης, η εποχή των Μνημονίων για τη χώρα, κατά την οποία η πολιτεία με πληθώρα κανονιστικών διατάξεων προσπαθεί να προσελκύσει τουριστικές επενδύσεις. Κατά την περίοδο αυτή, ο τουριστικός νομοθέτης προβαίνει στην απλούστευση των διαδικασιών λειτουργίας των τουριστικών επιχειρήσεων και των τουριστικών υποδομών, θέτοντας το θεσμικό πλαίσιο για τις ειδικές μορφές τουρισμού. Επίσης, καθιερώνεται με διάφορες υπουργικές αποφάσεις η βεβαίωση συνδρομής των νόμιμων προϋποθέσεων για τη λειτουργία τουριστικών επιχειρήσεων π.χ. τουριστικά γραφεία, ναυλομεσιτικά γραφεία κ.λπ. σε αντικατάσταση του Ειδικού Σήματος Λειτουργίας, το οποίο παραμένει σε ισχύ για τα τουριστικά καταλύματα. Βασικό νομοθέτημα στο σημείο αυτό, αποτελεί ο Ν. 4276/2014 (ΦΕΚ 155/Α). Ο πυρήνας δε του κυρωτικού συστήματος που θέτει ο συγκεκριμένος νόμος, εξακολουθεί να είναι το διοικητικό πρόστιμο, το οποίο πλαισιώνεται από το διοικητικό μέτρο της σφράγισης της επιχείρησης, της προσωρινής ή οριστικής αφαίρεσης του Ειδικού Σήματος Λειτουργίας και της ανάκλησης του Ειδικού Σήματος Λειτουργίας για τα τουριστικά καταλύματα, ενώ παράλληλα καθιερώνεται η προσωρινή θέση της επιχείρησης σε αναστολή και η απαγόρευση λειτουργίας της επιχείρησης για τις λοιπές τουριστικές επιχειρήσεις. Επιπλέον, προβλέπεται η ποινή της φυλάκισης για «τουριστική παρενόχληση» και για «οικολογική-πολιτισμική παρενόχληση» (ο.π.: 66).

Σαφώς κάθε νομοθέτημα προβλέπει και τις ανάλογες κυρώσεις για τους παραβαίνοντες το νόμο, οι οποίες και είναι εξαιρετικά πολύπλοκο να αναφερθούν και να αναλυθούν διεξοδικά. Βέβαια, στην παρούσα εργασία, δύναται να επισημάνουμε ενδεικτικά ότι στο άρθρο 7 του Ν. 4276/2014 αναφέρεται η ελεγκτική διαδικασία και οι κυρώσεις για τις τουριστικές επιχειρήσεις, όπως αυτές ορίζονται στο άρθρο 1 του συγκεκριμένου νόμου, οι οποίες είναι κυρίως διοικητικές, αλλά και σε ορισμένες περιπτώσεις ποινικές. Σε σχέση δε με την προστασία του περιβάλλοντος, ο Ν. 1650/86 στο κεφάλαιο Ζ' μεριμνά για τις κυρώσεις και την αστική ευθύνη και συγκεκριμένα, στο άρθρο 28, αναφέρονται οι ποινικές κυρώσεις, στο άρθρο 29 η αστική ευθύνη και στο άρθρο 30 οι διοικητικές κυρώσεις (Ν. 1650/86), ενώ διοικητικές και ποινικές κυρώσεις προβλέπονται και στο άρθρο 29 του Ν. 2971/2001 για την προστασία των αιγιαλών (Ν. 2971/2001).

Ωστόσο, σύμφωνα με τον Μυλωνόπουλο (2016: 78 & 80-81), στο νομικό πλαίσιο που διέπει τις τουριστικές κυρώσεις, παρατηρείται αντίφαση, ασάφεια, σύγχυση ορολογίας κ.λπ.. Το διοικητικό κυρωτικό σύστημα στον τουρισμό είναι περίπλοκο και δαιδαλώδες. Οι διοικητικές κυρώσεις, καθώς

και η διαδικασία προσφυγής, προβλέπονται από διατάξεις που είναι διάσπαρτες στην τουριστική νομοθεσία και περιλαμβάνονται σε διάφορες κανονιστικές πράξεις που συμπληρώνονται ή τροποποιούνται συχνά. Η συγκεκριμένη κατάσταση δεν δημιουργεί στο διοικούμενο την ασφάλεια δικαίου, στοιχείο που πρέπει να διακατέχει τις συναλλαγές του πολίτη με τη δημόσια διοίκηση. Μάλιστα, η σύγχυση που δημιουργείται πολλές φορές από τη νομοθετική ασάφεια ως προς το σύστημα των διοικητικών κυρώσεων προκαλεί δυσλειτουργία στον αρμόδιο φορέα επιβολής των διοικητικών κυρώσεων. Η δυσλειτουργία αυτή παρατηρείται είτε σε ελεγκτικό επίπεδο-διαπίστωση και βεβαίωση παράβασης, είτε σε κυρωτικό επίπεδο-επιβολή της κατάλληλης διοικητικής κύρωσης ανάλογα με την τουριστική παράβαση, είτε σε επίπεδο εξέτασης των προσφυγών όπου συσσωρεύεται μεγάλος αριθμός αυτών. Για τους παραπάνω λόγους, κρίνεται επιβεβλημένη η κωδικοποίηση του διοικητικού κυρωτικού συστήματος, τόσο σε επίπεδο τουριστικών επιχειρήσεων, όσο και στον τουρισμό γενικότερα. Με αυτόν τον τρόπο, η κωδικοποίηση μπορεί να συμβάλει στη βελτίωση των σχέσεων που αναπτύσσονται ανάμεσα στην τουριστική επιχειρηματική δραστηριότητα και στο διοικητικό ελεγκτικό της φορέα, με στόχο την περαιτέρω τουριστική ανάπτυξη της χώρας.

Εν κατακλείδι, στην Ελλάδα στον τομέα του τουρισμού, υπάρχει το νομοθετικό πλαίσιο που ορίζει τις τουριστικές δραστηριότητες και μεριμνά για τη λειτουργία αυτών με όσο το δυνατόν καλύτερο τρόπο, έστω και αν σε κάποια σημεία εμφανίζονται κενά ή αδυναμίες. Εντούτοις, η εφαρμογή της νομοθεσίας πολλές φορές δεν πραγματοποιείται, γεγονός άλλωστε που γίνεται εμφανές και κατανοητό από την επιβολή κυρώσεων που κάθε νόμος προβλέπει ξεχωριστά σε κάθε περίπτωση. Ωστόσο, αυτό που τελικά θα πρέπει να μας απασχολεί ως κοινωνία γενικότερα και ως άτομα ειδικότερα, ίσως δεν θα πρέπει να είναι αυτή καθαυτή η επιβολή κυρώσεων σε περίπτωση αθέτησης της νομοθεσίας, αλλά η προσπάθεια όλων μας για την εφαρμογή των νόμων. Η συγκεκριμένη διαδικασία θα πρέπει να προκύπτει όχι από το φόβο της επιβολής τιμωρίας, αντιθέτως θα πρέπει να είναι προϊόν μιας συμπεριφοράς και στάσης, η οποία διαμορφώνεται καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του ατόμου μέσα από την άσκηση της κριτικής σκέψης, την ενστάλαξη ηθικών αξιών και την υιοθέτηση μιας ηθικής αντιμετώπισης των ζητημάτων που δημιουργούνται κατά τη διαδικασία λήψης των αποφάσεων.

ΕΝΟΤΗΤΑ Β

ΤΟ ΗΘΙΚΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ & Ο ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

ΗΘΙΚΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ

1.1. Δεοντολογία – Μη συνεπειοκρατικές θεωρίες (Deontology-non-consequentialist theories)

Σύμφωνα με τους Fennell & Malloy (2007: 103) η Δεοντολογία (Deontology) αποτελείται από τις ηθικές θεωρίες που βασίζονται στο καθήκον. Από αυτήν την άποψη το τι είναι ηθικό συνίσταται σε αυτό που τηρείται από τους κανόνες ή τις αρχές και όχι αυτό που οδηγεί σε ένα συγκεκριμένο αποτέλεσμα. Με άλλα λόγια το γεγονός ότι κάνω το καθήκον μου είναι αρκετό. Μάλιστα ο Fennell (2000), επισημαίνει ότι η Δεοντολογία ορίζει πως πρέπει τα άτομα να ενεργούν, αναγνωρίζοντας με αυτόν τον τρόπο ότι οι κρίσεις προέρχονται από κάποια ανώτατη εξουσία.

Συγκεκριμένα, η δεοντολογική προσέγγιση ασχολείται κατά κύριο λόγο με καθολικές αλήθειες και αρχές, χωρίς να δίνει έμφαση στα αποτελέσματα και αφηρώντας τις συνέπειες από τις πράξεις του ατόμου. Βασίζεται δε στο καθήκον, τις διαδικασίες, τις πολιτικές, τους κώδικες και τις υποχρεώσεις, δημιουργώντας κανόνες, πρότυπα και αξίες. Αυτοί οι κανόνες ή όπως θα λέγαμε η αναμενόμενη “νόρμα-πρότυπο” της συμπεριφοράς συμφωνείται από την κοινωνία ως ομάδα. Υπάρχει μάλιστα μια γενική κατανόηση από τις δεοντολογικές θεωρίες, ότι είναι αναγκαίο να ακολουθούνται συγκεκριμένες αρχές, επιτρέποντας στη συμπεριφορά ενός ατόμου “να είναι ηθική” και να “κάνει καλό” (McDonald, 2016: 45).

Κατά παρόμοιο τρόπο οι (Lovelock & Lovelock, 2013: 26), υποστηρίζουν ότι οι υπέρμαχοι των δεοντολογικών θεωριών, θεωρούν ότι είναι πιο σημαντικό να στηρίζουν κανόνες, να ακολουθούν οδηγίες και να συμμορφώνονται στην κανονιστική συμπεριφορά και τα καθήκοντα. Επίσης, η ευθύτητα και το αίσθημα της υποχρέωσης είναι θεμελιώδη για τον ηθικό συλλογισμό. Στο σημείο αυτό, η ορθότητα μιας πράξης είναι εγγενής και ως εκ τούτου ανεξάρτητη από τις συνέπειες της εκτέλεσης ή της μη-εκτέλεσής της. Αυτή η άποψη βασίζεται πάνω στο τι ορίζεται ως σωστό σχετιζόμενο ειδικά με τους κανονιστικούς κανόνες, καθοδηγήσεις, καθήκοντα και αρχές που έχουν καθιερωθεί από την κοινωνία (Fennell, 2000). Παράλληλα, «οι υπερασπιστές της δεοντολογικής προσέγγισης πιστεύουν ότι οι αποφάσεις είναι είτε ηθικά σωστές, είτε ηθικά λανθασμένες και ότι ο σκοπός ποτέ δεν δικαιολογεί τα μέσα» (Weeden, 2008: 15).

Μάλιστα πολλοί από τους κώδικες ηθικής που χρησιμοποιούνται σήμερα, είναι δεοντολογικοί εκ φύσεως (Fennell, 2000). Σε αυτήν την περίπτωση, οι κώδικες ηθικής αντανakλούν τη δεοντολογική θέση, καθώς οι κώδικες είναι αυτοί που υποδεικνύουν στους ανθρώπους τι να πράττουν και τι όχι, χωρίς ωστόσο να δίνουν εξηγήσεις του γιατί ή ποιες μπορεί να είναι οι συνέπειες μιας πράξης (Lovelock & Lovelock, 2013: 26).

Η Δεοντολογία βέβαια ως ηθική θεωρία δέχθηκε επικρίσεις ως ασαφής και μη ρεαλιστική για την πρακτική της εφαρμογή, ειδικά στον τομέα του τουρισμού, ο οποίος συνιστά μια ιδιαίτερα νομοθετική βιομηχανία. Σε αυτό το πλαίσιο, η Δεοντολογία αντιμετωπίζεται ως μια ηθική προσέγγιση αποφυγής της υπευθυνότητας, καθώς μια από τις κύριες επικρίσεις των ακόλουθων κανόνων ή προτύπων αφορά στο γεγονός ότι τα άτομα δεν παίρνουν “πραγματικά” την ευθύνη των πράξεών

τους. Για αυτά τα άτομα μετράει μόνο το να ακολουθούν τους κανόνες, πράγμα το οποίο τα απελευθερώνει από κάθε υπευθυνότητα για τις πράξεις τους (McDonald, 2016: 46).

Εύλογα λοιπόν δημιουργείται το ερώτημα: «ποια είναι η βάση του καθήκοντός μου;». Προς απάντηση αυτού διακρίνονται τρεις κατηγορίες δεοντολογικών θεωριών: «Θεολογία και ο Χρυσός Κανόνας- Theology and the Golden Rule», «Καντιανή ηθική (Kantian ethics)-Διαισθητισμός (Intuitionism)» και «Κοινωνικό Συμβόλαιο»/ Social Contract (Lovelock & Lovelock, 2013: 26).

1.1.1. Θεολογία και ο Χρυσός Κανόνας- Theology and the Golden Rule

Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη προσέγγιση, οι αρχές που βασίζονται πάνω στη θρησκεία (θρησκευτικές πηγές) αποτελούν τα θεμέλια για την ηθική συμπεριφορά. Έτσι, για παράδειγμα το Κοράνι ή η Βίβλος προβάλλουν στους πιστούς τους την πληροφόρηση που απαιτείται για να ζήσουν ηθικές ζωές (Fennell & Malloy, 2007: 103).

Στη συγκεκριμένη, δηλαδή, ηθική προσέγγιση οι κώδικες συμπεριφοράς είναι κατά κανόνα συνδεδεμένοι με τη θρησκεία, η οποία συχνά αντικατοπτρίζει την ηθική που αναπτύσσεται σε μια δεδομένη κοινωνία. Ταυτόχρονα, ο Χρυσός Κανόνας αναφέρεται σε μια φαινομενικά παγκόσμια εντολή, η οποία απαντάται στις περισσότερες κοινωνίες και σύμφωνα με την οποία «κάνουμε στους άλλους αυτό που θα θέλαμε οι άλλοι να κάνουν σε μας». Ο Χρυσός Κανόνας είναι εμφανής στα κοσμικά και θρησκευτικά δόγματα, ενώ κατά πρώτον, για την εφαρμογή του είναι απαραίτητο να αναγνωρίζουμε πρώτα τα ενδιαφέροντα των άλλων ανθρώπων και να τα αντιμετωπίζουμε παρόμοια με τα δικά μας και κατά δεύτερον να δούμε την ηθική τους κατάσταση και αξία, με τον ίδιο ή ίσο τρόπο με τη δική μας (Lovelock & Lovelock, 2013: 26).

Ειδικότερα, ο Χρυσός Κανόνας, σε αντίθεση με τη μεγάλη μάζα των μεθόδων κοινωνικού ελέγχου, δε συνιστά μια ‘δικτατορική’ κοινωνική επιρροή που εκφοβίζει, εξαναγκάζει ή υπονομεύει τη συμπεριφορά από έξω, όπως άλλωστε συμβαίνει με τα ήθη, τους νόμους, την κοινή γνώμη ή άλλες θεσμοθετημένες πιέσεις. Αντιθέτως, ο Χρυσός Κανόνας λειτουργεί εκ των έσω, καταλήγοντας στον εθελοντικό περιορισμό της συμπεριφοράς ενός ατόμου. Είναι δηλαδή έλεγχος υποκειμενικός, αυτο-εναρκτήριο (self-initiatory) και αυτο-καταναγκαστικός (self-coercive), ο οποίος συντελεί στο κοινωνικό όφελος, λόγω της μοναδικότητας της ψυχολογίας του. Επίσης, δεν απαιτεί ιδιαίτερα μεγάλη προσωπική νοημοσύνη. Έτσι χρησιμοποιεί την έξυπνη ψυχολογική αρχή ξεκινώντας με τον μεμονωμένο συμμετέχοντα, ο οποίος στη βάση της δικής του εμπειρίας και του αναστοχασμού ή ακόμη και με τη βοήθεια της φαντασίας έχει αρκετά σαφή συναισθήματα για το τι είναι καλό ή όχι για τον ίδιο, καθώς σκέφτεται τη πιθανή συμπεριφορά των άλλων ανθρώπων. Μάλιστα ο Ιησούς, πολύ ρητά στον ‘Κανόνα της Αγάπης’-‘Rule of Love’, κάνει την αγάπη του εαυτού ή για τον εαυτό τη βάση, πράγμα το οποίο υπονοείται και στη δήλωσή του για το Χρυσό Κανόνα. Αυτός ο διάσημος κανόνας λοιπόν ξεκινά από τις επιθυμίες του ατόμου σχετικά με την ευημερία του (Hertzler, 2004: 163).

Επιπλέον και πάλι, βάσει της δικής του ευημερίας, ο άνθρωπος δέχεται τον συνάνθρωπό του, ως έναν, περισσότερο ή λιγότερο, όμοιο με τον εαυτό του, μεταφέροντας ή ίσως επεκτείνοντας στη φαντασία του, τα δικά του κίνητρα ή τις επιθυμίες του σε αυτόν τον άλλον. Έτσι, ο οδηγός της δράσης του ατόμου προς τον συνάνθρωπό του, δεν είναι η επιθυμία του άλλου, αλλά η δική του επιθυμία μεταφερόμενη μέσω της φαντασίας σε αυτόν τον άλλο. Με άλλα λόγια, ο Χρυσός Κανόνας παροτρύνει τους ανθρώπους να κάνουν το ίδιο καλό για τους άλλους, που λογικά θα επιθυμούσαν για τον εαυτό τους, αν ήταν στη θέση του άλλου, ή να απέχουν να διαπράξουν μια πράξη έναντι του άλλου, η οποία αν διαπράττονταν έναντι αυτών των ιδίων, θα μπορούσε να τους είναι μισητή ή δυσάρεστη. Επομένως, ο συγκεκριμένος κανόνας, βασίζεται, μεταξύ άλλων, στο γεγονός, ότι ο άνθρωπος με βάση τη δική του εμπειρία, είναι σε θέση να εκτιμήσει τη δύσκολη θέση του πλησίον του, έχοντας έτσι τη δυνατότητα να δράσει ή αποφεύγοντας να δράσει, όπως θα ενεργούσε ή θα απέφυγε να ενεργήσει ο πλησίον του σε σχέση με αυτόν (ο.π.: 163-164).

Παράλληλα, υπάρχει μία διαφορά στους κοινωνιολογικούς υπαινιγμούς των αρνητικών και θετικών δηλώσεων του Κανόνα. Αναλυτικότερα, η αρνητική δήλωση, όπως για παράδειγμα του Κομοφούκιου, του Hillel ή του Επίκτητου, δεν δύναται να οδηγήσει σε αγαθηρές στάσεις/συμπεριφορές, αλλά απλώς καθιερώνει την τάξη. Συγκεκριμένα, υποθέτει ότι ο πιθανός συμμετέχων έχει τραυματισθεί από άλλους στο παρελθόν ή έχει πέσει θύμα επιθετικής πράξης, μεταφέροντας στη συνέχεια τη στάση/συμπεριφορά του «μη με βλάψετε»-«don't-hurt-me» στα υπόλοιπα μέλη. Στο σημείο αυτό ο Spooner (1914, όπ. αναφ. στη Hertzler 2004: 164) συνοψίζει το θέμα ως εξής: «θα μπορούσε λοιπόν να φαίνεται, ότι το μέγιστο (μιλώντας για την αρνητική δήλωση) απέκτησε μια ευρεία αποδοχή ανάμεσα στις καλύτερες και πλέον φωτισμένες νοημοσύνες του αρχαίου κόσμου· αλλά ήταν γι' αυτές μια περιορισμένη αρχή, ένας οδηγός για το τι δεν έπρεπε να κάνουν, παρά γι' αυτό που έπρεπε να κάνουν». Με άλλα λόγια, δεν υπάρχει κανένας υπαινιγμός στο Χρυσό Κανόνα ως αντεκδίκηση. Άλλωστε δε μπορεί να υπάρξει αντεκδίκηση μέχρι να υπάρξει δράση. Ωστόσο, η Hertzler σημειώνει ότι, ο όρος 'lex talionis' στον οποίο αναφέρεται, συνίσταται στο νόμο της αντεκδίκησης («οφθαλμός αντί οφθαλμού και οδόντος αντί οδόντος»-«an eye for an eye, and a tooth for a tooth»), με την έννοια ότι εάν ένα άτομο μας βλάψει, τότε και εμείς θα πρέπει να βλάψουμε αυτό το άτομο με τον ίδιο τρόπο. Αντιθέτως, ο Χρυσός Κανόνας απαιτεί να συμπεριφερόμαστε σε κάποιον/κάποια, όχι όπως αυτός/αυτή συμπεριφέρεται σε εμάς, αλλά μάλλον σύμφωνα με το πως εμείς θα θέλαμε να μας συμπεριφέρονται, αν ήμασταν στη θέση αυτού/αυτής του/της κάποιου/κάποιας (ο.π.: 164).

Η θετική δήλωση, όπως για παράδειγμα εκείνη του Ιησού ότι «όλα όσα θα θέλατε να κάνουν οι άνθρωποι σε εσάς, να κάνετε και εσείς σε αυτούς» («All things whatsoever ye would that men should do to you, do ye even so to them»), είναι ευρύτερη και πιο περιεκτική στο πεδίο εφαρμογής της, καθώς και κοινωνική ή αλτρουιστική στις τάσεις της. Ο θετικός κανόνας θέτει την κοινωνική συμπεριφορά του ατόμου σε ένα συνειδητό και λογικό επίπεδο, οδηγώντας το Χρυσό Κανόνα πέρα

από το άμεσο εγωιστικό του καλό και δεσμευόντάς τον σε μία εξαιρετικά ικανοποιητική γενική κοινωνική πολιτική. Έτσι, για παράδειγμα, αν ως άτομο θέλω ασφάλεια στους αυτοκινητόδρομους, τότε οδηγώ με ασφάλεια και σύνεση, καθιστώντας με αυτόν τον τρόπο τον εαυτό μου έναν ενεργό υποστηρικτή της οδικής ασφάλειας. Εν συντομία, η θετική δήλωση τείνει στη διαμόρφωση μιας συνεχούς βελτιούμενης κοινωνικής τάξης, ενώ η αρνητική δήλωση οδηγεί σε μια λειτουργική ισορροπία, διατηρώντας τον υπάρχοντα κοινωνικό έλεγχο. Τέλος, ο Χρυσός Κανόνας δεν είναι εξειδικευμένος, ούτε εφαρμόζεται μόνο σε μια κοινή ομάδα συμφερόντων. Αντιθέτως, είναι καθολικός στην εφαρμογή του. Εν κατακλείδι, γενικά μιλώντας, ο Χρυσός Κανόνας βασίζεται στο πλεονέκτημα ότι ελέγχει το άτομο, χωρίς να υποδαυλίζει τον ανταγωνισμό και την αντίθεση μέσω υπερβολικού εξωτερικού περιορισμού. Ο εξαναγκασμός θα προέρχεται από το ίδιο το άτομο, θεωρούμενος ένας από τους υψηλότερους τύπους ελέγχου, καθώς προκύπτει από τον αυτοέλεγχο. Με αυτόν τον τρόπο, προωθεί τη δικαιοσύνη και την τάξη αντί να επιχειρεί με καταναγκασμό να εμποδίσει ή να καταστείλει την αδικία και την αταξία (ο.π.: 164-165).

1.1.2. Καντιανή ηθική (Kantian ethics)-Διαισθητισμός (Intuitionism)

Τον 18ο αιώνα ο Immanuel Kant (1724-1804) υποστήριξε ότι η ηθική βασίζεται σε αρχές. Οι αρχές όμως διαφέρουν από τους κανόνες, καθώς εκεί όπου οι κανόνες είναι μια σειρά από οδηγίες, έξωθεν επιβεβλημένες, οι αρχές συνιστούν νόμους που εφαρμόζουμε στον εαυτό μας. Οι αρχές και οι κανόνες μπορούν να δουλέψουν μαζί, καθώς ένας κανόνας με την πάροδο του χρόνου είναι δυνατό να μετεξελιχθεί σε αρχή. Μεταξύ άλλων θεωρεί ότι η λογική είναι αυτή που διαχωρίζει τους ανθρώπους από τα ζώα και τους επιτρέπει να ζουν μια ηθική ζωή. Προκειμένου μάλιστα να συνειδητοποιήσουν τα ανθρώπινα όντα την ηθική ζωή, έχουν ανάγκη να εξισορροπούν τις ροπές και το καθήκον τους. Το να ενεργεί κάποιος/α με βάση τη λογική, είναι αυτό που ο Καντ ονόμασε δράση από κίνητρο ή καθήκον και είναι αυτό που επιτρέπει στην ενέργεια να έχει ηθική αξία και να χαρακτηριστεί ως σωστή ή λανθασμένη. Επιπλέον επισήμανε το γεγονός, ότι το να κάνει ένα άτομο λογικές επιλογές, είναι αυτό που του δίνει τον έλεγχο έναντι της φύσης (ροπές), υποστηρίζοντας ότι αυτό συνιστά ελευθερία. Η ικανότητα δε του ατόμου να δημιουργεί νόμους και να ζει από και μέσω αυτών, οδηγεί τα ανθρώπινα όντα στην αυτονομία (Lovelock & Lovelock, 2013: 26-27).

Ο Διαισθητισμός (Intuitionism) αναφέρεται στη θεωρία, η οποία αναπτύχθηκε από τον Kant, ο οποίος υποστήριξε ότι όλοι οι άνθρωποι έχουν την ικανότητα να λογίζονται και επομένως να εκφράζουν έννοιες του καθήκοντος και του δικαιώματος (Fennell, 2006: 66). Διαισθητισμός σημαίνει να γνωρίζω κάτι μέσω της εμπειρίας, χωρίς καμία αναφορά στο λόγο ή στη δοκιμή. Η θεωρία του Διαισθητισμού αναφέρεται στην ιδέα κατά την οποία τα άτομα έχουν μια έμφυτη ικανότητα να διαισθάνονται, γεγονός το οποίο τους επιτρέπει να διακρίνουν πότε κάτι είναι ηθικό ή ανήθικο (Lovelock & Lovelock, 2013: 23).

Όπως αναφέρει η Θεοδωροπούλου (2018: 14), στην Καντιανή ηθική, η ηθικότητα ριζώνει στην ορθολογικότητα, έτσι ώστε να παραχθούν κανόνες, οι οποίοι δύναται να είναι απαραβίαστοι και ρυθμιστικοί. Μάλιστα ο Kant φαίνεται να απορρίπτει κάθε είδος συνεπειοκρατίας, πράγμα το οποίο διαφαίνεται από το ακόλουθο απόσπασμα στα 'Θεμέλια της Μεταφυσικής των Ηθών': «μία καλή επιθυμία είναι καλή όχι λόγω αυτού που προκαλεί ή δημιουργεί, ούτε λόγω της ικανότητάς της να επιτυγχάνει κάποιο προτεινόμενο στόχο. Είναι καλή απλούστατα μέσω της ίδιας της επιθυμίας της, δηλαδή είναι καλή *καθεαυτήν*» (Kant, 1981: 1, όπ. αναφ. στη Θεοδωροπούλου, 2018: 14). Έτσι, το κατά πόσο μια πράξη είναι ηθικά επιτρεπτή (έχει ηθική αξία), εξαρτάται από το κατά πόσο αυτή συμφωνεί ή διαφωνεί με αυτό που ο Kant αποκαλεί 'ηθικό- καθολικό - νόμο', δηλαδή την 'κατηγορική προσταγή'- 'Kategorischer Imperativ', τον καθαρό πρακτικό νόμο, που ισχύει εκ των προτέρων (a priori), ανεξάρτητα από τις συνθήκες, την εμπειρία, ισχύοντας όχι μόνο για όντα με τη δική μας φύση, αλλά για όλα τα λογικά όντα.

Οι Fennell & Malloy (2007: 103), με τη σειρά τους θεωρούν το Διαισθητισμό ως πηγή της Δεοντολογίας και επισημαίνουν ότι δεν συνιστά τη διαίσθηση ενός προαισθήματος, όπως για παράδειγμα την αγορά ενός λαχείου, όταν "αισθάνομαι" τυχερός/η. Αντιθέτως στηρίζεται πάνω στην ικανότητα της λογικής, στην οποία μόνο οι άνθρωποι έχουν μερίδιο. Υποδεικνύουν τον Immanuel Kant ως τον κύριο υποστηρικτή αυτής της ηθικής άποψης, ο οποίος υποστηρίζει ότι οι άνθρωποι ανεξάρτητα από την ατομικότητά τους, η οποία βασίζεται πάνω στο γένος, την εθνικότητα, την ηλικία κ.λπ., έχουν την ικανότητα να συλλογίζονται και να καταλήγουν σε παρόμοια ηθικά συμπεράσματα. Ο διαισθητικός του κανόνας αφορά στο γεγονός ότι η ηθική συμπεριφορά πρέπει να καθολικοποιηθεί. Ονόμασε δε αυτόν τον καθολικό κανόνα "κατηγορική προσταγή"- "the categorical imperative", περιγράφοντάς τον ως εξής: «να ενεργείς μόνο με αυτό το αξίωμα, το οποίο είναι δυνατόν να γίνει την ίδια στιγμή καθολικός νόμος». Έτσι βάσει αυτού του κανόνα, για να είναι μια απόφαση ηθικά αξία, θα πρέπει να είναι κατάλληλη για όλους, και όχι μόνο για το άτομο που την εφαρμόζει στην συγκεκριμένη περίπτωση.

Για παράδειγμα, η τήρηση μιας υπόσχεσης θα μπορούσε να γίνει κατανοητή ως καθολικά επιθυμητός νόμος, καθώς πρέπει όλοι να κρατάμε τις υποσχέσεις μας, περιμένοντας ταυτόχρονα και από τους άλλους να κάνουν το ίδιο. Αν δεν το κάναμε, τότε δεν θα μπορούσαμε να είμαστε σίγουροι ότι η λεγόμενη υπόσχεση θα μπορούσε να κρατηθεί. Το αποτέλεσμα αυτού, θα μπορούσε να οδηγήσει στην αδυναμία του να πραγματοποιήσουμε οποιασδήποτε μορφής επίσημη ή ανεπίσημη συμφωνία ή συμβόλαιο μεταξύ των ατόμων, των οργανισμών και των εθνών. Στη θεωρία του διαισθητισμού κάτι τέτοιο φαίνεται λογικό. Ωστόσο όταν η πραγματική ζωή μπαίνει στο προσκήνιο, τότε αυτό το ιδανικό σπάει, πράγμα το οποίο σημαίνει ότι πολλές φορές όταν καλούμαστε να πάρουμε μια απόφαση, ίσως χρειαστεί να αθετήσουμε την υπόσχεσή μας, για διάφορους ηθικούς λόγους που προκύπτουν στο μεταξύ (ο.π. 104). Για την αντιμετώπιση μιας τέτοιας κατάστασης, ο Ross (1975: 104 όπ. αναφ. στους Fennell & Malloy 2007: 104), υπερασπίστηκε μια πιο ευκίνητη δεοντολογική άποψη, σύμφωνα με την

οποία «Όπως σχεδόν όλοι οι ηθικολόγοι, εκτός του Καντ συμφωνούν και όπως όλοι οι απλοί άνθρωποι σκέφτονται, καμιά φορά είναι σωστό να λέμε ένα ψέμα ή να σπάμε μια υπόσχεση, καθώς πρέπει να υπάρχει μια διαφορά μεταξύ των “τοις μετρητοίς” καθηκόντων και του πραγματικού ή απόλυτου».

Επιπρόσθετα, ένας δεύτερος καθολικός νόμος εμφανίστηκε στα πλαίσια του Διαισθητισμού, ο οποίος ονομάστηκε “το πρακτικό καθήκον”-“the practical imperative”, σύμφωνα με το οποίο δεν θα πρέπει να μεταχειριζόμαστε τους ανθρώπους απλά ως μέσα για έναν σκοπό-“τέλος”, αλλά να τους αντιλαμβανόμαστε ως σκοπούς-“τέλη” από μόνους τους. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν μπορεί να “χρησιμοποιηθεί” κάποιο άτομο για τις δεξιότητες ή τα χαρακτηριστικά του, αλλά αυτό που εννοείται εδώ είναι ότι ενώ χρησιμοποιούμε τους άλλους, πρέπει επίσης την ίδια στιγμή να τους σεβόμαστε και να τους αποδεχόμαστε ως άτομα με αξιοπρέπεια (Fennell & Malloy (2007: 104-105). Σύμφωνα λοιπόν με τον Kant (1981: 36, όπ. αναφ. στη Θεοδωροπούλου, 2018: 15), «πράττε έτσι ώστε να χρησιμοποιείς την ανθρωπότητα τόσο στο πρόσωπο σου όσο και στο πρόσωπο κάθε άλλου ανθρώπου, πάντα ταυτόχρονα ως σκοπό και ποτέ ως μέσο».

Ακόμη και αν αυτός ο ηθικός νόμος μπορεί να οδηγήσει σε αντίθετα από το επιθυμητό αποτέλεσμα, είναι καθήκον και υποχρέωσή μας ο σεβασμός αυτής της προσταγής. Σε αντίθεση μάλιστα με τον Αριστοτέλη, ο Kant θεωρεί πως εάν ένα άτομο δρα από καθήκον, τότε μόνο «για πρώτη φορά η συμπεριφορά του έχει πραγματική ηθική αξία» (Kant, 1981: 12, όπ. αναφ. στη Θεοδωροπούλου, 2018: 15) και όχι όταν πράττει απλώς επειδή επιθυμεί, ή με βάση την κλίση να αναζητά το καλό στοχεύοντας σ’ ένα ‘τέλος’. Κριτική στη συγκεκριμένη θεωρία ασκήθηκε τόσο από τον Jeremy Bentham όσο και από τον John Stuart Mill, κυρίως σχετικά με τη διαπίστωση ότι οι λεγόμενες αντικειμενικές ή καθολικές αρχές δεν είναι τίποτα άλλο παρά προϊόν υποκειμενικών κρίσεων (Θεοδωροπούλου, 2018: 15).

Παρόμοια, όπως επισημαίνουν οι Lovelock & Lovelock (2013: 23), το πρόβλημα με αυτήν την θεωρία έγκειται στο γεγονός ότι οι άνθρωποι δεν μοιράζονται πάντα την ίδια διαίσθηση ή διορατικότητα για το τι συνιστά ηθικό ή ανήθικο, πράγμα που σημαίνει ότι έχουν διαφορετικές διαισθήσεις και συχνά διαφωνούν. Επιπλέον, ακόμη και αν υπάρχει ομοφωνία, αυτό δε σημαίνει πάντα ότι η διαίσθηση είναι σωστή, καθώς συναισθήματα και ευαισθησίες είναι κεντρικής σημασίας στον Διαισθητισμό και συνεπώς στην ηθική δράση.

Τέλος, η Καντιανή θεωρία για την ηθική επηρέασε τόσο τη φιλοσοφία, όσο και την εφαρμοσμένη ηθική στη διαμόρφωση τρόπων συμπεριφοράς, ως μια μορφή δεοντολογικής και κατ’ ουσίαν κανονιστικής ηθικής, μιας ηθικής δηλαδή θεωρίας, η οποία ορίζει το ορθό ανεξάρτητα απ’ το καλό και από κάθε τελεολογία (Θεοδωροπούλου, 2018: 14). Αυτή η ηθική προσέγγιση, αν και πολύ ευγενής, είναι αναμφίβολα δύσκολο να εφαρμοστεί σε ένα επιχειρησιακό περιβάλλον, ειδικά το αν “κάνοντας καλό” παρεμποδίζει την κερδοφορία της επιχείρησης. Η συγκεκριμένη κατάσταση καθίσταται ιδιαίτερα αληθής στην τουριστική βιομηχανία, όπου πολλές μικρές επιχειρήσεις θα

επιθυμούσαν να εφαρμόσουν ηθικούς κώδικες και συμπεριφορές που δημιουργούν μια φιλοσοφία του “κάνοντας καλό”, παρόλα αυτά στην πραγματικότητα αυτό το ηθικό κίνητρο ή πρόθεση να είναι δύσκολο να εφαρμοστεί (McDonald, 2016: 46).

1.1.3. Κοινωνικό Συμβόλαιο (Social Contract)

Η θεωρία του Κοινωνικού Συμβολαίου, σχεδόν τόσο παλιά όσο και η ίδια η φιλοσοφία, βασίζεται στην άποψη ότι οι ηθικές και/ή οι πολιτικές υποχρεώσεις των ατόμων εξαρτώνται από μια σύμβαση/συμβόλαιο ή συμφωνία μεταξύ τους, προκειμένου να σχηματίσουν την κοινωνία στην οποία ζουν. Ο Σωκράτης χρησιμοποιεί κάτι ως επιχείρημα κοινωνικού συμβολαίου για να εξηγήσει στον Κρίτωνα, τον λόγο για τον οποίο θα πρέπει να παραμείνει στη φυλακή και να αποδεχθεί τη θανατική ποινή. Ακόμη, η θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου είναι ορθά συνδεδεμένη με τη σύγχρονη ηθική και πολιτική θεωρία, μέσω του Thomas Hobbes. Μετά τον Hobbes, ο John Locke και ο Jean-Jacques Rousseau είναι οι πιο γνωστοί υποστηρικτές αυτής της θεωρίας, η οποία υπήρξε μια από τις κυρίαρχες ηθικές και πολιτικές θεωρίες με τεράστια επιρροή, καθ' όλη τη διάρκεια της ιστορίας της σύγχρονης Δύσης. Τον 20^ο αιώνα η ηθική και πολιτική θεωρία ανέκτησε τη φιλοσοφική δυναμική της ως αποτέλεσμα της Καντιανής εκδοχής, της θεωρίας του κοινωνικού συμβολαίου του John Rawls, ακολουθούμενη ταυτόχρονα από νέες αναλύσεις του θέματος από τον David Gauthier και άλλους φιλοσόφους (Fried, 2018).

Σύμφωνα με τον Παυλίδη (2000), η αναζήτηση της αφετηρίας και των θεμελίων της κοινωνικής ζωής σε πανανθρώπινες συμβάσεις εντοπίζεται στο έργο κορυφαίων φιλοσόφων του 17ου και 18ου αιώνα (Hobbes, Locke, Rousseau κ.ά.), εντούτοις μόνο στους νεότερους χρόνους η ιδέα του Κοινωνικού Συμβολαίου καθίσταται ιδεώδες προγραμματικής σημασίας σε μεγάλα ιστορικά γεγονότα και κοινωνικές αλλαγές. Χαρακτηριστικό στοιχείο των περί Κοινωνικού Συμβολαίου θεωριών είναι η αντίληψη για το συμβασιακό χαρακτήρα του κοινωνικού γίνεσθαι, με την έννοια ότι οι άνθρωποι ως ανεξάρτητες και αυτόβουλες μονάδες ιδρύουν την κοινωνία ή το κράτος, συνάπτοντας συμφωνία αρχών - νόμων, στη βάση της οποίας αναπτύσσουν τις σχέσεις τους. Η έννοια δε του Κοινωνικού Συμβολαίου αναπτύσσεται στην Αγγλία μέσα από δύο κατά πολύ αντίθετες θεωρίες. Η μεν πρώτη παρουσιάζει έντονα στοιχεία αυταρχικής νοοτροπίας και εμφανίζεται στο έργο του Hobbes, η δε δεύτερη διακρίνεται από ένα πνεύμα φιλελευθερισμού και προβάλλεται στο έργο του Locke.

Ειδικότερα, ο Thomas Hobbes, όπως αναφέρουν οι Swindal & Spurgin (2004: 33), υποστηρίζει ότι μια ασφαλής ζωή για όλους μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσω του κοινωνικού συμβολαίου. Για τον Hobbes, το κοινωνικό συμβόλαιο αποτελεί μια συμφωνία (ρητή δέσμευση), όπου κάθε άτομο συμφωνεί να ακολουθήσει τη βούληση ενός ανώτατου άρχοντα με απόλυτη εξουσία. Ένας τέτοιος ηγέτης είναι απαραίτητος, προκειμένου να ελέγχει τα εγωιστικά (self-interested) κίνητρα των ανθρώπων. Χωρίς έναν τέτοιο ηγέτη, κάθε άτομο θα συνεχίσει να ενεργεί με έναν εγωκεντρικό τρόπο, έχοντας ως αποτέλεσμα μια συνέχεια της ανασφαλούς κατάστασης της φύσης. Η απόλυτη κυριαρχία

γίνεται μια κοινή δύναμη/εξουσία πάνω στους ανθρώπους, παρέχοντας μόνο την απειλή που αυτοί χρειάζονται, ώστε να παρακινηθούν να ζήσουν με συγκεκριμένους κανόνες που επιτρέπουν τη συνεργασία. Η απειλή λοιπόν του 'ξίφους' του ανώτατου άρχοντα απευθύνεται στην ιδιοτέλειά τους. Ωστόσο, καθώς τα άτομα επιθυμούν να ζουν μακριά και καλά, είναι προς το συμφέρον τους να αποφεύγουν την τιμωρία του κυρίαρχου, ακολουθώντας τους κανόνες. Με αυτόν τον τρόπο, τα άτομα μιας κοινωνίας δύνανται να συνεργαστούν με τρόπους που παράγουν περισσότερους πόρους και μια ασφαλέστερη ζωή για όλους. Εν ολίγοις, μόνο με έναν απόλυτο ανώτατο άρχοντα, οι άνθρωποι μπορούν να ζήσουν μαζί ειρηνικά σε αυτόν τον κόσμο.

Η θεωρία του Hobbes άλλαξε την πορεία της ηθικής. Η ηθική αντιστοιχεί σε αυτό που λέει ο κυρίαρχος. Ο ανώτατος άρχοντας αποκτά το δικαίωμά του να κυβερνά και να διαμορφώνει νόμους, μέσω ωστόσο της συγκατάθεσης του κυβερνώντος λαού. Όταν ο λαός δώσει τη συγκατάθεσή του, συμφωνεί να κάνει ό,τι επιθυμεί ο κυρίαρχος. Μέχρι εκείνη την ώρα, δεν υπάρχει ηθική εξουσία πάνω στους ανθρώπους. Μόλις όμως πραγματοποιηθεί το κοινωνικό συμβόλαιο, ο ανώτατος άρχοντας έχει αποκλειστική ηθική εξουσία. Υπακούοντας αυτόν είναι ορθό/δίκαιο, ενώ η μη υπακοή σε αυτόν είναι άδικη/αδικαιολόγητη. Με αυτόν τον τρόπο ο Hobbes δεν εστιάζει στο Θεό για την πηγή (προέλευση) της ηθικής. Αντιθέτως, εστιάζει σε μια επίγεια εξουσία του ανώτατου άρχοντα, του οποίου οι νόμοι μας επιτρέπουν να συνεργαστούμε με τρόπους που βοηθούν να ανταποκριθούμε στις ανάγκες μας. Επίσης, ο Hobbes αλλάζει τα κίνητρα που μας ωθούν, ώστε να ενεργούμε ηθικά. Έτσι ενώ στον Μεσαίωνα οι άνθρωποι ενεργούσαν ηθικά, έχοντας ως κίνητρο να κερδίσουν τη μετά θάνατον ζωή, για τον Hobbes, το κίνητρο για την ηθική δράση συνίσταται στην αποφυγή της τιμωρίας του ανώτατου άρχοντα. Η εξουσία δε αυτού, περιλαμβάνει τη δύναμη να τιμωρεί με κάθε τρόπο που αυτός κρίνει κατάλληλο. Στη συγκεκριμένη δηλαδή περίπτωση η ηθική εστιάζει στην τήρηση της βούλησης του ανώτατου άρχοντα, ενώ το κίνητρο για να πραγματοποιηθεί κάτι τέτοιο, είναι η αποφυγή του 'ξίφους' του κυρίαρχου (ο.π.: 34).

Ο Locke με τη σειρά του θεωρεί ότι η 'Φυσική Κατάσταση'-'The State of Nature', η φυσική κατάσταση της ανθρωπότητας, είναι μία κατάσταση τέλειαις και πλήρους ελευθερίας, κατά τη διάρκεια της ζωής του ατόμου, χωρίς την παρέμβαση άλλων. Κάτι τέτοιο δε σημαίνει ωστόσο, ότι αποτελεί μία κατάσταση υπερβολικής ελευθερίας: ένα άτομο δεν είναι ελεύθερο να κάνει ο,τιδήποτε το ευχαριστεί ή ο,τιδήποτε κρίνει ότι είναι προς το συμφέρον του. Μολονότι στη φυσική κατάσταση δεν υπάρχει πολιτική εξουσία ή κυβέρνηση, έτσι ώστε οι άνθρωποι να τιμωρούνται για παραβάσεις τους εναντίον των νόμων, εντούτοις δε συνιστά μια κατάσταση χωρίς ηθική, είναι δηλαδή προ-πολιτική (pre-political) και όχι προ-ηθική (pre-moral). Σε μια τέτοια κατάσταση, τα άτομα είναι υποθετικά ίσα μεταξύ τους και, επομένως, εξίσου ικανά να ανακαλύψουν και να δεσμευτούν από το 'Νόμο της φύσης'-'The Law of Nature', ο οποίος θεωρείται από το Locke ως η βάση της κάθε ηθικής και δίνεται στους ανθρώπους από το Θεό, προστάζοντας να μη βλάπτουμε τους άλλους σε ό,τι έχει να κάνει με τη ζωή, την υγεία, την ελευθερία ή την περιουσία τους. Επειδή όλοι ανήκουμε στο Θεό και

επειδή δεν μπορούμε να αφαιρέσουμε αυτό το οποίο είναι δικαίως δικό του, απαγορεύεται να βλάπτουμε ο ένας τον άλλο. Έτσι, η φυσική κατάσταση συνιστά μία κατάσταση στην οποία τα άτομα είναι ελεύθερα να επιδιώκουν τα συμφέροντα και τα σχέδιά τους, απαλλαγμένα από κάθε παρέμβαση και εξαιτίας του Νόμου της φύσης και των περιορισμών που επιβάλλει στους ανθρώπους είναι σχετικά ειρηνική (Fried, 2018).

Ωστόσο η φυσική κατάσταση δύναται να μετατραπεί σε μία ‘Κατάσταση Πολέμου’-‘State of War’, ιδίως σε ότι αφορά τις περιουσιακές διαφορές. Ενώ λοιπόν η φυσική κατάσταση είναι μία κατάσταση ελευθερίας, κατά την οποία τα άτομα αναγνωρίζουν το Νόμο της φύσης και επομένως δεν βλάπτουν ο ένας τον άλλον, η κατάσταση πολέμου ξεκινά μεταξύ δύο ή περισσότερων ανθρώπων, όταν ο ένας δηλώνει πόλεμο στον άλλον, κλέβοντας από αυτόν ή προσπαθώντας να κάνει αυτόν σκλάβο του. Επειδή όμως στη φυσική κατάσταση δεν υπάρχει πολιτική δύναμη, στην οποία να μπορούν να προσφύγουν οι άνθρωποι, και επειδή ο Νόμος της φύσης τους επιτρέπει να υπερασπιστούν τη ζωή τους, θα μπορούσαν να σκοτώσουν εκείνους οι οποίοι ασκούν βία πάνω τους. Δεδομένου ότι η φυσική κατάσταση στερείται πολιτικής εξουσίας, όταν ξεκινήσει ο πόλεμος είναι δυνατό να συνεχιστεί. Αυτός είναι και ο σημαντικότερος λόγος, για τον οποίο οι άνθρωποι καλούνται να εγκαταλείψουν τη φυσική κατάσταση, συμβάλλοντας μαζί στο σχηματισμό μιας πολιτικής κυβέρνησης (ο.π.).

Επιπλέον, στις σύγχρονες θεωρίες κοινωνικού συμβολαίου, διαφαίνεται ότι σκοπός μιας θεωρίας του κοινωνικού συμβολαίου είναι να δείξει στα μέλη μιας κοινωνίας, ότι έχουν λόγο στην έγκριση και στη συμμόρφωση με τους θεμελιώδεις κοινωνικούς κανόνες, νόμους, θεσμούς και/ή τις αρχές της κοινωνίας στην οποία ζουν (D'Agostino, Gaus & Thrasher, 2017). Με απλά λόγια, ασχολείται με τη δημόσια αιτιολόγηση, δηλαδή «να καθορίσει εάν ή όχι ένα δεδομένο καθεστώς (σύστημα) είναι νόμιμο και επομένως αξιόλογο για νομιμοφροσύνη» (D'Agostino, 1996: 23 όπ. αναφ. στους D'Agostino, Gaus & Thrasher, 2017). Επίσης, ο απώτερος στόχος των εστιασμένων στο κράτος (state-focused) θεωριών κοινωνικού συμβολαίου, είναι να δείξουν ότι κάποιο πολιτικό σύστημα μπορεί να αντιμετωπίσει την πρόκληση που έθεσε ο Alexander Hamilton στο Federalist αριθ.1, για το εάν «οι άνθρωποι είναι πραγματικά ικανοί ή όχι, να καθιερώσουν μια καλή διακυβέρνηση, μέσα από τον στοχασμό και την επιλογή, ή να είναι πάντα προοριζόμενοι να εξαρτώνται από τα πολιτικά τους συστήματα (συντάγματα), μέσω ατυχήματος ή πίεσης» (Hamilton, 1788). Περαιτέρω, ο David Gauthier (1986: 1), υποστηρίζει ότι κάθε σύστημα ηθικών περιορισμών πρέπει να δικαιολογείται σε εκείνους στους οποίους προορίζεται να εφαρμοστεί, ερωτώμενος χαρακτηριστικά: «ποια θεωρία της ηθικής μπορεί ποτέ να εξυπηρετήσει οποιονδήποτε χρήσιμο σκοπό, εκτός και εάν μπορεί να αποδείξει ότι όλα τα καθήκοντα που συνιστά είναι πραγματικά εγκεκριμένα στη λογική του κάθε ατόμου;».

Ο τελικός στόχος, λοιπόν, των σύγχρονων θεωριών του κοινωνικού συμβολαίου, έγκειται στο να δείξουν, με την πιο ευρεία έννοια, ότι οι κοινωνικοί (ηθικοί, πολιτικοί, νομικοί κ.λπ.) κανόνες μπορούν να δικαιολογηθούν λογικά. Αυτό ωστόσο δεν συνιστά στοιχείο διάκρισης του κοινωνικού

συμβολαίου από άλλες προσεγγίσεις στην ηθική πολιτική φιλοσοφία, το σύνολο των οποίων, επιχειρεί να παρουσιάσει ότι οι ηθικοί και πολιτικοί κανόνες είναι λογικά/ορθολογιστικά δικαιολογήσιμοι κατά μια έννοια. Ο πραγματικός διακριτικός χαρακτήρας της προσέγγισης του κοινωνικού συμβολαίου, αφορά στο ότι η δικαιολόγηση δε βασίζεται σε κάποιον εξωγενή λόγο ή αιτία, αλλά στο γεγονός ότι η αιτιολόγηση γεννάται από την ορθολογιστική συμφωνία (ή την έλλειψη απόρριψης στην εκδοχή του T.M. Scalon) και όχι από τους λόγους που παράγουν τη συμφωνία. Δηλαδή, το γεγονός ότι όλοι σε μία κοινωνία, δεδομένης της ατομικής τους συλλογιστικής, θα συμφωνούσαν με έναν συγκεκριμένο κανόνα ή αρχή, αποτελεί την κρίσιμη δικαιολόγηση για το συγκεκριμένο κανόνα ή αρχή, παρά το ότι ορισμένοι ορθοί ή εύλογοι λόγοι, που επαρκώς λογικά άτομα θα εκτιμούσαν θα οδηγούσαν σε συμφωνία (D'Agostino, Gaus & Thrasher, 2017).

Γενικά η έννοια του «κοινωνικού συμβολαίου» αναφέρεται σε ένα σύνολο απόψεων, που θεωρούν ως απαρχή, συνεκτικό δεσμό και γενικότερα λειτουργική βάση της κοινωνίας και του κράτους τη σύναψη και την τήρηση συμφωνίας μεταξύ των ανθρώπων, για την ισότιμη ανάληψη ή επιμερισμό κοινωνικών υποχρεώσεων και δικαιωμάτων, για την καθιέρωση ρυθμιστικών κανόνων της ανθρώπινης συμβίωσης και συνεργασίας (Παυλίδης, 2000).

Στον τομέα του τουρισμού τα ανθρώπινα δικαιώματα εκφράστηκαν αρχικά μέσω της υιοθέτησης του Νομοσχέδιου για τα δικαιώματα του τουρισμού (Tourism Bill of Rights) και του Τουριστικού Κώδικα (Tourist Code), στο Παγκόσμιο Οργανισμό Τουρισμού (World Tourism Organization-UNWTO) στη συνάντηση, που πραγματοποιήθηκε στη Σόφια το 1985. Η εστίαση αυτή τη φορά αφορούσε στα ανθρώπινα δικαιώματα για τη ξεκούραση, τον ελεύθερο χρόνο και το ταξίδι. Η ιδέα του ατόμων που έχουν το δικαίωμα να ταξιδεύουν και η ελευθερία της κίνησης, και τα δύο εντός και εκτός από τη δική τους κοινωνία, έχει μεγάλη ιστορία, ωστόσο τα τελευταία χρόνια τα δικαιώματα των κοινοτήτων υποδοχής λαμβάνονται υπόψη. Κεντρικής σημασίας στις ηθικές συζητήσεις γύρω από την ηθική της τουριστικής ανάπτυξης, αποτελεί η επίπτωση που έχει το δικαίωμα για ανάπαυση, ελεύθερο χρόνο και ταξίδι στις κοινότητες υποδοχής (Lovelock & Lovelock, 2013: 27).

Επιπλέον στο πλαίσιο της τουριστικής ανάπτυξης και στις συζητήσεις για τα δικαιώματα, καθίσταται αναγκαίο να επικεντρωθούμε όχι μόνο στην ηθική συμπεριφορά του τουρισμού ως άτομα, αλλά και στη βιομηχανία και το ρόλο που αυτή παίζει, ιδιαίτερα σε επίπεδο πολυεθνικών εταιρειών. Για την ακρίβεια, η τουριστική βιομηχανία έχει δώσει προτεραιότητα στα δικαιώματα των πελατών, δηλαδή των τουριστών, έναντι εκείνων των κοινοτήτων προορισμού. Έτσι ενώ πολλοί δίνουν έμφαση στο ρόλο που μπορεί να παίζει ο τουρισμός στην ελάφρυνση της φτώχειας και στη διευθέτηση της κοινωνικής ανισότητας, είναι σημαντική η ερώτηση για το εάν η ανάπτυξη μέσω του τουρισμού, λαμβάνει υπόψη τις τοπικές ανάγκες των κοινοτήτων προορισμού (ο.π.: 29).

Τέλος, στον τομέα του τουρισμού, η κοινωνική ηθική σύμβαση γίνεται αντιληπτή από τους Fennell & Malloy (2007: 103), ως πηγή δεοντολογικής συμπεριφοράς. Αυτή η κοσμική άποψη θεωρεί την ηθική συμπεριφορά ως αυτήν, η οποία τηρεί τους κανόνες, τις αρχές και τα πρότυπα, που εμείς ως

κοινωνία των πολιτών συμφωνούμε να υποστηρίξουμε. Από αυτή την άποψη και υπό μια στενή έννοια, οι κώδικες ηθικής στους οργανισμούς και στις επαγγελματικές ενώσεις, συνιστούν κανόνες και αρχές που έχουν σχεδιαστεί από τα ενδιαφερόμενα μέρη για την καθοδήγηση και την παρακολούθηση της ηθικής συμπεριφοράς, αποτελώντας κατά κάποιο τρόπο τα δεοντολογικά εργαλεία των οργανισμών.

1.2. Τελεολογία - Συνεπειοκρατικές θεωρίες (Teleology-consequentialist theories)

Η Τελεολογία (Teleology) συνιστά μια ηθική προσέγγιση, η οποία υποδηλώνει ότι μια πράξη είναι σωστή ή λανθασμένη, ανάλογα με τις συνέπειες της εκτέλεσής της. Ως Τελεολογία βασίζεται στο “σκοπό”-“ends” και επικεντρώνεται στην επίτευξη του βέλτιστου αποτελέσματος μιας κατάστασης (Fennell, 2000).

Υπάρχουν δύο κυρίαρχες προσεγγίσεις για την αναζήτηση του ηθικού σκοπού. Η πρώτη έχει τις ρίζες της στην Αριστοτελική φιλοσοφία, κατά την οποία ο σκοπός που οφείλουμε να αναζητήσουμε είναι η έννοια της “ευδαιμονίας” (“eudaimonia”). Η πιο ακριβής μετάφραση αυτού του όρου είναι ‘να ανθίσουμε’, σε αντίθεση με την αναζήτηση της απλής ευτυχίας. Η δεύτερη προσέγγιση της αναζήτησης του ηθικού σκοπού, βασίζεται πάνω στην επιδίωξη της ευτυχίας με έναν τρόπο που είναι ουσιαστικά διαφορετικός από την άποψη του Αριστοτέλη. Αυτή η θεωρία υποδιαιρείται σε δύο πτυχές, εκ των οποίων η πρώτη αναζητά την ατομική ευχαρίστηση και αναφέρεται στον “Ηδονισμό” (“Hedonism”), ενώ η δεύτερη αναζητά την ευχαρίστηση των ομάδων και αναφέρεται στον “Ωφελιμισμό” (“Utilitarianism”, Tribe, 2009: 216-217).

Σύμφωνα με την McDonald (2016: 43), η τελεολογική συμπεριφορά “κρίνεται” μόνο με βάση τα τελικά αποτελέσματα μιας πράξης. Για πιο λόγο η πράξη έλαβε χώρα και η πρόθεσή της είναι άνευ σημασίας. Στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης θεωρείται σημαντικό το αποτέλεσμα που είναι το καλύτερο για όλους ή τουλάχιστον για τον μεγαλύτερο αριθμό. Οι πράξεις αξιολογούνται ηθικά από τις συνέπειές τους, καθώς «οι σωστές πράξεις θεωρούνται σωστές επειδή τείνουν να έχουν καλές συνέπειες, ενώ οι λανθασμένες πράξεις είναι λάθος, επειδή τείνουν να έχουν κακά αποτελέσματα». Συνεπώς, η πραγματική πράξη θεωρείται σωστή ή λανθασμένη, καλή ή κακή, ανάλογα με το αποτέλεσμα. Έτσι αυτό που γεννά καλό ή είναι ηθικά καλό και επιτυγχάνει το καλύτερο αποτέλεσμα για όλους είναι και το σωστό. Μάλιστα, εάν η πράξη είναι η καλύτερη για όλους, τότε μπορεί να γίνει δεκτή, παρά το γεγονός του τι δηλώνουν οι κανόνες.

Παρόμοια οι τελεολογικές θεωρίες ασχολούνται με το να προσδιορίσουν και να καθιερώσουν τη σημασία του καλού ανεξάρτητα από την καθιέρωση των δικαιωμάτων και εκεί όπου το σωστό είναι μετέπειτα προσδιορισμένο ως αυτό που μεγιστοποιεί το καλό. Μια ενέργεια είναι η σωστή πράξη, όταν παράγει ένα αποτέλεσμα, το οποίο μπορεί να συνεισφέρει σε μεγαλύτερη ισορροπία του καλού έναντι του κακού. Γενικά, οι τελεολογικές θεωρίες είναι “βασισμένες στο σκοπό” (“end-based”) με την εστίαση να εντοπίζεται στο βέλτιστο αποτέλεσμα (Lovelock & Lovelock, 2013: 23).

Εντούτοις όπως επισημαίνει η Θεοδωροπούλου (2018: 16), η διαφοροποίηση ανάμεσα στις συνεπειοκρατικές θεωρίες έγκειται ακριβώς στη δυσκολία προσδιορισμού του πως θα μπορούσαν να παραχθούν καλές συνέπειες, ακόμα και αν αυτό θα σήμαινε την επικέντρωση στην διαμόρφωση της ικανότητας των υποκειμένων να παράγουν τέτοιες συνέπειες ή αλλιώς, οι συγκεκριμένες θεωρίες επικεντρώνονται στο να κατανοήσουν ποιες συνέπειες μπορούν να κριθούν ότι είναι καλές, ώστε τελικά να κριθούν ως ηθικά ωφέλιμες ή ηθικές. Αυτή λοιπόν η προσπάθεια οδηγεί συχνά σε μία αντιπαράθεση (και αντίστοιχα σε μία δύσκολη επιλογή) ανάμεσα στα αγαθά τα οποία θα πρέπει να επιδιώκουμε (όπως τα υλικά αγαθά ή η ελευθερία ή οι απολαύσεις) και τα οποία με αυτόν τον τρόπο θα αντιστοιχούν σε καλές συνέπειες των πράξεών μας. Επομένως θα μπορούσε να ειπωθεί ότι η συνεπειοκρατία βρίσκει το όριό της στη δυσκολία του προσδιορισμού του υπέρτερου καλού ανάμεσα σε μία πληθώρα προσδοκώμενων και επιδιωκόμενων αγαθών.

Επίσης, όπως αναφέρει ο Fennell (2000), επειδή η Τελεολογία βασίζεται στο σκοπό, επιτρέπει στα άτομα να ακολουθήσουν μια πορεία προς το μέλλον, με τη δυνατότητα της απελευθέρωσής τους από παραδόσεις και δογματικές απόψεις του παρελθόντος. Αυτή η θεώρηση μάλιστα θεωρείται σημαντική, καθώς επιτρέπει στον υπεύθυνο λήψης αποφάσεων να προσαρμοστεί στις νέες και μεταβαλλόμενες κοινωνικές τάσεις και συνθήκες. Τέλος, σύμφωνα με τους Lovelock & Lovelock (2013: 23), υπάρχουν τέσσερις κυρίαρχες τελεολογικές θεωρίες, οι οποίες είναι ο Ωφελιμισμός (Utilitarianism), ο Ηδονισμός (Hedonism), ο Εγωισμός (Egoism) και η Ηθική της Αρετής (Virtue Ethics).

1.2.1. Ωφελιμισμός-Utilitarianism

Ο Ωφελιμισμός συνιστά μια ηθική θεωρία, κατά την οποία η ορθή πράξη καθορίζεται υπολογιστικά από τις συνέπειές της και από το καλό (ως ωφέλεια) που αυτή παράγει. Στο πλαίσιο της συγκεκριμένης θεωρίας, το άτομο οφείλει να πράττει, αυτό το οποίο έχει τις καλύτερες συνέπειες (με βάση την αρχή της μεγαλύτερης συλλογικής ευτυχίας). Αν μάλιστα μια πράξη δεν είναι ωφέλιμη, τότε θα πρέπει να αποδοκιμάζεται (Scarfe, 1996: 27-33 όπ. αναφ. στη Θεοδωροπούλου, 2018: 17). Έτσι, αν ένα άτομο αξιολογεί μια πράξη ή προσπαθεί να αποφασίσει τι θα πράξει, τότε θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη, αυτό το οποίο θα μπορούσε να συμβεί ως συνέπεια της πράξης, συγκρίνοντας κατόπιν την υπό μελέτη πράξη με άλλες διαθέσιμες εναλλακτικές επιλογές και τις συνέπειες αυτών. Ωστόσο, στις περισσότερες περιπτώσεις καθίσταται εξαιρετικά δύσκολο να αποφανθεί κανείς, εάν οι συνέπειες μιας πράξης είναι εξ' ολοκλήρου ωφέλιμες (Θεοδωροπούλου, 2018: 17). Γενικά, ο ωφελιμισμός είναι μια από τις πιο κοινά χρησιμοποιούμενες τελεολογικές θεωρίες και βασίζεται στην παρατήρηση ότι η αναζήτηση της ευχαρίστησης και η αποφυγή του πόνου είναι ένα καθολικά ανθρώπινο χαρακτηριστικό, ενώ ένα από τα κύρια αντικείμενά του είναι η αναζήτηση και η εύρεση της ευτυχίας στην πλειοψηφία (McDonald, 2016: 43).

Αναλυτικότερα, δύο είναι οι κύριοι εκφραστές του ωφελιμισμού. Ο Άγγλος φιλόσοφος Jeremy Bentham, με το έργο του ‘Introduction to the Principle of Morals and Legislation’ (1780), ο οποίος ήταν ο πρώτος που ανέπτυξε συστηματικά αυτή τη θεωρία και αυτός που την ονόμασε «ωφελιμισμός», καθώς και ο John Stuart Mill, με το έργο του ‘Utilitarianism’ (1861) (Θεοδωροπούλου, 2018: 17).

Σύμφωνα με τους Fennell & Malloy (2007: 102), η συγκεκριμένη ηθική σχολή σκέψης παρουσιάζει έναν αριθμό παραλλαγών. Συγκεκριμένα η πρώιμη διατριβή του Jeremy Bentham, δίνει έμφαση στην ποσότητα και όχι στην ποιότητα της ευχαρίστησης. Σε αυτό το πλαίσιο οι επιλογές πραγματοποιούνται με τον τρόπο του ηδονιστικού λογισμού, ο οποίος δεν είναι σε αντίθεση με τη σύγχρονη λογική διαδικασία λήψης αποφάσεων, στην οποία οι εναλλακτικές λύσεις ζυγίζονται έναντι ενός ιδιαίτερου κριτηρίου, όπως για παράδειγμα αυτό της απόλαυσης. Έτσι οι εναλλακτικές λύσεις που μεγιστοποιούν τον προβλεπόμενο στόχο, δηλαδή το μεγαλύτερο καλό για τον μεγαλύτερο αριθμό, θεωρούνται ως η “καλύτερη” επιλογή.

Ο Bentham υποστήριζε ότι η βάση του ωφελιμισμού είναι η αρχή της ωφελιμότητας: «με την αρχή της ωφελιμότητας εννοείται αυτή η αρχή που επιδοκιμάζει ή αποδοκιμάζει οποιαδήποτε πράξη, όποια κι αν είναι αυτή, σύμφωνα με την τάση που φαίνεται να έχει στο να αυξάνει ή να ελαττώνει την ευτυχία ενός ατόμου ή της ομάδας που μελετάμε [...] και εννοώ την οποιαδήποτε πράξη και επομένως όχι μόνο την κάθε πράξη ενός ατόμου, αλλά και οποιαδήποτε κυβερνητική πράξη» (Bentham, 1780: 8, όπ. αναφ. στη Θεοδωροπούλου, 2018: 18). Εκτός των άλλων, ο Bentham πίστευε ότι η ηθικά σωστή πράξη για οποιοδήποτε άτομο είναι αυτή η πράξη που προκαλεί, συνολικά τη μεγαλύτερη ‘ηδονή’. Όπως ο Επίκουρος, έτσι κι αυτός ήταν ηδονιστής όσον αφορά στις αξίες, εντούτοις, για τον Bentham, η σωστή πράξη προκαλεί τη μεγαλύτερη, συνολικά, ηδονή και όχι απλά τη μεγαλύτερη ηδονή για το άτομο που επιτελεί την πράξη. Έτσι λοιπόν για τον κλασσικό ωφελιμιστή το βασικό αγαθό είναι η ηδονή, η οποία και έχει εγγενή αξία, ενώ ο πόνος έχει εγγενή απαξία και θεωρείται ως το βασικότερο κακό (Θεοδωροπούλου, 2018:18).

Ταυτόχρονα ο J.S. Mill ακολούθησε την άποψη του Bentham, ωστόσο προχώρησε στη διάκριση μεταξύ των ποιοτήτων της ευχαρίστησης. Υποστήριξε λοιπόν ότι οι απολαύσεις δεν είναι όλες της ίδιας αξίας. Ο στόχος της μεγιστοποίησης της ευτυχίας παρέμεινε για τον Mill, εντούτοις οι απολαύσεις υψηλότερης τάξης, προτιμώνται έναντι των απολαύσεων χαμηλότερης τάξης. Η διάκριση δε μεταξύ των δύο απαιτεί τη σοφία εμπειρογνομόνων κριτών, που έχουν την εμπειρία και των δύο και φυσικά όταν αυτοί θα κληθούν να επιλέξουν, θα διαλέξουν την υψηλότερη από τη χαμηλότερη (π.χ. οικοτουρισμό έναντι σεξουαλικού τουρισμού). Επιπλέον, η κριτική της σιωπηρής άρνησης των δικαιωμάτων του ατόμου για χάρη αυτών της ομάδας οδήγησε τους σύγχρονους Ωφελιμιστές στην επινόηση μιας υβριδικής εκδοχής, η οποία ενσωματώνει τους κανόνες στους λογισμούς της ηθικής συμπεριφοράς. Ο “Κανονιστικός-Ωφελιμισμός”-“Rule-Utilitarianism”, προτείνει ότι μια πράξη είναι ηθική αν ακολουθεί τον κανόνα, που τελικά οδηγεί στην μεγαλύτερη καλοσύνη, παρά δίνοντας

έμφαση πάνω στην πράξη που μπορεί να οδηγήσει στο μεγαλύτερο καλό (Fennell & Malloy 2007: 102).

Μάλιστα όπως αναφέρει η (Θεοδωροπούλου, 2018: 18), παρόλο που ο Bentham ήταν ο πρώτος θιασώτης του ωφελισμού, η θεωρία του Stuart Mill ήταν εκείνη με τη σημαντικότερη ίσως επιρροή, καθώς η δική του εκδοχή αποτέλεσε και τη βάση για τις φιλελεύθερες κοινωνικές μεταρρυθμίσεις. Αναφέρει λοιπόν χαρακτηριστικά: «το δόγμα που αποδέχεται ως θεμέλιο την ‘ωφελιμότητα’ της ηθικής ή τη ‘μέγιστη αρχή της ευτυχίας’, θεωρεί ότι οι πράξεις είναι σωστές αν βρίσκονται σε αναλογία με την τάση τους να προάγουν την ευτυχία, και λανθασμένες αν τείνουν να δημιουργούν το αντίθετο αποτέλεσμα. Με την ευτυχία επιδιώκεται η ηδονή και η απουσία του πόνου· με τη δυστυχία, πόνος και έλλειψη της ηδονής» (Mill, 1998: 55, όπ. αναφ. στη Θεοδωροπούλου, 2018: 18-19). Επίσης, ενώ για τον Bentham η μεγαλύτερη αρχή της ευτυχίας δεν θα μπορούσε να αποδειχθεί, ο Mill έκανε μια προσπάθεια να αποδείξει το αντίθετο: «η μόνη απόδειξη που θα μπορούσε να δοθεί ότι ένα αντικείμενο είναι ορατό, είναι ότι οι άνθρωποι πράγματι το βλέπουν. Η μόνη απόδειξη ότι ένας ήχος είναι υπαρκτός, είναι ότι οι άνθρωποι πράγματι τον ακούν. Το ίδιο ισχύει και για τις άλλες πηγές της εμπειρίας μας. Κατά τον ίδιο τρόπο, έχω την εντύπωση ότι η μοναδική απόδειξη, που είναι δυνατή, πως κάτι είναι επιθυμητό είναι ότι πράγματι οι άνθρωποι το επιθυμούν. Αν ο σκοπός τον οποίον το ωφελμιστικό δόγμα προτείνει από τη μεριά του δεν αναγνωρίζονταν πράγματι, στη θεωρία και στην πράξη, ως τέτοιος, τίποτε δεν θα μπορούσε να πείσει ποτέ τον οποιονδήποτε ότι έτσι είχαν όντως τα πράγματα. Καμιά λογική εξήγηση δεν μπορεί να δοθεί για το γεγονός ότι η συνολική ευτυχία είναι επιθυμητή, πέρα από το γεγονός ότι κάθε άτομο, εφόσον το θεωρεί κατορθωτό, επιθυμεί πράγματι την προσωπική του ευτυχία. Αυτό ωστόσο, αν και είναι γεγονός, δεν μας επιτρέπει να έχουμε ολόκληρη την απόδειξη που η περίπτωση επιδέχεται, αλλά όλη την απόδειξη που είναι δυνατόν να απαιτείται, για το ότι η ευτυχία είναι ένα αγαθό: Ότι η ευτυχία του κάθε ατόμου είναι ένα αγαθό για το συγκεκριμένο άτομο, και ότι η συνολική ευτυχία, επομένως είναι ένα αγαθό για το σύνολο των ανθρώπων. Η ευτυχία κέρδισε τον τίτλο της ως ‘ένας’ από τους σκοπούς της ανθρώπινης συμπεριφοράς, και επομένως ως ένα από τα κριτήρια της ηθικότητας» (Mill, 1998: 81, όπ. αναφ. στη Θεοδωροπούλου, 2018: 19).

Παράλληλα, οι Lovelock & Lovelock (2013: 23) υποστηρίζουν ότι η επιδίωξη της χαράς και η αποφυγή του πόνου βρίσκεται στο επίκεντρο του Ωφελισμού, όπου όλες οι λήψεις αποφάσεων υποστηρίζονται από αυτήν την τάση και όπου η αναζήτηση για την προσωπική ευχαρίστηση είναι το θεμέλιο της ηθικής. Ακόμη αυτό που κάνει τους ανθρώπους χαρούμενους είναι καλό, ενώ αυτό που φέρνει πόνο είναι κακό. Προχωρώντας από το ατομικό επίπεδο στο κοινωνικό, οι πράξεις είναι καλές όταν αυξάνουν τη συνολική ευχαρίστηση μιας ομάδας και όταν μειώνουν τον πόνο που βιώνει μια κοινότητα.

Η McDonald (2016: 44-45), υποστηρίζει ότι αυτή η ωφελμιστική προσέγγιση της μεγιστοποίησης της χρησιμότητας καθίσταται εφαρμόσιμη στις κυβερνητικές πολιτικές και πρακτικές,

ενώ αποτελεί μια θεωρία που δύναται να δουλέψει καλά στην τουριστική βιομηχανία, γεγονός το οποίο οφείλεται στον αριθμό των τουριστικών δραστηριοτήτων, που περιλαμβάνουν πρακτικές, οι οποίες δημιουργούν ένα όφελος για το μεγαλύτερο μέρος των ανθρώπων. Ενισχύοντας την άποψή της, παραθέτει ένα παράδειγμα των Lovelock & Lovelock (2013: 24) για την κατασκευή ενός νέου διεθνούς αερολιμένα στο νησί Lantau, προκειμένου να αντιμετωπιστεί η αυξημένη ροή των επισκεπτών στο Χόνγκ Κόνγκ. Έτσι, παρόλο που τα τοπικά χωριά, κατά μήκος της ακτής καταστράφηκαν και πολλοί άνθρωποι έχασαν τα προς το ζην τους, η ανάγκη για το νέο αερολιμένα θεωρήθηκε ως το μεγαλύτερο καλό για την κοινωνία. Το επιχείρημα για το νέο αεροδρόμιο ήταν τόσο περιβαλλοντικό, όσο και οικονομικό, καθώς ο υπάρχων αερολιμένας του Mong Kok δεν μπορούσε πλέον να διαχειριστεί τη ρύπανση που προκλήθηκε από την υπάρχουσα διαμετακομιστική κυκλοφορία, ενώ οι οικονομικές ευκαιρίες που θα δημιουργούσε ο νέος αερολιμένας, δημιουργώντας πρόσβαση στο Χόνγκ Κόνγκ ήταν μεγαλύτερες από τις επιπτώσεις σε μια μικρή κοινότητα.

Στον Ωφελιμισμό, η αξιολόγηση μιας πράξης, είτε ως καλής, είτε ως κακής μετράται σε όρους της χρησιμότητάς της να προάγει ευχαρίστηση ή μεγαλύτερη χαρά στο μεγαλύτερο αριθμό ανθρώπων. Η έμφαση στην οικουμενική φύση της επιδίωξης της χαράς σημαίνει ότι αυτή η θεωρία μπορεί να εφαρμοστεί σε κάθε πολιτιστικό περιβάλλον, προσφέροντας ένα ενδεχόμενο εργαλείο για την εξέταση των ηθικών επιπτώσεων της τουριστικής πρακτικής. Περαιτέρω, ο Ωφελιμισμός προσφέρει μια ορθολογική βοήθεια για την εξακρίβωση αν μια πράξη είναι καλή, αυτό στο οποίο ορισμένοι αναφέρονται ως ένα “είδος ηθικής λογιστικής”-“Kind of moral accountancy”. Μάλιστα ο Ωφελιμισμός υιοθετεί μια αμερόληπτη στάση με σεβασμό στις αξίες και γι’ αυτόν τον λόγο μπορεί να χρησιμοποιηθεί σε οποιοδήποτε αριθμό ρυθμίσεων (Lovelock & Lovelock, 2013: 24).

Η παραπάνω ηθική θεωρία δεν απέφυγε τις επικρίσεις, ειδικά όσον αφορά στην προσπάθεια εφαρμογής της στον τουρισμό, καθώς κατηγορείται για την έλλειψη προσοχής έναντι των αρνητικών επιπτώσεων στους πληθυσμούς των μειονοτήτων. Άλλωστε η μειοψηφία ποτέ δεν κερδίζει στον Ωφελιμισμό (McDonald, 2016: 45).

1.2.2. Ηδονισμός (Hedonism)

Ο όρος ‘ηδονισμός’-‘hedonism’, από την ελληνική λέξη ‘ηδονή’ για απόλαυση, αναφέρεται σε αρκετές συγγενείς θεωρίες σχετικά με το τι είναι καλό για εμάς, πως θα έπρεπε να συμπεριφερόμαστε και τι μας ωθεί να συμπεριφερόμαστε με τον τρόπο που συμπεριφερόμαστε. Όλες οι ηδονιστικές θεωρίες αναγνωρίζουν την ευχαρίστηση και τον πόνο ως τα μόνα σημαντικά στοιχεία οποιουδήποτε φαινομένου είναι σχεδιασμένες να περιγράψουν, ενώ παράλληλα ο ισχυρισμός ότι η ευχαρίστηση και ο πόνος είναι τα μόνα πράγματα απόλυτης σημασίας, είναι αυτό που κάνει τον ηδονισμό ξεχωριστό και φιλοσοφικά ενδιαφέροντα. Οι φιλόσοφοι ηδονιστές τείνουν να εστιάζουν σε ηδονιστικές θεωρίες της αξίας, και ιδιαίτερα της ευημερίας (στην καλή ζωή για το άτομο που τη ζει). Ως μια θεωρία της αξίας, ο ηδονισμός δηλώνει ότι η απόλαυση είναι έμφυτα πολύτιμη και ότι ο πόνος είναι εγγενώς μη

πολύτιμος. Οι ηδονιστές συνήθως ορίζουν ευρέως την ευχαρίστηση και τον πόνο, έτσι ώστε να περιλαμβάνονται τόσο τα σωματικά όσο και τα ψυχικά φαινόμενα (Weijers, 2018).

Σε γενικές γραμμές, η ευχαρίστηση γίνεται κατανοητή ως να συμπεριλαμβάνει ή να συμπεριλαμβάνεται σε κάθε ευχάριστο συναίσθημα ή εμπειρία, όπως η ικανοποίηση, η χαρά, η έκσταση, ο ενθουσιασμός, η απόλαυση, η ευφορία, η ευχαρίστηση, η αγαλλίαση, η ευαρέσκεια, η ευγνωμοσύνη, η αρέσκεια, η αγάπη, η ανακούφιση, η πλήρωση, η χαιρεκακία, η γαλήνη κ.λπ. Ο πόνος ή η δυσαρέσκεια επίσης είναι ευρέως κατανοητά ως να συμπεριλαμβάνουν ή να συμπεριλαμβάνονται σε κάθε δυσάρεστη εμπειρία ή συναίσθημα όπως ο πόνος, η αναστάτωση, η αγωνία, το άγχος, η απελπισία, η ενόχληση, η νευρική κατάσταση, η περιφρόνηση, η πλήξη, η απογοήτευση, η μελαγχολία, η κατάθλιψη, η απόγνωση, η δυσθυμία, η ταλαιπωρία, η σύγχυση, η δυσφορία, η δυσαρέσκεια, η αηδία, η δυσανασχέτηση, η απόγνωση, ο αποπροσανατολισμός, η στεναχώρια, ο τρόμος, η εχθρότητα, η ανία, ο φόβος, η κατήφεια, η θλίψη, η ενοχή, το μίσος, ο αποτροπιασμός, ο τραυματισμός, ο εκνευρισμός, η απέχθεια, οι τύψεις, η πικρία, η ντροπή, η οδύνη, η σκυθρωπότητα, ο χτύπος, η βία, η παρενόχληση κ.λπ. (Moore, 2013).

Η συζήτηση σχετικά με τον ηδονισμό υπήρχε στο προσκήνιο από την αρχαιότητα. Η κλασική ελληνική περίοδος από τον Δημόκριτο στον Επίκουρο, συμπεριλαμβανομένων και των Στωικών, ήταν πλούσια σε συζητήσεις σχετικά με τη φύση της απόλαυσης, εμπιέροντας και την αναζήτηση της ευχαρίστησης ως κύριου στόχου στη ζωή (Gosling & Taylor, 1982 όπ. αναφ. στον Fennell, 2009). Ήδη ο Επίκουρος (341-270 π.Χ.), δίδαξε ότι η ευτυχία σχετίζεται με μια γαλήνη που προκύπτει από φυσικές και πνευματικές απολαύσεις. Έτσι καθιέρωσε τον δικό του 'Κήπο'-'Garden', ο οποίος συνίσταται σε έναν τόπο ιδανικού ηδονισμού εξαιρουμένου από τα δεινά του κόσμου. Μάλιστα, μεγάλο μέρος της σκέψης του ήταν εμπνευσμένο από το Κυρηναϊκό δόγμα του Αρίστιππου (436-356 π.Χ.), ο οποίος ισχυρίστηκε ότι η ευχαρίστηση είναι το υπέρτατο αγαθό. Και οι δύο υποστήριξαν ότι οι άνθρωποι αναζητούν αναγκαστικά αυτό που αντιλαμβάνονται ως ευχάριστο: ένα δόγμα, το οποίο αναφέρεται σε μας ως 'ψυχολογικός ηδονισμός'-'psychological hedonism'. Ωστόσο, αυτές οι απολαύσεις θα πρέπει να επιδιώκονται με σύνεση. Σε αντίθεση όμως με τον Αρίστιππο, ο Επίκουρος υποστήριξε ότι από τη στιγμή που η ζωή προσφέρει τόσο λίγες έντονες απολαύσεις, το άτομο θα πρέπει να επιλέγει μια μακροχρόνια απόλαυση υπέρ μιας έντονης. Ο Επίκουρος γενικά επιδοκίμαζε την 'αταραξία', την αποφυγή της σύγχυσης στη σκέψη και του πόνου στο σώμα. Μεταξύ άλλων, ένα άτομο πρέπει να αναζητά μετριοπαθείς και φυσικές απολαύσεις: ήπιες κινήσεις του σώματος. Εντούτοις η διατήρηση μιας τέτοιας απόλαυσης, απαιτεί με τη σειρά της, μόνο την υποχρέωση του περιορισμού από τη βλάβη του άλλου. Τέλος, ο Επίκουρος επιδίωκε να απομακρύνει τον ψυχικό πόνο από τον φόβο της θεϊκής τιμωρίας, καθώς υποστήριξε ότι εφόσον ο Θεός είναι πραγματικά ευλογημένος, δεν μας υποβάλλει σε παράλογες τιμωρίες σε αυτή τη ζωή (Swindal & Spurgin, 2004: 28).

Ο ηδονισμός συνίσταται στον ψυχολογικό ή παρακινητικό ηδονισμό (psychological or motivational hedonism), σύμφωνα με τον οποίο μόνο η ευχαρίστηση ή ο πόνος μπορούν να κινητοποιήσουν το άτομο και στον ηθικό ή αξιολογικό ηδονισμό (ethical or evaluative hedonism), ο οποίος ισχυρίζεται ότι μόνο η ευχαρίστηση έχει αξία ή εκτίμηση και μόνο ο πόνος ή η δυσαρέσκεια έχει αρνητική αξία ή εκτίμηση. Υποστηρικτής τόσο του ψυχολογικού, όσο και του ηθικού ηδονισμού υπήρξε ο Jeremy Bentham, ο οποίος στο βιβλίο του 'An Introduction to the Principles of Morals and Legislation' (Μια εισαγωγή στις αρχές της ηθικής και της νομοθεσίας) καταγράφει χαρακτηριστικά: «η φύση έθεσε την ανθρωπότητα κάτω από τη διακυβέρνηση δύο κυρίαρχων αρχόντων, του πόνου και της ευχαρίστησης. Γι' αυτούς και μόνο θα πρέπει να επισημαίνουμε τι οφείλουμε να κάνουμε, καθώς και να καθορίσουμε τι πρέπει να κάνουμε» (Moore, 2013).

Γενικά ο ηδονισμός αναφέρεται στην αξιολόγηση των επιπτώσεων μόνο από την άποψη της ευχαρίστησης και του πόνου (Gensler, 2004: 17). Έτσι, ο ηδονισμός ορίζει μια πράξη που αξίζει, ως μια πράξη που δίνει ατομική ευχαρίστηση. Το μεγαλύτερο καλό είναι εκείνο που συνδέεται με την ευχαρίστηση που βιώνει το άτομο και το οποίο συνεπάγεται τη μικρότερη ποσότητα πόνου. Εδώ το άτομο είναι αυτό που αποφασίζει τι είναι απολαυστικό και συνεπώς για το εάν μια πράξη αξίζει (Lovelock & Lovelock, 2013: 25). Επίσης, σύμφωνα με τον Fennell (2000), το συγκεκριμένο δόγμα θεωρεί την ευχαρίστηση ως τον στόχο που καθιστά τη συμμετοχή σε μια δραστηριότητα αξιόλογη. Για αιώνες οι άνθρωποι συζητούσαν για το τι συνιστά την καλή ζωή (π.χ. χαλάρωση) και πως πρέπει να επιτευχθεί (π.χ. ταξίδι σε θερμά κλίματα). Ο Ηδονισμός περιλαμβάνει ζητήματα που σχετίζονται με το μέγιστο καλό και το ελάχιστο ποσό του πόνου για το άτομο. Είναι εγωιστικού χαρακτήρα και παραδοσιακά αντιμετωπίζει την ευχαρίστηση και τον πόνο αντίστοιχα ως το μοναδικό καλό και κακό πράγμα στη ζωή ενός ανθρώπου

Μεταξύ άλλων ο Tribe (2009: 217), υποστηρίζει ότι ενώ η συγκεκριμένη προσέγγιση δεν έχει μεγάλο ηθικό έρεισμα μεταξύ των φιλοσόφων, ωστόσο είναι σίγουρα μια προφανής βάση για την κατανόηση μεγάλου μέρους της ανθρώπινης συμπεριφοράς, ιδιαίτερα στον τομέα του τουρισμού. Η ευχαρίστηση είναι ο σκοπός που πρέπει να αναζητηθεί. Εντούτοις, το είδος της ευχαρίστησης που οφείλουμε να αναζητούμε, ποικίλει αρκετά μεταξύ των ηδονιστών. Μάλιστα, οι σύγχρονες απόψεις για τον ηδονισμό, μελετούν τις δυνάμεις που διαμορφώνουν τη βραχυπρόθεσμη και μακροπρόθεσμη ευχαρίστηση (Brandt 1959· Gosling, 1969· Sprigge 1987 όπ. αναφ. στον Fennell, 2009: 125), καθώς επίσης και τους παράγοντες που παράγουν ευτυχία σε ένα μέρος της ζωής του ατόμου και όχι στην κατεύθυνση της ζωής ως σύνολο (Russell, 2005 όπ. αναφ. στον Fennell, 2009: 125).

Σχολιάζοντας τη φράση του Fennell (2006: 71 όπ. αναφ. στην Malone, 2014), ότι «ο ηδονισμός αντιμετωπίζει την ευχαρίστηση ως το στόχο, που καθιστά τη συμμετοχή σε μια δραστηριότητα αξιόλογη», η Malone (2014), επισημαίνει ότι η συγκεκριμένη φράση περικλείει ακριβώς την υποκειμενική φύση των εμπειριών του τουρισμού. Δηλαδή, με το να «επιτρέπουμε στο άτομο να καθορίζει τι είναι απολαυστικό» (Fennell 2006: 71 όπ. αναφ. στην Malone, 2014), ο Fennell δείχνει τη

δυσκολία προσδιορισμού του ρόλου της ευχαρίστησης στις ηθικές εμπειρίες του τουρισμού. Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί, ότι ένα κρίσιμο ζήτημα που αντιμετώπισαν οι ερευνητές ήταν η υποκειμενική φύση των ηθικών πράξεων και η συνάφειά τους σε μια μελέτη του συναισθήματος στις τουριστικές εμπειρίες (Malone, McCabe & Smith, 2013).

Πράγματι ο ηδονισμός και ο ηθικός τουρισμός μπορούν να κατανοηθούν ως παράδοξα και αντίθετα (Buckley, 2012). Η επιλογή του τουρισμού συνδέεται γενικά με ηδονιστικά κίνητρα, καθώς οι τουρίστες αναπόφευκτα αναζητούν ευχάριστες δραστηριότητες (Gnoth, 1997· Goossens, 2000). Ωστόσο ο ηθικός τουρισμός θεωρείται ως μια πράξη συμβιβασμού μπροστά στις αντιφατικές ηδονιστικές, κοινωνικές και περιβαλλοντικές ανησυχίες (Fennell, 2006). Μάλιστα ο Butcher (2003: 7 όπ. αναφ. στους Malone, McCabe & Smith, 2013), υποστηρίζει ότι η σχέση μεταξύ ηθικού τουρισμού, διασκέδασης και περιπέτειας είναι τις περισσότερες φορές επισκιασμένη από μια νέα ηθική προσταγή: «η συσχέτιση του τουρισμού με την αθωότητα, τη διασκέδαση και την περιπέτεια έχει αμφισβητηθεί από μια διάθεση πεσιμισμού και μια αίσθηση ότι ο ηθικός κανονισμός της επιθυμίας της ευχαρίστησης είναι απαραίτητη για τη διατήρηση της περιβαλλοντικής και πολιτιστικής ποικιλομορφίας».

Παράλληλα, θεωρητικοί όπως οι Szmigin & Carrigan (2006: 610 όπ. αναφ. στην Malone, 2014), ισχυρίζονται ότι ο ‘ηθικός ηδονισμός’, δηλαδή, η ευχαρίστηση που προκύπτει από την επιλογή μιας ηθικής εναλλακτικής, συχνά οδηγεί σε ‘αισθήματα της απόλαυσης από την αγορά και του καλού που μπορεί να φέρει στους άλλους’. Αυτό τονίζει το γεγονός ότι τα ηδονιστικά και ορθολογικά κίνητρα για ηθικές επιλογές είναι εμπλεκόμενα. Επιπλέον, η Soper (2008 όπ. αναφ. στην Malone, 2014) και οι Soper, Ryle & Lyn (2009 όπ. αναφ. στην Malone, 2014), υποστηρίζουν ότι η ηθική κατανάλωση μπορεί από μόνη της να είναι μια ηδονιστική επιδίωξη. Αναφερόμενοι στην έννοια του ‘εναλλακτικού ηδονισμού’ (‘alternative hedonism’), διατυπώνουν την αρχή ότι οι καταναλωτές/τριες πασχίζουν για μια ‘καλή ζωή’ (‘good life’), προσδιορισμένη ως ‘καταναλώνοντας με εναλλακτικό τρόπο’, η οποία εκτός των άλλων προσφέρει μεγαλύτερη εσωτερική ικανοποίηση (intrinsic satisfaction). Επομένως η απόλαυση δεν προκύπτει μόνο επιλέγοντας περισσότερο ηθικά, αλλά επίσης εμφανίζεται και στην ίδια την πράξη της κατανάλωσης.

Επιπλέον, όπως υποστηρίζει η Malone (2014), η σύνδεση μεταξύ ηθικού τουρισμού και ηδονισμού έχει δύο αξιόπιστες βάσεις. Η πρώτη, βασίζεται στην επιθυμία να ικανοποιηθεί ο ηθικός προσανατολισμός του/της καταναλωτή/τριας διαμέσου μιας συνειδητής ‘ευσεβούς και άξιας λόγου’- (‘pious and worthy’) επιλογής (Schaefer & Crane, 2005), ή ενός ‘ηθικού ηδονισμού’ (‘ethical hedonism’, Szmigin & Carrigan, 2006: 610), συναισθήματα απόλαυσης που προκύπτουν από την ίδια τη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Τέτοιου είδους επιλογές βέβαια εκπληρώνουν και συμπληρώνουν την επιθυμία ενός/μιας καταναλωτή/τριας να εκφράσει τις ηθικές του πεποιθήσεις και αξίες. Αυτή είναι μια ενεργητική επιλογή, η οποία δεν είναι μόνο μια νοοτροπία, αλλά επίσης και ένας τρόπος συναισθήματος. Παρομοίως, σύμφωνα με τον Fennell (2006 : 40), οι συγκεκριμένες επιλογές δεν

βασίζονται μόνο σε ορθολογικές ιδέες, αλλά σε πολλές περιπτώσεις «τα συναισθήματα μας, περισσότερο από τη λογική, εγγυώνται τη δέσμευσή μας και ενεργούν ως βάση για τις ηθικές επιλογές που κάνουμε», πράγμα το οποίο σύμφωνα με τη Malone (2014), συμβάλλει σημαντικά στη θεωρία της λήψης αποφάσεων, καθώς μπορούν να ‘στρώσουν το δρόμο’ για την ηθική συνεργασία. Η δεύτερη συνίσταται στο γεγονός ότι η ευχαρίστηση γίνεται αισθητή ως μέρος της εμπειρίας καθεαυτής, μέσω της συμμετοχής και της ανάμειξης, ορίζοντας έναν ‘εναλλακτικό ηδονισμό’ (Soper, 2007,2008· Soper, Ryle & Lyn, 2009 όπ. αναφ. στην Malone, 2014). Με άλλα λόγια, η ηθική επιλογή είναι μια καλή αίσθηση, μια αθώα εμπειρία που προσφέρει έναν εναλλακτικό τύπο ηδονισμού (Soper, 2008 όπ. αναφ. στους Malone, McCabe & Smith, 2013).

1.2.3. Εγωισμός (Egoism)

Στη φιλοσοφία, ο Εγωισμός (Egoism) συνιστά μια θεωρία, κατά την οποία ο εαυτός μας, είναι ή πρέπει να είναι το κίνητρο και ο στόχος της δράσης μας (Moseley, 2018). Σύμφωνα με τον Gensler (2004: 17), στον εγωισμό «ο καθένας πρέπει να κάνει οτιδήποτε μεγιστοποιεί το δικό του συμφέρον, ανεξάρτητα από το πώς αυτό επηρεάζει τους άλλους», δηλαδή ο εγωισμός στοχεύει στη μεγιστοποίηση των καλών αποτελεσμάτων μόνο για εμάς. Ο Gensler στο σημείο αυτό τονίζει, ότι ο εγωισμός είναι δύσκολο να διατηρηθεί με έναν σταθερό/μόνιμο τρόπο, καθώς για να είναι εφικτό κάτι τέτοιο, θα πρέπει εμείς ως άτομα να επιθυμούμε οι άλλοι άνθρωποι να ζήσουν με συγκεκριμένο τρόπο ως προς εμάς. Υπό αυτήν την έννοια, προκειμένου να θεωρήσουμε ότι ο εγωϊσμός δύναται να διατηρηθεί, θα έπρεπε για παράδειγμα, να δεχθούμε ότι ένα άτομο X, έχει το δικαίωμα να μας βλάψει πολύ (ακόμη και να μας παραλύσει στη ζωή), αν αυτό μεγιστοποιούσε το συμφέρον του X. Δεδομένου όμως ότι και εμείς ως άτομα δεν είναι δυνατόν να επιθυμούμε κάτι τέτοιο, τότε δε μπορούμε να δεχθούμε τη μονιμότητα του εγωισμού. Έτσι θα ήταν δύσκολο να θεωρήσουμε τον εγωισμό ως μια λογική άποψη για το πώς θα έπρεπε να ζούμε.

Εντούτοις, ο Nietzsche (2004: 175-176), στο ‘The noble superman’ («Ο ευγενής υπεράνθρωπος»), δίνει μια άλλη διάσταση της έννοιας του εγωισμού, παρουσιάζοντάς τον ως κομμάτι της ουσίας μιας ευγενούς ψυχής (noble soul), τονίζοντας χαρακτηριστικά: «εννοώ την αναλλοίωτη πεποίθηση, ότι σε ένα όν όπως ‘εμείς’, τα άλλα όντα πρέπει φυσικά να βρίσκονται σε υποταγή και να θυσιάζουν τους εαυτούς τους». Η ευγενής ψυχή αποδέχεται χωρίς αμφιβολία το γεγονός του εγωισμού της, ως κάτι που μπορεί να έχει τη βάση του στον πρωτογενή νόμο των πραγμάτων, λέγοντας κάποιος/α ότι είναι «η ίδια η δικαιοσύνη». Επιπλέον ο Nietzsche, υποστηρίζει ότι αυτό που κάνει τον ευγενή (noble) είναι ο βαθύς πόνος, απορρίπτοντας έτσι τον Επικουρισμό (Epicureanism), σύμφωνα με τον οποίο, στόχος της ζωής είναι η επιδίωξη της ευχαρίστησης και η αποφυγή του πόνου. Ωστόσο, θεωρεί ότι υπάρχει σήμερα μια ασθενική ευερεθιστότητα και ευαισθησία προς τον πόνο, καθώς και μια απεχθής διαμαρτυρία, επισημαίνοντας ότι «η ‘ανανδρία’ (unmanliness) αυτού που ονομάζεται ‘συμπάθεια’ (sympathy) από τις ομάδες οραματιστών είναι πάντα το πρώτο πράγμα που ‘χτυπάει στο

μάτι'». Μεταξύ άλλων γράφει: «για σήμερα έχουμε τους μικροπρεπείς ανθρώπους να γίνονται άρχοντες-κύριοι: όλοι κηρύττουν υποταγή και ταπεινότητα και επιμέλεια-προκοπή και ενδιαφέρον και άλλες ασήμαντες αρετές. Οτιδήποτε είναι από τον θηλυπρεπή τύπο, οτιδήποτε προκύπτει από τον δουλοπρεπή τύπο: που τώρα θέλει να είναι κυρίαρχος όλου του ανθρώπινου πεπρωμένου- Αηδία! Αηδία! Αηδία!» και καταλήγει: «αυτοί οι άρχοντες του σήμερα- ξεπεράστε τους, ω! αδελφοί μου- αυτοί οι μικροπρεπείς άνθρωποι. Είναι οι μεγαλύτεροι κίνδυνοι των υπεράνθρωπων! Ξεπεράστε, εσείς έξοχοι άνθρωποι, τις μικροπρεπείς αρετές, την οικτρή άνεση, την 'ευτυχία του μεγαλύτερου αριθμού'[...] 'ο άνθρωπος είναι κακός' [...] υπέρ του κακού είναι η καλύτερη δύναμη του ανθρώπου [...] 'ο άνθρωπος πρέπει να γίνει καλύτερος και πιο κακός'- και εγώ διδάσκω. Ο πιο κακός είναι απαραίτητος για το καλό του υπεράνθρωπου».

Αναλυτικότερα, ο εγωισμός συνίσταται στην περιγραφική και στην κανονιστική θέση. Η περιγραφική (θετική) θέση αντιλαμβάνεται τον εγωισμό ως την πραγματολογική περιγραφή των ανθρώπινων υποθέσεων, με την έννοια ότι οι άνθρωποι υποκινούνται από τα δικά τους συμφέροντα και επιθυμίες. Η κανονιστική θέση προτείνει ότι οι άνθρωποι θα πρέπει να είναι τόσο παρακινημένοι, ανεξάρτητα από το τι είναι αυτό που ωθεί τη συμπεριφορά τους επί του παρόντος (Moseley, 2018). Οι κανονιστικές μορφές του εγωισμού ασχολούνται σχετικά με το τι πρέπει-οφείλει να κάνει κάποιος, παρά με την περιγραφή του τι κάνει κάποιος. Ο εγωισμός διαιρείται στον ψυχολογικό, στον ηθικό και στον λογικό. Ο ψυχολογικός εγωισμός ισχυρίζεται ότι κάθε άτομο έχει έναν τελικό στόχο: τη δική του ευημερία. Ο ηθικός εγωισμός υποστηρίζει ότι είναι απαραίτητο και αρκετό για μια πράξη να είναι ηθικά σωστή, όταν μεγιστοποιεί το συμφέρον ενός ατόμου. Τέλος, σύμφωνα με τον λογικό εγωισμό είναι απαραίτητο και αρκετό για μια ενέργεια να είναι λογική, ώστε να μεγιστοποιεί το συμφέρον του ατόμου (Shaver, 2014).

Ο Εγωισμός λοιπόν είναι μια αυτο-κατευθυνόμενη πράξη, όπου οι στόχοι του ατόμου καταλήγουν “σε” και “στον” εαυτό του. Επομένως η βοήθεια προς κάποιον, έχει σημασία μόνο αν το άτομο συνειδητοποιήσει την ύπαρξη κάποιου οφέλους ως προς τον τελικό του στόχο. Οι ηθικές κρίσεις πραγματοποιούνται με βάση τους στόχους του ατόμου και ανεξάρτητα από το εάν ή όχι μια πράξη μπορεί να είναι ωφέλιμη. Σχετικά με την έννοια του εγωισμού υπάρχουν συζητήσεις γύρω από τον εγωκεντρισμό και τον αλτρουισμό. Για κάποιους ο εγωκεντρισμός έχει προσδιοριστεί ως απειλή για την ηθική κοινωνία, ενώ πολλοί ψυχολόγοι υποστηρίζουν ότι η ικανοποίηση του “εγώ” είναι κεντρικής σημασίας στην ανθρώπινη φύση και ότι όλα τα ανθρώπινα όντα επιδιώκουν να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους. Ωστόσο, ο εγωισμός δεν είναι πάντα το ίδιο με τον εγωκεντρισμό, καθώς είναι δυνατό να είναι αυτο-κατευθυνόμενος χωρίς οι πράξεις να είναι εγωιστικές (Lovelock & Lovelock, 2013: 25).

Στις μελέτες για τον τουρισμό, η βιβλιογραφία σχετικά με τον εγωισμό εστιάζει κυρίως στη σχέση του με τον αλτρουισμό. Μάλιστα σύμφωνα με τον Moseley (2018), ο αλτρουισμός συνιστά το αντίθετο του εγωισμού, ενώ μία συμπεριφορά χαρακτηρίζεται ως αλτρουιστική, όταν υποκινείται από

την επιθυμία, κάποιου/ας να ωφελήσει ένα άλλο άτομο, εκτός του εαυτού του, για χάρη αυτού του ατόμου (Kraut, 2016). Στις κοινωνικές επιστήμες τη σημασία του αλτρουισμού αντιτιθέμενου στον εγωισμό σημείωσε και ο Emile Durkheim (Wuthnow, 1993, όπ. αναφ. στους Paraskevaïdis & Adriotis, 2017). Σύμφωνα ακόμη με τους Tolch, Pratt & Zeng (2017), κατά τη διαδικασία λήψης των αποφάσεων, ο εγωισμός και ο αλτρουισμός συχνά αντιπαραβάλλονται μεταξύ τους στο πλαίσιο της τελεολογικής ηθικής, καθώς, πολλές φορές, πρέπει να εξετάζεται η παραίτηση από τα ίδια οφέλη προς όφελος των άλλων. Ωστόσο, όπως υποδεικνύει ο Mckercher (2015), η φύση του τουρισμού είναι εγωιστική.

Όπως αναφέρει ο Fennell (2006: 72), οι εξειδικευμένοι στο θέμα ερευνητές θεωρούν ότι ο εγωισμός διαφέρει από τον αλτρουισμό, στο σημείο ότι ο τελευταίος αναφέρεται στο γεγονός ότι οι αλτρουϊστές/τριες μερικές φορές νοιάζονται για την ευημερία των άλλων ως έναν τελικό αυτοσκοπό. Ειδικότερα, οι Sober & Wilson (1998 όπ. αναφ. στον Fennell, 2006:72) υποστηρίζουν ότι καταρχήν ο αλτρουισμός είναι ασυμβίβαστος με τον εγωισμό, επίσης ο ηδονισμός συνιστά μια μορφή εγωισμού, καθώς όλοι οι ηδονιστές/τριες είναι εγωιστές/τριες, αλλά όλοι οι εγωιστές/τριες δεν είναι ηδονιστές/τριες και, τέλος, μια εγωιστική τελική επιθυμία είναι αυτοκατευθυνόμενη (self-directed), ενώ μια αλτρουιστική επιθυμία είναι ετερο-κατευθυνόμενη (other-directed). Επιπλέον, σε συνέχεια της προηγούμενης συζήτησης ο Frankena (1963 όπ. αναφ. στον Fennell 2006: 72) τονίζει, ότι ένας ηθικός εγωιστής/τρια δεν είναι απαραίτητο να ονομάζεται εγωιστής/τρια, διότι οι πράξεις του/της αποφασίζονται με βάση την τιμιότητα και την μετριοπάθεια, ωφελώντας κατά πάσα πιθανότητα, τόσο τον εαυτό του/της, όσο και τους γύρω του/της. Σημαντικό στο σημείο αυτό, θεωρείται το γεγονός, ότι ο εγωισμός πρέπει να λαμβάνεται ως αυτό-κατευθυνόμενη συμπεριφορά και όχι απαραίτητα ως εγωιστική συμπεριφορά.

Μεταξύ άλλων, ο Nantz (2007 όπ. αναφ. στον Lyons 2015: 108), επισημαίνει ότι ο Nietzsche τάχθηκε σθεναρά ενάντια στην αντίληψη ότι ο αλτρουισμός υπάρχει ως ένα κίνητρο της τελικής κατάστασης της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Υποστήριξε δε, ότι όλες οι υποτιθέμενες αλτρουιστικές πράξεις είναι ριζικά υποκινούμενες από εγωιστικές επιθυμίες (Moore, 2002 όπ. αναφ. στον Lyons 2015: 108). Το συγκεκριμένο σημείο μάλιστα, έχει ερευνηθεί από τους Coghlan & Fennell (2009), οι οποίοι αναγνώρισαν μια συνέχεια μεταξύ αλτρουισμού-εγωισμού και ότι ο εγωισμός παρέχει μια πιο πειστική εξήγηση του εθελοντικού τουρισμού, από ότι ο ίδιος ο αλτρουισμός. Για τον Nietzsche λοιπόν, οι εγωιστικά υποκινούμενες ηρωικές πράξεις της γενναιοδωρίας, δεν είναι πράξεις αλτρουισμού ωθούμενες από την ανησυχία για το ενδιαφέρον των άλλων, αλλά από την ιδιοτέλεια-ατομικό συμφέρον (self-interest) του φορέα (Nantz, 2007 όπ. αναφ. στον Lyons 2015: 108-109).

Επιπλέον, την εποχή που ο Nietzsche ανέπτυξε τις απόψεις του για τον αλτρουισμό, ο Herbert Spencer, ένας λιγότερο γνωστός φιλόσοφος, παρείχε μια εναλλακτική ερμηνεία της συνέχειας αλτρουισμού-εγωισμού. Έτσι, υποστήριξε ότι η αναζήτηση αυτού του οποίου μπορεί καλύτερα να περιγραφεί ως 'αλτρουιστική συμπεριφορά' έχει γίνει μια ανώτερης τάξης μορφή του εγωισμού. Αντί

λοιπόν να βλέπει τον αλτρουισμό και τις εγωιστικά τροφοδοτούμενες απολαύσεις στα αντίθετα άκρα ενός φάσματος, υποστήριξε ότι: «[...] η επιδίωξη της αλτρουιστικής ευχαρίστησης έχει γίνει μια ανώτερης τάξης μορφή της εγωιστικής ευχαρίστησης» (Spencer, 1978 όπ. αναφ. στον Lyons 2015: 108).

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί, ότι η δημόσια συζήτηση περί του αλτρουισμού έναντι του εγωισμού κυριαρχεί στον εθελοντικό τουρισμό (Coghlan & Fennell, 2009· Wearing & McGehee, 2013). Τα άτομα που συμμετέχουν συνήθως στην εθελοντική εργασία είναι ως επί το πλείστον αλτρουιστικά ωθούμενα (Callanan & Thomas, 2005· Wearing & Neil, 1997· Bussell & Forbes, 2002 όπ. αναφ. στους Polus & Bidder, 2016), κάτι που τα διαχωρίζει από τους κοινότυπους/ες τουρίστες,/τριες οι οποίοι/ες υποκινούνται από το αίσθημα της απόδρασης (Zahra & McIntosh, 2007· Mustonen, 2005). Οι εθελοντές/ριες είναι επίσης πιθανόν να έχουν εγωιστικά κίνητρα. Μπορεί να οδηγούνται από τις προσδοκίες ενθουσιασμού, διασκέδασης, περιπέτειας και συνάντησης με τους/τις άλλους/ες (Bussell & Forbes, 2002· Broad, 2003)

Όπως μάλιστα επισημαίνει ο Wearing (2001 όπ. αναφ. στους Polus & Bidder, 2016), οι εθελοντές/τριες συνήθως αναμένουν μια αμφίπλευρη εμπειρία, ευελπιστώντας ότι η εμπειρία δεν θα ωφελήσει μόνο την κοινότητα υποδοχής, αλλά θα συμβάλλει και στην προσωπική τους ανάπτυξη. Τέλος, τα ‘εγωιστικά άτομα’ (egoistic individuals) έχουν κυρίως εγωιστικά κίνητρα, καθιστώντας τον εθελοντισμό για αυτά ένα μέσο για την απόκτηση θέσης (status) και κύρους (prestige) (Mustonen, 2007).

1.2.4. Ηθική της Αρετής (Virtue Ethics)

Σύμφωνα με τη Θεοδοροπούλου (2018: 8), η θεωρία της αρετής βασίζεται κατά κύριο λόγο στα Ηθικά Νικομάχεια του Αριστοτέλη. Στο πλαίσιο αυτής της θεωρίας, ο Αριστοτέλης δίνει απάντηση στο ερώτημα “Τι είναι αγαθό”, το οποίο προσδιορίζει ως τη δραστηριότητα της ψυχής, σύμφωνα με την αρετή. Επίσης εξετάζει αρετές, όπως η γενναιότητα, ο αυτοέλεγχος, η γενναιοδωρία και η ειλικρίνεια. Οι υποστηρικτές /τριες της συγκεκριμένης θεωρίας εστιάζουν στον χαρακτήρα του ατόμου και ενδιαφέρονται για τη ζωή του ως όλου. Βασικά στοιχεία αξιολόγησης στη συγκεκριμένη περίπτωση θεωρούνται ο χαρακτήρας, οι ανθρώπινες αξίες και οι αρετές.

Κατά παρόμοιο τρόπο, όπως υποστηρίζει ο Fennell (2000), η συγκεκριμένη θεωρητική προσέγγιση, η οποία έχει αποκτήσει δημοτικότητα τα τελευταία χρόνια, επικεντρώνεται στα χαρακτηριστικά ενός ηθικά καλού ατόμου και όχι στο γύρω κοινωνικό περιβάλλον, δηλαδή στο τι είδους άνθρωπος πρέπει να είναι κάποιος, παρά στο τι κάνει κάποιος. Αυτά τα χαρακτηριστικά περιλαμβάνουν τη δικαιοσύνη, την ακεραιότητα, την ειλικρίνεια, τη σοφία, το θάρρος και την ηρεμία. Η άποψη δε του Αριστοτέλη για την ηθική της αρετής, βασίζεται στην αντίληψη ότι τέτοιες ιδιότητες δεν μπορούν να συμπεριληφθούν στους κανόνες, αλλά μάλλον ένας ενάρετος άνθρωπος πρέπει να είναι σε θέση να αντιλαμβάνεται και να ενεργεί ανάλογα με την περίσταση στις μοναδικές ηθικές

απαιτήσεις. Εκεί μάλιστα όπου η ηθική της αρετής έχει περισσότερο κοινωνική χρησιμότητα, έγκειται στην αντίληψη ότι οι θέσεις μεταξύ των ατόμων ή των ομάδων διαφέρουν μεταξύ τους. Έτσι, για παράδειγμα οι γυναίκες τείνουν να επιδιώκουν μεγαλύτερη φροντίδα ή συναισθηματική ανταπόκριση σε σχέση με τους άνδρες, ενώ τα άτομα γενικά τείνουν να προσεγγίζουν τις καταστάσεις από διαφορετική οπτική γωνία.

Με άλλα λόγια, η ηθική της αρετής επικεντρώνεται στον άνθρωπο και όχι στην πράξη. Οι αρετές μπορεί να είναι εγγενείς στην ύπαρξη του ανθρώπου ή γνώρισμα, το οποίο καλλιεργείται. Ορισμένοι υποστηρίζουν ότι υπάρχουν δυο κεντρικές αρετές που κατέχονται από τους ανθρώπους, με την πρώτη να εστιάζει στο άτομο και στην ικανότητά του να είναι αληθινό για τον εαυτό του και την άλλη να επικεντρώνεται στους άλλους. Άλλοι έχουν προτείνει ότι η αρετή περιλαμβάνει τρία στοιχεία: την ορθότητα, τη σύνεση και την καλοσύνη-αγαθοεργία. Μία από τις δυνάμεις της ηθικής αρετής είναι η αναγνώριση ότι οι άνθρωποι έχουν διαφορετικές απόψεις, οι οποίες διαμορφώνονται από διαφορετικές καταστάσεις. Ωστόσο η αδυναμία αυτής της προσέγγισης είναι η ασάφειά της σε σχέση με τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του χαρακτήρα και για το πως κάποιος αποφασίζει ποια χαρακτηριστικά είναι ενάρετα ή όχι (Lovelock & Lovelock, 2013: 25-26).

Παρατηρώντας την ανθρώπινη δραστηριότητα, ο Αριστοτέλης διαπίστωσε ότι οι συνετοί άνθρωποι αναζητούν ένα ‘τέλος’ που είναι αυτοτελές, τελικό και εφικτό για τη ζωή κάποιου. Αυτό το ‘τέλος’ είναι η ευτυχία, η οποία είναι εφικτή μόνο μέσα από τη ζωή της αρετής. Ο ίδιος επεσήμανε πως ούτε η ευχαρίστηση, ούτε ο πλούτος, ούτε η τιμή μπορούν να είναι ένα απόλυτο ‘τέλος’. Για να είναι κάποιος/α ενάρετος/η πρέπει να εκτελεί εκείνες τις πράξεις που συνήθως αποφέρουν αρετή. Ωστόσο, για να είναι κάποιος ενάρετος /η πρέπει να εκπαιδευτεί και να μορφωθεί. Η αρετή είναι δύο τύπων, εκ των οποίων η πρώτη είναι η ηθική (moral), η οποία ασχολείται εν μέρει με το άλογο (irrational) μέρος της ψυχής, ενώ η δεύτερη είναι η διανοητική (intellectual), η οποία περιλαμβάνει μόνο το ορθολογιστικό (rational) μέρος της ψυχής. Το μεγαλύτερο μέρος αυτής της προσέγγισης ασχολείται με το πώς να αναπτύξουμε έναν ηθικό χαρακτήρα, βάσει του οποίου μπορούμε να επιλέγουμε συνήθως τις πράξεις εκείνες που οδηγούν στην ευτυχία μας (Swindal & Spurgin, 2004: 27).

Για τον Αριστοτέλη, η αρετή συνιστά μια ιδιότητα, μια κατάσταση μεσότητας μεταξύ δύο αντιθέτων, η οποία οδηγεί στην ευδαιμονία, επισημαίνοντας χαρακτηριστικά: «τη σωφροσύνη και την ανδρεία τις φθείρει η υπερβολή και η έλλειψη, ενώ η μεσότητα τις σώζει [...] Το ίδιο συμβαίνει και με τις αρετές: μένοντας συστηματικά μακριά από τις ηδονές γινόμαστε σώφρονες, και όταν γίνουμε, έχουμε πια σε πολύ μεγάλο βαθμό τη δύναμη να μένουμε μακριά τους [...] Σημάδι αποδεικτικό των έξεων πρέπει να θεωρούμε την ευχαρίστηση ή τη δυσαρέσκεια που συνοδεύει τις πράξεις μας [...] και όλα αυτά γιατί η ηθική αρετή σχετίζεται στην πραγματικότητα με την ευχαρίστηση και με τη δυσαρέσκεια: η ευχαρίστηση μας εξωθεί να κάνουμε ευτελή πράγματα, η δυσαρέσκεια μας κρατάει

μακριά από τα όμορφα πράγματα» (Αριστοτέλης, 2006: 247, 249 όπ. αναφ. στη Θεοδωροπούλου 2018: 8-9).

Όπως μάλιστα παραθέτουν οι Swindal & Spurgin (2004: 27-28), ο Αριστοτέλης παρέχει μια τυπική περιγραφή της ηθικής αρετής, σύμφωνα με την οποία ο καθένας αναδύεται από μια συνήθη επιλογή του μέσου, αναφορικά με εμάς, μεταξύ των άκρων σε συγκεκριμένους τύπους καταστάσεων. Αυτό συχνά ονομάζεται το δόγμα του 'χρυσού μέσου' ('golden mean'). Ο προσδιορισμός του μέσου αναφέρεται στην ευχαρίστηση και στον πόνο, καθώς τείνουμε να κάνουμε πράξεις, οι οποίες προκαλούν ευχαρίστηση και να αποφεύγουμε πράξεις, οι οποίες προκαλούν πόνο. Ο ενάρετος άνθρωπος αναθρέφεται για να βρει ευχαρίστηση σε ενάρετες πράξεις και πόνο στις κακές πράξεις. Ωστόσο, παρά τη σημασία του 'χρυσού μέσου', ο Αριστοτέλης επιμένει ότι ορισμένες πράξεις όπως η μοιχεία, η κλοπή και η δολοφονία δεν αναγνωρίζουν ένα μέσο και είναι πάντα λανθασμένες.

Μεταξύ άλλων ο Αριστοτέλης καταγράφει: «Υστερα από όλα αυτά καιρός να εξετάσουμε τι είναι αρετή. Δεδομένου ότι τα συμβαίνοντα στη ψυχή μας είναι τρία, πάθη, δυνάμεις, έξεις, η αρετή δε μπορεί παρά να είναι ένα από αυτά. Λέγοντας *πάθη* εννοώ την επιθυμία, την οργή, τον φόβο, το θάρρος, τον φθόνο, τη χαρά, την αγάπη, το μίσος, τη λαχτάρα, τη ζηλοτυπία, την ευσπλαχνία, γενικά όσα συνοδεύονται από ευχαρίστηση ή δυσαρέσκεια. Λέγοντας *δυνάμεις* εννοώ αυτές που κάνουν να λεγόμαστε ικανοί να έχουμε μετοχή σε αυτά, δηλαδή τα πάθη (να μπορούμε π.χ. να οργιζόμαστε ή να λυπούμαστε ή να νιώθουμε ευσπλαχνία). Λέγοντας *τέλος έξεις*, εννοώ την καλή ή κακή μας σχέση με τα πάθη (εν σχέσει π.χ. προς την οργή: αν οργιζόμαστε πάρα πολύ ή εντελώς χαλαρά, η σχέση μας με την οργή είναι κακή, αν όμως οργιζόμαστε με έναν μέσο τρόπο, η σχέση μας με αυτήν είναι καλή. Το ίδιο και με τα άλλα πάθη) [...] Αν λοιπόν οι αρετές δεν είναι ούτε πάθη, ούτε δυνάμεις, μένει να είναι έξεις» (Αριστοτέλης, 2006: 259,261 όπ. αναφ. στη Θεοδωροπούλου 2018: 11).

Έτσι, σύμφωνα με τη Θεοδωροπούλου (2018: 12), η ηθική φιλοσοφία του Αριστοτέλη, ως οντολογία του πρακτού, εκδιπλώνεται σε σχέση με την αρετή και ειδικότερα με την έξιν, δηλαδή την ενδιάθετη τάση του υποκειμένου να πράττει με ένα συγκεκριμένο και αναγνωρίσιμο τρόπο στο πεδίο των ηθικών επιλογών. Μάλιστα, την πιο συστηματική ίσως ανάλυση του πρακτού τη συναντάμε κατά την ανάλυση της φρόνησις στα Ηθικά Νικομάχεια, η οποία συνίσταται στη διανοητική (έλλογη) εκείνη αρετή που έχει πρόσβαση στις αρχές του πρακτού και είναι εκείνη που αποτελεί την κορυφή του ηθικού βίου. «Ταυτόχρονα, η ίδια η φρόνηση, η γνώση των πρακτών και του οὔ ἔνεκα των πράξεων, είναι υπόλογη στην ηθική ποιότητα του υποκειμένου, καθώς προϋποθέτει την ηθική αρετή, δηλαδή το να βρίσκεται το ηθικό υποκείμενο σε μια ορισμένη ηθική διάθεση, το να λαμβάνει ηθικές αποφάσεις και να εκτελεί ηθικές κρίσεις ευρισκόμενο σε αρμόζουσα ηθική έξιν» (Κόντος, 2000: 30 όπ. αναφ. στη Θεοδωροπούλου 2018: 12). Εκείνος που δεν είναι αγαθός και έχει διαφθαρεί στο επίπεδο του ήθους δεν μπορεί να κατανοήσει τις αρχές των πρακτών.

Επιπλέον, ο Αριστοτέλης συνδέει τελεολογικά το αγαθό με την ευδαιμονία. Αναφέρει λοιπόν μεταξύ άλλων: «Σε κάθε πράξη, σε κάθε διαδικασία επιλογής και προτίμησης αγαθό είναι το τέλος

[...] Αν λοιπόν υπάρχει ένα τέλος για όλες τις πράξεις των ανθρώπων, αυτό θα είναι το αγαθό που οι άνθρωποι μπορούν να αποκτήσουν με τις πράξεις τους, και αν υπάρχουν περισσότερα από ένα, αυτά θα είναι τα αγαθά που μπορούν να αποκτήσουν με τις πράξεις τους οι άνθρωποι [...] Ένα τέτοιο αγαθό είναι κατά τη γνώμη όλων ανεξαιρέτα η ευδαιμονία, γιατί αυτήν την επιλέγουμε πάντοτε γι' αυτό που είναι η ίδια και ποτέ για χάρη κάποιου άλλου αγαθού» (Αριστοτέλης, 2006: 155, 157, όπ. αναφ. στη Θεοδωροπούλου 2018: 10). Η ευδαιμονία εισάγει την έννοια της “ενέργειας κατ'αρετήν”, ως τέλος σκοπούμενο “εν βίω τελείω”, αποδίδοντας με αυτόν τον τρόπο στον πράττοντα ηθική ταυτότητα και σταθερότητα. Μάλιστα δεν αφορά ούτε στο πριν, ούτε στο μετά του βίου, ούτε σ'ένα εκ των προτέρων, ούτε σ'ένα εκ των υστέρων (Θεοδωροπούλου, 2018: 10).

Ταυτόχρονα, σύμφωνα με τον Tribe (2009: 216), η ηθική της αρετής σχετίζεται με την ευδαιμονία και γίνεται αντιληπτή ως οικουμενική στην εφαρμογή της. Εκεί όπου απλές μορφές της ευτυχίας, μπορεί να είναι σχετικές και υποκειμενικές, σύμφωνα με τις ιδιαίτερες προτιμήσεις των ατόμων μέσα σε διαφορετικές κουλτούρες, ο στόχος της “ευδαιμονίας” είναι ένα παγκόσμιο και αντικειμενικό καλό. Ο Hultsman (1995), χρησιμοποίησε την έννοια «'Just' tourism»-«'δίκαιος-ενάρετος' τουρισμός» ως μεταφορά, προκειμένου να υποδείξει ότι ο ηθικός τουρισμός είναι αυτό, το οποίο είναι ενάρετο, δηλαδή δίκαιο και έντιμο. Επίσης αρετές όπως η φιλαλήθεια, η τιμιότητα και η συμπάθεια έχουν αναγνωριστεί από τους Smith & Duffy (2003 όπ. αναφ. στον Tribe, 2009: 216) ως σημαντικές στην ανάπτυξη κωδικών ηθικής για τις διάφορες ομάδες, μεταξύ των οποίων είναι και οι τουριστικοί πράκτορες, ώστε αυτές οι ομάδες να είναι πιο υπεύθυνες απέναντι στους τουρίστες και το περιβάλλον.

Μάλιστα όπως αναφέρει ο Tazim (2004: 530), ο Tribe στην εργασία του με τίτλο 'Education for Ethical Tourism Action'-'Εκπαίδευση για δράση στον ηθικό τουρισμό' προτείνει ένα πρόγραμμα σπουδών για τον ηθικό τουρισμό προσανατολισμένο στη δράση, το οποίο βασίζεται στην έννοια της φρόνησης του Αριστοτέλη, αποσκοπώντας στην ανάπτυξη μιας διάθεσης για 'καλή' δράση, παρά για 'σωστή' δράση. Σύμφωνα λοιπόν με τον Tribe (2002), η εκπαίδευση για δράση στον ηθικό τουρισμό, θα πρέπει να είναι μια πρακτικά καθοδηγούμενη ατζέντα, που θα επιτρέπει στους/στις αποφοίτους/ες να δρουν στον τουριστικό κόσμο με «μια ανεπτυγμένη αίσθηση κριτικής γνώσης», όπου η γνώση εν δράσει αντικαθιστά την βασισμένη στην πειθαρχία γνώση ή τα θεωρητικά προερχόμενα κριτήρια αλήθειας.

Ο Tazim (2004: 532), επισημαίνει επίσης, ότι ο Tribe εφαρμόζει την έννοια της φρόνησης του Αριστοτέλη, προκειμένου να αντιμετωπιστεί το ηθικό πρόβλημα που εγείρει αυτή η προσανατολισμένη στη δράση προσέγγιση, πως δηλαδή ένας εκπρόσωπος του τουρισμού ασκεί λογική κρίση, όπως για παράδειγμα πώς να ξεχωρίζει τις υπεύθυνες πράξεις από τις απερίσκεπτες πράξεις ή την καλή από την κακή δράση. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η φρόνηση (πρακτική σοφία), περιλαμβάνει τη γνώση για το τι είναι κατάλληλο ή ποιο είναι το καλύτερο σε κάθε δεδομένη περίπτωση, ενώ μπορεί να εφαρμοστεί για την άσκηση τόσο της ηθικής, όσο και της πρακτικής

κρίσης. Έτσι στο πλαίσιο της δράσης για τον ηθικό τουρισμό, η φρόνηση περιλαμβάνει την ικανότητα να εφαρμόζεται η ηθική γνώση σε διαφορετικές καταστάσεις, έτσι ώστε να λαμβάνονται οι κατάλληλες ηθικές αποφάσεις. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η φρόνηση δεν συνιστά μια αδρανή ποιότητα, καθώς το άτομο καλλιεργεί αυτή τη σοφία μέσω της εμπειρίας, της πρακτικής και της επανάληψης, δηλαδή της εξοικείωσης. Άλλωστε ο Αριστοτέλης συνδέει τη σωστή πράξη με την πρακτική εμπειρία, καθώς η ηθική αριστεία δεν μπορεί να επιτευχθεί με το συλλογισμό ηθικών σκέψεων, παρά με τη θέσπισή τους μέσω της πρακτικής και του διαλόγου.

Ωστόσο, η ανάπτυξη της πρακτικής σοφίας στον τομέα του τουρισμού είναι ιδιαίτερα δύσκολη, καθώς οι διάφορες καταστάσεις είναι συχνά ενσωματωμένες σε έναν πολύπλοκο συνδυασμό περιβαλλοντικών, κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών παραγόντων. Στο σημείο αυτό υποστηρίζεται ότι το να ζούμε και να ταξιδεύουμε βιώσιμα απαιτεί κατά πρώτον κατάλληλη γνώση (π.χ. γνώση των αρχών του βιώσιμου τουρισμού) και κατά δεύτερον ικανότητα (συμπεριλαμβανομένων και των αρετών) στη λήψη των κατάλληλων αποφάσεων ανάλογα με την περίπτωση. Μεταξύ άλλων, η φρόνηση είναι απαραίτητη για την άσκηση ηθικής κρίσης, τη στάθμιση-ισορροπία των συναλλαγών υπό συνθήκες περιορισμένων πόρων, την κατανόηση του πως ένα άτομο μεταχειρίζεται το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον, καθώς και τον προσδιορισμό αυτού που είναι καλύτερο να πραγματοποιηθεί σε μια δεδομένη κατάσταση, στοιχεία τα οποία υποδεικνύουν έναν 'καλό τουρισμό' ('good tourism'). Εντούτοις η άσκηση 'καλού τουρισμού' προϋποθέτει επίσης, ότι το άτομο εμπλέκεται στην κοινωνική και περιβαλλοντική ευημερία του τόπου προορισμού, μέσω της ικανότητάς του για άσκηση καλής κρίσης και της ύπαρξης αρετών στη συμπεριφορά και την πρακτική του τουρισμού, ως μέρος της καλής ζωής. Άλλωστε για τον Αριστοτέλη η επίτευξη της ευτυχίας, η οποία αποτελεί το 'τέλος', δηλαδή το σκοπό της ανθρώπινης ύπαρξης επιτυγχάνεται με το να ζούμε μια καλή ζωή (Tazim, 2004).

Τέλος, ο Fennell (2000) θέτει ως επιχείρημα κατά της ηθικής αρετής, το γεγονός ότι ούτως ή άλλως υπάρχει η τυπική δεοντολογική και χρηστική απάντηση του να γνωρίζουμε ποιες πράξεις είναι σωστές, χωρίς να χρειάζεται να δώσουμε έμφαση στα επιλεγμένα χαρακτηριστικά ως ενάρητα.

1.3. Κοινωνική Δικαιοσύνη (Social Justice)

Οδηγούμενοι από την κατανόηση ότι η τουριστική βιομηχανία δημιουργεί και συντηρεί πολλές αδικίες, τουρισμός και δικαιοσύνη έχουν γίνει μια περιοχή δημόσιας συζήτησης. Η έννοια της δικαιοσύνης έχει απασχολήσει από την αρχαιότητα ακόμη τους φιλοσόφους, καθώς και όσους ασχολούνται με την πολιτική και στα μεταγενέστερα χρόνια τους κοινωνικούς και πολιτικούς επιστήμονες. Ήδη οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι είχαν επιδοθεί σε αρκετές προσπάθειες ορισμού της δικαιοσύνης, χωρίς ωστόσο μέχρι σήμερα να υπάρξει συμφωνία σχετικά με το τι είναι δίκαιο και δικαιοσύνη. Υπό μια ευρεία έννοια, η δικαιοσύνη παρουσιάζεται ως μια ειδική κατηγορία ηθικής κρίσης, η οποία έχει να κάνει κυρίως με την απονομή αμοιβών και την επιβολή ποινών. Ωστόσο αν

λάβουμε τη δικαιοσύνη υπό τη στενή της έννοια, αυτή αναφέρεται στην κατανομή των υλικών ωφελημάτων μεταξύ των μελών της κοινωνίας, έτσι ώστε να υπάρξει κοινωνική δικαιοσύνη (Πρέντζας, 2010: 22).

Γενικά η έννοια της δικαιοσύνης ως αρετής ξεκίνησε αναφορικά με ένα χαρακτηριστικό του ατόμου και ως έναν βαθμό παραμένει έτσι, ακόμη και αν σήμερα αντιλαμβανόμαστε τη δικαιοσύνη των ατόμων ως να έχει κάποια εστίαση στην κοινωνική δικαιοσύνη. Ο Πλάτωνας ήταν από τους πρώτους που αντιλήφθηκε τη δικαιοσύνη ως αρετή των κοινωνικών θεσμών ή των κοινωνιών, ενώ στη δημοκρατία αντιμετωπίζει τη δικαιοσύνη ως πρωταρχική αρετή τόσο των ατόμων όσο και των κοινωνιών, έτσι ώστε σχεδόν κάθε ζήτημα, το οποίο θα θεωρούσε ως ηθικό να υπάγεται κάτω από την έννοια της δικαιοσύνης (LeBar & Slote, 2016). Επίσης, ο Rawls (1971: 3), με τη σειρά του θεωρεί τη δικαιοσύνη ως την 'πρώτη αρετή των κοινωνικών θεσμών' ('the first virtue of social institutions'). Όπως επισημαίνει μάλιστα ο (Πρέντζας, 2010: 22-23), η δικαιοσύνη, εν γένει, κατά τον Rawls, δεν συνιστά μια απλή αρετή, αλλά την ύψιστη και πρώτιστη αρετή, η οποία θα πρέπει να χαρακτηρίζει τους κοινωνικούς θεσμούς. Ένας θεσμός ή ένας νόμος πρέπει καταρχήν να είναι δίκαιος και κατόπιν αποτελεσματικός ή λειτουργικός. Ο νόμος δε, αναγνωρίζει ότι κάθε άτομο ανεξαιρέτως, είναι από τη φύση του προικισμένο με φυσικά και αδιαμφισβήτητα δικαιώματα, με μια σημαντική αξία και αναγνωρίζοντας κάτι τέτοιο παρέχει ίσα δικαιώματα σε αυτό χωρίς καμία απολύτως διάκριση. Εξαιτίας ακριβώς της εγγενούς αξίας του κάθε ατόμου, θα πρέπει ο καθένας μέσα σε μια κοινωνία να έχει επίσης και ίσες ευκαιρίες στη ζωή του. Δικαιοσύνη και ισότητα λοιπόν είναι ιδιότητες άρρηκτα συνδεδεμένες μεταξύ τους, υποστηρίζοντας και θεμελιώνοντας η μια την άλλη.

Τι εννοούμε λοιπόν με τον όρο Κοινωνική Δικαιοσύνη; Ο Αμερικανός φιλόσοφος John Rawls (1921-2002) την προσδιόρισε ως εξής: «Η δικαιοσύνη είναι η πρώτη αρετή των κοινωνικών θεσμών, η αλήθεια των συστημάτων σκέψης [...] κάθε άνθρωπος κατέχει ένα απαραβίαστο που ιδρύθηκε από τη δικαιοσύνη που ακόμη και η ευημερία μιας κοινωνίας ως σύνολο δε μπορεί να καταπατήσει- παραμερίσει [...] γι' αυτό σε μια δίκαιη κοινωνία οι ελευθερίες μιας ίσης ιδιότητας του πολίτη λαμβάνονται ως πάγιες - τα δικαιώματα που διασφαλίζονται από τη δικαιοσύνη δεν υπόκεινται σε πολιτική διαπραγμάτευση ή σε λογισμούς κοινωνικών συμφερόντων [...] αλήθεια και δικαιοσύνη είναι ασυμβίβαστες» (Rawls, 1971: 3-4).

Για την ερμηνεία και την αξιολόγηση των συγκεκριμένων ισχυρισμών, ο Rawls διατύπωσε τη Θεωρία της δικαιοσύνης (Theory of Justice), μέσω της οποίας στοχεύει να παρουσιάσει μια έννοια της δικαιοσύνης που γενικεύει και μεταφέρει σε ένα υψηλότερο επίπεδο αφαίρεσης τη γνωστή θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου, όπως αυτή θεμελιώνεται από τους Locke, Rousseau και Kant. Για να πραγματοποιηθεί ωστόσο κάτι τέτοιο, ο Rawls δεν αντιλαμβάνεται το αρχικό συμβόλαιο ως ένα συμβόλαιο για να εισέλθουμε σε μια συγκεκριμένη κοινωνία ή να εγκαθιδρύσουμε μια συγκεκριμένη μορφή διακυβέρνησης, αλλά θεωρεί ότι οι αρχές της δικαιοσύνης είναι το αντικείμενο της αρχικής συμφωνίας για τη βασική δομή της κοινωνίας. Γεννάται ωστόσο στο σημείο αυτό το ερώτημα ποιες

είναι οι βασικές αρχές της δικαιοσύνης, σύμφωνα με τις οποίες ρυθμίζεται η κοινωνία. Προτείνει λοιπόν να υιοθετήσουμε τις αρχές, στις οποίες συμφωνούμε κάτω από ορισμένες υποθετικές συνθήκες, αυτό που ο ίδιος ονομάζει ‘πρωταρχική θέση’ ή ‘αρχική θέση’ («the original position») (Rawls, 1971: 10-11).

Σύμφωνα με τον Πρέντζα (2010: 35), πρόκειται για μια θέση στην οποία ίσοι και ελεύθεροι πολίτες συγκεντρώνονται προκειμένου να αποφασίσουν και να συμφωνήσουν σχετικά με το ποιες αρχές δικαιοσύνης θέλουν να διέπουν την κοινωνία τους, καθώς και τον τρόπο διαβίωσης τους μέσα σε αυτήν. Αποτελεί δηλαδή μια αμιγώς υποθετική κατάσταση, χωρίς να σχετίζεται με καμία πραγματική συνάθροιση δεδομένων και πραγματικά υπαρκτών προσώπων. Επινόηθηκε από τον Rawls, με το σκεπτικό να καταστεί δυνατή η δόμηση μιας ακριβοδίκαιης διαδικασίας, η οποία θα μπορεί να εξασφαλίσει ότι οι αρχές της δικαιοσύνης στις οποίες θα συμφωνήσουν τα πρόσωπα στην αρχική κατάσταση είναι δίκαιες και ότι οι άνθρωποι δεν θα εκμεταλλεύονται τα αυθαίρετα πλεονεκτήματά τους την ώρα που θα επιλέγουν τις αρχές της δικαιοσύνης. Αποτελεί συνεπώς ένα «εργαλείο» της ρωσιανής θεωρίας, ένα «διευκρινιστικό επινόημα» που αποσαφηνίζει τις συγκεκριμένες συνθήκες επιλογής των αρχών.

Μάλιστα σε αυτήν την ‘πρωταρχική θέση’, ο Rawls (2004: 229) γράφει: «ας φανταστούμε λοιπόν ότι είμαστε ελεύθεροι και λογικοί, αλλά δεν γνωρίζουμε τη θέση μας στην κοινωνία (είτε πλούσιοι, είτε φτωχοί, μαύροι ή λευκοί, αρσενικοί ή θηλυκοί), τότε σε αυτήν την περίπτωση ο περιορισμός της γνώσης σκοπεύει να εξασφαλίσει την αμεροληψία-ακριβοδικία». Μεταξύ λοιπόν των βασικών χαρακτηριστικών αυτής της κατάστασης, είναι ότι κανείς δε γνωρίζει τη θέση του στην κοινωνία, την ταξική του θέση ή την κοινωνική του κατάσταση, ούτε κανείς γνωρίζει την τύχη του στην κατανομή των φυσικών πόρων και των δυνατοτήτων, της νοημοσύνης και της δύναμής του. Αυτό εξασφαλίζει ότι κανένας δε βρίσκεται σε ευνοϊκή ή μειονεκτική θέση στην επιλογή των αρχών από το αποτέλεσμα της φυσικής ευκαιρίας ή το απρόοπτο των κοινωνικών περιστάσεων. Δεδομένου ότι όλοι βρίσκονται σε παρόμοια κατάσταση και κανείς δεν είναι σε θέση να σχεδιάσει αρχές για να ευνοήσει την ιδιαίτερη κατάστασή του, οι αρχές της δικαιοσύνης είναι το αποτέλεσμα μιας δίκαιης-αμερόληπτης συμφωνίας ή διαπραγμάτευσης. Αυτό εξηγεί την ορθότητα του ονόματος ‘δικαιοσύνη ως αμεροληψία-ακριβοδικία’ (‘Justice as fairness’), εκφράζοντας ταυτόχρονα την ιδέα ότι οι αρχές της δικαιοσύνης συμφωνούνται σε μια αρχική κατάσταση που είναι δίκαιη. Όπως αναφέρει ο Χατζής (χ.χ.: 5), ο Rawls χρησιμοποιεί το περίφημο ‘πείραμα της σκέψης’ (‘thought experiment’), στο οποίο φαντάζεται ότι ο διάλογος για την οικοδόμηση της μελλοντικής κοινωνίας διεξάγεται στην ‘αρχική θέση’ πίσω από ένα ‘πέπλο άγνοιας’ (‘veil of ignorance’).

Ο Rawls (2004: 232) λοιπόν καταγράφει δύο αρχές της δικαιοσύνης, οι οποίες πιστεύει ότι θα μπορούσαν να συμφωνηθούν στην αρχική θέση. Σύμφωνα με την πρώτη αρχή, κάθε άτομο πρέπει να έχει ίσο δικαίωμα στο πιο εκτεταμένο σύστημα ίσων βασικών ελευθεριών συμβατό με ένα παρόμοιο σύστημα ελευθεριών για τους άλλους, ενώ σύμφωνα με τη δεύτερη αρχή οι κοινωνικές και

οικονομικές ανισότητες πρέπει να διευθετηθούν έτσι ώστε και οι δύο, λογικά αναμενόμενες να είναι προς όφελος όλων και να συνδέονται με θέσεις και αξιώματα ανοικτές σε όλους. Οι συγκεκριμένες αρχές εφαρμόζονται κυρίως στη βασική δομή της κοινωνίας και διέπουν την εκχώρηση δικαιωμάτων και υποχρεώσεων ρυθμίζοντας την κατανομή των οικονομικών και κοινωνικών πλεονεκτημάτων.

Αυτές οι δύο αρχές διευθύνουν δύο διαφορετικές απόψεις της βασικής δομής της κοινωνίας: η πρώτη ασχολείται με τα βασικά στοιχεία της συνταγματικής δομής, θεωρώντας ότι η κοινωνία πρέπει να εξασφαλίζει σε κάθε πολίτη μια ισότιμη αξίωση σε ένα πλήρως επαρκές σύστημα ίσων βασικών δικαιωμάτων και ελευθεριών, σύστημα το οποίο είναι συμβατό με το ίδιο σύστημα για όλους. Η δεύτερη αρχή διευθετεί εκείνες τις απόψεις της βασικής δομής που διαμορφώνουν τη διανομή των ευκαιριών, των υπηρεσιών, του εισοδήματος, του πλούτου και γενικά των κοινωνικών πλεονεκτημάτων. Το πρώτο μέρος της δεύτερης αρχής υποστηρίζει ότι οι κοινωνικές δομές που διαμορφώνουν αυτή την κατανομή πρέπει να ικανοποιούν τις απαιτήσεις της αμερόληπτης ισότητας των ευκαιριών. Το δεύτερο μέρος της δεύτερης αρχής είναι η ‘αρχή της διαφοράς’ (‘difference principle’), σύμφωνα με την οποία. «οι κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες [...] πρέπει να είναι προς το μεγαλύτερο όφελος των λιγότερο ευνοημένων μελών της κοινωνίας» (Richardson, 2018).

Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η δικαιοσύνη βασίζεται στη νομιμότητα, τη δίκαιη και την έντιμη κατανομή των αγαθών, καθώς και την ατομική ελευθερία. Ο Rawls (1971) θεώρησε σημαντικό για τους ανθρώπους να αφήσουν κατά μέρος τη δική τους κοινωνική θέση και τον καθορισμό στάτους (τάξη, φυλή, γένος, πλούτο) και να ασπαστούν αυτό που ονόμασε το “πέπλο της άγνοιας” (“a veil of ignorance”). Μόνο τότε μπορούμε να παίρνουμε δίκαιες αποφάσεις, αποφεύγοντας το αυτοεξυπηρετούμενο συμφέρον στη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Αν λοιπόν η δικαιοσύνη έχει να κάνει με τη νομιμότητα και την ισότητα, τότε είναι ξεκάθαρα ένα ζήτημα στον τουρισμό, καθώς κάποιες μορφές τουρισμού είναι εκ φύσεως άδικες και ανέντιμες, όπως για παράδειγμα ο σεξουαλικός τουρισμός. Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι συνδεδεμένη με τις ανησυχίες για κοινωνική δικαιοσύνη εντός των κοινοτήτων είναι η διεθνής δικαιοσύνη και η σημαντικότητα αυτής για το διεθνή τουρισμό. Συγκεκριμένα, οι σκέψεις για τη δικαιοσύνη τείνουν να περιλαμβάνουν την εστίαση στα εθνικά κράτη, καθώς και στο τι συμβαίνει εντός των συνόρων τους. Ωστόσο, αρκετά συχνά, η δικαιοσύνη ή η αδικία σχηματίζεται από πρακτικές και γεγονότα εκτός των συνόρων των κρατών, καθιστώντας έτσι μια κατανόηση της διεθνούς δικαιοσύνης ως σημαντικής, καθώς αντιμετωπίζει την άδικη κατανομή των πόρων και του πλούτου και υπογραμμίζει την ανάγκη να εξεταστεί η διανεμητική δικαιοσύνη σε παγκόσμιο επίπεδο (Lovelock & Lovelock, 2013: 29-30).

Από την άλλη μεριά, ο Lawrence Kohlberg πρότεινε μια έννοια της ηθικής ανάπτυξης, η οποία βασίζεται σε έξι στάδια της ανθρώπινης ηθικής ανάπτυξης. Όπως αναφέρει ο Σιμόπουλος (2012 :27-30), ο Kohlberg προσδιόρισε έξι στάδια ηθικού συλλογισμού, τα οποία ομαδοποιήθηκαν σε τρία επίπεδα, το προ-συμβατικό, το συμβατικό και το μετα-συμβατικό, αυτόνομο ή επίπεδο με αρχές. Στο πρώτο επίπεδο, το άτομο ανταποκρίνεται στους πολιτιστικούς κανόνες και τις ετικέτες του καλού και

του κακού, σωστού ή λάθους, ερμηνεύοντας αυτές τις ετικέτες από την άποψη είτε της σωματικής, είτε της ηδονιστικής συνέπειας της πράξης (τιμωρία, ανταμοιβή, ανταλλαγή εξυπηρετήσεων), είτε από την άποψη της σωματικής δύναμης εκείνων που διατυπώνουν τους κανόνες και τις ετικέτες. Το επίπεδο αυτό χωρίζεται στην ετερόνομη ηθική, αμοιβή και τιμωρία και στην ατομιστική ηθική, το προσωπικό ενδιαφέρον. Στο δεύτερο στάδιο, η διατήρηση των προσδοκιών της οικογένειας, της ομάδας ή του έθνους του ατόμου, γίνεται αντιληπτή ως πολύτιμη από μόνη της, ανεξάρτητα από τις άμεσες και προφανείς συνέπειες. Η στάση δεν αφορά μόνο στη συμμόρφωση με τις προσωπικές προσδοκίες και την κοινωνική εντολή, αλλά η πίστη σε αυτές, της ενεργού διατήρησης, υποστήριξης και δικαιολόγησης της εντολής και της ταύτισης με τα πρόσωπα ή την ομάδα που συμμετέχουν σε αυτά. Το στάδιο αυτό χωρίζεται στις αμοιβαίες διαπροσωπικές προσδοκίες, σχέσεις και στη διαπροσωπική συμμόρφωση, καθώς και στην τήρηση του νόμου και της τάξης. Στο τρίτο επίπεδο, υπάρχει μια σαφής προσπάθεια να καθοριστούν οι ηθικές αξίες και οι αρχές που ισχύουν και εφαρμόζονται χωριστά από την εξουσία των ομάδων ή των ατόμων που έχουν αυτές τις αρχές και χωριστά από την ταύτιση του ατόμου με αυτές τις ομάδες. Το συγκεκριμένο επίπεδο περιλαμβάνει την ηθική του κοινωνικού συμβολαίου και την ηθική των πανανθρώπινων αρχών.

Στη παρούσα μελέτη το στάδιο, το οποίο μας ενδιαφέρει είναι το μετα-συμβατικό, αυτόνομο ή επίπεδο με αρχές, καθώς σε αυτό ο Kohlberg εκφράζει μια ανησυχία για τη δικαιοσύνη και τα ανθρώπινα δικαιώματα με βάση τις καθολικές αρχές. Σύμφωνα λοιπόν με τον Kohlberg (1981όπ. αναφ. στους LeBar & Slote, 2016), εκείνοι των οποίων η ηθική σκέψη περιλαμβάνει την επίκληση των καθολικών αρχών της δικαιοσύνης και των δικαιωμάτων, πιστεύεται ότι δείχνουν μια πιο προχωρημένη-ανώτερη γνωστική εξέλιξη από εκείνους των οποίων η ηθική σκέψη επικαλείται κυρίως πρωταρχικά τη σημασία των σχέσεων και της ανθρώπινης ευημερίας ή ταλαιπωρίας. Το παράδειγμα-πρότυπο της ηθικής ανάπτυξης περιλαμβάνει κρίσεις που είναι αναστρέψιμες ('reversible'), υπό την έννοια ότι είναι δυνατόν κανείς να αντιστρέψει την άποψή του λαμβάνοντας υπόψη τους άλλους. Στην πραγματικότητα, ο Kohlberg εμπνεύστηκε από τη δουλειά του Rawls, πιστεύοντας ότι η φύση της 'αρχικής θέσης ισότητας' του Rawls διευκρίνιζε το είδος της αναστρεψιμότητας που είναι παραδειγματική της υψηλότερης μορφής ηθικής σκέψης Kohlberg (1981: 204 όπ. αναφ. στους LeBar & Slote, 2016).

Γενικά, ο Lawrence Kohlberg (1981, όπ. αναφ. στους Lovelock & Lovelock, 2013: 30), τάσσεται υπέρ μιας στάσης, ταυτόσημης με αυτήν του Χρυσού Κανόνα. Υιοθετώντας αυτή τη θέση διευκολύνει αυτό που ονομάζει "η δικαιοσύνη ως αναστρεψιμότητα" ("justice as reversibility"). Για παράδειγμα, για τους τουρίστες από τις πιο ανεπτυγμένες οικονομικά χώρες που ταξιδεύουν στις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες, κάτι τέτοιο θα μπορούσε να περιλαμβάνει τη σκέψη, ότι αν τα άτομα τα οποία ζουν στις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες, θα ήταν αναγκασμένα να πωλούν το σώμα τους προκειμένου να επιβιώσουν οικονομικά, τότε το σεξ θα μπορούσε να συνιστά μια αναστρεψιμότητα, η οποία θα τους έκανε να νιώσουν άνετα.

Μεταξύ άλλων, η ιδέα της δίκαιης κατανομής διευθύνει την τεράστια αδικία του πλούτου σε παγκόσμιο επίπεδο και θέτει το ερώτημα αν οι πλούσιοι έχουν το δικαίωμα να επιδίδονται σε πολυτέλειες, πέραν των βασικών αναγκών τους, ενώ κάποιιοι άλλοι στον κόσμο ζουν σε συνθήκες απόλυτης φτώχειας και συνεχιζόμενου λιμού. Σε αυτό το σημείο, ορισμένοι έχουν υποστηρίξει ότι εκείνοι οι οποίοι ζουν στις εύπορες χώρες είναι υπεύθυνοι για την απειλητική για τη ζωή φτώχεια αυτών που ζουν σε άλλες περιοχές του κόσμου. Με αυτή τη λογική, οι τουρίστες/τριες συμμετέχουν σε αυτό που ο Crick (1989, όπ. αναφ. στους Lovelock & Lovelock, 2013: 30) ονομάζει “ιμπεριαλισμό ψυχής” (“leisure imperialism”), όπου ο τουρισμός γίνεται “το ηδονιστικό πρόσωπο της νεο-αποικιοκρατίας” (“hedonistic face of neo-colonialism”). Το βασικό ζήτημα στη συγκεκριμένη περίπτωση, είναι ότι ο τουρισμός δεν είναι αμέτοχος στη διαδικασία που συντελεί στη παγκόσμια φτώχεια, αλλά αντίθετα ποικιλοτρόπως συμβάλλει σε αυτήν (Lovelock & Lovelock, 2013: 30).

Συνεπώς, η δικαιοσύνη στον τομέα του τουρισμού εκφράζεται μέσω των εναλλακτικών μορφών τουρισμού που έχουν αναπτυχθεί, όπου η υπευθυνότητα και η δικαιοσύνη αποτελούν κεντρικά στοιχεία αυτών και όπου η βιομηχανία του τουρισμού στοχεύει στη δικαιοσύνη-αμεροληψία, στην αλληλεγγύη και στην αμοιβαία κατανόηση. Επίσης, η δικαιοσύνη μέσω του τουρισμού, συνίσταται στο γεγονός ότι με τη βοήθεια αναδιανεμητικών μέτρων, όσο μεγαλύτερο είναι το βάθος της αλληλεγγύης που γεννάται από το είδος της δικαιοσύνης του τουρισμού, τόσο πιο επιτυχημένο πιθανόν να είναι το μέτρο που εφαρμόζεται κάθε φορά, οδηγώντας έτσι σε κοινωνική αλλαγή. Τέλος, τα διάφορα είδη της δικαιοσύνης του τουρισμού περιλαμβάνουν τον υπεύθυνο τουρισμό, τον τουρισμό υπέρ των φτωχών, τον τουρισμό του δίκαιου εμπορίου, τον εθελοντικό τουρισμό, τις πραγματικές περιηγήσεις και τον διακρατικό αλληλέγγυο ακτιβισμό. Όλες αυτές οι μορφές τουρισμού ενδιαφέρονται για τη διευθέτηση της παγκόσμιας αδικίας καθιστώντας τον τουρισμό ως όχημα κοινωνικής αλλαγής (ο.π: 30).

1.4. Πολιτισμικός Σχετικισμός (Cultural Relativism)

Όπως έχει ήδη αναφερθεί ως κλάδος της ηθικής φιλοσοφίας θεωρείται η Μεταηθική, η οποία σύμφωνα με τη Θεοδωροπούλου (2018: 7) δεν υιοθετεί συγκεκριμένη ηθική θεωρία ούτε κατατείνει σε αξιολογήσεις, αλλά θέτει και μελετά ερωτήματα, όπως ποια είναι η σημασία των ηθικών εννοιών και αρχών, ποια είναι η λειτουργία των ηθικών αποφάσεων, πως στηρίζει κανείς τις ηθικές αξιολογήσεις, ποια είναι η λογική των ηθικών επιχειρημάτων και πιο είναι το νόημα της γλώσσας που χρησιμοποιεί η ηθική. Ένα ζήτημα, το οποίο εντάσσεται στο πλαίσιο αυτό είναι και αυτό του ‘ηθικού σχετικισμού’.

Ο ηθικός σχετικισμός θέτει τη βάση του στη σκεπτικιστική φιλοσοφική παράδοση, όπως αυτή διαμορφώθηκε από τον Έλληνα φιλόσοφο Sextus Empiricus, η οποία αντίκειται στην αντικειμενική κατάσταση των ηθικών αξιών. Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι οι σκεπτικιστές δεν απορρίπτουν τις ίδιες τις ηθικές αξίες, αλλά αρνούνται μόνο ότι οι αξίες υπάρχουν ως πνευματικά

αντικείμενα ή ως θείες εντολές. Υποστηρίζουν λοιπόν ότι οι ηθικές αξίες είναι καθαρά ανθρώπινες εφευρέσεις, μία θέση που από τότε έχει ονομαστεί ‘ηθικός σχετικισμός’ (Fieser, 2018).

Ειδικότερα, ο ηθικός σχετικισμός αφορά στην ισχύ των ηθικών προτάσεων και την τιμή της αλήθειάς τους. Ο βαθμός αλήθειας ή ψεύδους μιας πρότασης είναι σχετικός, καθώς δεν υπάρχουν ηθικοί κανόνες καθολικής ισχύος για το τι είναι ορθό ή επιλήψιμο, οι οποίοι να ισχύουν για όλους ανεξαιρέτως τους ανθρώπους. Αντίθετα, το συγκείμενο του κάθε πολιτισμού, είναι εκείνο το οποίο αποτελεί τη βάση αποδοχής ή μη των εκάστοτε ηθικών αρχών. Ωστόσο, πέραν του ευρύτερου αυτού συνόλου, η τιμή αλήθειας των ηθικών προτάσεων μπορεί να διαφέρει από άτομο σε άτομο. Μάλιστα αυτή η εκδοχή αποκαλείται τις περισσότερες φορές ως ‘μεταηθικός υποκειμενισμός’ (Θεοδωροπούλου, 2018: 7).

Υπάρχουν λοιπόν δύο διαφορετικές μορφές ηθικού σχετικισμού. Ο πρώτος είναι ο ατομικός σχετικισμός, ο οποίος θεωρεί ότι οι μεμονωμένοι άνθρωποι δημιουργούν τα δικά τους ηθικά πρότυπα και ο δεύτερος είναι ο πολιτισμικός σχετικισμός, σύμφωνα με τον οποίο η ηθική στηρίζεται στην αποδοχή της από την κοινωνία στην οποία ζει το άτομο. Γενικά, οι συγκεκριμένες ηθικές προσεγγίσεις αρνούνται την απόλυτη και καθολική φύση της ηθικής, ενώ, αντίθετα, υποστηρίζουν ότι στην πραγματικότητα, οι ηθικές αξίες αλλάζουν από κοινωνία σε κοινωνία, καθ’ όλη τη διάρκεια του χρόνου και σε όλο τον κόσμο (Fieser, 2018).

Οι δημόσιες συζητήσεις σχετικά με το σχετικισμό, συχνά περιστρέφονται γύρω από την έννοια του πολιτισμικού σχετικισμού. Η ιδέα ότι οι κανόνες και οι αξίες προκύπτουν από τις παραδόσεις μπορεί να αναζητηθεί στον Έλληνα ιστορικό Ηρόδοτο (περ. 484-425 π.χ.), αλλά μόνο τον 20^ο αιώνα και ιδιαίτερα με την έλευση της κοινωνικής ανθρωπολογίας ο πολιτισμικός σχετικισμός έχει κερδίσει έδαφος (Baghrmian & Carter, 2015). Όπως ισχυρίζεται ο Franz Boas (1940: 636 όπ. αναφ. στους Baghrmian & Carter, 2015) «τα δεδομένα της εθνολογίας αποδεικνύουν ότι όχι μόνο η γνώση μας, αλλά και τα συναισθήματά μας είναι αποτέλεσμα της μορφής της κοινωνικής μας ζωής και της ιστορίας του λαού στον οποίο ανήκουμε». Οι απόψεις του Boas έγιναν η ‘ορθοδοξία’ της ανθρωπολογίας μέσω της ‘αρχής του πολιτισμικού σχετικισμού’ του M.J. Herskovits (1955: 15 όπ. αν. στους Baghrmian & Carter, 2015), δηλώνοντας ότι «οι κρίσεις βασίζονται στην εμπειρία και η εμπειρία ερμηνεύεται από κάθε άτομο από την άποψη της δικής του πολιτισμικοποίησης (enculturation)».

Μάλιστα η Benedict (2004: 43 & 46), υποστηρίζει ότι η ηθική είναι σχετική με τον πολιτισμό και ότι αυτό το οποίο είναι ‘ηθικά καλό’ είναι συνώνυμο με το ‘κοινωνικά εγκεκριμένο’. Με αυτόν τον τρόπο, η αναγνώριση ότι η ηθική διαφέρει σε κάθε κοινωνία, συνιστά έναν βολικό όρο για εγκεκριμένες συνήθειες. Άλλωστε η ανθρωπότητα πάντοτε προτιμούσε να υποστηρίζει ότι κάτι ‘είναι ηθικά καλό’ παρά ότι αυτό ‘είναι σύνθητες’, υποδηλώνοντας έτσι ότι η έννοια του φυσιολογικού είναι μια παραλλαγή της έννοιας του καλού. Φυσιολογικό είναι δηλαδή αυτό που εγκρίνει η κοινωνία, υπό την έννοια ότι μια κανονική πράξη είναι αυτή που εμπίπτει εντός των ορίων της αναμενόμενης

συμπεριφοράς για τη συγκεκριμένη κοινωνία. Αυτό λοιπόν το οποίο θεωρείται ‘φυσιολογικό’ ποικίλλει σε μεγάλο βαθμό μεταξύ των κοινωνιών. Συνεπώς, η συντριπτική πλειοψηφία των ατόμων, διαμορφώνεται σύμφωνα με την κουλτούρα της κοινωνίας στην οποία ζει, θεωρώντας έτσι ότι τα περισσότερα άτομα είναι εύπλαστα στη δύναμη που έχει η κοινωνία για τη διαμόρφωση τους, παίρνοντας έτσι οποιοδήποτε σχήμα τους παρουσιάζεται.

Οι υποστηρικτές του πολιτισμικού σχετικισμού βασίζονται καταρχήν στην παραδοχή ότι υπάρχει ένας σημαντικός βαθμός ποικιλίας σε κανόνες, αξίες και πεποιθήσεις στους πολιτισμούς και τις ιστορικές περιόδους. Κατόπιν θέτουν το επαγωγικό επιχείρημα, σύμφωνα με το οποίο οι αποτυχίες σε προηγούμενες προσπάθειες επίλυσης διαφωνιών που προκύπτουν από την παραπάνω διαφοροποίηση, δείχνουν ότι δεν υπάρχουν καθολικά κριτήρια για την εκτίμηση μεταξύ των διαφορετικών απόψεων του κόσμου. Έπειτα, υποστηρίζουν ότι η ανθρώπινη συμπεριφορά και η σκέψη φέρουν το αποτύπωμα του πολιτισμικού και κοινωνικού πλαισίου τους, έτσι ώστε η βιολογία από μόνη της να μην επαρκεί για να εξηγήσει πολλά από τα σημαντικά χαρακτηριστικά τους, ειδικά εκείνα για τα οποία οι πολιτισμοί διαφέρουν. Τέλος κρίνουν αναγκαία την κανονιστική αρχή της αποδοχής και της ανοχής προς άλλες απόψεις (Baghramian & Carter, 2015).

Συνεπώς, η συγκεκριμένη ηθική θεωρία υποδηλώνει ότι δεν υπάρχουν καθολικοί ηθικοί κανόνες, αλλά μάλλον μοναδικές πρακτικές και ήθη για διαφορετικούς πολιτισμούς. Η υπόθεση βασίζεται στο ότι τα πιστεύω των διάφορων ομάδων για το τι είναι σωστό, είναι και ηθικά ορθό. Έτσι, διαφορετικοί πολιτισμοί έχουν διαφορετικά έθιμα (π.χ. ως προς τη μεταχείριση των γυναικών ως υποδεέστερες) και όλα θα μπορούσαν να είναι θεωρητικά σωστά, χωρίς ωστόσο κάποιος να μπορέσει ποτέ να καταλήξει σε μια οριστική καθολική συμφωνία ως προς το τι είναι ορθό. Με άλλα λόγια δεν υπάρχει απόλυτο κριτήριο σύμφωνα με το οποίο να μπορέσουμε να γενικεύσουμε (Fennell, 2000).

Εντούτοις, οι κριτικοί υποστηρίζουν ότι υπάρχουν ορισμένες καθολικές αξίες, οι οποίες διατηρούνται από τους πολιτισμούς (π.χ. ζωή, γνώση, λογικότητα) και οι οποίες μεταξύ άλλων παρέχουν καθοδήγηση στους κανόνες λήψης αποφάσεων. Αυτό το καθολικό “κοινό έδαφος” παρέχει την απαιτούμενη ώθηση για τη δομή αντικειμενικών κριτικών σχετικά με τις πρακτικές μιας κουλτούρας έναντι κάποιας άλλης. Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι τα ξεχωριστά πρότυπα και οι πρακτικές των πολιτισμών έχουν διαβρωθεί με την πάροδο των χρόνων, πράγμα το σημαίνει ότι δύναται να υπάρχει περισσότερη παγκόσμια ομοιογένεια βάσει των κοινών παγκόσμιων αξιών. Παρόλα αυτά τίθεται το ερώτημα για το εάν τα άτομα που μοιράζονται μια συγκεκριμένη κουλτούρα, έχουν τη δυνατότητα να υιοθετήσουν πεποιθήσεις αντίθετες με τις πρακτικές της περιοχής στην οποία ζουν, και αν ναι, αν θα πρέπει να ληφθούν σοβαρά υπόψη (ο.π.).

Στο πλαίσιο του πολιτισμικού σχετικισμού, οι Lovelock & Lovelock (2013: 31-32) υποστηρίζουν ότι αν κάτι το οποίο γίνεται είναι σύμφωνο με τους πολιτισμικούς κανόνες και πρότυπα της κοινωνικής ομάδας, στην οποία ανήκει το άτομο, τότε αυτό δεν θεωρείται απαραίτητα αποδεκτό για τους άλλους, οι οποίοι προέρχονται από διαφορετικές κοινωνικές ομάδες, με διαφορετικές

κρινόμενες αξίες. Εν μέρει αυτή η ιδέα προέρχεται από την επιθυμία χορήγησης νομιμότητας στην πολιτιστική πολυμορφία (διαφορετικότητα της κουλτούρας), θεωρώντας ότι αυτοί οι άνθρωποι είναι μερικώς διαφορετικοί από εμάς και δεν θα πρέπει να τους κρίνουμε ή να τους μετράμε σύμφωνα με το δικό μας μέτρο σύγκρισης. Ωστόσο κάτι τέτοιο θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει εξίσου τη νομιμοποίηση αδικιών, φόνων, πολέμων και μιας ευρείας κλίμακας απάνθρωπων πράξεων και μη βιώσιμων πρακτικών. Έτσι αν για παράδειγμα θέσουμε το εξής ερώτημα: «αν κάποιος/α σκοτώσει κάποιον, κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες, στη δική μου κουλτούρα θα είναι εντάξει;». Κάποιος/α θα μπορούσε να υποστηρίξει ότι μόνο και μόνο, επειδή μια απάντηση είναι πολιτισμικά κατάλληλη, δε σημαίνει ότι είναι και ηθικά δικαιολογήσιμη. Παρόλα αυτά υπάρχουν ορισμένα ηθικά πρότυπα ή αρχές που ισχύουν για όλα, οποιαδήποτε στιγμή και σε οποιοδήποτε μέρος.

1.5. Ηθική της φροντίδας (Ethics of care)

Η ηθική θεωρία γνωστή ως ‘ηθική της φροντίδας’ υποδηλώνει καταρχήν ότι υπάρχει ηθική σημασία στα θεμελιώδη στοιχεία των σχέσεων και των εξαρτήσεων στην ανθρώπινη ζωή. Κανονικά η ηθική της φροντίδας επιδιώκει να διατηρήσει, τοποθετώντας σε ένα εννοιολογικό πλαίσιο και προωθώντας την ευημερία, αυτών οι οποίοι δίνουν φροντίδα (των φροντιστών) και αυτών οι οποίοι λαμβάνουν τη φροντίδα (των φροντιζομένων), σε ένα δίκτυο κοινωνικών σχέσεων. Ωστόσο, πολλές φορές ορίζεται ως πρακτική ή αρετή, παρά ως θεωρία. Ως τέτοια η ‘φροντίδα’ περιλαμβάνει τη διατήρηση του κόσμου, καθώς και την ικανοποίηση των αναγκών του εαυτού μας και των άλλων. Οικοδομείται δε στο κίνητρο για τη φροντίδα εκείνων που είναι εξαρτημένοι και ευάλωτοι, ενώ εμπνέεται τόσο από τις μνήμες της φροντίδας κάποιου, όσο και από την εξιδανίκευση του εαυτού. Ακολουθώντας μάλιστα τη συναισθηματική παράδοση της ηθικής θεωρίας, η ηθική της φροντίδας βεβαιώνει τη σημασία του κινήτρου της φροντίδας, της συγκίνησης και του σώματος στην ηθική συζήτηση, καθώς και το συλλογισμό από τα συγκεκριμένα στοιχεία (Sander-Staudt, 2018).

Σύμφωνα μάλιστα με τη Θεοδωροπούλου (2009: 193), η ηθική της φροντίδας φαίνεται να διαμορφώνεται με τέτοιο τρόπο, ώστε από τη μία να ηθικοποιεί μια επιθυμία ή ένα συναίσθημα, όπως αυτό του να «να νοιάζεσαι» ή ακόμη (να θέλεις να νοιαστείς ή να μην μπορείς παρά να νοιάζεσαι) και από την άλλη να υπερβαίνει την εμπλοκή μιας ηθικής θεωρίας, με την παραδοσιακή έννοια αυτής, στο σημείο δηλαδή που αυτή ρυθμίζεται στη βάση των αρχών (ρύθμιση η οποία εμφανίζει την αρσενική δομή των θεωριών), ακριβώς επειδή η φροντίδα δεν μπορεί να διατυπώνεται ως ηθική αρχή, διότι κάτι τέτοιο θα κλόιζε την εκπήγασή της, μετατρέποντάς την σε μια τυχαία, επισφαλής ανάδυση συναισθήματος.

Ένα από τα πρωτότυπα έργα της ηθικής της φροντίδας αποτελεί το σύντομο βιβλίο του Milton Mayeroff ‘On Caring’, εντούτοις η εμφάνιση της ηθικής της φροντίδας ως ξεχωριστής ηθικής θεωρίας, αποδίδεται συνήθως στα έργα της ψυχολόγου Carol Gilligan και της φιλοσόφου Nel Noddings, στα μέσα της δεκαετίας του ’80. Και οι δύο τελευταίες χρεώνουν τις παραδοσιακές ηθικές

προσεγγίσεις με την αρσενική προτίμηση, ενώ θέτουν τη ‘φωνή της φροντίδας’- ‘the voice of care’ ως μια θεμιτή εναλλακτική στην ‘άποψη της δικαιοσύνης’-‘Justice perspective’ της φιλελεύθερης θεωρίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (Sander-Staudt, 2018).

Έτσι η ηθική της φροντίδας αφορά στην αντιμετώπιση της μεροληψίας στην ηθική της δικαιοσύνης. Ωστόσο, η συγκεκριμένη ηθική δεν στοχεύει στην καθιέρωση γενικευμένων νόμων, αλλά δίνει έμφαση στη σημασία της εξέτασης του πλαισίου, μέσα στο οποίο η αλληλεπίδραση λαμβάνει χώρα. Η “φροντίδα” μέσα σε αυτήν την ηθική είναι κυριολεκτική. Σχετίζεται με την ανάπτυξη μιας κατανόησης και ανησυχίας για τους εμπλεκόμενους (Smith & Duffy, 2003 όπ. αναφ. στους Lovelock & Lovelock, 2013: 36). Η έμφαση δίνεται σε σχέση με τη φύση της ταυτότητας και απαιτεί από εμάς την επίγνωση των αναγκών των άλλων και της δράσης με βάση αυτή την επίγνωση (Lovelock & Lovelock, 2013: 32).

Κατά παρόμοιο τρόπο όπως επισημαίνει η Θεοδωροπούλου (2009: 193), η Θεωρία της Φροντίδας (Care theory), όπως αρχικά διατυπώθηκε από τη Nel Noddings, αναφέρεται κατά βάση, σε ένα ορισμένο είδος ‘σχέσης’, οντολογικά βασικής, η οποία δύναται να συγκροτείται ως αρετή και η οποία κυρίως περιέχει έναν άλλον, δηλαδή αυτόν τον οποίο φροντίζουμε/νοιάζομαστε. Με αυτόν τον τρόπο, αυτός ο οποίος φροντίζει/νοιάζεται και αυτός για τον οποίο νοιάζομαστε/φροντίζουμε, βρίσκονται έκτοτε σε σχέση αλληλεξάρτησης. Ωστόσο, η αμοιβαιότητα (reciprocity) στις σχέσεις φροντίδας δεν έχει τη διάσταση συμβολαίου. Υπό αυτήν την έννοια εάν δεν υπάρχει σχέση, ακόμη και εάν υπάρχουν οι δύο πόλοι της φροντίδας (υποκείμενο-αντικείμενο), δεν υφίσταται η ηθική της φροντίδας, καθώς το πρόσωπο της φροντίδας μας πρέπει να παραλαμβάνει, να αναγνωρίζει και να αποδέχεται τη φροντίδα. Εκτός των άλλων η Sharp (2006 όπ. αναφ. στην Θεοδωροπούλου 2009: 193), τονίζει ότι σύμφωνα με την ορολογία του Gabriel Marcel, προκειμένου να υπάρξει σχέση φροντίδας, καθίσταται αναγκαία η διαθεσιμότητα του εαυτού μας ‘στάση φροντίδας’ και μάλιστα η μετατόπιση του ενδιαφέροντος προς τον άλλο, που στην προέκταση της σκέψης των Simone Weil και Iris Murdoch, «περιγράφει την ποιότητα μιας ενεργού, δεκτικής, ευεπίφορης προσοχής προς τον άλλο».

Το εσωτερικό μας δέσιμο με τους άλλους, η θεμελιώδης σχέση μας, βρίσκεται στην καρδιά του είναι μας, και αναδύεται άμεσα και αδιεμεσολάβητα. Παρόλα αυτά εδώ δεν πρόκειται για μια μορφή «καταστασιακής ηθικής» (γνωστή στον ωφελιμισμό), με την έννοια ότι δεν δίνει έμφαση στις συνέπειες των πράξεων, αλλά εδράζει την ηθικότητα πρωτίστως στην προ-πραξιακή συνείδηση του προσώπου που νοιάζεται, δίχως με αυτό να γίνεται μια μορφή αγαπισμού, νοούμενου ως εξαναγκασμού του συναισθήματος, ως επιβολή της αρχής της αγάπης (Θεοδωροπούλου, 2009: 194).

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί ότι η προσπάθεια ορισμού της ηθικής της φροντίδας είναι εξαιρετικά δύσκολη, καθώς εξαρτάται από το πλαίσιο της εκάστοτε περίπτωσης. Όπως επισημαίνει η Ruddick (1998: 4 όπ. αναφ. στην Sander-Staudt, 2018), υπάρχουν τουλάχιστον τρεις διακριτές, αλλά επικαλυπτόμενες έννοιες της φροντίδας που έχουν προκύψει τις τελευταίες δεκαετίες, οι οποίες

συνίστανται σε μια ηθική που ορίζεται σε αντίθεση με τη δικαιοσύνη, σε ένα είδος εργασίας και σε μια συγκεκριμένη σχέση. Παρόλα αυτά στη βιβλιογραφία της ηθικής της φροντίδας, η 'φροντίδα' ορίζεται συνήθως ως πρακτική, αξία, διάθεση ή αρετή και συχνά απεικονίζεται ως αλληλεπικαλυπτόμενο σύνολο εννοιών.

Όπως σημειώνει η Held (2006: 36 & 40 όπ. αναφ. στην Sander-Staudt, 2018), η φροντίδα είναι μια μορφή εργασίας, αλλά επίσης και ένα ιδανικό που καθοδηγεί την κανονιστική κρίση και τη δράση, ενώ παράλληλα χαρακτηρίζει τη φροντίδα ως 'σύμπλεγμα' πρακτικών και αξιών. Ταυτόχρονα, η Θεοδωροπούλου (2009: 193), επισημαίνει ότι ως έννοια το φροντίζω σημαίνει καταρχήν μια κατάσταση πνευματικού πόνου ή απορρόφησης της σκέψης-κατάσταση αγωνίας, φόβου ή έγνοιας για κάποιον ή κάτι, κατόπιν μία ένδειξη κλίσης προς κάτι ή κάποιον και έπειτα ευθύνη για την προστασία, ευημερία ή συντήρηση κάποιου. Στην βαθύτερη δε ανθρώπινη σημασία το «φροντίζω» περιέχει στοιχεία από όλους τους ορισμούς.

Σύμφωνα με την Sander-Staudt (2018), ένας από τους πιο δημοφιλείς ορισμούς της φροντίδας, είναι αυτός των Tronto και Bernice Fisher, οι οποίες ερμηνεύουν τη φροντίδα ως «ένα είδος δραστηριότητας, που περιλαμβάνει όλα όσα κάνουμε για να διατηρήσουμε, να συντηρήσουμε και να επιδιορθώσουμε τον 'κόσμο' μας, έτσι ώστε να μπορέσουμε να ζήσουμε σε αυτόν όσο το δυνατόν καλύτερα. Αυτός ο κόσμος μας περιλαμβάνει τα σώματά μας, τους εαυτούς μας και το περιβάλλον μας». Ο συγκεκριμένος ορισμός θέτει τη φροντίδα κατά βάση ως μια πρακτική, αλλά η Tronto (1994: 126-136 όπ. αναφ. στην Sander-Staudt, 2018), προσδιορίζει επιπλέον τέσσερα επιμέρους στοιχεία της φροντίδας που μπορούν να κατανοηθούν ταυτόχρονα ως στάδια, ενάρετες τάσεις ή στόχοι. Αυτά τα επιμέρους στοιχεία είναι: η προσοχή/επιμέλεια (attentiveness), δηλαδή η συνειδητοποίηση της ανάγκης, η υπευθυνότητα (responsibility), δηλαδή η θέληση να ανταποκριθούμε στην ανάγκη και να δώσουμε τη φροντίδα, η ευχέρεια (competence), δηλαδή η ικανότητα παροχής καλής και επιτυχημένης φροντίδας και τέλος η ταχύτητα απόκρισης (responsiveness), δηλαδή η μελέτη της θέσης των άλλων όπως αυτοί την αντιλαμβάνονται και η ενδεχόμενη κατάχρηση στη φροντίδας.

Η Diemut Bubeck (1995: 129 όπ. αναφ. στην Sander-Staudt, 2018), περιγράφει τη φροντίδα ως μια συναισθηματική κατάσταση, δραστηριότητα ή και τα δύο που είναι λειτουργική και συγκεκριμένα περιλαμβάνει «την κάλυψη των αναγκών ενός προσώπου από ένα άλλο όπου η κατά πρόσωπο αλληλεπίδραση μεταξύ αυτού που φροντίζει και αυτού που φροντίζεται, συνιστά ένα κρίσιμο στοιχείο της συνολικής δραστηριότητας, στο σημείο όπου η ανάγκη είναι τέτοιας φύσης, ώστε να μη μπορεί να αντιμετωπιστεί από το άτομο που έχει ανάγκη». Η Bubeck με αυτόν τον τρόπο διαχωρίζει τη φροντίδα από την 'υπηρεσία' συμφωνώντας ότι η 'φροντίδα' περιλαμβάνει την κάλυψη των αναγκών των άλλων που δεν μπορούν να ικανοποιηθούν από μόνοι τους τις ανάγκες τους, ενώ η 'υπηρεσία' περιλαμβάνει την κάλυψη των αναγκών των ατόμων που είναι ικανά να φροντίσουν τους εαυτούς τους. Εναλλακτικά, η φροντίδα για τους Rachels (1999), McLaren (2001) και Halwani (2003), όπως

αναφέρει η Sander-Staudt (2018), νοείται ως μια αρετή ή κίνητρο, υποστηρίζοντας ότι η ηθική της φροντίδας συνιστά ένα είδος ηθικής αρετής, με τη φροντίδα να θεωρείται ως κεντρική αρετή.

Η Tronto (1993), υποστηρίζει ότι η φροντίδα μπορεί να χρησιμεύσει τόσο ως ηθική αξία, όσο και ως βάση για την κοινωνική επιτυχία. Η ίδια θεωρεί ότι η κοινοτική αρμονία είναι ο στόχος της ηθικής. Ένας στόχος που επιτυγχάνεται με μια ηθική της φροντίδας. Η Lyons (1988), επισημαίνει ότι αυτοί που θέτουν τον εαυτό τους χωριστά/διακριτά από τους άλλους, είναι πιθανό να υποστηρίζουν μια ηθική που βασίζεται στη δικαιοσύνη. Αντιθέτως, ισχυρίζεται ότι όσοι εκλαμβάνουν τον εαυτό τους ως με τους άλλους, είναι πιθανό να υποστηρίζουν μια ηθική βασισμένη στη φροντίδα. Με τη σειρά του ο MacIntyre (1984 όπ. αναφ. στους French & Weis, 2000) με το ενδιαφέρον του για την αρετή και την ανησυχία για τους άλλους, αγκαλιάζει έντονα μια ηθική της φροντίδας, υπογραμμίζοντας ότι εάν η ηθική της φροντίδας έχει ένα σημαντικό όφελος για εκείνους που αντιμετωπίζουν ηθικά ζητήματα στις επιχειρήσεις, αυτό το όφελος είναι η ευελιξία της. Τέλος, η Reitner (1996), επισημαίνει ότι σε αντίθεση με την ηθική της δικαιοσύνης, η ηθική της φροντίδας συντελεί στη δημιουργική επίλυση των ηθικών συγκρούσεων, τονίζοντας ότι το να ακολουθούμε τους κανόνες είναι δευτερεύον στη διατήρηση των σχέσεων.

Όπως άλλωστε η Carol Gilligan (1987: 20) γράφει, «Όλες οι ανθρώπινες σχέσεις, δημόσιες και ιδιωτικές, μπορούν να χαρακτηριστούν, τόσο σε όρους ισότητας, όσο και σε όρους αφοσίωσης και τόσο η ανισότητα, όσο και η μη αφοσίωση αποτελούν λόγους ηθικής ανησυχίας. Δεδομένου ότι όλοι είναι τρωτοί, τόσο στην καταπίεση, όσο και στην εγκατάλειψη, δυο ηθικά φάσματα - το ένα της δικαιοσύνης και το άλλο της φροντίδας-εμφανίζονται στην ανθρώπινη εμπειρία. Οι ηθικές προσταγές, οι οποίες μας υπαγορεύουν να μην ενεργούμε άδικα προς τους άλλους και να μην απομακρυνόμαστε από κάποιον που έχει ανάγκη, σκιαγραφούν αυτές τις ηθικές ανησυχίες» (Clement, 2018).

Τέλος, σύμφωνα με τη Θεοδωροπούλου (2009: 195), η ηθική της φροντίδας δεν έχει να κάνει με την ηθική πίστωση, αλλά με την ηθική ζωή, υπερβαίνοντας την αιτιολόγηση και το αίτημά της (ηθική επιχειρηματολογία), ενώ ταυτόχρονα η υπέρβαση αυτή έχει μεγάλη πρακτική ισχύ. Άλλωστε όταν η προβληματική κατάσταση είναι ιδιαίτερα περίπλοκη δεν αρκεί η χρήση αρχών, ορισμών και αποδείξεων. Πρέπει να δράσουμε με έναν εννοιακό ή δεκτικό τρόπο που είναι κατά κάποιο τρόπο μυστηριώδης, εσωτερικός και δεν ακολουθεί τη λογική του επακολουθητισμού.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

Η ΗΘΙΚΗ ΛΗΨΗ ΑΠΟΦΑΣΕΩΝ

2.1. Εισαγωγή

Όπως αναφέρει ο Fennell (2000: 60), στην αρένα του παγκόσμιου εμπορίου, οι υπεύθυνοι λήψης των αποφάσεων αντιμετωπίζουν καθημερινά καταστάσεις, οι οποίες απαιτούν ηθικές κρίσεις. Οι αποφάσεις που συχνά λαμβάνονται, βασίζονται είτε σε μία ιδεολογική στάση, η οποία περιλαμβάνει τη δράση με τρόπους που οι υπεύθυνοι λήψης των αποφάσεων πιστεύουν, είτε σε μία επιχειρησιακή στάση, η οποία προϋποθέτει τη δράση με τρόπους που αυτοί εξασκούν (Whitney, 1990). Οι δύο αυτές θέσεις είναι θεμελιωδώς διαφορετικές και όπως υποστηρίζεται από το Fennell (1999 όπ. αν. στον Fennell, 2000: 60), φαίνεται ότι υπάρχουν δύο βασικά κίνητρα που υπαγορεύουν την οικονομική συμπεριφορά, ανάλογα με την κοινωνικοοικονομική κατάσταση. Αυτά τα κίνητρα περιλαμβάνουν την ανάγκη για επιβίωση, όπως για παράδειγμα την υποστήριξη της οικογένειας του ατόμου ή την ανάγκη για ευημερία πέρα από τις βασικές απαιτήσεις διαβίωσης της ζωής, δηλαδή το κέρδος για χάρη του κέρδους.

Σε ότι αφορά στην ηθική λήψη αποφάσεων, οι δύο προσεγγίσεις που συγκέντρωσαν τη μεγαλύτερη προσοχή στη βιβλιογραφία είναι αυτές που βασίζονται στις θεωρίες της Δεοντολογίας και της Τελεολογίας (McDonald & Beck-Dudley, 1994). Μία κοινή έκφραση για τις δύο αυτές προσεγγίσεις συνίσταται στο γεγονός ότι η Δεοντολογία θεωρεί τα μέσα πιο σημαντικά από το σκοπό, ενώ η Τελεολογία ότι ο σκοπός δικαιολογεί τα μέσα. Η κατανόηση αυτών των θεωριών βοηθά ώστε να χρησιμοποιηθούν με επιτυχία τα διάφορα “εργαλεία” που υπάρχουν για τον έλεγχο της τουριστικής βιομηχανίας, τα οποία κυμαίνονται από τα εργαλεία βασιζόμενα στην αγορά, όπως οι φόροι, μέχρι και αυτά που βασίζονται στις εντολές και στον έλεγχο, όπως η νομοθεσία. Έτσι, για παράδειγμα η παραβίαση του νόμου από τους υποστηρικτές της Δεοντολογίας θα ερχόταν σε αντίθεση με την άποψή τους περί ηθικής, με αποτέλεσμα η νομοθεσία να τηρείται σε κάθε περίπτωση από αυτούς. Όμως, οι υποστηρικτές της Τελεολογίας εξετάζουν τις συνέπειες από τη μη τήρηση του νόμου, ζυγίζοντας αυτές έναντι των ωφελειών της παραβίασης της νομοθεσίας. Αν λοιπόν για παράδειγμα οι φοιτητές του τουρισμού υιοθετήσουν μία τελεολογική προσέγγιση στα ηθικά διλήμματα, τότε η νομοθεσία αναμένεται να είναι αποτελεσματική μόνο εάν συνοδεύεται από αυστηρές κυρώσεις, που καθιστούν την παράνομη συμπεριφορά και συνεπώς την ανάγκη κατανόησης του τρόπου της λήψης αποφάσεων, μη αξιοσημείωτη (Hudson & Miller, 2005 :385).

Οι Malloy & Fennell (1998), οι Cleek & Leonard (1998) και ο Stevens (2001), επισημαίνουν την αυξανόμενη επικράτηση των κωδικών ηθικής, τους οποίους χρησιμοποιεί η τουριστική βιομηχανία ως εργαλείο για την καθοδήγηση των εργαζομένων κατά τη λήψη αποφάσεων. Σημαντική δε θεωρείται η συμβολή στον τομέα αυτό, του Παγκόσμιου Οργανισμού Τουρισμού, μέσω του οποίου εγκρίθηκε το 1999 ο Παγκόσμιος Κώδικας Ηθικής για τον Τουρισμό, ο οποίος παγιώνει και ενισχύει προηγούμενες συστάσεις και διακηρύξεις σχετικά με τον αειφόρο τουρισμό. Γενικά, ο συγκεκριμένος κώδικας αποσκοπεί στη διαφύλαξη των φυσικών πόρων και της πολιτιστικής κληρονομιάς του κόσμου από τις αποδιοργανωτικές τουριστικές δραστηριότητες, καθώς και στη διασφάλιση του

δίκαιου και ισότιμου επιμερισμού των ωφελειών που προκύπτουν από τον τουρισμό στους κατοίκους των τουριστικών προορισμών. Ωστόσο, ο κώδικας αυτός δεν παρέχει μία κατανόηση για τον τρόπο με τον οποίο οι επαγγελματίες του κλάδου λαμβάνουν τις αποφάσεις τους και κατά συνέπεια δεν καθιστά ένα ιδιαίτερα αποτελεσματικό εργαλείο (ο.π.: 385).

Μάλιστα, όπως υποστηρίζουν οι Lovelock & Lovelock (2013: 354 & 358), εάν επιδιώξή μας είναι η επίτευξη καλύτερων αποτελεσμάτων στον τουρισμό, τότε είναι απαραίτητες δύο βελτιώσεις. Η πρώτη συνίσταται στην προώθηση μιας ηθικής προσέγγισης από τις εταιρείες και τα ενδιαφερόμενα μέρη στην τουριστική βιομηχανία και η δεύτερη στην ενθάρρυνση της ηθικής μεταξύ των τουριστών. Στο σημείο αυτό αξίζει να επισημανθεί ότι η ηθική λήψη αποφάσεων θεωρείται πολύτιμη, ενώ κεντρικής σημασίας σε αυτήν είναι η κριτική σκέψη.

Μεταξύ άλλων όπως αναφέρουν οι Hudson & Miller (2005), η ηθική λήψη αποφάσεων επηρεάζεται από παράγοντες όπως η εθνικότητα, ο τύπος του ηθικού διλήμματος, η προγενέστερη ηθική εκπαίδευση, το γένος, καθώς και το επίπεδο της ηθικής εκπαίδευσης. Εντούτοις, επειδή «αυτοί που ενδιαφέρονται για τα ηθικά ζητήματα μπορεί να καθοδηγούνται από την αίσθηση της υποχρέωσης έναντι των υπολοίπων και την ταύτιση με τα ηθικά ζητήματα [...], όπως η παροχή μιας δίκαιης τιμής για τους παραγωγούς του δίκαιου εμπορίου» (Shaw, Shiu & Clarke, 2000: 889), η Weeden (2008: 32), θεωρεί σημαντική την εξέταση της έννοιας της ηθικής υποχρέωσης. Η ηθική υποχρέωση συνιστά μια έκφραση των ηθικών κανόνων του ατόμου, η οποία αντικατοπτρίζει τις «προσωπικές τους πεποιθήσεις για το σωστό και το λάθος» (Shaw et al., 2000). Επιπλέον, με την παρουσία της προσωπικής αποτελεσματικότητας και της ηθικής υποχρέωσης προς τους άλλους, είναι σαφές ότι ο ηθικός προσανατολισμός ενός ατόμου δύναται να επηρεάσει την κρίση του σε καταστάσεις ηθικής επιλογής. Μάλιστα, μία πρόσφατη απόπειρα για τη διασαφήνιση του τι μπορεί να περιλαμβάνει αυτό το τελευταίο, έδειξε ότι το υπόβαθρο ενός ατόμου, το ηθικό στάδιο ανάπτυξης, οι περιστασιακοί παράγοντες, η ηθική ιδεολογία και η προσέγγιση της ηθικής κρίσης, παίζουν ρόλο στον τρόπο με τον οποίο τα άτομα λαμβάνουν ηθικές αποφάσεις (Bardi Kleiser, Sivadas, Kellaris & Dahlstrom, 2003). Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι η ηθική ανάπτυξη και η ηθική ιδεολογία αξίζουν ειδικότερα μεγαλύτερη προσοχή, εξαιτίας της ρητής σύνδεσής τους με την ανάπτυξη της ηθικής κατανόησης και της προσωπικής ηθικής άποψης ενός ατόμου (Weeden, 2008:33).

Μελετώντας κανείς περαιτέρω τη βιβλιογραφία σχετικά με την ηθική λήψη αποφάσεων στον τουρισμό, διαπιστώνει την ύπαρξη διαφόρων μελετών, με τις κυριότερες να εστιάζονται στη θεωρία της γνωστικής ηθικής ανάπτυξης του Kohlberg (1969), στη ταξινόμηση των ηθικών ιδεολογιών του Forsyth (1980), στο μοντέλο ηθικής δράσης του Rest (1986), καθώς και στο πλαίσιο της ηθικής έντασης του Jones (1991). Τέλος, σημαντική θεωρείται και η συμβολή του πλαισίου ηθικών αρχών του Schumann (2001) στην ηθική λήψη αποφάσεων στον τομέα του τουρισμού.

2.2. Τα βήματα και τα βασικά στοιχεία στη διαδικασία της ηθικής λήψης αποφάσεων

Σύμφωνα με τους Lovelock & Lovelock (2013: 32-33), στη διαδικασία της ηθικής λήψης των αποφάσεων, σημαντικά θεωρούνται πέντε βήματα, τα οποία συνίστανται στα εξής:

1. Αναγνώριση του προβλήματος
2. Ανάλυση του προβλήματος και αποσαφήνιση των γεγονότων και των αμφιβολιών
3. Αναγνώριση των ηθικών ζητημάτων, καθώς και των αξιών κεντρικής σημασίας στη λήψη αποφάσεων
4. Διαπίστωση της ύπαρξης σύγκρουσης των αξιών. Αν αυτές διαμάχονται τότε έχουμε την ύπαρξη ενός ηθικού διλήμματος
5. Προτεραιότητα δίδεται στις αξίες που συγκρούονται. Στο συγκεκριμένο σημείο λαμβάνουμε υπόψη το σκοπό (το τέλος) που ζητείται, ποια είναι τα μέσα για την επίτευξη αυτού του σκοπού, καθώς και την αυθεντικότητα/γνησιότητα.

Αυτά τα πέντε βήματα χρησιμοποιούνται σε συνδυασμό με τα ακόλουθα τέσσερα βασικά στοιχεία:

1. Την πρωτοκαθεδρία του λόγου
2. Την οικουμενική/παγκόσμια άποψη
3. Την αρχή της αμεροληψίας
4. Την κυριαρχία/επικράτηση των ηθικών νορμών

Αναλυτικότερα:

❖ Η Πρωτοκαθεδρία του λόγου (The Pre-eminence of reason)

Στην πρωτοκαθεδρία του λόγου η κριτική σκέψη (critical reasoning) θεωρείται υψίστης σημασίας, γεγονός που σημαίνει ότι θα πρέπει να δίνεται έμφαση στους λόγους της πράξης, της εν λόγω κατάστασης (ηθικής ή μη). Οι ηθικές κρίσεις πρέπει να υποστηρίζονται από αξιόπιστο/λογικό συλλογισμό, ενώ σημαντικό στοιχείο στην κριτική σκέψη αποτελεί το λογικό επιχείρημα (logical argument). Το λογικό επιχείρημα ξεκινάει με μία δήλωση που πρέπει να υποστηριχθεί, η οποία συνίσταται στον ισχυρισμό που είναι αναγκαίο να αποδειχθεί, στις δηλώσεις που υποστηρίζουν τον ισχυρισμό, δηλαδή τους λόγους για τους οποίους πιστεύεται ότι υπάρχει λογική βάση πίσω από τη δήλωση. Έτσι, καθώς στην ηθική προσπαθούμε να αποδείξουμε αν μία ηθική κρίση είναι ορθή, ή μία πράξη είναι ή όχι επιτρεπτή, ή μία ηθική θεωρία είναι ευλογοφανής, εφαρμόζοντας το λογικό επιχείρημα μας βοηθά να παραμερίζουμε τα παράλογα συναισθήματα και ξεσπάσματα, επιτρέποντάς μας με αυτόν τον τρόπο να συλλογίζομαστε κριτικά κατά τη διεξαγωγή των κρίσεων μας, εστιάζοντας ταυτόχρονα σε αυτό που σχηματίζει αυτές τις κρίσεις, καθώς και στο ηθικό ερώτημα το οποίο υφίσταται (ο.π.: 21).

❖ **Η Οικουμενική άποψη (The Universal perspective)**

Η άποψη αυτή ισχυρίζεται ότι η ηθική δήλωση (κανόνας, κρίση, αρχή) πρέπει να είναι εφαρμόσιμη σε παρόμοιες καταστάσεις. Έτσι είναι γενικά αποδεκτό, ότι κλέβοντας για παράδειγμα από μια μία εμπορική επιχείρηση είναι λάθος. Αναφέροντας λοιπόν τους λόγους για μία ηθική δήλωση, σύμφωνα με την οικουμενική άποψη αυτοί οι λόγοι θα πρέπει να εφαρμόζονται και σε άλλες παρόμοιες καταστάσεις (Vaughn, 2008: 8).

❖ **Η Αρχή της αμεροληψίας (The Principle of impartiality)**

Η αμεροληψία υποδηλώνεται σε όλες τις ηθικές δηλώσεις, με την έννοια ότι τα ίσα θα πρέπει να αντιμετωπίζονται ισάξια. Έτσι, για παράδειγμα αυτοί οι οποίοι ασθενούν θα πρέπει να θεραπεύονται. Ωστόσο, σε ορισμένες περιπτώσεις δύναται να υπάρχει λόγος για τον οποίο μεταχειριζόμαστε ένα άτομο διαφορετικά. Σε ένα δωμάτιο λοιπόν έκτακτης ανάγκης, οι πιο κρίσιμες περιπτώσεις είναι αυτές οι οποίες θα πρέπει να αντιμετωπίζονται κατά προτεραιότητα (ο.π.).

❖ **Η Επικράτηση των ηθικών νομών (The dominance of moral norms)**

Όταν οι ηθικές νόρμες διαμάχονται με τις μη-ηθικές αρχές ή αξίες, τότε συνήθως οι ηθικές αξίες παρακάμπτουν τις μη-ηθικές αρχές ή αξίες. Για παράδειγμα η αιτιολόγηση για την πολιτική ανυπακοή, συνίσταται συχνά στο γεγονός ότι οι νόμοι συγκρούονται με τις ηθικές νόρμες, καθιστώντας εν τέλει τους νόμους ανίσχυρους (ο.π.: 7). Ένα παράδειγμα αυτού δύναται να αποτελέσει η περιοδεία της αντιδορκάρας-είδος αφρικανικής αντιλόπης- (Springbok Tour) στη Νέα Ζηλανδία.

Αναλυτικότερα, το 1981 η Ένωση Ράγκμπι της Νέας Ζηλανδίας (New Zealand Rugby Union) κάλεσε την ομάδα ράγκμπι της Νότιας Αφρικής (Αντιδορκάδα- Springbok) σε περιοδεία στη Νέα Ζηλανδία. Η ομάδα της Αντιδορκάρας έφτασε στη Νέα Ζηλανδία τον Ιούλιο για 51ήμερη περιοδεία, γεγονός το οποίο προκάλεσε μεγάλο ενδιαφέρον τόσο στους διεθνείς, όσο και στους εγχώριους τουρίστες των αθλητικών αγωνισμάτων (sport-tourists). Ωστόσο, η συγκεκριμένη περιοδεία προκάλεσε πάνω από 100 δημόσιες διαμαρτυρίες αν και ήταν καθόλα νόμιμη. Επίσης, απόπειρες για τη διατάραξη των παιχνιδιών από την πλευρά των διαδηλωτών καταστάληκαν από την αστυνομία, καθώς τους ζητήθηκε να προστατεύσουν τους παίκτες, οι οποίοι σχετίζονταν με μία νομότυπη δραστηριότητα. Όμως και οι διαδηλωτές από την πλευρά τους ήταν σε μεγάλο βαθμό νομότυποι στις πράξεις τους, αν και αντιμετωπίζοντας ως να μην ήταν. Έτσι, αν και η συγκεκριμένη περιοδεία ήταν στο πλαίσιο του νόμου, πολλοί ήταν εκείνοι που πίστευαν ότι ήταν ανήθικο να υποστηρίξουν αυτή την περιοδεία και να πραγματοποιηθούν τα παιχνίδια, στηρίζοντας την άποψή τους στο γεγονός, ότι ήταν ανήθικο να υποστηριχθεί μία εθνική αθλητική ομάδα, της οποίας η συμμετοχή περιοριζόταν σε λευκούς παίκτες (Lovelock & Lovelock, 2013: 22).

Βέβαια, αν και ο φυλετικός αποκλεισμός από τη συμμετοχή στην ομάδα ήταν σύμφωνος με την πολιτική του φυλετικού διαχωρισμού (απαρτχάιντ) και τη μεροληπτική μεταχείριση των έγχρωμων στη Νότια Αφρική εκείνη την εποχή, εντούτοις υποστηρίζοντας τη συγκεκριμένη ομάδα εθεωρείτο μικροσκοπικά ισοδύναμο με την ευρύτερη στήριξη ενός κοινωνικού συστήματος, το οποίο επέτρεπε

στους έγχρωμους παίκτης να αποκλείονται από την ομάδα με την άσκηση φυλετικής διάκρισης. Στη συγκεκριμένη περίπτωση η πολιτική ανυπακοή και η δράση διαμαρτυρίας σημειωνόταν σε κάθε παιχνίδι στη Νέα Ζηλανδία, απεικονίζοντας με αυτόν τον τρόπο τι συμβαίνει όταν οι ηθικές νόρμες συγκρούονται με τις μη-ηθικές αρχές και αξίες, καταλήγοντας στην επικράτηση των ηθικών νορμών. Έτσι, ενώ οι υποστηρικτές ισχυρίζονταν ότι η συγκεκριμένη δράση ήταν νόμιμη και ότι η πολιτική δεν σχετίζεται με τον αθλητισμό, καθώς όπως επισημάνθηκε «είναι μόνο ένα παιχνίδι», πολλοί ήταν εκείνοι που αμφισβήτησαν αυτή τη μη-ηθική αξία διαμέσου της κριτικής σκέψης, της οικουμενικής αρχής, της αρχής της αμεροληψίας και τον ισχυρισμό των ηθικών νορμών (ο.π.).

Εφαρμόζοντας λοιπόν τα πέντε βήματα σε συνδυασμό με τα τέσσερα βασικά στοιχεία, τα οποία προσδιορίστηκαν παραπάνω, οι Lovelock & Lovelock (2013: 33), υποστηρίζουν ότι θα μπορούσε να διασφαλιστεί το γεγονός, ότι εργαζόμαστε προς μία ηθική λήψη αποφάσεων, αξιολογώντας κριτικά το εκάστοτε ηθικό ζήτημα, μέσω της αναγνώρισης γεγονότων και αμφιβολιών, συλλογιζόμενοι τις συνέπειες για όλους και όχι μόνο για την πλειοψηφία, εντοπίζοντας το σημείο που συγκρούονται οι αξίες και διευθετώντας τον τρόπο που μία διαμάχη μπορεί να επιλυθεί ηθικά. Βέβαια, δεδομένου του ευρέος φάσματος των κοινωνικών πρακτικών και των πλαισίων, εντός των οποίων αναπτύσσεται ο τουρισμός, είναι εύλογο μία και μόνο άποψη να μην αποδίδει σε όλες τις καταστάσεις. Ωστόσο, μία εκλεκτική προσέγγιση στη θεωρία και στην εφαρμογή αυτής, δύναται να συμβάλλει στη διευθέτηση των ελλείψεων για μία ποικιλία θεωριών και στην ικανότητα να επιλυθεί μία ποικιλία ηθικών ζητημάτων που προκύπτουν διαμέσου της τουριστικής πρακτικής.

2.3. Η θεωρία της γνωστικής ανάπτυξης του Kohlberg

Βασιζόμενη στο έργο του Piaget (1932) για την ανάπτυξη του κοινωνικού παιχνιδιού και της ηθικής ανάπτυξης των παιδιών, η θεωρία της γνωστικής ανάπτυξης του Kohlberg (1969) (Cognitive Moral Development-CMD) προτείνει ότι όπως τα άτομα διέρχονται από στάδια πνευματικής και συναισθηματικής ανάπτυξης, με τον ίδιο τρόπο διέρχονται και από μία ιεραρχία αποτελούμενη από έξι στάδια ηθικής ανάπτυξης. Αυτά τα στάδια ομαδοποιούνται σε τρία επίπεδα ηθικής λογικής/συλλογιστικής, το προ-συμβατικό, το συμβατικό και το μετά-συμβατικό (Fennell, 2006).

Ειδικότερα, το προ-συμβατικό στάδιο αντικατοπτρίζει μια εγωκεντρική προσέγγιση των αποφάσεων που το άτομο λαμβάνει, με σκοπό την αποφυγή της τιμωρίας και την επιδίωξη της ευχαρίστησης. Στη συμβατική φάση ο συλλογισμός των ατόμων επηρεάζεται από την έγκριση είτε από τους σημαντικούς άλλους, είτε από την κοινωνία. Στο σημείο αυτό είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι ο τόπος ελέγχου και για τα δύο αυτά αρχικά στάδια είναι εξωτερικός. Το τελικό και πιο προηγμένο μετά-συμβατικό στάδιο υποδεικνύει ότι ο/η υπεύθυνος/η λήψης των αποφάσεων μετακινείται πέρα από την εξωτερική επιρροή και στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό σε εσωτερικά κίνητρα, ακολουθώντας αυτό-επιλεγόμενες ηθικές αρχές (Fukukawa, 2003 όπ. αν. στην Weeden, 2008: 33). Οι αντιλήψεις για το τι είναι σωστό βασίζονται σε αυτό που η κοινότητα αισθάνεται ότι είναι το σωστό, παρά σε αυτό

που έχει επιβληθεί παραδοσιακά ή εξωτερικά. Το έκτο και τελευταίο στάδιο βασίζεται σε μία καθολική άποψη, κατά την οποία αυτό που είναι δίκαιο είναι αυτό που είναι δίκαιο για όλους τους ανθρώπους και την οικολογική ζωή (Fennell, 2006).

Μάλιστα, σύμφωνα με τον Gibbs (1977, όπ. αν. στον Fennell, 2006: 258), «σε αυτό το σημείο της ιεραρχίας, ο υπεύθυνος λήψης των αποφάσεων έχει αναπτύξει μία ηθική αίσθηση, που εκτείνεται πέρα από τις δικές του ανάγκες και πέρα από την προσδοκία οικογενειακών και κοινωνικών ηθών. Η ηθική λογική/συλλογιστική είναι κοσμοπολίτικη από τη φύση της και χαρακτηρίζεται από βαθιά αίσθηση προσωπικής δέσμευσης. Ο ψυχολογικός τόπος ελέγχου είναι εσωτερικός και η φιλοσοφική συσχέτιση είναι υπαρξιακή».

Βέβαια, ο τρόπος με τον οποίο τα άτομα εξελίσσονται μέσα από αυτά τα στάδια εξαρτάται από την εκπαίδευση και από την εμπειρία τους. Ωστόσο, εάν ή όταν το γνωστικό τους σχήμα αμφισβητηθεί, τα άτομα προβαίνουν σε μία εκ νέου εκτίμηση των πεποιθήσεων τους υπό το φως αυτών που έχουν δει, διαβάσει ή βιώσει. Παράλληλα, η προσωπική εμπειρία διαδραματίζει ρόλο στην ανάπτυξη της ηθικής κατανόησης στο πλαίσιο του τουρισμού. Έτσι, για μερικούς τουρίστες, οι οποίοι ταξιδεύουν σε μία αναπτυσσόμενη χώρα και ερχόμενοι αντιμέτωποι πρόσωπο με πρόσωπο με τη φτώχεια για πρώτη φορά, κάτι τέτοιο δύναται να επηρεάσει βαθιά τη ζωή τους, μετασχηματίζοντας τις επιλογές τους από εκείνη τη στιγμή (Weeden, 2005).

Όπως αναφέρει ο Fennell (2006), σύμφωνα με τον Kohlberg, τέτοιου είδους εμπειρίες έχουν ως αποτέλεσμα τη μετακίνηση των ατόμων σε ένα υψηλότερο και πιο περίπλοκο επίπεδο ηθικής λογικής, μολονότι μόλις το 10% του πληθυσμού φτάνει σε αυτό το μετά-συμβατικό στάδιο. Η Weeden (2008: 34), σημειώνει ότι ο Gibbs (1977), επικρίνει τον ισχυρισμό του Kohlberg, ότι και τα έξι στάδια έχουν διαδοχική φύση, καθώς αν και συμφώνησε ότι τα τέσσερα πρώτα στάδια επιδεικνύουν διαδοχική ανάπτυξη, εντούτοις υποστήριξε ότι το πέμπτο και το έκτο στάδιο (μετά-συμβατικό στάδιο) θα μπορούσε να προκύψει ως αποτέλεσμα της ανακάλυψης της υποκρισίας και της κοινωνικής διαφθοράς σε οποιοδήποτε στάδιο της ανάπτυξης του ατόμου. Με αυτόν τον τρόπο, για τον Gibbs το μετά-συμβατικό στάδιο δεν συνιστά το φυσικό επόμενο βήμα από το τέταρτο στάδιο, αλλά αντιπροσωπεύει μια υπαρξιακή προσέγγιση, κατά την οποία το άτομο σκόπιμα αποσπάται από τη “σιωπηρή” ή αποδεκτή κοσμοθεωρία, υιοθετώντας “μια αποστασιοποιημένη και προβληματισμένη στάση”-“a detached and questioning posture” (Gibbs, 1977: 56), εκδηλώνοντας έτσι μία υπαρξιακή προσέγγιση στη ζωή, η οποία δίνει έμφαση στο νόημα και στην αναζήτηση της γνησιότητας.

Τέλος, υπάρχουν πολλές επικρίσεις για τη θεωρία του Kohlberg, ωστόσο παρά αυτές τις επικρίσεις το έργο του Kohlberg παραμένει ίσως μία από τις πιο διακεκριμένες θεωρίες της ηθικής ανάπτυξης του ατόμου (Sweeney & Costello, 2009: 77).

2.4. Η ταξινόμηση των ηθικών ιδεολογιών του Forsyth

Όπως αναφέρει η Weeden (2008: 35), μία πολύ διαφορετική ερμηνεία των ηθικών κινήτρων δόθηκε από την ταξινόμηση των ηθικών ιδεολογιών (taxonomy of ethical ideologies) του Forsyth (1980). Σύμφωνα με αυτήν την άποψη τα άτομα δύναται να κατηγοριοποιηθούν με βάση τον ηθικό τους προσανατολισμό, ο οποίος είναι εντελώς ανεξάρτητος από την προσωπική ηθική τους ανάπτυξη. Ο Forsyth αναγνώρισε τέσσερις ξεχωριστές ηθικές ιδεολογίες, οι οποίες αποδίδονται με τους εξής όρους: “situationism”, “absolutism”, “subjectivism” και “exceptionism”, βασιζόμενος σε δύο παράγοντες. Ο πρώτος παράγοντας αφορά στο «εάν το άτομο ασπάζεται ιδεαλιστικές ή μη ιδεαλιστικές αξίες και εάν πιστεύει ότι οι ηθικοί κανόνες είναι οικουμενικοί ή σχετικοί», ενώ ο δεύτερος παράγοντας εξαρτάται από την έκταση του ιδεαλισμού του ατόμου, κατά την οποία στη μία άκρη βρίσκονται τα άτομα, τα οποία πιστεύουν ότι τα επιθυμητά αποτελέσματα μπορούν να επιτευχθούν με τη σωστή δράση, ενώ η άλλη άκρη περιλαμβάνει τα άτομα που δείχνουν προθυμία να συμβιβαστούν αναπόφευκτα με αρνητικά αποτελέσματα (Forsyth, 1980: 176 όπ. αν. στην Weeden, 2008: 35-36).

Έτσι, στην ταξινόμηση των ηθικών ιδεολογιών του Forsyth διακρίνονται ουσιαστικά δύο κύριες θεωρίες, οι οποίες συνίστανται στον ιδεαλισμό (idealism), ο οποίος καθορίζεται ως το σημείο εκείνο όπου το άτομο θεωρεί ότι μία πράξη είναι ηθικά σωστή όταν αποφέρει το επιθυμητό αποτέλεσμα και στον σχετικισμό (relativism), ο οποίος ορίζεται ως εκείνο το σημείο, στο οποίο το άτομο αποδέχεται ή απορρίπτει γενικά αποδεκτές ηθικές αρχές στο πλαίσιο της διαδικασίας λήψης των αποφάσεων. Παράλληλα, τα άτομα και στις δύο θεωρίες μπορεί να έχουν υψηλή (high) ή χαμηλή (low) ανάμειξη αντίστοιχα (Χανδόλια, 2008: 38). Δημιουργούνται με αυτόν τον τρόπο τέσσερις υποκατηγορίες ηθικών φιλοσοφιών με τα άτομα που εντάσσονται σε κάθε μία από αυτές τις κατηγορίες να χαρακτηρίζονται ως “situationists”, “subjectivists”, “absolutists” και “exceptionists” (Weeden, 2008: 36).

Αναλυτικότερα, οι situationists απορρίπτουν τους ηθικούς κανόνες, υποστηρίζοντας τη μεμονωμένη ανάλυση της κάθε πράξης, ανάλογα με την εκάστοτε περίπτωση. Χαρακτηρίζονται δε από υψηλό ιδεαλισμό και υψηλό σχετικισμό. Οι subjectivists προβαίνουν σε αξιολογήσεις/εκτιμήσεις, οι οποίες βασίζονται στις προσωπικές τους αξίες και αντιλήψεις, παρά στις καθολικές ηθικές αρχές. Οι συγκεκριμένοι χαρακτηρίζονται από χαμηλό ιδεαλισμό και υψηλό σχετικισμό. Τόσο οι situationists όσο και οι subjectivists θεωρούνται ως σχετικιστές. Οι absolutists ισχυρίζονται ότι το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα μπορεί πάντα να επιτευχθεί εφόσον τα άτομα ακολουθούν τους καθολικούς ηθικούς κανόνες. Αυτά τα άτομα χαρακτηρίζονται από υψηλό ιδεαλισμό και χαμηλό σχετικισμό. Τέλος, οι exceptionists υποστηρίζουν ότι η απόλυτη ηθική καθοδηγεί τις κρίσεις τους, αλλά στην πραγματικότητα είναι ανοικτοί σε εξαιρέσεις. Οι συγκεκριμένοι χαρακτηρίζονται από χαμηλό ιδεαλισμό και χαμηλό σχετικισμό, ενώ θεωρούνται ως ωφελμιστές (Forsyth, 1980: 176 όπ. αν. στην Weeden, 2008: 35-36).

Όπως αναφέρει η Weeden (2008: 36), αυτό που ουσιαστικά προτείνει ο Forsyth (1980), συνίσταται στο γεγονός ότι τα ανθρώπινα όντα δύναται να υιοθετήσουν μία από τις τέσσερις διαφορετικές προσεγγίσεις κατά τη διαδικασία της ηθικής λήψης αποφάσεων ανάλογα με το εάν υποστηρίζουν ιδεαλιστικές ή μη ιδεαλιστικές αξίες και εάν πιστεύουν ότι οι ηθικοί κανόνες είναι καθολικοί ή σχετικοί. Συγκρίνοντας τα παραπάνω με τις παραδοσιακές σχολές της φιλοσοφίας, αυτοί που παρουσιάζουν υψηλό σχετικισμό, όπως οι situationists και οι subjectivists, θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν ως ηθικοί σκεπτικιστές. Οι absolutists δύναται να θεωρηθούν ως δεοντολόγοι και τέλος οι exceptionists ως τελεολόγοι.

2.5. Το μοντέλο ηθικής δράσης του Rest

Όπως αναφέρει η Weeden (2008: 36), ο Rest (1986) σε αντίθεση από τον Forsyth, πίστευε ότι το μοντέλο της ηθικής γνωστικής ανάπτυξης του Kohlberg, είχε πολλά να προσφέρει σχετικά με την ηθική ωριμότητα και την ανάπτυξη ενός ατόμου. Ο Rest (1986: 1), όρισε την ηθικότητα ως «[...] ριζωμένη στην κοινωνική κατάσταση και την ανθρώπινη ψυχοσύνθεση. Προκύπτει δε από την κοινωνική κατάσταση διότι οι άνθρωποι ζουν σε ομάδες και αυτό που κάνει ένα άτομο μπορεί να επηρεάσει ένα άλλο [...]. Η λειτουργία της ηθικής είναι να παρέχει βασικές κατευθυντήριες γραμμές για τον καθορισμό του τρόπου διευθέτησης των συγκρούσεων σε ανθρώπινο επίπεδο και στη βελτίωση του αμοιβαίου οφέλους των ατόμων που ζουν σε ομάδες».

Ειδικότερα, όπως παραθέτουν οι Sweeney & Costello (2009: 76), ο Rest (1986) υποστήριξε ότι προκειμένου να ενσωματωθεί μία ηθική διάσταση εντός μιας απόφασης, είναι απαραίτητο το άτομο να προχωρήσει μέσα από τέσσερα διαδοχικά βήματα, τα οποία συνίστανται στην αναγνώριση του ηθικού διλήμματος, στην ηθική κρίση, στην πρόθεση να ενεργήσει ηθικά και εν τέλει στην ηθική δράση/συμπεριφορά. Η συγκεκριμένη διαδικασία είναι γνωστή ως το μοντέλο ηθικής δράσης (model of ethical action) του Rest. Όπως μάλιστα σημειώνουν οι Gaudine & Thorne (2001: 178), ο Jones (1991), υποστηρίζει ότι το μοντέλο της ηθικής δράσης του Rest αποτελεί ένα χρήσιμο πλαίσιο, το οποίο έχει χρησιμοποιηθεί ευρέως προκειμένου να περιγράψει τη διαδικασία της ηθικής λήψης αποφάσεων των ατόμων στο χώρο της εργασίας τους.

Παράλληλα, το συγκεκριμένο μοντέλο συνοψίζει τον τρόπο με τον οποίο ποικίλες γνωστικές δομές και διαδικασίες, οι οποίες εμπλέκονται στη διαδικασία της ηθικής λήψης αποφάσεων συνδυάζονται έτσι ώστε να παράγουν την ηθική συμπεριφορά του ατόμου. Με αυτόν τον τρόπο το μοντέλο του Rest διακρίνει τέσσερα βασικά στοιχεία, εγγενή στη διαδικασία της ηθικής λήψης των αποφάσεων. Το πρώτο στοιχείο περιλαμβάνει την “ηθική ευαισθησία”-“ethical sensitivity”, σύμφωνα με την οποία το ηθικό δίλημμα είναι υπαρκτό. Η δεύτερη συνιστώσα αφορά στην “κανονιστική συλλογιστική”-“prescriptive reasoning”, η οποία με τη σειρά της οδηγεί στην “κανονιστική κρίση”-“prescriptive judgment” της “ιδανικής λύσης”-“the ideal solution” για ένα συγκεκριμένο ηθικό δίλημμα. Το τρίτο στοιχείο που είναι το “ηθικό κίνητρο (ώθηση)”-“ethical motivation”, περιλαμβάνει

τη διατύπωση της “ηθικής πρόθεσης”-“ethical intention” του ατόμου, είτε να συμμορφωθεί είτε όχι με την ηθική του κρίση. Το αποτέλεσμα δε αυτής της τρίτης συνιστώσας συνιστά την επιλογή της ηθικής απόφασης του ατόμου. Τέλος, το τέταρτο και τελευταίο στοιχείο οδηγεί στην “ηθική συμπεριφορά”-“ethical behavior” ή δράση, κατά την επίλυση του ηθικού διλήμματος και είναι συνάρτηση του “ηθικού χαρακτήρα”-“ethical character” του ατόμου (Gaudine & Thorne, 2001: 178).

Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τους Sweeney & Costello (2009: 77) το πρώτο στάδιο, περιλαμβάνει την αναγνώριση του ηθικού διλήμματος, καθώς είναι λογικό ένα άτομο να εντοπίσει ένα ηθικό δίλημμα πριν το ίδιο συμπεριφερθεί ηθικά. Άλλωστε, όπως εξηγούν οι Chia & Mee (2000: 255), «όταν τα άτομα αναγνωρίζουν την ηθική διάσταση ενός ζητήματος, αυτή η αναγνώριση έχει τη δυνατότητα να επηρεάσει τις κρίσεις, τις προθέσεις και τις αποφάσεις τους». Όμως η αναγνώριση του ηθικού διλήμματος συνδέεται με την ηθική ευαισθησία, η οποία συντελεί στην έναρξη της διαδικασίας της ηθικής λήψης των αποφάσεων, μέσω της αναγνώρισης ενός ηθικού διλήμματος. Η ηθική ευαισθησία συνίσταται στην επίγνωση ότι η επίλυση ενός συγκεκριμένου διλήμματος μπορεί να επηρεάσει την ευημερία των άλλων (Rest, 1994 όπ. αν. στις Gaudine & Thorne, 2001). Περιλαμβάνει δε την αντίληψη και την ερμηνεία των γνωστικών πτυχών μιας κατάστασης, καθώς και την αξιολόγηση των επιπτώσεων των πιθανών εναλλακτικών λύσεων στην ευημερία των άλλων (Rest, 1983 όπ. αν. στις Gaudine & Thorne, 2001).

Μόλις εντοπισθεί το ηθικό δίλημμα, τότε το άτομο έρχεται αντιμέτωπο με μία ηθική κρίση-αποτελεί το δεύτερο στάδιο-που βασίζεται στην αξιολόγηση των αποτελεσμάτων που θα πρέπει να εμφανισθούν σε μία δεδομένη κατάσταση. Η ηθική κρίση καθορίζεται εν μέρει από την ηθική ανάπτυξη του ατόμου, όπως αυτή περιγράφεται από το μοντέλο των έξι σταδίων του Kohlberg (Sweeney & Costello, 2009: 77). Στο σημείο αυτό σημαντική είναι η σύνδεση της κανονιστικής συλλογιστικής και της κανονιστικής κρίσης. Η κανονιστική συλλογιστική ενός ατόμου συνίσταται στην εκτίμησή του για το τι πιστεύει ιδανικά ότι θα πρέπει να γίνει για την επίλυση ενός συγκεκριμένου ηθικού διλήμματος. Η κανονιστική κρίση του ατόμου είναι αποτέλεσμα της διαδικασίας της κανονιστικής συλλογιστικής, αντικατοπτρίζοντας τους παράγοντες των διαφόρων καταστάσεων, οι οποίοι οδήγησαν στη χρήση μιας συγκεκριμένης γνωστικής δομής, η διαθεσιμότητα της οποίας περιορίζεται από το επίπεδο της ηθικής ανάπτυξης του ατόμου (Rest, 1983).

Παράλληλα, η Θεοδωροπούλου (2014), συσχετίζει το ηθικό δίλημμα με τη διαδικασία της προβληματοποίησης, καθώς υποστηρίζει ότι ο θεμελιώδης προβληματολογικός χαρακτήρας του διλήμματος το απομακρύνει από μια προϊούσα εργαλειακότητα, τοποθετώντας αυτό εγγύτερα στη φιλοσοφική αναζήτηση της σχέσης ανάμεσα στο έλλογο και στο συναισθηματικό στοιχείο στο επίπεδο της ηθικής πραξιακότητας. Η πρόσκρουση των προσώπων, κυρίως στο ηθικό επίπεδο των διενέξεων κατά τη διάρκεια μιας προβληματικής κατάστασης, τείνει να εκφράζεται μέσω διλημάτων ή διλημματικών παραγμάτων ή αποσπασματικών διλημματικών διατυπώσεων γύρω από τα οποία καλείται να κινηθεί η αναστοχαστική, ανήσυχη και ενσυναίσθητη σκέψη των εμπλεκομένων σε σχέση

με μια διορατική αντίληψη της ετερότητας. Όμως, στη συγκεκριμένη περίπτωση «η ετερότητα εμφανίζεται ως παράδοξο, ξαφνικά και αμετάκλητα ορατό, απτό, μέσα από τη συγκλονιστική εμφάνιση και εκδίπλωση της δύστροπης, αγωνιώδους περίπτωσης», καθιστώντας την προβληματοποίηση έναν τρόπο να συναντηθεί και να διερευνηθεί αυτό το παράδοξο, συνιστώντας ένα εργαλείο για την εκλέπτυνση της κατανόησης της αντίστασης και όχι της εξημέρωσης ή ακόμη και της διάλυσης της αντιφατικότητάς του.

Στη διαδικασία λοιπόν της προβληματοποίησης, το σημείο κλειδί, είναι το σημείο της περίπτωσης ή ο εντοπισμός ή αναγνώριση μιας ρήξης, γενικά αντιλαμβανόμενης ως την ανάδυση ενός ερωτήματος ή μιας διανοητικής σύγχυσης, η οποία πραγματοποιείται κατά τη διάρκεια μιας κατανόησης ή μιας διαταραχής της συνήθους λειτουργίας, σταματημού πριν από ένα εμπόδιο ή ακόμη ενός ενδοιασμού κατά τη διάρκεια της ερμηνείας. Με αυτόν τον τρόπο, η “προβληματοποίηση” - “problematization”, αποτελεί μια σαφή διαδικασία και μια κριτική ανάλυση των συνθηκών ενός προβλήματος, η περαιτέρω μια ανακάλυψη ή εφεύρεση νέων όρων (Goguelin, p. 1967, όπ. αν. στην Theodoropoulou, 2014: 136). Διαφέρει δε από τον “προβληματισμό”-“problematation”, ο οποίος αποτελείται από τον υπολογισμό και την καταγραφή αυτών των όρων, καθώς και την άνευ όρων εφαρμογή τους, χωρίς ωστόσο να αναφέρεται απαραίτητα στην κατανόηση των συνθηκών και του γενικού πλαισίου, εντός των οποίων τέτοιοι όροι αναδύονται. Παρόλα αυτά οι δύο μορφές συνδέονται μεταξύ τους, καθώς η επεξεργασία προβλημάτων, στο πλαίσιο της προβληματοποίησης, στοχεύει είτε σε μία συμπυκνωμένη θεωρία επίλυσης, είτε στην κατανόηση, η οποία περιλαμβάνει την αποσαφήνιση των όρων του προβλήματος, ανεξαρτήτως από το εάν η επίλυση είναι η κατάλληλη (Fabre, 2003c, όπ. αν. στην Theodoropoulou, 2014: 136).

Συνεπώς η έννοια της προβληματοποίησης, ως μηχανισμός δημιουργίας ή διαχείρισης μιας ρήξης είναι συνυφασμένη με την ανασυγκρότηση της γνώσης, αλλά και με την έννοια του απρόβλεπτου, συνιστώντας με αυτόν τον τρόπο έναν διπλό μηχανισμό. Έτσι, σύμφωνα με τη Θεοδωροπούλου, από τη μια πλευρά εμφανίζεται ως ένας ανοιχτός μηχανισμός ή ένας περιορισμός του απρόβλεπτου, εφόσον επιτρέπει ή προκαλεί την εμφάνιση νέων ρήξεων, νέων δυνατοτήτων, νέων ερωτημάτων, επιζητώντας μεθοδικά τις συνθήκες του προβλήματος και υπερνικώντας τα όρια της απλής συνειδητοποίησης, “ταράσσοντας”-“troubling” την αποκτειθήσα γνώση, καθώς εξετάζει προσεκτικά και αντικρούει τις ανοσιότητές της. Ταυτόχρονα δε λειτουργεί και ως «μηχανισμός πρόβλεψης, αναγνώρισης, οικειοποίησης και γενικά εξάλειψης του απρόβλεπτου και εν τέλει αντίστασης σε ανεπιθύμητες συνέπειες, οι οποίες με το να είναι απρόβλεπτες, δύναται να οδηγήσουν στην απόκτηση γνώσης και στην οργάνωση της δράσης». Στο σημείο αυτό λοιπόν θα μπορούσε να σημειωθεί ότι η προβληματοποίηση, «από τη μια μεριά χάνει βαθμιαία την ικανότητα να προστατεύσει την ακεραιότητα ή τη ζωτικότητα του απρόβλεπτου, καθώς τη μετατρέπει σε μονάδες προβλεψιμότητας, ελέγχοντας παράλληλα την ανοχή και τις δυνάμεις της μεθοδολογίας του συστήματος προς τη μη επίλυσή του, μέχρι του σημείου που τελικά αφοπλίζεται και ανατρέπεται, ενώ

από την άλλη μεριά, η προβληματοποίηση, συστηματοποιημένη ως αναγνώριση του προβλήματος, καθιερώνει αλλά και δεν καθιερώνει μια χειρονομία, προκειμένου να υπερνικήσει την κρίση, δηλαδή μια συγκάλυψη της πρόθεσης για πρόβλεψη ή της ανικανότητας να υπάρξει κάτι άλλο από αυτή την πρόθεση» (Theodoropoulou, 2014: 137-138).

Έτσι, μέσω μιας «εντατικοποιούμενης συνειδητοποίησης της διλημματικότητας, η οποία ωστόσο θέλει να εκφράζεται, βιώνεται η σχέση με τον Άλλο εντός ενός πυκνού πλέγματος ερωτήσεων, οι οποίες ανανεώνονται προβληματοποιώντας ταυτόχρονα τα αξιολογικά, ηθικά και γνωστικά σημεία αναφοράς, επερωτώντας ταυτόχρονα τη νομιμότητα και τη λειτουργικότητά τους, καθώς αυτά συγκροτούν την κοινωνική, πολιτισμική και θεσμική προθεσμιακότητα των τάσεων, επιλογών και αποφάσεων μας». Μεταξύ άλλων, σύμφωνα με τη Θεοδωρούλου, η «διληματοποίηση» εξετάζει εκ βάθρων τη διλημματική λογική και δυναμική της κατάστασης, δίνοντας τη δυνατότητα στα εμπλεκόμενα μέρη να αντιληφθούν το μέγιστο δυνατό φάσμα των ηθικών προϋποθέσεων, συνεπειών και επιλοκών των επιλογών τους σε σχέση με τις πεποιθήσεις, τις επιθυμίες, τις αξίες, τα καθήκοντα, τις αρχές, τις θελήσεις, τις γνώσεις και των ικανοτήτων τους. Η «διληματοποίηση» (έννοια που εισάγουν η Θεοδωρούλου με τον Carvalho) αντιλαμβάνεται ακριβώς το δίλημμα «ως σύλληψη της διαφοράς, μέσω της συστηματικής αναγνώρισης στοιχείων που συνδέονται με την ευθραστότητα, το μη αλάθητο, την πολυπλοκότητα, τη ρευστότητα και τη μη προβλεψιμότητα κατά τη συγκρότηση των συλλογισμών, απορρίπτοντας ωστόσο αυτό που εκ των προτέρων έχει συλληφθεί, καθώς και την εξουσία του». Τα εμπλεκόμενα άτομα σταδιακά βιώνουν την εμπειρία της μεταβολής των αρχικών τους αντιλήψεων, ξεκινώντας να θέτουν εκ νέου υπό ερώτηση το νόημα του αναφαινόμενου προβλήματος, ενώ ταυτόχρονα το προβληματικό αρχίζει να αποκτά οξυμένη σημασία για την κατανόηση της κατάστασης από την πλευρά τους. Οδηγούνται με αυτόν το τρόπο σε έναν προβληματοποιητικό χώρο αμφισημίας, ο οποίος επιτρέπει την ανάπτυξη διληματοποιητικής κατεύθυνσης, υποχρεώνοντας τα εμπλεκόμενα μέρη να επαν-επεξεργαστούν τις παραδοχές τους και να ανα-δημιουργήσουν έναν πραγματικό διλημματικό ορίζοντα με μια ταυτόχρονη είσοδο στο λαβυρινθώδες. Γενικά λοιπόν η «διληματοποίηση» θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μια διαδικασία «της εντατικοποίησης, της αποσαφήνισης και της πολυπλοκοποίησης της διλημματικής σκέψης με σκοπό την αναγνώριση και την επανασυγκρότηση του ηθικού βάθους και της ηθικής ύφανσης των ζητημάτων» (Θεοδωρούλου, 2014).

Εφόσον πραγματοποιηθεί η ηθική κρίση, το άτομο διατυπώνει την πρόθεσή του να ενεργήσει ηθικά-αποτελεί το τρίτο στάδιο- βασισμένο στην αξιολόγηση/εκτίμηση της “σωστής”-“right” επιλογής έναντι άλλων εναλλακτικών επιλογών. Η δημιουργία των ηθικών προθέσεων είναι κρίσιμη για το μοντέλο του Rest (1986), καθώς προηγούμενη έρευνα των Fishbein & Ajzen (1975), κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι προθέσεις θεωρούνται καθοριστικοί παράγοντες συμπεριφοράς (Sweeney & Costello, 2009: 77). Όπως μάλιστα σημειώνουν οι Gaudine & Thorne (2001: 181), η διατύπωση μίας πρόθεσης για την επίλυση ενός ηθικού διλήμματος, περιλαμβάνει τη δημιουργία εναλλακτικών

λύσεων και την επιλογή μιας εναλλακτικής λύσης, την οποία το άτομο προτίθεται να εκπληρώσει. Ωστόσο, οι εναλλακτικές που δημιουργούνται ενδέχεται να μη συμμορφώνονται όλες με την κανονιστική κρίση ενός ατόμου για την ιδανική ηθική λύση σε ένα ηθικό δίλημμα. Συνεπώς, η ηθική πρόθεση του ατόμου να συμμορφωθεί ή όχι με την ηθική του κρίση, για την επίλυση ενός ηθικού διλήμματος, αντανακλά την επιθυμία του να θέσει ηθικές αξίες, όπως η τιμιότητα, η ακεραιότητα, η ειλικρίνεια και η φιλαλήθεια έναντι των μη ηθικών αξιών.

Το τελικό στάδιο συνίσταται στην πραγματική διεξαγωγή της ηθικής δράσης, ωστόσο λίγες έρευνες έχουν διεξαχθεί σε αυτό το στάδιο, λόγω των δυσκολιών μέτρησης και παρατήρησης της συμπεριφοράς (Jones, Massey & Thorne, 2003 όπ. αν. στις Sweeney & Costello 2009). Στο συγκεκριμένο στάδιο θεωρείται σημαντική η συσχέτιση του ηθικού χαρακτήρα ενός ατόμου και της ηθικής συμπεριφοράς, καθώς όπως αναφέρουν οι Gaudine & Thorne (2001: 182), οι Nisan & Kohlberg (1982), αποδίδουν την παρέκκλιση μεταξύ της πρόθεσης ενός ατόμου να ενεργήσει ηθικά και των ηθικών του ενεργειών σε μία πιθανή έλλειψη ηθικού χαρακτήρα. Μάλιστα, όπως υποστηρίζει ο Rest (1983), τα άτομα με ισχυρό ηθικό χαρακτήρα είναι πιο πιθανό να πραγματοποιήσουν εν τέλει τις ηθικές τους προθέσεις σε σχέση με τα άτομα με αδύναμο ηθικό χαρακτήρα. Μάλιστα, η Weeden (2008: 37), σημειώνει ότι ο Rest (1986), θεωρεί ότι η ηθική ανάπτυξη και συμπεριφορά δε συνιστά μία ενιαία διαδικασία, καθώς ένα άτομο μπορεί να χαρακτηρίζεται από πολύ ισχυρή πρόθεση, την οποία ωστόσο να μην μετασχηματίζει σε δράση.

Τέλος, οι Sweeney & Costello (2009: 77), τονίζουν ότι οι απλοϊκοί δεσμοί μεταξύ της κρίσης και της δράσης που παρουσιάζονται στο μοντέλο του Rest έχουν αμφισβητηθεί, με τους Brown & Hernstein (1975), να υποστηρίζουν ότι η ηθική δράση αναπτύσσεται ανεξάρτητα από την ηθική κρίση και τον White (1999), να αναφέρεται σε αρκετές μελέτες, οι οποίες υποδηλώνουν ότι τα άτομα υπό πίεση δύναται να ενεργούν ανήθικα, παρά την ικανότητά τους για τουλάχιστον συμβατική ηθική λογική.

2.6. Το πλαίσιο της ηθικής έντασης του Jones

Ο Jones (1991), παρουσίασε ένα συνθετικό μοντέλο των πλαισίων της ηθικής λήψης αποφάσεων, το οποίο οργανώθηκε γύρω από τα τέσσερα στάδια της θεμελιώδους διαδικασίας της ηθικής λήψης αποφάσεων του Rest (1986) (May & Pauli, 2002). Μάλιστα, όπως αναφέρουν οι Morris & McDonald (1995), χαρακτηριστικό γνώρισμα του συγκεκριμένου μοντέλου αποτελεί η “ηθική ένταση”-“moral intensity”, η οποία καθορίζει την ηθική επιταγή/προσταγή σε μία δεδομένη κατάσταση.

Ο Jones (1991: 372, όπ. αν. στους Sweeney & Costello 2009: 77), προσδιόρισε την ηθική ένταση ως «μία δομή, η οποία καταγράφει/αποτυπώνει την έκταση της ηθικής προσταγής, η οποία σχετίζεται με ένα θέμα/ζήτημα μέσα σε μία κατάσταση». Η δομή της ηθικής έντασης έχει τα θεμέλιά της στην ηθική φιλοσοφία (Jones, 1991) και στο νομικό σύστημα (Collins, 1989) και πιο

συγκεκριμένα στο δίκαιο των αδικοπραξιών (Weber, 1993 όπ. αν. στους Morris & McDonald, 1995) και στην τιμωρία (Jones, 1991). Στην ηθική φιλοσοφία, η αναλογικότητα είναι η βάση για τη διάκριση των βαθμών της ηθικής ευθύνης (Jones, 1991), ενώ το επίπεδο της ηθικής ευθύνης εξαρτάται από παράγοντες όπως η φύση των εμπλεκόμενων ωφελειών/ζημιών, τον επείγοντα χαρακτήρα της κατάστασης και την ελευθερία επιλογής του υπεύθυνου λήψης των αποφάσεων σε μία δεδομένη κατάσταση. Μάλιστα, ο Jones (1991) θεωρεί ότι το ποινικό δίκαιο περιέχει ένα στοιχείο αναλογικότητας, διότι η έκταση της τιμωρίας πρέπει να είναι ανάλογη με το έγκλημα που διαπράττεται (Morris & McDonald, 1995: 717).

Αναλυτικότερα, το πλαίσιο της ηθικής έντασης του Jones (1991: 374-378) αποτελείται από έξι διαστάσεις, οι οποίες συνίστανται στο μέγεθος των συνεπειών, στην κοινωνική συναίνεση, στην χρονική αμεσότητα, στην πιθανότητα της επίδρασης/αποτελέσματος, στην εγγύτητα και στη συγκέντρωση του αποτελέσματος. Υποστήριξε δε, ότι τα συνδυασμένα αποτελέσματα αυτών των διαστάσεων καθορίζουν την ηθική ένταση ενός συγκεκριμένου ζητήματος, ενώ ταυτόχρονα ο πολυδιάστατος χαρακτήρας της έχει ως αποτέλεσμα η ηθική ένταση να ποικίλλει αισθητά από το ένα ζήτημα στο άλλο. Έτσι, όπως παραθέτουν οι Sweeney & Costello (2009: 77), σύμφωνα με τον Jones (1991: 373) «η ηθική ένταση είναι πιθανό να διαφέρει/ποικίλλει σημαντικά από το ένα θέμα στο άλλο, με λίγα ζητήματα να επιτυγχάνουν υψηλά επίπεδα και πολλά ζητήματα να επιτυγχάνουν χαμηλά επίπεδα», ενώ σύμφωνα με τους Singharakdi, Vitell & Kraft (1996), μία κατάσταση δεν μπορεί να θεωρηθεί από τον/την υπεύθυνο/η λήψης των αποφάσεων ως έχουσα ένα ηθικό στοιχείο, εάν η ηθική ένταση αυτής της κατάστασης χαρακτηρίζεται ως ασθενής ως προς τους όρους της ηθικής έντασης.

Ο Jones (1991: 374-375), όρισε το “μέγεθος των συνεπειών”- “magnitude of consequences” ως το «άθροισμα των βλαβών (ή ωφελειών), τις οποίες υπέστησαν τα θύματα (ή οι δικαιούχοι) της εν λόγω ηθικής πράξης». Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι όσο πιο σοβαρή είναι η συνέπεια, τόσο πιο πιθανό είναι να γίνει ένα άτομο ηθικά οργισμένο. Η “κοινωνική συναίνεση”-“social consensus” ορίζεται από τον Jones, ως «ο βαθμός κοινωνικής συμφωνίας, ότι μία προτεινόμενη πράξη είναι καλή (ή κακή)». Ωστόσο, εάν ένα άτομο δε γνωρίζει τι συνιστά καλή ηθική σε μία δεδομένη κατάσταση, τότε σαφώς και είναι δύσκολο για αυτό να ενεργήσει ηθικά (Jones, 1991). Όταν λοιπόν τα μέλη μιας κοινωνίας είναι αβέβαιο για το τι συνιστά καλή ηθική, τότε απευθύνονται σε άλλους για καθοδήγηση σχετικά με το βαθμό της κοινωνικής αποδοχής μιας πράξης. Ως αποτέλεσμα ο Jones πίστευε ότι οποιαδήποτε ασάφεια, η οποία δύναται να υπάρχει σχετικά με την ηθικά ορθή πορεία της δράσης, μειώνεται όταν υπάρχει υψηλός βαθμός κοινωνικής συναίνεσης (Sweeney & Costello, 2009: 78).

Η “πιθανότητα της επίδρασης”-“probability of effect” συνιστά σύμφωνα με τον Jones (1991: 375) μία «κοινή λειτουργία της πιθανότητας, ότι η εν λόγω πράξη, εν τέλει θα πραγματοποιηθεί, ενώ ταυτόχρονα θα προκαλέσει την προβλεπόμενη βλάβη (ή όφελος)». Στη παρούσα φάση χαμηλότερη πιθανότητα συνεπάγεται χαμηλότερη ηθική ένταση. Μεταξύ άλλων ο Jones (1991: 376), όρισε τη

χρονική αμεσότητα ως «το χρονικό διάστημα μεταξύ του παρόντος και της έναρξης των συνεπειών της ηθικής πράξης». Μάλιστα, όσο μικρότερο είναι το χρονικό διάστημα, τόσο μεγαλύτερη είναι η ηθική ένταση (Sweeney & Costello, 2009: 78).

Παράλληλα, σύμφωνα με τον Jones (1991: 377, *όπ. αν.* στους Sweeney & Costello, 2009: 78), η “συγκέντρωση του αποτελέσματος”-“concentration of effect” είναι «μια αντίστροφη συνάρτηση του αριθμού των ατόμων που επηρεάζονται από μία πράξη ενός δεδομένου μεγέθους». Γενικά λοιπόν, οι άνθρωποι ανησυχούν περισσότερο για πράξεις, οι οποίες προκαλούν μεγαλύτερη βλάβη, έχοντας ένα πιο συγκεντρωμένο αποτέλεσμα, από εκείνες που δεν κάνουν κάτι τέτοιο. Τέλος, η “εγγύτητα”-“proximity” ορίζεται από τον Jones (1991: 376, *όπ. αν.* στους Sweeney & Costello, 2009: 78) ως «το αίσθημα της εγγύτητας (κοινωνικό, πολιτισμικό, ψυχολογικό, ή σωματικό) που ο ηθικός παράγοντας έχει για τα θύματα (ή τους δικαιούχους) της κακής (ή ωφέλιμης) εν λόγω πράξης», με τη μεγαλύτερη εγγύτητα να συνεπάγεται μεγαλύτερη ηθική ένταση.

2.7. Το πλαίσιο των ηθικών αρχών του Schumann

Όπως αναφέρουν οι Fennell, Plummer & Marschke (2008: 66), ο Schumann (2001) επινόησε ένα “πλαίσιο ηθικών αρχών”-“moral principles framework” βασισμένο σε πέντε ηθικές θεωρίες, συμπεριλαμβανομένων αυτών του ωφελιμισμού, των δικαιωμάτων, της διανεμητικής δικαιοσύνης, της ηθικής της φροντίδας και της θεωρίας της αρετής. Κάθε θεωρητική άποψη παρέχει στον φορέα/πράκτορα την ευκαιρία να εξετάσει τα ηθικά διλήμματα από μία διαφορετική οπτική γωνία, προκειμένου να φτάσει σε ηθικά αποδεκτά αποτελέσματα. Μολονότι μάλιστα οι άνθρωποι γενικά δεν γνωρίζουν τους ποικίλους αυτούς θεωρητικούς τομείς, ωστόσο τα άτομα χρησιμοποιούν σχεδόν φυσικά αυτές τις προσεγγίσεις στις καθημερινές πρακτικές τους, αναζητώντας δίκαιες και ισότιμες ανταλλαγές με τους άλλους (Schumann, 2001).

Σύμφωνα με τους Lovelock & Lovelock (2013: 33), ο Schumann τάσσεται υπέρ της έρευνας για τις καθολικές ηθικές αρχές και την εγκατάλειψη του ηθικού σχετικισμού. Επίσης, όπως παραθέτουν οι Whittier, Williams & Dewett (2006: 239), ο Schumann υποστηρίζει ότι η πιο κατάλληλη σειρά ηθικών αξιών είναι αυτές που χρησιμοποιούνται συνηθέστερα από τα άτομα. Μεταξύ άλλων δηλώνει ότι μία σειρά ηθικών αξιών θεωρείται καταλληλότερη όταν παρουσιάζονται διαφορετικές προοπτικές. Έτσι, κατά τη διαδικασία της ηθικής λήψης αποφάσεων ο Schumann (2001, *όπ. αν.* στους Fennell et. all, 2008: 72), υποστηρίζει ότι θα πρέπει να εξετάζονται ερωτήματα όπως ποιοι είναι οι ενδιαφερόμενοι; ποιες είναι οι εναλλακτικές πορείες δράσης; για κάθε μία εναλλακτική ποια είναι τα οφέλη και ποια τα κόστη; ποια είναι αυτή η εναλλακτική που δημιουργεί το μεγαλύτερο όφελος και το μικρότερο κόστος; Βέβαια, η αλήθεια πίσω από αυτά τα ερωτήματα δύναται να περιοριστεί από τις βαθιά ριζωμένες δυνάμεις που αποφασίζουν για τις εναλλακτικές λύσεις, τη στάθμιση του κόστους και του οφέλους, καθώς και τις μεθόδους αξιολόγησης.

Ειδικότερα, σε σχέση με τη θεωρία του ωφελιμισμού το βασικό ερώτημα το οποίο τίθεται είναι ποιες είναι εκείνες οι πράξεις, οι οποίες θα μπορούσαν να προκαλέσουν το μεγαλύτερο καλό και το μικρότερο κακό για κάθε άτομο που επηρεάζεται από αυτές. Επιπλέον ερωτήματα τα οποία αναπτύσσονται στο συγκεκριμένο πλαίσιο συνίστανται στα εξής: ποια είναι τα ενδιαφερόμενα μέρη; ποιες είναι οι εναλλακτικές πορείες της πράξης; για κάθε μία εναλλακτική ποια είναι τα οφέλη και ποια τα κόστη; ή ακόμη ποια είναι αυτή η εναλλακτική που δημιουργεί τα μεγαλύτερα οφέλη και τα λιγότερα κόστη; (Schumann, 2001 όπ. αν. στους Lovelock & Lovelock, 2013: 33). Σύμφωνα λοιπόν με την αρχή του ωφελιμισμού, η ηθικά σωστή πράξη είναι αυτή, η οποία προκαλεί το μεγαλύτερο καλό και το μικρότερο κακό για όλους όσους επηρεάζονται από αυτήν (Schumann, 2006: 112).

Παράλληλα, κατά τη θεωρία των δικαιωμάτων το καίριο ερώτημα αφορά στο ποια πράξη ένα άτομο έχει το ηθικό δικαίωμα να αναλάβει, η οποία ωστόσο να προστατεύει αλλά και να προάγει τα δικαιώματα των άλλων. Περαιτέρω ερωτήματα τα οποία αναπτύσσονται στο συγκεκριμένο σημείο είναι τα εξής: έχει ένα άτομο το ηθικό δικαίωμα να αναλάβει την εν λόγω πράξη; αναλογιζόμενο όμως ταυτόχρονα: είμαι πρόθυμος/η εν λόγω πράξη να πραγματοποιηθεί και σε εμένα; είμαι πρόθυμος/η να ζήσω σε έναν κόσμο, στον οποίο όλοι θα εκτελούσαν τη συγκεκριμένη πράξη; μεταχειρίζομαι τους ανθρώπους με σεβασμό; Επίσης, ποια είναι τα ηθικά δικαιώματα των λοιπών ενδιαφερομένων μερών; υπάρχουν συγκρούσεις μεταξύ των ηθικών δικαιωμάτων του ατόμου και των άλλων; ποιο παίρνει το προβάδισμα; (Schumann, 2001 όπ. αν. στους Lovelock & Lovelock, 2013: 33). Συνεπώς, σύμφωνα με την αρχή των δικαιωμάτων, η ηθικά σωστή πράξη είναι αυτή κατά την οποία το άτομο που λαμβάνει την απόφαση έχει ηθικό δικαίωμα να προβεί σε εκείνη τη πράξη, η οποία δεν παραβιάζει, αλλά και ταυτόχρονα προωθεί τα ηθικά δικαιώματα των άλλων. Περαιτέρω για αποφάσεις που σχετίζονται με θέματα ηθικών δικαιωμάτων, οι υπεύθυνοι λήψης των αποφάσεων θα πρέπει να είναι διατεθειμένοι να πραγματοποιηθεί η πράξη σε αυτούς, αν οι ρόλοι αντιστραφούν (“αναστρεψιμότητα”-“reversibility”, κοινά γνωστή ως ο Χρυσός Κανόνας), να έχουν επίσης την ικανότητα να φαντάζονται έναν κόσμο στον οποίο κάθε άτομο εκτελεί την πράξη συνεχώς (καθολικότητα) και τέλος να μεταχειρίζονται τους ανθρώπους, οι οποίοι επηρεάζονται από την πράξη με σεβασμό και με τρόπο που αυτοί συναινούν να τους συμπεριφέρονται (σεβασμός και ελεύθερη συναίνεση) (Schumann, 2006: 112).

Επιπρόσθετα, σε σχέση με τη θεωρία της διανεμητικής δικαιοσύνης, το βασικό ερώτημα εστιάζει στις πράξεις, οι οποίες παράγουν μια δίκαιη κατανομή των ωφελειών και των τιμημάτων μεταξύ όλων των ενδιαφερομένων μερών. Ερωτήματα τα οποία θα μπορούσαν να διατυπωθούν στο σημείο αυτό είναι τα εξής: ποια πράξη παράγει μια δίκαιη κατανομή των ωφελειών και των τιμημάτων; (Ισονομία), ποιες πράξεις παράγουν κόστη ή οφέλη βασισμένα στις συνεισφορές των φορέων; (Καπιταλισμός), ποια πράξη διανέμει τα οφέλη βασισμένα στην ανάγκη και τα κόστη βάσει των δυνατοτήτων; (Σοσιαλισμός), ποια πράξη έχει επιλεγεί ελεύθερα από τα ενδιαφερόμενα μέρη; (Φιλελευθερισμός), ποια πράξη εφοδιάζει όλους με ίσες ελευθερίες και ευκαιρίες, καθώς βοηθά αυτούς που βρίσκονται σε ανάγκη με το μεγαλύτερο δυνατό βαθμό; (αρχές του Rawls) (Schumann,

2001 όπ. αν. στους Lovelock & Lovelock, 2013: 34). Επομένως, σύμφωνα με την αρχή της διανεμητικής δικαιοσύνης, ηθικά σωστή πράξη είναι αυτή που παράγει μία δίκαιη κατανομή του καλού (οφέλους) και της βλάβης για όλους όσους επηρεάζονται από αυτήν (Schumann, 2006: 112).

Επίσης, σε ότι αφορά στην ηθική της φροντίδας, το πρωταρχικό ερώτημα εστιάζεται στην πράξη εκείνη, η οποία νοιάζεται για αυτούς τους ανθρώπους με τους οποίους έχουμε ιδιαίτερη σχέση. Στη συγκεκριμένη περίπτωση περαιτέρω ερωτήματα δύναται να είναι τα εξής: ποια πράξη ενδιαφέρεται για τις δικές μας ανάγκες; ποια πράξη ενδιαφέρεται για τις ανάγκες των άλλων με τους οποίους σχετιζόμαστε; (π.χ. οικογένεια, φίλοι, συνάδελφοι, ανταγωνιστές) (Schumann, 2001 όπ. αν. στους Lovelock & Lovelock, 2013: 34). Σύμφωνα λοιπόν με την ηθική της φροντίδας η ηθικά σωστή πράξη είναι αυτή που ενδιαφέρεται για τα εμπλεκόμενα άτομα (Schumann, 2006: 112).

Ακόμη, κατά τη θεωρία της αρετής τίθεται το ερώτημα για το ποια είναι η πράξη η οποία επιδεικνύει ενάρετα γνωρίσματα του χαρακτήρα. Ερωτήματα που αναπτύσσονται εντός αυτού του πλαισίου είναι τα εξής: επιδεικνύει η πράξη αρετές όπως καλοσύνη, ευγένεια, συμπόνια, θάρρος, δικαιοσύνη, συνείδηση, συνεργατικότητα, γενναιοδωρία, εντιμότητα, εργατικότητα, αφοσίωση, μετριοπάθεια, αυτοέλεγχο, αυτοδυναμία, ανοχή; ή επιδεικνύει η πράξη κακίες όπως δειλία, δόλο, τεμπελιά, παραμέληση, ιδιοτέλεια; Βέβαια, στη συγκεκριμένη περίπτωση επιλέγουμε εκείνη την πράξη, η οποία επιδεικνύει τις αρετές και όχι τις κακίες (Schumann, 2001 όπ. αν. στους Lovelock & Lovelock, 2013: 34). Συνεπώς, σύμφωνα με την αρχή της ηθικής της αρετής, ηθικά ορθή είναι η πράξη εκείνη, η οποία προάγει τις καλές αρετές του χαρακτήρα (όπως θάρρος, γενναιοδωρία, τιμότητα και πίστη) και όχι τις κακές μέγγκενες του χαρακτήρα (όπως ανανδρία, εγωπάθεια, ατιμία, απιστία) (Schumann, 2006: 113).

Όταν λοιπόν θα φτάσουμε στο σημείο της επίλυσης της σύγκρουσης, το ερώτημα που τίθεται είναι κατά πόσον οι πέντε ηθικές θεωρίες ως αναλύθηκαν ανωτέρω καταλήγουν στο ίδιο συμπέρασμα ή σε συγκρουόμενα συμπεράσματα. Τότε, αν συγκρούονται εξετάζουμε τη φύση της σύγκρουσης, έτσι ώστε να εντοπίσουμε αν δύναται να επιλυθεί με την επιλογή μιας προηγούμενης πορείας δράσης, την οποία δεν έχουμε σκεφθεί. Αν ωστόσο κάτι τέτοιο δεν είναι εφικτό, τότε συλλογικά αποφασίζουμε ποιες αρχές θα έχουν προτεραιότητα υπό το φως των αξιών τους (Schumann, 2001 όπ. αν. στους Lovelock & Lovelock, 2013: 34).

Σύμφωνα με τον Schumann (2006: 112-113), κάθε μία από τις πέντε αρχές εστιάζεται κατά μία έννοια στον τρόπο με τον οποίο οι πράξεις του ατόμου που λαμβάνει την απόφαση, επηρεάζουν τους άλλους. Μάλιστα, αν μία πράξη κρίνεται ως ηθική αποτελούμενη από ηθικές αρχές, τότε το επόμενο θέμα που τίθεται συνίσταται στην κατανόηση της χρήσης των ηθικών αρχών, οι οποίες δύναται να χρησιμοποιηθούν ώστε να προβούμε σε ηθικές κρίσεις. Τέλος, όπως τονίζουν οι Lovelock & Lovelock (2013: 33), τα ερωτήματα, τα οποία κάθε θεωρητική θέση προκαλεί, διασφαλίζουν το γεγονός ότι είναι πιθανό να εργαστούμε διαμέσου ενός ευρέος φάσματος καταστάσεων και μολονότι το πλαίσιο ηθικών αρχών του Schumann δεν καλύπτει όλες τις περιπτώσεις και δεν είναι απαραίτητα

εξαντλητικό, εντούτοις αποτελεί μία πολύ καλή αφετηρία για αυτούς οι οποίοι θέλουν να εμπλακούν με την ηθική λήψη αποφάσεων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο

ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΕΣ ΗΘΙΚΕΣ & ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ

3.1. Εισαγωγή

Είναι γεγονός ότι στη σύγχρονη πραγματικότητα, όλο και περισσότερο παρατηρείται η τάση των ανθρώπων να δηλώνουν, τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο, ότι οι ενέργειες τους δεν προκαλούν οποιασδήποτε μορφή καταπίεσης στα ζώα, στοχεύοντας ταυτόχρονα στην εξομάλυνση όλων των ειδών κακομεταχείρισης των υπολοίπων οργανισμών του πλανήτη. Αυτό βέβαια είναι αποτέλεσμα εξελιγμένων κοινωνικών διαδικασιών που σηματοδοτούν τη στροφή τουλάχιστον ενός μέρους της κοινής γνώμης προς «ασυνήθιστες» ηθικές απόψεις. Η πατροπαράδοτη εντολή «αγάπα τον πλησίον σου» φαίνεται να εμπλουτίζεται με νέες αποχρώσεις, ώστε «πλησίον» να θεωρείται ένα ζώο, ένα φυτό ή ακόμη ένα ποτάμι ή ένα τοπίο, συμπεραίνοντας δικαιωματικά ότι η ηθική της κοινωνίας μας αλλάζει (Γεωργόπουλος, 2002: 21).

Τι εννοούμε όμως με τον όρο “ηθική”- ethics; Η ηθική προκύπτει από την ελληνική λέξη “ήθος”, η οποία αναφέρεται στο “συνήθη τρόπο συμπεριφοράς” και τη συμπεριφορά που διασφαλίζει ότι γίνεται το καλό. Αυτή η συνήθης συμπεριφορά είναι η συμπεριφορά, η οποία έχει προκύψει και επαναλαμβάνεται στο πέρασμα του χρόνου και κατά συνέπεια προκαλεί την ανάπτυξη κανόνων, προτύπων και αρχών, μερικοί από τους οποίους επισημοποιήθηκαν σε νόμους ή κώδικες συμπεριφοράς και μερικοί θεωρούνται απλά ως κανονιστικοί τρόποι συμπεριφοράς. Όμως και στις δύο περιπτώσεις “οι συνήθεις τρόποι συμπεριφοράς” είναι συχνά ευρέως αδιαμφισβήτητοι και εκλαμβάνονται ως δεδομένοι. Ακόμη αυτό το είδος συμπεριφοράς θεωρείται κατάλληλο, αυθεντικό και για το καλό των μελών της κοινωνίας, της επιστήμης ή του κοινωνικού συνόλου (Lovelock & Lovelock, 2013: 20). Μάλιστα ο Holmes (1992) παρουσιάζει την ηθική ως τον “συνταγογράφο” της ανθρώπινης συμπεριφοράς και του νόμου.

Κατά παρόμοιο τρόπο σύμφωνα με τους Fennell & Malloy (2007: 154), ηθική είναι ο «κλάδος της φιλοσοφίας που ασχολείται με την διερεύνηση αυτού που συμβάλλει στο να ζούμε μια καλή ζωή. Ο καθορισμός δε, του τι είναι καλό ή σωστό συχνά προέρχεται από την εξέταση ενός συστηματικού συστήματος κανόνων, οι οποίοι καθορίζουν τη συμπεριφορά».

Επιπλέον στο πλαίσιο της πραγματιστικής σκέψης, η ηθική συνίσταται στην ικανότητα του ατόμου να διατυπώνει σωστές κρίσεις, να σχηματίζει αξιολογικές κρίσεις, να συγκροτεί συλλογισμούς, να χρησιμοποιεί ενσυνείδητα κανόνες, να ενεργοποιεί κριτήρια, να επιλύει διλήμματα, να προχωρεί σε επιλογές, να πράττει σύμφωνα με τον έλλογο σχεδιασμό του, να επιχειρηματολογεί, υποστηρίζοντας τη θέση του, να επιλύει συγκρούσεις και να χειρίζεται κρίσεις. Στην περίπτωση αυτή, η ηθική ως ένα σύστημα κανόνων που υποστηρίζουν αντίστοιχα ένα σύστημα αξιολογικών κρίσεων, διαμορφώνεται ως μηχανισμός πρόληψης καταστάσεων κρίσης στις ανθρώπινες σχέσεις ή έλλογης αντιμετώπισής τους (Θεοδωροπούλου, 2009: 194).

Μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας για την ηθική, διαιρεί αυτήν σε δύο ξεχωριστά μονοπάτια, περιλαμβάνοντας τη θεωρητική ηθική και την εφαρμοσμένη ηθική (Weeden, 2008: 12). Παραδοσιακά η θεωρητική ηθική ασχολείται με την αφηρημένη θεωρητική υποστήριξη των ηθικών κρίσεων, ενώ η

πρακτική ή εφαρμοσμένη ηθική χρησιμοποιείται για να δικαιολογήσει τις κρίσεις σε πραγματικές καταστάσεις. Μολονότι αυτές οι δύο προσεγγίσεις φαίνονται ως ξεχωριστές, θα ήταν ίσως πιο χρήσιμο να τις εξετάσουμε ως τις δύο άκρες μιας συνέχειας, από το γενικό στο ειδικό (Almond, 1995 όπ. αναφ. στο Weeden, 2008: 12). Επίσης, η θεωρητική ηθική διαιρείται περαιτέρω στη ‘μεταηθική’- ‘metaethics’ και στην ‘κανονιστική ηθική’-‘normative ethics’, ενώ η εφαρμοσμένη ηθική περιλαμβάνει την επιχειρηματική ηθική, την νομική ηθική, την ιατρική ηθική, τη βιοηθική, την περιβαλλοντική ηθική και την ηθική του τουρισμού. Επιπλέον, η μεταηθική περιλαμβάνει τον ‘υπαρξισμό’-‘existentialism’, ενώ η κανονιστική ηθική διαιρείται στη ‘Δεοντολογία’-‘Deontology’ και την ‘Τελεολογία’-‘Teleology’ (Fennell & Malloy 2007: 111). Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι «ο υπαρξισμός βασίζεται στην υποκείμενη πεποίθηση, ότι το μόνο άτομο που μπορεί να προσδιορίζει το σωστό και το λάθος, είναι το άτομο που λαμβάνει την απόφαση» (Stanwick & Stanwick, 2009: 7), υποδηλώνοντας μια αυτό-υπεύθυνη (self-responsible) στάση απέναντι στην ηθική συμπεριφορά (McDonald, 2016: 46).

Επιπλέον, σε σχέση με την εφαρμοσμένη ηθική, οι Fennell & Malloy (2007: 111), αναφέρονται ως την υποδιαίρεση της ηθικής που ερευνά συγκεκριμένα ηθικά ζητήματα. Έχουν αναφερθεί δύο κύρια χαρακτηριστικά που καθιστούν ένα ζήτημα "εφαρμοσμένο". Στην πρώτη περίπτωση, το θέμα που δημιουργείται πρέπει να είναι αρκετά αμφιλεγόμενο, ώστε να έχει δημιουργήσει έντονη αντιπαράθεση και από τις δύο πλευρές-και κατά δεύτερον, για να είναι ένα ζήτημα εφαρμόσιμο, πρέπει να έχει καθολική ισχύ και, ως εκ τούτου, να μην είναι τοπικού χαρακτήρα (π.χ., κανονισμοί και χωρισμός σε ζώνες). Σε αυτή την περίπτωση, η ηθική συνάφεια σε ένα ευρύτερο επίπεδο είναι καθοριστικός παράγοντας για το κατά πόσον ένα ζήτημα καθίσταται ως εφαρμοσμένο. Ο Van Zyl (2002) παρέχει ένα παρόμοιο σχόλιο σχετικά με τη φύση της εφαρμοσμένης ηθικής, επισημαίνοντας ότι υπάρχουν συγκεκριμένες λογικές, στο πλαίσιο των οποίων είναι κατανοητή η εφαρμοσιμότητα. Αυτές περιλαμβάνουν: τα πρότυπα της ορθής δράσης, την ευαισθησία στην πολυπλοκότητα της ηθικής ζωής στις πολυπολιτισμικές και πλουραλιστικές κοινωνίες, την αποδοχή της αρχής της οικουμενικότητας ως αναγκαίας ιδιότητας της ηθικής θεωρίας και την παροχή μιας μη-εγωιστικής αιτιολογίας και επεξήγησης των καθολικών κανόνων και αρχών.

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθούμε στους όρους “ήθη”-morals και “ηθικότητα”-morality, οι οποίες ενώ παρουσιάζουν μια συγγένεια με τον όρο της ηθικής, ωστόσο δεν είναι ταυτόσημες με αυτήν. Οι Fennell & Malloy (2007: 100), αναφέρονται στα ήθη ως ένα μη συνθετικοποιημένο, σύνολο κανόνων (π.χ. ένας κώδικας ηθικής), που περιλαμβάνει τις λογικές και φυσικές ροπές (κλίσεις) της ανθρωπότητας στο να κάνει το σωστό ή να αποφεύγει το κακό (π.χ. διαφυλάττοντας τη ζωή, σχηματίζοντας μια διαταγμένη-κανονιστική κοινωνία και επιδιώκοντας την αλήθεια). Σε ότι αφορά στην ηθικότητα, οι Lovelock & Lovelock, (2013: 20) αναφέρονται σε αυτήν ως τις πεποιθήσεις για το σωστό και το λάθος, για το καλό και το κακό, τις κρίσεις για τις αξίες, τους κανόνες, τις αρχές και τις θεωρίες. Αυτές οι πεποιθήσεις οδηγούν τις πράξεις μας, ορίζουν τις αξίες μας και διαμορφώνουν τη

συμπεριφορά μας. Υποστηρίζουν δε ότι η ηθική σχετίζεται με την ηθικότητα, καθώς η ηθική έχει να κάνει με τις ηθικές αξίες. Όπως άλλωστε αναφέρει ο Ray (2000: 241), «Ηθική είναι η μελέτη των κανόνων, προτύπων και αρχών που υπαγορεύουν τη σωστή συμπεριφορά μεταξύ των μελών μιας κοινωνίας. Τέτοιοι κανόνες βασίζονται στις ηθικές αξίες».

Η αξία έχει οριστεί με πολλούς τρόπους. Ωστόσο ένας από τους πιο σαφείς και σύντομους είναι αυτός του Christopher Hodgkinson (1983: 36), ο οποίος προτείνει ότι η αξία είναι μια «έννοια του επιθυμητού με μια κινητήρια δύναμη». Σύμφωνα με τους Fennell & Malloy (2007: 108-109), ο συγκεκριμένος ορισμός υποδηλώνει καταρχήν ότι μια αξία είναι έννοια αφηρημένη, επιβαλλόμενη από τους ανθρώπους πάνω σε κάτι, που μπορεί να μην έχει έμφυτη αξία (π.χ. τα διαμάντια). Κατόπιν μια αξία είναι κάτι που είναι κοινωνικά αποδεκτό (π.χ. επιθυμητό) σε αντίθεση με το ατομικά επιθυμητό. Τέλος, μια αξία είναι κάτι που μας ωθεί σε μια πράξη. Ο Gronn (1999: 88) τονίζει ότι, για τον Hodgkinson, οι αξίες είναι οι ανεξάντλητες πηγές των ανθρώπινων πράξεων και η κινητήρια δύναμη πίσω από καθετί οι άνθρωποι επιλέγουν να κάνουν ή να μην κάνουν. Όπως ο τελευταίος ισχυρίζεται, μια αξία είναι έννοια και σύλληψη 'του επιθυμητού', ή σύμφωνα με τους Hambrik & Brandon (1988: 5), «μια ευρεία και σχετικά μακροχρόνια προτίμηση για ορισμένες καταστάσεις πραγμάτων». Το επιθυμητό φαινόμενο μπορεί να είναι υλικά αντικείμενα και/ή στοχευόμενες καταστάσεις, τις οποίες τα άτομα ατομικά ή συλλογικά επιδιώκουν. Μάλιστα, όπως ο Hodgkinson (1983: 31) υπαινίσσεται, «το βασικό σημείο, που πρέπει να αντιληφθούμε, είναι ότι οι αξίες δεν υπάρχουν στον κόσμο. Είναι φαινομενολογικές, δηλαδή, κατασκευασμένες στη συνείδηση του παρατηρητή, υποκειμενικές, γεγονότα μιας ευρύτερης και προσωπικής εμπειρίας και σε τελική ανάλυση μόνο επιδεκτικές μιας θέσης εντός ενός επιμέρους κρανίου». Εκφράσεις της αξίας, είναι τότε οι δηλώσεις της εκτίμησης, που τα άτομα προσδίδουν στα χαρακτηριστικά της καθημερινής πραγματικότητας και εμπειρίας. Επομένως για ένα άτομο, μια συγκεκριμένη ιδέα μπορεί να καθορίζεται ως καλή ή σωστή, και ως εκ τούτου να εκτιμάται ως περισσότερο σημαντική, καλύτερη και βαρυσήμαντη από μια αντίπαλη ιδέα (Gronn, 1999: 88). Η Massey, (2001: 12-14) υπογραμμίζει ότι ο Hodgkinson ανησυχεί για την κινητήρια βάση, που καθορίζει τις ατομικές αξίες, πράξεις και πεποιθήσεις. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι τα κίνητρα βρίσκονται στη ρίζα των αξιών, οι οποίες με τη σειρά τους οδηγούν στη λήψη αποφάσεων, ενώ ενδιαφέρεται για τους λόγους, για τους οποίους ένα άτομο έχει αυτή την αξία, παρά για την ίδια τη συγκεκριμένη αξία.

Οι England, Dhingra & Agarwal (1974), θεωρούν ότι οι αξίες μπορούν να γίνουν ιεραρχικά κατανοητές από τις πιο αδύναμες στις πιο δυνατές. Οι αδύναμες αξίες (weak values) είναι αυτές που εκφράζουν την εκτίμησή μας σε κάτι, αλλά δεν μεταφράζονται σε δράση. Οι υιοθετημένες αξίες (adopted values) είναι αυτές που λαμβάνουν χώρα, βασιζόμενες μόνο σε ένα συγκεκριμένο, δίχως δηλαδή να εσωτερικοποιούνται αναγκαστικά. Αυτές μπορεί να είναι οι αξίες που το άτομο είναι αναγκασμένο να υποστηρίξει σε οποιοδήποτε εργασιακό πλαίσιο, αλλά εγκαταλείπονται με την αποχώρηση του ατόμου από το συγκεκριμένο πλαίσιο. Οι προτιθέμενες αξίες (intended values) είναι

αυτές που το άτομο πραγματικά πιστεύει, και το άτομο κάνει το καλύτερο που μπορεί για να τις μετατρέψει σε πράξη. Οι ενεργές ή κεντρικές αξίες (operative or core values) είναι αυτές που δε συμβιβάζονται με ένα πλαίσιο και οδηγούν εν τέλει σε δράση, έχοντας τη σημαντική δύναμη να κινητοποιούν τη συμπεριφορά του ατόμου.

Κατά παρόμοιο τρόπο, ο Hodgkinson (1996), υποστηρίζει την ιεραρχία των αξιών, η οποία αποτελείται από τέσσερα διακριτά επίπεδα. Το πρώτο επίπεδο συνίσταται στο επίπεδο της προτίμησης (level of preference), στο οποίο η παρουσία της γνωστικής σκέψης είναι μικρή. Για παράδειγμα προτιμώ το τσάι και όχι τον καφέ, επειδή απλά προτιμώ τη γεύση του πρώτου και τίποτα περισσότερο. Στο δεύτερο επίπεδο πραγματοποιείται η ενσωμάτωση των προτιμήσεων της συλλογικής ή της κοινής συναίνεσης (consensus). Για παράδειγμα, κάνω την επιλογή και δίνω αξία σε κάτι που βασίζεται πάνω στη δραστηριότητα των άλλων (π.χ. η δημοκρατική αξία του να μιλώ). Συνεπώς στη συγκεκριμένη περίπτωση πίνω τσάι όχι επειδή μου αρέσει προσωπικά, αλλά επειδή κάποιος άλλος φαίνεται να το πίνουν. Στο τρίτο επίπεδο οι αξίες κάποιου ατόμου αποτελούν τη συνέπεια (consequence) μιας εκτίμησης. Με άλλα λόγια, στη βάση μιας ορθολογιστικής εκτίμησης του X: του εάν δηλαδή, αυτό έχει θετικό όφελος για την κοινωνία ή το περιβάλλον. Για παράδειγμα πίνω τσάι και προωθώ το ρόφημα του τσαγιού, διότι μέσα από τη δική μου εμπειρική έρευνα γνωρίζω ότι είναι καλύτερο για την υγεία κάποιου, από το να πίνει καφέ. Στο ανώτερο επίπεδο της εκτίμησης στηρίζω τη συμπεριφορά μου σε αυτό που μου αρέσει, η σε αυτό που αρέσει στους άλλους, ή σε αυτό που μου λέει η επιστήμη, αλλά λαμβάνοντας υπόψη μια αυθεντική αρχή-αξίωμα (principle). Με αυτόν το τρόπο ως άτομο δύναται να εξετάσω καλά αυτά τα επίπεδα της εκτίμησης, ωστόσο η πιο βαθιά αίσθηση αυτής, πηγάζει από αυτή την αίσθηση γνησιότητας και πίστης. Στο παράδειγμά μας, πίνω τσάι, διότι ασπάζομαι το Βουδισμό και αυτό αποτελεί έκφραση μιας υπερφυσικής πρακτικής, ή προσευχής ή γιόγκα. Φυσικά από όλα όσα εκτιμούμε, μόνο μια μικρή μειονότητα ανήκει στο υψηλότερο επίπεδο.

Όπως υποδηλώνουν οι Fennell & Malloy (2007: 110), αυτή η ιεράρχηση ή κατάταξη είναι εφαρμόσιμη σε οτιδήποτε εκτιμούμε- τιμότητα, θρησκεία, εργασία, εθελοντισμός κ.λπ. Το τί εφαρμογή έχει αυτή στην καθημερινή πρακτική, συνιστά μια αναγνώριση του γιατί ένα άτομο εκτιμά γενικά. Πραγματοποιώντας έναν αξιακό έλεγχο, χρησιμοποιώντας αυτό το μοντέλο, μπορούμε να κάνουμε σαφές το άδηλο, παρέχοντας εργαλεία για αυτο-αναστοχασμό και γνωστική πρόκληση στο ισχύον σύστημα. Για παράδειγμα μπορεί ως άτομο να εκτιμώ τις διακοπές επειδή απλά είναι διασκεδαστικές και αποτελούν ένα διάλειμμα από τα προβλήματα της καθημερινότητας. Ή ακόμη μπορεί να κάνω διακοπές επειδή αναζητώ εμπειρίες καταλυτικές για την προσωπική ή πνευματική μου ανάπτυξη. Στο πρώτο παράδειγμα μπορεί να κάθομαι στην παραλία μαζί με ένα ποτό, να παίζω βόλεϊ ή να είμαι πάνω σε μια φουσκωτή μπανάνα. Στο δεύτερο παράδειγμα μπορεί να επισκεφθώ την Καλκούτα και να παρακολουθώ ένα άσραμ (ashram) για δύο εβδομάδες ή να βρίσκομαι σε ένα μοναστήρι με Βουδιστές μοναχούς στο Καμακούρα της Ιαπωνίας. Αν όχι τίποτε άλλο, αυτά τα δύο

μοντέλα προβάλλουν τους λόγους για να αξιολογήσουμε τι μας οδηγεί να κάνουμε αυτό που κάνουμε. Μπορεί να μην είναι ο λόγος που μας κάνει να διαφοροποιήσουμε τη συμπεριφορά μας, ωστόσο μας κάνει να αναγνωρίσουμε τουλάχιστον γιατί κάνουμε αυτό που κάνουμε.

Σύμφωνα με τον Vaughn, (2008: 6) οι ηθικές αξίες μας λένε τι είναι σημαντικό στη ζωή, ποιες συμπεριφορές πρέπει να καλλιεργούμε, ποιες συμπεριφορές πρέπει να απορρίπτουμε, την αξία που πρέπει να δίνουμε στην ανθρώπινη ζωή, τι συνιστά κοινωνικό αγαθό, δικαιοσύνη και δικαιώματα. Στο σημείο αυτό είναι σημαντικό να διαχωρίσουμε τις αξίες από τις δεσμεύσεις. Έτσι είναι δυνατόν να ενδιαφερόμαστε για αξιακές κρίσεις, ανεξαρτήτως από το εάν κάποιος/α είναι καλός/η ή κακός/η ή μια πράξη είναι καλή ή κακή. Τις περισσότερες φορές, αυτές οι κρίσεις της αξίας (judgements of value) εφαρμόζονται σε ένα χαρακτηριστικό προσωπικότητας, σε, προθέσεις και πράξεις. Για παράδειγμα «αυτός είναι καλός» ή «αυτός κατηγορείται για ό,τι έγινε». Η αξία με αυτή την έννοια είναι «ηθική αξία» - moral value. Υπάρχει επίσης και η «μη-ηθική αξία» - non-moral value, σύμφωνα με την οποία κάτι μπορεί να είναι καλό ή κακό, χωρίς το ίδιο να έχει ηθική αξία. Για παράδειγμα η τηλεόραση είναι καλή, όμως η τηλεόραση από μόνη της δε δύναται να έχει ηθική αξία. Επιπλέον υπάρχουν πράγματα στη ζωή που εκτιμούμε, τα οποία από μόνα τους δεν έχουν κάποια αξία, αλλά μπορεί να αποκτήσουν αξία επειδή προσφέρουν αξία σε κάτι άλλο. Σε αυτή την περίπτωση αυτά τα πράγματα έχουν «οργανική-εργαλειακή αξία» - instrumental value ή «εξωγενή αξία» - extrinsic value. Ακόμη υπάρχουν πράγματα στη ζωή που έχουν αξία από μόνα τους, τη λεγόμενη “αυταξία”, χωρίς δηλαδή να προσφέρουν αξία σε κάτι άλλο. Αυτά λέμε ότι έχουν «εγγενή ή εσωτερική αξία» - intrinsic value. Αξίζει να αναφερθεί ότι η έννοια των αξιών βρίσκεται στην καρδιά των ηθικών συστημάτων.

Μεταξύ άλλων ο Γεωργόπουλος (2002: 24 & 481) θέτει την παραδοχή ότι ένα από τα κύρια στοιχεία της ανθρώπινης πράξης και μάλιστα με καθοδηγητική ισχύ αποτελούν οι αξίες, στις οποίες οι άνθρωποι συμμορφώνονται και το σύνολο αυτών αποτελεί τον εκάστοτε ηθικό κώδικα. Ωστόσο όπως επισημαίνει προκειμένου να επέλθει οποιαδήποτε μεταβολή στη συμπεριφορά, απαραίτητη προϋπόθεση καθίσταται η αλλαγή των αξιών, η οποία επιτυγχάνεται μέσα από την εκπαίδευση αξιών, με την οποία οι κοινωνίες σήμερα προσπαθούν να μεταλαμπαδεύσουν αξίες. Άλλωστε κάθε κοινωνία πρέπει να διδάσκει τρόπους συμπεριφοράς στα μέλη της, προκειμένου να επιτυγχάνεται η απαιτούμενη κοινωνική συνοχή. Ο ίδιος θεωρεί σημαντικό τον προβληματισμό των παιδιών σχετικά με τη διάσταση, που λαμβάνουν οι αξίες εντός της κοινωνία μας, δίνοντας τους τη δυνατότητα να συνειδητοποιήσουν τις δικές τους αξίες. Τι εννοούμε όμως με τον όρο «συνειδητοποίηση»;

Όπως αναφέρει η Θεοδωροπούλου (2005: 270-271), με τον όρο «συνειδητοποίηση», ταυτίστηκε η ίδια η κριτική εκπαιδευτική θεωρία, με την έννοια που αποδόθηκε σε αυτήν από τον Freire, ότι, δηλαδή, αποτελεί «τη διαδικασία στην οποία οι άνθρωποι, όχι ως υποδοχείς, αλλά ως γνωρίζοντα υποκείμενα, κατορθώνουν μια εγρήγορση που βαθιάει τόσο σε σχέση με την κοινωνικο-ιστορική πραγματικότητα που διαμορφώνει τις ζωές τους, όσο και σε σχέση με την ικανότητά τους να μεταμορφώνουν αυτήν την πραγματικότητα». Σε αυτή τη διαδικασία της «συνειδητοποίησης»

συμμετέχει η εκπαιδευτική έρευνα, μέσω της ενσυνείδητης και αδιάλειπτης επαν-ενσωμάτωσης μεταφυσικών και ηθικών αντιλήψεων, εκπαιδευτικών φιλοσοφιών και αξιών, συνιστώντας μέρος αυτής, χωρίς ωστόσο να αποστασιοποιείται, καθώς φέρεται να είναι εκπρόσωπος μιας κεκτημένης ερευνητικής ή ακόμη καλύτερα κριτικής στάσης. Όπως άλλωστε η ίδια επισημαίνει η ουδετεροποίηση της εκπαιδευτικής έρευνας αντίκειται στο στόχο της «συνειδητοποίησης».

Επιπλέον οι Θεοδωροπούλου & Καΐλα (2006: 235-236), δίνουν έμφαση στην έννοια της συνείδησης και τάσσονται υπέρ της διάκρισης ανάμεσα στην «επιφανειακή συνείδηση» και στη «βαθιά συνείδηση». Η «επιφανειακή συνείδηση» διαμορφώνεται με βάση τη γνωσιοκεντρική και κατηγορητική αντίληψη της εκπαίδευσης, με αποτέλεσμα ο όρος συνείδηση να συνιστά έναν ψευδο-όρο, ο οποίος δεν αντιστοιχεί στο πραγματικό περιεχόμενο της έννοιας, αλλά αφορά σε μία πρόθεση ή διάσταση συνείδησης στα όρια του στερεότυπου ή σε μία οιονεί-συνείδηση. Η «βαθιά συνείδηση» συνιστά την κατακτημένη συνείδηση με τη μορφή επίγνωσης από την πλευρά του υποκειμένου, της αναγκαίας και βαθιάς αλληλεξάρτησης ανάμεσα στη γνωστική, συναισθηματική και πραξιακή διάσταση της ίδιας αυτής της συνείδησής του. Το πέρασμα δε από την επιφανειακή στη βαθιά συνείδηση συνιστά μία αλλαγή με παιδαγωγική και πολιτική κρισιμότητα. Με τη συνείδηση το άτομο υπερβαίνει τη βασική σύνδεση «γνώση-συναίσθημα-πράξη», μεταβαίνοντας στην κατάκτηση μιας επίγνωσης του συστήματος ή των συστημάτων, εντός των οποίων αυτή η σύνδεση συμβαίνει, καθώς και μιας αυτοεπίγνωσης των ίδιων των ατόμων που συμμετέχουν στη ζωή των συστημάτων, ως ατόμων ικανών να σχεδιάσουν διαφορετικά συστήματα.

Παράλληλα, η γενικότερη τάση της εκπαιδευτικής πολιτικής σε ευρωπαϊκό επίπεδο συνίσταται στην πολλαπλή ενίσχυση της διδασκαλίας αξιών. Σε μια έρευνα που πραγματοποίησαν οι Θεοδωροπούλου & Βούκανου (2009: 248-250) στο μάθημα της Μελέτης Περιβάλλοντος, στο πλαίσιο του Δ.Ε.Π.Π.Σ., το οποίο αναδεικνύει τη μεγάλη συγκέντρωση στοιχείων ικανών να οριοθετήσουν ένα πλαίσιο για την ανάπτυξη αξιών, το οποίο θα επιτρέπει να φανούν, τόσο η προβλεβλήμενη τάση των αναλυτικών προγραμμάτων για την προώθηση αξιών, όσο και τα πολλαπλά επίπεδα αναφοράς στις αξίες, κατέληξαν στα εξής συμπεράσματα: οι αξίες που καταγράφηκαν στο ερευνώμενο υλικό εντάσσονται σχεδόν πλήρως στις κατηγορίες του επιλεγμένου συστήματος αξιών, αποδεικνύοντας έτσι τη συμβατότητα και τη καλή συμφωνία ανάμεσα στις αξιακές κατευθύνσεις όπως καταγράφονται στα επίσημα κείμενα και στην ενσωμάτωση των αξιών στα ΔΕΠΠΣ και ΑΠΣ, η ολιστική θεώρηση των ζητημάτων εμπεριέχει την αξιακή αναφορά περισσότερο ως αναπαραγωγή προτύπου, παρά ως ένδειξη σταδιακής οικοδόμησης του αξιακού υλικού, διαφαίνεται μια ασαφής τάση αναπαραγωγής των γενικών αξιακών κατευθύνσεων, παρά ένας συστηματικός σχεδιασμός ως προς την εισαγωγή των αναφορών ή τη διαπραγμάτευση ζητημάτων αξιών, διαπιστώνεται μια συγκέντρωση σε συγκεκριμένες αξίες, χωρίς να διαφαίνεται τάση ανακατασκευής ή αμφισβήτησής τους, ενώ ταυτόχρονα επιβεβαιώνεται η διάθεση άμβλυνσης της κατήχησης, εντοπίζονται μεγάλα ποσοστά της αξίας της αποδοχής πράγμα το οποίο υποδεικνύει μια τάση επανάληψης μιας αξίας, η οποία διαθέτει μεγάλη

προσαρμοστικότητα και αντιπροσωπευτικότητα και τέλος, ενώ φαίνεται να υπάρχει μια σχετική εξειδίκευση των αξιών με το περιβάλλον παρόλα αυτά δεν αντιστοιχεί στον κεντρικό στόχο του μαθήματος, οποίος συνίσταται στην ανάγκη της αειφόρου ανάπτυξης.

Ωστόσο η Θεοδωροπούλου (2015: 374-375), μέσα από την ανάλυση ενός παραδείγματος από το θεατρικό έργο του T.S.Eliot 'The Cocktail Party', επισημαίνει ότι διαμορφώνονται δύο επίπεδα ανάγνωσης του αξιακού υλικού. Το πρώτο αφορά στο επίπεδο της κανονικότητας και της κανονικοποίησης, όπου εντοπίζονται οι θεσμικές ή υπό θεσμοποίηση ή με την τάση θεσμοποίησης διατυπώσεις περί αξιών, καθώς και της εκπαίδευσης που τους αντιστοιχεί, αποτυπώνοντας με αυτόν τον τρόπο το υφιστάμενο καθεστώς ηθικών και αξιακών αντιλήψεων. Το δεύτερο συνίσταται στο επίπεδο της αποκανονικοποίησης, στο οποίο η έννοια της αξίας καθώς και η συγκρότησή της είναι εξαιρετικά πολύπλοκη και η διατύπωσή της υπερβαίνεται κάθε φορά από το αναφερόμενό της. Η υπέρβαση εντούτοις του αξιακού στερεοτύπου, δεν είναι δυνατή στο πλαίσιο μιας τυπικής παιδαγωγικής διαδικασίας συγκρότησης ενός σώματος αξιών. Στο σημείο αυτό η ίδια τονίζει, ότι καθώς η φιλοσοφία θεωρεί ως επιβεβλημένη την υποβολή των αξιών στη διαδικασία της δημόσιας κριτικής μέσω του διαλόγου, η διαδικασία της προβληματοποίησης συνιστά μία κατεξοχήν ερευνητική διεργασία που συστηματοποιεί τον ερωτηματικό ιστό, προσδίδοντας σε αυτόν μια εσωτερική αφηγηματική λογική, αυστηρή αλλά ταυτόχρονα και δημιουργική.

Για την ακρίβεια η προβληματολογική αφήγηση συνιστά από τη μια μεριά αφήγηση μεθοδική και εξορθολογιστική, η οποία σχετίζεται με τις βεβαιότητες, οι οποίες εντούτοις θα πρέπει να τεθούν υπό αμφισβήτηση, προκειμένου να αναδιατυπωθούν ή να απορριφθούν και από την άλλη μεριά μία αφήγηση «εξοδική» για την υποδοχή του ανεξήγητου και του μη εκφράσιμου, κατά τη δύσκολη αποκατάσταση της πολυπλοκότητας, γεγονός που εκφράζεται μέσω της δομής του διλήμματος. Η διληματοποίηση ή ενδεχομένως η πολύ [δι] ληματοποίηση, αφορά και στις δύο πτυχές της προβληματοποίησης. Ο όρος «διληματοποίηση» περιγράφει «μια εντατικοποίηση της προβληματοποιητικής διαδικασίας κυρίως στο ηθικό επίπεδο των διενέξεων στις οποίες προσκρούουν τα πρόσωπα που δρούν στους κόλπους της προβληματικής κατάστασης». Μέσω της συγκεκριμένης διαδικασίας, λαμβάνει χώρα ένα πλέγμα ερωτήσεων που ανανεώνονται, προβληματοποιώντας τα αξιολογικά, ηθικά, λογικά και γνωστικά σημεία αναφοράς και επερωτώντας τη νομιμότητα και τη λειτουργικότητά τους, καθώς αυτά συγκροτούν την κοινωνική, πολιτισμική, θεσμική προθεσιακότητα των τάσεων, των επιλογών και των αποφάσεων του ατόμου. «Η διληματοποίηση υπό αυτήν την έννοια δεν θα μπορούσε να συρρικνωθεί σε μια περιστέλλουσα ορθολογικότητα, η οποία δεν ανέχεται το ζωτικό και το ξέσπασμα της κρίσης. Επίσης δεν θα μπορούσε να εξαντληθεί στην αυστηρή επεξεργασία της δυσκολίας ή της αναγκαιότητας σωστής επιλογής. Στο πλαίσιο λοιπόν της έκφρασης των δυσκολιών που αντιμετωπίζουν τα άτομα, εμπλέκονται η αναστοχαστική, ανήσυχη και ενσυναίσθητη σκέψη των εμπλεκομένων, σε σχέση πάντα με μια διορατική αντίληψη της ετερότητας» (Θεοδωροπούλου, 2014).

Η ίδια η λειτουργία όμως της φιλοσοφικής μεθόδου παρεμβάλλεται ως καταλύτης και μοχλός, διαμέσου μιας διαδικασίας ενεργοποίησης της κριτικής σκέψης, με παράλληλη εργαλειακή αρτηρία την εκπαιδευτική έρευνα μέσα από τη σύστοιχη φιλοσοφία έρευνας. Σε ένα περιβάλλον λοιπόν, στο οποίο καλούνται να αξιοποιηθούν έννοιες, αρχές, μέθοδοι και αξίες «η παρέμβαση της φιλοσοφίας ως στρατηγικής αναστοχασμού καλείται να καταλάβει μια ειδική μάλλον θέση για την οργάνωση της αναμόρφωσης του πνεύματος προς την κατάκτηση μιας ανοιχτής ενότητας που περιλαμβάνει εξίσου το σύμπαν και το ανθρώπινο όν, να από-συρρικνωθεί ενδεχομένως ως ειδικός κλάδος για να διασπαρεί (να αναδυθεί) ως μοχλός για την επίτευξη της κατανόησης και της διαύγειας, ως πηγή κατάκτησης δεξιοτήτων όπως ‘η κριτική και αυτοκριτική ορθολογικότητα (η ‘μετα-οπτική γωνία’ της αναστοχαστικότητας) σε επιστήμες, τέχνες, γράμματα, πεδία από τα οποία, αντίστροφα, τροφοδοτείται αενάως» (Θεοδωροπούλου, 2005: 279).

Ούτως ή άλλως, σε φιλοσοφικό επίπεδο αυτό το οποίο επιδιώκεται δεν είναι η διδασκαλία ηθικών αξιών, αλλά η διαμόρφωση της ικανότητας να προσδιορίζεται η έννοια της αξίας και της ηθικής, αποδίδοντας την ιδιότητα του ηθικού μέσα σε πολύπλοκα συμφραζόμενα, τα οποία έχουν την τάση να τη σχετικοποιούν ή να την απαλείφουν (Θεοδωροπούλου, 2009: 185-186). Άλλωστε ο άνθρωπος δύναται να μάθει να είναι ηθικός, δηλαδή να αναπτύσσει ηθική κρίση, να έχει ικανότητα συλλογισμού, να μάθει με άλλα λόγια να σκέφτεται, εάν η σκέψη καθιστά μία μορφή ελευθερίας, και όχι μία αναγκαστική αποδοχή του κανόνα (ο.π.: 194).

Η τουριστική βιομηχανία δε μπορεί να αποφύγει την ηθική, διότι η ηθική δεν είναι έξω από την κοινωνική ζωή, είναι θεμελιώδης όψη της ζωής ως κοινωνικής διαβίωσης και ευημερίας. Όλοι οι άνθρωποι εμπλέκονται, συνειδητά ή όχι, σε συζητήσεις σχετικά με το τι θεωρείται σωστό ή λάθος, ποιος έχει δίκιο και ποιος αδικείται, ενώ όλες οι ανθρώπινες κοινωνίες έχουν ηθικές αρχές και κώδικες που καθοδηγούν την κοινωνική ζωή. Σε έναν όλο και περισσότερο παγκοσμιοποιημένο κόσμο γίνεται όλο και περισσότερο επιτακτική η διαπίστωση ότι οι άνθρωποι πρέπει να είναι εξοπλισμένοι για τη διευθέτηση της ηθικής συμπεριφοράς και την ηθική επίλυση μιας διαφωνίας. Αν αγνοήσουμε την ηθική, τότε υπονομεύουμε την προσωπική μας ελευθερία, κινδυνεύουμε να κάνουμε σοβαρά λάθη και να έρθουμε αντιμέτωποι με πράξεις που προκαλούν σοβαρά τις ηθικές μας αξίες, βρίσκοντας τους εαυτούς μας φτωχά εφοδιασμένους για την αντιμετώπισή τους (Lovelock & Lovelock, 2013: 21).

Τέλος, σύμφωνα με τον Nash (1989 όπ. αναφ. στον Γεωργόπουλο, 2002: 40-41), η ηθική συνεχώς εξελίσσεται. Στην αρχή, στο προ-ηθικό παρελθόν επικρατεί το ατομικό συμφέρον, δηλαδή ο εαυτός. Αργότερα, στο ηθικό παρελθόν η ηθική κοινότητα διευρύνεται, συμπεριλαμβάνοντας τη φυλή, το έθνος και τους άλλους ανθρώπους. Σήμερα, στο παρόν η ανθρωπότητα βρίσκεται στα μισά της διαδρομής για την αναγνώριση της ηθικής υπόστασης των ζώων, ενώ στο μέλλον σκοπεύει να διευρύνει τα όρια της ηθικής κοινότητας περαιτέρω. Γενικά στο ηθικό παρελθόν οι ηθικές υποχρεώσεις ήταν μέρος πολύ μικρών συνόλων ανθρώπων, δηλαδή αυτά από τα οποία εξαρτιόνταν

άμεσα η ζωή και η ευημερία των ατόμων: την οικογένεια και τη φυλή. Στο παρόν εγκαθιδρύονται ηθικές υποχρεώσεις προς το έθνος και όλα τα ανθρώπινα πλάσματα. Στο μέλλον προδιαγράφεται η ανάληψη ηθικών υποχρεώσεων απέναντι στα ζώα, τη ζωή γενικότερα και τον πλανήτη ως σύνολο.

3.2. Περιβαλλοντική Ηθική

3.2.1. Η Περιβαλλοντική Ηθική Εν Γένει

Γιατί όμως πρέπει να μελετάμε την Περιβαλλοντική Ηθική; Η απάντηση έχει άμεση σχέση με την οικολογική κρίση των τελευταίων δεκαετιών και στο γεγονός ότι δεν υπάρχουν καθοδηγητικοί κανόνες που να ορίζουν το σωστό και το λάθος σε ότι αφορά τα οικοσυστήματα ή τη βιοποικιλότητα. Αυτό το “ηθικό κενό” θα πρέπει αφενός μεν να καλυφθεί με τη συνειδητοποίηση των ανθρώπων πως έχουν ηθικές υποχρεώσεις απέναντι στα ζώα, τα φυτά και τον πλανήτη γενικότερα και αφετέρου ότι οι νέοι ηθικές κανόνες που θα προκύψουν δύναται να μετασχηματισθούν σε νομικούς, δηλαδή σε νόμους και διατάξεις που να ρυθμίζουν τη σχέση μας με τη φύση και τα μη ανθρώπινα όντα. Στο σημείο αυτό επισημαίνεται ότι η εφαρμογή των νόμων και των διατάξεων προϋποθέτει συναίνεση των πολιτών, οι οποίοι θα πρέπει να πειστούν γι’αυτά, πράγμα εξαιρετικά δύσκολο καθώς σε αυτές τις περιπτώσεις τα άτομα καλούνται να επιδείξουν αλλαγή στάσεων και συμπεριφορών απέναντι στο περιβάλλον, η οποία επιτυγχάνεται μέσα από την εκπαίδευση Γεωργόπουλος, (2002: 27).

Καθώς μάλιστα ο θεμελιώδης στόχος της διδακτικής διαδικασίας σε επίπεδο περιβαλλοντικής εκπαίδευσης είναι η διατάραξη της προϋπάρχουσας γνωστικής δομής και η επαναδόμηση της γνώσης, καθίσταται αναγκαία η ανάπτυξη, η εμβάθυνση και η αξιοποίηση της κριτικής, δημιουργικής και αποτελεσματικής σκέψης με τη μορφή της συνεργατικής μάθησης και ικανότητας επίλυσης προβλήματος, καθώς και της εμπέδωσης ερευνητικά θεμελιωμένης γνώσης, ώστε να παρέχεται η δυνατότητα συγκρότησης ενός ολιστικού διαδραστικού συστήματος πράξης, το οποίο θα περιλαμβάνει μεθοδικά επεξεργασμένα στάσεις, δεξιότητες και στην κορυφή των επιτευξέων αξίες. Με αυτή τη λογική η περιβαλλοντική εκπαίδευση μέσω της επιστημονικο-τεχνικής συνείδησης, υπο την έννοια της συμφιλίωσης ανάμεσα στην ανθρωπιστική και την επιστημονική κουλτούρα, καθώς και της περιβαλλοντικής συνείδησης, η οποία συνίσταται στην ανάπτυξη συγκεκριμένων στάσεων έναντι του περιβάλλοντος, συντελεί σε μια φιλοσοφία περί εξασφάλισης της «σφαιρικής ποιότητας» της ανθρώπινης ζωής και στοχεύει στην ανάπτυξη της ιδέας μιας «επιστήμης που έχει τη συνείδηση του ενεργού πολίτη» (Θεοδοροπούλου & Καϊλα, 2005: 28).

Σύμφωνα με τη Θεοδοροπούλου (2005: 268-269), στον καταστατικό συλλογισμό της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης περιλαμβάνεται η περιβαλλοντική ηθική, ως πηγή της πρωταρχικής δέσμευσης της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης έναντι του περιβάλλοντος, η οποία εξελίσσεται παρακολουθώντας τη σχέση του περιβάλλοντος με τις ανθρώπινες κοινωνίες. Με αυτόν τον τρόπο η όλη διαπραγμάτευση των περιβαλλοντικών ζητημάτων καταλήγει σε μια συστηματική αντίληψη για τον τρόπο ζωής, ο οποίος ενσωματώνει τις αξίες και τις στοχεύσεις που εμπεριέχουν οι νέες

φιλοσοφίες για τη φύση. Βασικό δε εργαλείο για την περιβαλλοντική ηθική αποτελεί η συστηματική άσκηση της φιλοσοφικής σκέψης, προκειμένου να διευθετηθούν εννοιολογικά και αξιακά ηθικά ερωτήματα που προκύπτουν από τη διαχείριση του περιβάλλοντος ως ηθικού ζητήματος, αλλά ταυτόχρονα να διευθετηθούν και εσωτερικά ζητήματα παιδαγωγικής υφής, όπως το πιλοτικό για τη διδασκαλία και την αλλαγή αξιών. Δημιουργούνται έτσι, σύμφωνα με την ίδια, κάποιες εσωτερικές αρθρώσεις μεταξύ της περιβαλλοντικής ηθικής, της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης και της φιλοσοφίας της παιδείας.

Η ίδια εκτός των άλλων υποστηρίζει, ότι εάν δεχθούμε ότι η περιβαλλοντική ηθική αντιστοιχεί σε μια επιχείρηση προσδιορισμού των συνθηκών κάτω από τις οποίες είναι νόμιμο να διερευνηθεί η κοινότητα των όντων, έναντι των οποίων οι άνθρωποι οφείλουν να αναγνωρίσουν ότι έχουν καθήκοντα και εάν στα πλαίσια αυτού του σκοπού απαιτείται η ανάπτυξη μιας νέας ηθικής στάσης «που συνεπάγεται μια ανασύνταξη των φιλοσοφικών, θεολογικών και λοιπών αιτημάτων στη βάση της αναπαράστασης του ανθρώπου μέσα στη φύση, αλλά και μια αναδιάρθρωση της κοινωνίας και των τρόπων ζωής και οικονομικο-πολιτικής διαχείρισης», τότε «δεν είναι δυνατόν να αρκεί η εφαρμογή της μιας ή της άλλης ηθικής στα περιβαλλοντικά προβλήματα, αλλά αρμόζει μάλλον να αναρωτηθεί κανείς ως προς τους όρους κάτω από τους οποίους μια τέτοια ηθική είναι δυνατόν να συγκροτηθεί, ως προς τον τύπο της υποχρέωσης τον οποίο επιτάσσει, το είδος της απόδειξης το οποίο δικαιούμαστε να αναμένουμε, τη βοήθεια την οποία είναι ικανή να φέρει στη διαδικασία της απόφασης, ή τα κριτήρια τα οποία οφείλει να πληροί ένα φυσικό όν προκειμένου να γίνει αντικείμενο ηθικής θεώρησης» (Θεοδωροπούλου, 2009: 189-190).

Η Περιβαλλοντική Ηθική (Environmental Ethics) αποτελεί κλάδο της ηθικής φιλοσοφίας, ο οποίος σχετίζεται με την ηθική σχέση του ανθρώπου με το φυσικό περιβάλλον. Αποτελεί δε έναν νέο σχετικά κλάδο, καθιστώντας αυτόν ως αυτόνομο πεδίο της φιλοσοφίας τη δεκαετία του '70 (Καραγεωργιάκης, 2006). Μάλιστα οι Fennell & Malloy (2007: 112) επισημαίνουν ότι η περιβαλλοντική ηθική ήταν σχεδόν άγνωστη μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και μολονότι οι φιλόσοφοι είχαν σκεφτεί για τις σχέσεις ανθρώπου-περιβάλλοντος για χιλιετίες, αφέθηκε στον Aldo Leopold να καθιερώσει τις βασικές αρχές αυτής της ηθικής το 1949, ενώ χρειάστηκαν άλλα 25 χρόνια για αυτήν την ηθική, προκειμένου να αρθρωθεί σε ένα γεμάτο σημασία, συνεκτικό κίνημα.

Μεταξύ άλλων η περιβαλλοντική ηθική έχει εκφραστεί ως «ανησυχία για τον επαναπροσδιορισμό των ορίων της υποχρέωσης για το περιβάλλον και την αξιολόγηση της ανθρώπινης θέσης προς αυτήν» Holden (2003: 97). Σε παρόμοιο πνεύμα, ο Miller (1991: 12) γράφει ότι «η οικο-ηθική... αποπειράται να δημιουργήσει ένα εννοιολογικό πλαίσιο για την ανθρώπινη αλληλεπίδραση με το περιβάλλον, ένα πλαίσιο το οποίο μας βοηθά στο να κρατάμε τις ζωές μας μαζί, επιτρέποντάς μας να ενεργούμε με πειθαρχία, κατανόηση και σεβασμό προς το φυσικό κόσμο». Ο Γεωργόπουλος (2002: 38) καταγράφει τη γενικά αποδεκτή στις θεωρίες της περιβαλλοντικής ηθικής άποψη ότι είναι αυτή που προσπαθεί να οργανώσει τους ηθικούς κανόνες με τέτοιο τρόπο, ώστε να

συμπεριληφθούν στην ηθική κοινότητα εκτός από τα ανθρώπινα και τα μη ανθρώπινα όντα, ενώ ο Askar (2016), υποστηρίζει ότι η περιβαλλοντική ηθική βοηθά στη εύρεση μιας φόρμουλας για το πως οι άνθρωποι συμπεριφέρονται απέναντι στο φυσικό περιβάλλον και για το πως θα εφαρμοστούν αυτοί οι τύποι σε μακροπρόθεσμα σχέδια αειφόρου ανάπτυξης, τα οποία μπορούν να αποφέρουν σημαντικά οικονομικά οφέλη στις επενδύσεις και κυρίως να προστατεύσουν τους φυσικούς πόρους για τις μελλοντικές γενιές. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι είναι καιρός να βρεθεί μια νέα περιβαλλοντική ηθική που να καθορίζει τις ευθύνες στη φύση και να παράγει ένα υπεύθυνο μοντέλο βιώσιμης ανάπτυξης, το οποίο θα περιλαμβάνει ζώα, φυτά και ανθρώπους, οδηγώντας ταυτόχρονα σε μια σωστή προσέγγιση, του πως οι άνθρωποι συμπεριφέρονται με το περιβάλλον αντί να συνεχίζουν να παράγουν περισσότερες αποδείξεις των κακών επιδράσεων που έχουν οι ανθρώπινες δραστηριότητες σε αυτό.

Το έναυσμα για την ενασχόληση με ζητήματα περιβαλλοντικής ηθικής δόθηκε κυρίως μέσα από τα κείμενα “ A sand County Almanac” του Aldo Leopold και το “Οι ιστορικές ρίζες της Οικολογικής μας Κρίσης”-“The Historical Roots of our Ecological Crisis” του Lynn White. Ο Leopold τόνισε για πρώτη φορά τη σημασία της ανθρώπινης κοινότητας ως μέρος μιας ολότητας, επισημαίνοντας παράλληλα την ύπαρξη δικαιωμάτων γι’ αυτή την πλανητική ολότητα και μάλιστα ίσης αξίας με αυτά των μερών της, ενώ ο White έκανε λόγο για την ευθύνη του χριστιανισμού για τα οικολογικά δεινά του πλανήτη. Επιπλέον, με το βιβλίο του Peter Singer “ Η απελευθέρωση των Ζώων”-“Animal Liberation” ξεκινά να γίνεται συζήτηση για τα δικαιώματα των ζώων, καθώς είχε ήδη συμφωνηθεί η εγγενής αξία των νέων αυτών μελών της ηθικής κοινότητας (Καραγεωργάκης, 2006).

Έκτοτε πολλές τάσεις και ηθικές θεωρίες αναπτύχθηκαν σχετικά με τη μελέτη της περιβαλλοντικής ηθικής. Εντούτοις τα βασικά ζητήματα που έγιναν αντικείμενο επεξεργασίας σε αυτό το νέο πεδίο σχετίζονται σε κάποιους εννοιολογικούς δυϊσμούς, οι σημαντικότεροι από τους οποίους αναφέρονται στη σύγκρουση μεταξύ ανθρωποκεντρισμού και μη-ανθρωποκεντρισμού, στην εγγενή και εργαλειακή αξία των μη ανθρώπινων όντων και αντικειμένων, στην ολιστική και την ατομικιστική άποψη για τη φύση και στην αντιπαράθεση της ρηχής και της βαθιάς οικολογίας (Γεωργόπουλος, 2002: 45).

Οι Fennell & Malloy (2007: 113-114) αναφέρουν ότι γενικά, η περιβαλλοντική ηθική βασίζεται σε δύο άκρες ενός ευρέος φάσματος. Η πρώτη, ο ανθρωποκεντρισμός, κυριολεκτικά σημαίνει “με επίκεντρο τον άνθρωπο”. Η αντίθετη άκρη του φάσματος είναι ο οικοκεντρισμός, ο οποίος περιγράφεται από τον Aiken (1984) ως μια θέση που θέτει αξία σε συστήματα σε ένα ευρύτερο επίπεδο. Είναι επομένως ολιστική στον προσανατολισμό της παρά ατομική. Ο ίδιος μάλιστα παρατηρεί ότι είναι και οι δυο εξελικτικά και οικολογικά προσανατολισμένες, έτσι ώστε «όλα συνδέονται και το καλό των τμημάτων-μερών εξαρτάται από το καλό του συνόλου».

Η ανθρωποκεντρική γραμμή σκέψης φαίνεται να είναι η πραγματιστική λογική, κατά την οποία όπως επισημαίνουν οι Routley & Routley (1979): «όταν κάποιος δέχεται να επωμιστεί ηθικές υποχρεώσεις προς τον πλανήτη Γη, το κάνει διότι σε τελευταία ανάλυση κινδυνεύει τόσο ο ίδιος όσο

και το είδος του». Στον ανθρωποκεντισμό οποιεσδήποτε ηθικές υποχρεώσεις μας προς τη φύση μπορούν να νοηθούν μόνο ως προέκταση των ηθικών υποχρεώσεων μας προς τους άλλους ανθρώπους, ενώ η φύση έχει εργαλειακή αξία. Την εκμεταλλευόμαστε για να ικανοποιήσουμε ανάγκες και επιθυμίες μας και γι' αυτό καταβάλλουμε κάθε προσπάθεια για να τη διατηρήσουμε στην καλύτερη δυνατή κατάσταση. Οι Routley & Routley (1995) επίσης αναφέρονται στον ανθρωποκεντισμό χαρακτηρίζοντάς τον ως «ανθρώπινο σωβινισμό» (human chauvinism).

Η ανθρωποκεντρική σκέψη συναντάται στο έργο του Αριστοτέλη, ο οποίος βάσει της τελεολογικής του άποψης, πίστευε ότι όλα τα πράγματα έχουν ένα σκοπό ή ένα τέλος και γι' αυτό έχουν σχηματιστεί. Μάλιστα, τελικός σκοπός όλων των πραγμάτων είναι να εξυπηρετούν τον άνθρωπο, ενώ αποδέχεται την ιεραρχία στη φύση στην κορυφή της οποίας τοποθετείται ο άνθρωπος, θεωρώντας ότι τα κατώτερα όντα θα πρέπει να υπακούουν στα ανώτερα. Επιπλέον θα υποστηρίξει μια οικονομική του περιβάλλοντος, η οποία θα μπορούσε να παραλληλιστεί με τη σύγχρονη άποψη για την ορθολογική διαχείριση των φυσικών πόρων και την οικολογική ισορροπία. Γράφει λοιπόν για την οικονομική των φυσικών πόρων, για τη σχέση πληθυσμού, πλούτου και περιβάλλοντος, για το ιδανικό μέγεθος της πόλης και την ισορροπία αγαθών και αναγκών (Καραγεωργάκης, 2006).

Οι Fennell & Malloy (2007: 114) υποστηρίζουν ότι οι ανθρωποκεντρικές ηθικές βασίζονται στην πεποίθηση, ότι οι περιβαλλοντικές πολιτικές πρέπει να οικοδομηθούν αποκλειστικά με βάση τον τρόπο με τον οποίο επηρεάζουν τους ανθρώπους. Συγκεκριμένα, θα μπορούσε να υποθεί, ότι οι άνθρωποι είναι οι μόνες υπάρξεις ή οντότητες, οι οποίες είναι ηθικά σημαντικές και οτιδήποτε άλλο δεν μετράει. Όμως ο Norton (1984) υποστηρίζει ότι ο ανθρωποκεντισμός πρέπει να διαφοροποιείται στη βάση των προτιμήσεων. Ειδικότερα, προτίμηση, η οποία μπορεί να γίνει αισθητή (felt preference), είναι οποιαδήποτε επιθυμία ή ανάγκη, που μπορεί να ικανοποιηθεί τουλάχιστον προσωρινά, από κάποια προσωπική εμπειρία του ατόμου. Σε αντίθεση, μια προτίμηση που αποτελεί προϊόν σκέψης (considered preference), είναι οποιαδήποτε επιθυμία ή ανάγκη που θα εκφράσει κάποιο άτομο, κατόπιν προσεκτικής συζήτησης, συμπεριλαμβανομένης της διαμόρφωσης/διατύπωσης κρίσης, σύμφωνα με την οποία αυτή η επιθυμία ή ανάγκη βρίσκεται σε συμφωνία με μια ορθολογιστικά υιοθετημένη παγκόσμια άποψη. Όταν τα ενδιαφέροντα φέρονται να δομούνται μόνο από τις τυχόν προτιμήσεις μας, τότε είναι προστατευμένα από κάθε κριτική και αντίρρηση. Από την άλλη, όταν μια προτίμηση είναι προϊόν σκέψης, τότε είναι δυνατόν να αποτελεί μια εξιδανίκευση, υπό την έννοια ότι μπορεί να υιοθετηθεί, μόνο εφόσον το άτομο έχει λογικά αποδεχθεί μια ολοκληρωτικά παγκόσμια αντίληψη, καταφέροντας ταυτόχρονα να τροποποιήσει τις προτιμήσεις που τυχόν έχει διαμορφώσει, έτσι ώστε να είναι σύμφωνες με αυτή τη παγκόσμια άποψη. Προσδιορίζει με αυτόν τον τρόπο δυο τύπους ανθρωποκεντισμού. Ο πρώτος συνίσταται στον “Ισχυρό ανθρωποκεντισμό”- “Strong anthropocentrism”, στον οποίο οι προτιμήσεις μας εκλαμβάνονται ως έχουσες καθοριστική αξία. Επομένως, εάν οι άνθρωποι παρουσιάζουν, για παράδειγμα μια έντονη καταναλωτική συμπεριφορά, τότε τα ‘ενδιαφέροντά’ τους (θεωρούμενα ως προτιμήσεις που μπορούν να γίνουν

αισθητές), υπαγορεύουν ότι η φύση θα γίνει αντικείμενο χρήσης και εκμετάλλευσης. Ωστόσο, καθώς δεν υπάρχει κανένας έλεγχος σε αυτού του είδους τις προτιμήσεις, στο σύστημα αξιών του Ισχυρού ανθρωποκεντρισμού, δεν υπάρχει κανένας τρόπος με τον οποίο θα μπορούσαμε να επικρίνουμε τη συμπεριφορά των ατόμων, που χρησιμοποιούν τη φύση ως μια αποθήκη πρώτων υλών, οι οποίες πρόκειται να εξαχθούν και να χρησιμοποιηθούν για προϊόντα που εξυπηρετούν τις ανθρώπινες προτιμήσεις. Ο δεύτερος αφορά στον “Αδύναμο ανθρωποκεντρισμό”- “Weak anthropocentrism”, ο οποίος αναγνωρίζει ότι οι προτιμήσεις που μπορούμε να αισθανθούμε (felt preferences), μπορεί να είναι είτε ορθολογιστικές είτε όχι (με την έννοια ότι μπορούν να κριθούν ως μη σύμφωνες με την ορθολογιστική παγκόσμια άποψη). Ως εκ τούτου ο Αδύναμος ανθρωποκεντρισμός παρέχει μια βάση για την κριτική των συστημάτων αξιών, που τείνουν προς την εκμετάλλευση της φύσης (exploitative of nature).

Από την άλλη μεριά, η οικοκεντρική (βιοκεντρική) λογική θεωρεί ότι οι ηθικές υποχρεώσεις απευθύνονται στη φύση καθεαυτή. Υποστηρίζει επίσης ότι οι άνθρωποι είναι σωστό να εκπληρώσουν τις ηθικές υποχρεώσεις τους προς τη φύση, είτε πρόκειται να ωφεληθεί το ανθρώπινο είδος, είτε όχι (Γεωργόπουλος, 2002: 412). Κύριος υποστηρικτής της οικοκεντρικής άποψης θεωρείται ο Νορβηγός φιλόσοφος Arne Naess (1973), ο οποίος στο άρθρο του ‘The shallow and the Deep, Long – Range Ecology Movement’, τάσσεται υπέρ της άποψης ότι «Οι οικολογικά υπεύθυνες πολιτικές ενδιαφέρονται μόνο εν μέρει για τη ρύπανση και την εξάντληση των πόρων. Υπάρχουν βαθύτερες ανησυχίες που αναφέρονται στις αρχές της ποικιλομορφίας, της πολυπλοκότητας, της αυτονομίας, της αποκέντρωσης, της συμβίωσης, της ισότητας και της ταξικότητας (classlessness)». Στο ίδιο άρθρο, προχώρησε στη διάκριση της βαθιάς και ρηχής οικολογίας, επισημαίνοντας ότι το «ρηχό οικολογικό κίνημα ενδιαφέρεται για την καταπολέμηση της ρύπανσης και της εξάντλησης των πόρων, με κεντρικό σκοπό την υγεία και την ευημερία των ανθρώπων στις ανεπτυγμένες χώρες». Μάλιστα, όπως αναφέρει ο Γεωργόπουλος (2002: 54-56), ο Naess συνόψισε τη μη ανθρωποκεντρική θεώρηση σε κάποια σημεία, τα οποία θεώρησε χαρακτηριστικά του κινήματος της βαθιάς οικολογίας και αφορούν στα παρακάτω:

1. Δεν υπάρχει νόημα να συζητάμε για οποιοδήποτε ον ή αντικείμενο, μελετώντας αυτό απομονωμένο από το περιβάλλον του. Όλα τα πράγματα βρίσκονται σε αλληλεξάρτηση εντός της βιόσφαιρας, έχουν δηλαδή εγγενείς μεταξύ τους σχέσεις.
2. Η συμπεριφορά μας πρέπει να χαρακτηρίζεται “κατα’ αρχάς” από το βιοσφαιρικό εξισωτισμό (biospherical egalitarianism), ο οποίος συνιστά ένα βαθύ σεβασμό για όλες τις μορφές ζωής, δηλαδή μια κατανόησή τους με τέτοιο τρόπο, ώστε να οδηγεί στην αποδοχή των ίσων δικαιωμάτων στη ζωή και την ευημερία. Ωστόσο, ο όρος “κατα’ αρχάς” υποδεικνύει πως ένας βαθμός καταπίεσης, εκμετάλλευσης και αφαίρεσης της ζωής κάποιων οργανισμών είναι επιτρεπτός, διότι χωρίς αυτά δεν είναι δυνατή η συνέχιση της ανθρώπινης ζωής.

3. Είναι ορθό να προωθούμε τη ποικιλομορφία (diversity) και τη συμβίωση όλων των μορφών ζωής. Η ποικιλομορφία καθιστά τη δυνατότητα για ζωή εφικτή, ενώ η λεγόμενη «πάλη για επιβίωση» συσχετίζεται περισσότερο με την ικανότητα συνύπαρξης και συνεργασίας, μέσω πολύπλοκων σχέσεων, παρά με την ικανότητα του να σκοτώσουμε, να εκμεταλλευτούμε και να καταπιέσουμε. Το «ζήσε και άσε τους άλλους να ζήσουν» - «live and let live», εκφράζει πολύ καλύτερα την οικολογική σκέψη από το «εσύ ή εγώ».
4. Είναι αναγκαίο να προωθούμε την «αταξική ποικιλότητα». Η αρχή της ποικιλομορφίας δεν δικαιολογεί με κανέναν τρόπο την κοινωνική ανισότητα, η οποία υφίσταται από τα φαινόμενα της εκμετάλλευσης και της καταπίεσης, που ακολουθούν την ύπαρξη κοινωνικών τάξεων. Ιδιαίτερη προσοχή μάλιστα πρέπει να δίνεται στην επίλυση της σύγκρουσης ανάμεσα στα ανεπτυγμένα κράτη του Βορρά και τα υπό ανάπτυξη του Νότου.
5. Συνεχίζουμε να μαχόμαστε ενάντια στη ρύπανση και την εξάντληση των φυσικών πόρων, εντούτοις δεν εστιάζουμε μόνο σε αυτό.
6. Επιδιώκουμε την πολυπλοκότητα (complexity) όχι όμως την επιπλοκή (complication). Ο Naess τάσσεται υπέρ της πολυπλοκότητας, τόσο στα φυσικά όσο και στα ανθρώπινα συστήματα. Ωστόσο, για τα ανθρώπινα συστήματα η συγκεκριμένη αρχή μπορεί να αποτελέσει πηγή παρεξηγήσεων, καθώς για παράδειγμα στον τομέα της ανθρώπινης εργασίας, η πολυπλοκότητα σύμφωνα με τον Naess, δεν συνιστά την παθητική, μονότονη, εξειδικευμένη και ομοιογενή δραστηριότητα που χαρακτηρίζει τις εργασιακές συνθήκες, αλλά αυτό που είναι επιθυμητό είναι η ύπαρξη μιας πολυπλοκότητας, στο πλαίσιο της οποίας οι άνθρωποι θα έχουν τη δυνατότητα να συνδυάζουν στην επαγγελματική τους ζωή, τη δραστηριότητα στη βιομηχανία και ταυτόχρονα στη γεωργία, στη διανοητική και χειρωνακτική εργασία, στην εξειδικευμένη και μη απασχόληση, τόσο την πόλη, όσο και στη φύση. Το ζητούμενο δηλαδή της πολυπλοκότητας εστιάζει σε μια ολοκληρωμένη δράση στο πεδίο της εργασιακής δραστηριότητας.
7. Ως θετικά στοιχεία θεωρούνται οι τοπικές αυτόνομες κοινότητες και η αποκέντρωση των εξουσιών. Οι αποκεντρωμένες τοπικές κοινότητες, οι οποίες παρουσιάζουν αυτάρκεια στα αγαθά, δεν έχουν ανάγκη να εισάγουν τροφή, οικοδομικά υλικά, καύσιμα και εξειδικευμένους εργάτες. Παράλληλα, καταναλώνουν λιγότερη ενέργεια και εφαρμόζονται άμεσες μορφές δημοκρατίας, όπου οι απλοί πολίτες αποφασίζουν για πολύ περισσότερα θέματα.

Επιπλέον, σύμφωνα με τον Γεωργόπουλο (2002: 57-58), ο Naess σε ένα επόμενο άρθρο του, το 1986, συστηματοποιώντας περαιτέρω τις θέσεις της βαθιάς οικολογίας, αυτή τη φορά με βάση τις ανθρωποκεντρικές και μη ανθρωποκεντρικές απόψεις, επεξεργάστηκε ένα τυπολόγιο των διαφορετικών προσεγγίσεων προς τη φύση, τους φυσικούς πόρους, τη βιοποικιλότητα, τη ρύπανση, τον υπερπληθυσμό, το βιοτικό επίπεδο και την ποιότητα ζωής, που αναφέρονται στη ρηχή και βαθιά οικολογία. Ο Naess (1986 όπ. αναφ. στον Γεωργόπουλο, 2002: 58) συνοψίζει τις θέσεις της ρηχής και βαθιάς οικολογίας στα εξής:

Ρηγή οικολογία:

1. Η ποικιλότητα της φύσης έχει αξία ως πόρος για τον άνθρωπο.
2. Οτιδήποτε έχει αξία μόνο σε σχέση με τον άνθρωπο. Οποιαδήποτε άλλη αξία θεωρείται ανοησία.
3. Τα είδη των φυτών και των ζώων, πρέπει να διασωθούν λόγω της αξίας τους ως αποθέματα γενετικού υλικού για τη γεωργία και την ιατρική.
4. Η ρύπανση πρέπει να μειωθεί, στο βαθμό που απειλεί την οικονομική ανάπτυξη.
5. Η αύξηση του πληθυσμού των αναπτυσσόμενων χωρών απειλεί την οικολογική ισορροπία του πλανήτη.
6. Πόρος σημαίνει πόρος για τους ανθρώπους.
7. Οι άνθρωποι δεν θα υπομείνουν μια μεγάλη μείωση του βιοτικού τους επιπέδου.
8. Η φύση είναι αναγκαστικά σκληρή.

Βαθιά οικολογία:

1. Η ποικιλότητα της φύσης έχει τη δική της εγγενή αξία.
2. Το να ενσωματώνει κάποιος την αξία γενικά με την αξία που έχει σχέση μόνο με τον άνθρωπο αποκαλύπτει ρατσιστικού τύπου προκατάληψη.
3. Τα είδη φυτών και ζώων πρέπει να διασωθούν λόγω της εγγενούς τους αξίας.
4. Η μείωση της ρύπανσης έχει προτεραιότητα σε σχέση με την οικονομική ανάπτυξη
5. Το τωρινό επίπεδο του παγκόσμιου πληθυσμού απειλεί τα οικοσυστήματα του πλανήτη, ωστόσο αυτή η απειλή οφείλεται κυρίως στον πληθυσμό και τη συμπεριφορά των βιομηχανικών κρατών. Ο ανθρώπινος πληθυσμός σήμερα είναι υπερβολικός.
6. Πόρος σημαίνει πόρος για τα ζωντανά όντα.
7. Ποιότητα ζωής και βιοτικό επίπεδο είναι δύο διαφορετικά πράγματα. Οι άνθρωποι δεν θα έπρεπε να υπομένουν πτώση του πρώτου, αλλά πτώση του δεύτερου για τις υπερ-ανεπτυγμένες κοινωνίες.
8. Ο άνθρωπος είναι σκληρός, αλλά όχι αναγκαστικά.

Ο Aiken (1984) μάλιστα προσδιόρισε τρεις διαφορετικές οικοκεντρικές θέσεις οργανωμένες κατά μήκος μιας ακραίας/μέτριας συνέχειας: τον Οικο-ολισμό (Eco-holism), την Οικο-συμβατότητα (Eco-compatibilism) και τον Οικο-ανθρωπισμό (Eco-humanism). Στον Οικο-ολισμό η βιοτική κοινότητα γενικά είναι η μονάδα που της έχει δοθεί η μεγαλύτερη αξία. Τα ανθρώπινα δικαιώματα δεν είναι σημαντικά-υπολογίσιμα, καθώς όλα τα είδη πρέπει να έχουν τα ίδια δικαιώματα. Η ηθική της γης του Aldo Leopold έχει ληφθεί κυριολεκτικά στο σημείο όπου η ανθρώπινη παρουσία δεν απαιτείται καθόλου για τη συνολική υγεία και ισορροπία της βιοτικής κοινότητας. Η Οικο-συμβατότητα θεωρείται το μέσο σημείο του οικοκεντρισμού. Αυτή η άποψη υποστηρίζει περισσότερο την αγάπη και την φροντίδα για τα μη-ανθρώπινα όντα. Κάθε διαταραχή στο οικοσύστημα

αντιμετωπίζεται ως ατυχής, αλλά καταβάλλεται κάθε δυνατή προσπάθεια για την ελαχιστοποίηση αυτών των διαταραχών. Ως τέτοιες, και σε μια προσπάθεια να είναι όσο το δυνατόν πιο ελεύθερες από συγκρούσεις με τον φυσικό κόσμο, οι δράσεις κρίνονται ως σωστές, εάν προωθούν την αρμονία, την ολοκλήρωση και τη συνεργασία. Ο Οικο-ανθρωπισμός δίνει προτεραιότητα στα ανθρώπινα ενδιαφέροντα και υποστηρίζει ότι η αυτο-συνειδητή δημιουργικότητα και η επίγνωση του μέλλοντος είναι χαρακτηριστικά που εφοδιάζουν τους λόγους χορήγησης μεγαλύτερης σημασίας στα ανθρώπινα είδη. Αυτή η άποψη επιτρέπει στο ανθρώπινο είδος να διατηρήσει τον ουμανισμό του (θέτοντας ως πρωταρχική αξία τους ανθρώπους), αλλά όχι με τον κίνδυνο εκτροπής στον ανθρωποκεντρισμό. Επομένως πρόκειται για έναν συμβιβασμό μεταξύ του οικολογικού ολισμού και του ανθρωποκεντρισμού.

Το θεμελιώδες ερώτημα ωστόσο της περιβαλλοντικής ηθικής, το οποίο διχάζει τους ερευνητές, είναι το εξής: «έχει ο μη ανθρώπινος φυσικός κόσμος κάτι παραπάνω από απλή εργαλειακή αξία για τον άνθρωπο; θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι έχει κάποιου είδους εγγενή (έμφυτη) αξία (αυταξία);». Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα καθίσταται εξαιρετικά πολύπλοκη, αφενός μεν εξαιτίας του φευγαλέου στοιχείου της εγγενούς αξίας και αφετέρου της ευρέως διαδεδομένης αντίληψης πως εγγενή αξία έχουν μόνο τα ανθρώπινα όντα. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, σύμφωνα με τον (Norton: 1987), με τον όρο εγγενής αξία εννοούμε «την αξία ενός πράγματος οσάκις δεν συνεισφέρει στην αξία κάποιου άλλου πράγματος», ενώ δύο κριτήρια έχουν προταθεί από τον ίδιο ως αναγκαία, ώστε να μπορεί να υποστηριχθεί πως κάποια μη ανθρώπινα όντα έχουν εγγενή αξία. Το μεν πρώτο αφορά στο εάν αυτές οι φυσικές οντότητες έχουν κάποιες ορθολογικές, δηλαδή λογικές και εμπειριστατωμένες (informed) προτιμήσεις, οι οποίες επιζητούν ικανοποίηση, ενώ το δεύτερο αφορά στο εάν μια οντότητα ή ένας πληθυσμός οντοτήτων θα καταφέρει να αναπτυχθεί, να εξελιχθεί και να «ευδοκιμήσει» (flourish), χρησιμοποιώντας τις έμφυτες δυνατότητες και ικανότητές του στην περίπτωση κατά την οποία αφηθεί απερίσπαστος, δηλαδή χωρίς να ενοχλείται από κάποιου είδους παρέμβαση. Επομένως για το εάν θα αποδοθεί σε ένα πράγμα ή έναν οργανισμό εγγενής αξία, θα πρέπει προηγουμένως να αποφασιστεί αν έχει συμφέροντα σχετικά με τα προηγούμενα κριτήρια. Σαφώς τα ανθρώπινα όντα πληρούν και τα δύο κριτήρια. Από τα ζώα αυτά που αισθάνονται (sentient), ενδεχομένως έχουν συμφέρον να μην αισθάνονται πόνο από ανθρώπινες πράξεις και παραλείψεις, ενώ αν αφηθούν να ζήσουν τότε θα καταφέρουν να αναπτυχθούν και να εξελιχθούν. Για τα ζώα που δεν αισθάνονται (non-sentient) μπορεί να γίνει αποδεκτό μόνο το δεύτερο κριτήριο (Γεωργόπουλος, 2002: 52-53).

Εξίσου σημαντικές στο πλαίσιο της έρευνας για την περιβαλλοντική ηθική υπήρξαν η ολιστική και η ατομικιστική άποψη για τη φύση. Οι ολιστικές θεωρίες αντιμετωπίζουν το οικοσύστημά μας ή ακόμη και ολόκληρο το σύμπαν, ως μια ενιαία οντότητα, ως ένα όλον. Η πιο γνωστή ολιστική θεωρία είναι του Aldo Leopold, ο οποίος στο εξαιρετικό του άρθρο «Η Ηθική της Γης» εστιάζει σε τρία στάδια στην ηθική ενηλικίωση του ανθρώπου. Το πρώτο στάδιο αναφέρεται στους ηθικούς κώδικες που αφορούν στις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων, των οποίων παράδειγμα αποτελούν οι δέκα εντολές

του Μωυσή. Το δεύτερο στάδιο αναφέρεται στις σχέσεις ατόμου και κοινωνίας. Στο τρίτο στάδιο περιλαμβάνονται οι κώδικες που πρέπει να θεσπιστούν για τη μελλοντική σχέση ανθρώπου και περιβάλλοντος. Ο Leopold εστίασε σε μια ηθική της κοινότητας της γης, η οποία περιλαμβάνει τα εδάφη, τα νερά, τα φυτά και τα ζώα ή όπως ο ίδιος συνήθιζε να λέει, συνολικά τη γη (land). Αυτή η ηθική της γης υπερασπίζεται το δικαίωμα των στοιχείων της να συνεχίζουν την ύπαρξη και τη διαβίωσή τους σε ένα υγιές περιβάλλον (Καραγεωργάκης, 2006).

Κατά παρόμοιο τρόπο, οι Fennell & Malloy (2007: 112-113) τονίζουν ότι το “A sand County Almanac” του Aldo Leopold είναι σπερματικό στην ανάφλεξη μιας μορφής περιβαλλοντισμού, πιο αφοσιωμένου και πιο φιλοσοφικού από τις προηγούμενες προσπάθειες. Σε σχέση με την οικολογική ηθική, ο Leopold (1949/1991: 238) έγραψε ότι αυτή «είναι ένας περιορισμός στην ελευθερία της δράσης μέσα στον αγώνα για ύπαρξη», ενώ θέλοντας να συμπεριλάβει αυτή τη φιλοσοφία στην αντίληψη περί μιας ευρύτερης οικολογικής κοινότητας, ο ίδιος έγραψε ότι «Η ηθική της γης απλώς διευρύνει τα όρια της κοινότητας για να συμπεριλάβει τα εδάφη, τα νερά, τα φυτά και τα ζώα ή συλλογικά: τη γη “η οποία” αλλάζει το ρόλο του Homo Sapiens από κατακτητή της γης-κοινότητας σε απλό μέλος και πολίτη αυτής. Υποδηλώνει σεβασμό για τα μέλη και επίσης σεβασμό για την κοινότητα ως τέτοια» (Leopold 1949/1991: 239-240).

Από την άλλη, οι ατομικιστικές θεωρίες δίνουν έμφαση στην έννοια του «δικαιώματος». Αντιπροσωπευτική αυτών των θεωριών θεωρείται η θεωρία του Peter Singer, ο οποίος στο βιβλίο του “Η Απελευθέρωση των Ζώων” (Animal Liberation) έθεσε συστηματικά το ζήτημα της ηθικής αντιμετώπισης των άλλων ζώων, κάνοντας λόγο για χιλιάδες πειράματα με πειραματόζωα. Η βασική αρχή που υιοθετεί ο Singer, είναι αυτή της ισότητας, η οποία δεν απαιτεί ίση ή ταυτόσημη μεταχείριση (treatment), αλλά σεβασμό (consideration). Ωστόσο ίσος σεβασμός για διαφορετικά όντα, μπορεί να οδηγήσει σε διαφορετική μεταχείριση και διαφορετικά δικαιώματα. Ο Singer ήταν αυτός που εισήγαγε και την έννοια του «ειδισμού» (speciesism), τον οποίο θεωρεί ένα νέο είδος ρατσισμού, κατά τον οποίο οι άνθρωποι φέρονται υποτιμητικά απέναντι σε όντα άλλου είδους. Σε αυτή την περίπτωση, το κριτήριο για την ανωτερότητα θεωρείται το είδος. Με άλλα λόγια ο Singer έθεσε το ζήτημα της διεύρυνσης της ηθικής κοινότητας, συμπεριλαμβάνοντας σε αυτήν και τα μη-ανθρώπινα όντα. Θέτει επίσης ως κριτήριο αυτό του πόνου, εντάσσοντας με αυτό τον τρόπο στην ηθική κοινότητα τα ζώα, αφήνοντας εκτός το σύνολο της φύσης, μη αποδίδοντας σε αυτήν ηθική αξία, αφού δεν πληροί το κριτήριο του πόνου. Παρά το γεγονός ότι ο Singer δεν πιστεύει ότι έχουμε άμεσες υποχρεώσεις προς τη φύση, εντούτοις θεωρεί ότι έχουμε έμμεσες υποχρεώσεις προς αυτήν, καθώς το δάσος, τα βουνά και τα νερά αποτελούν το σπιτικό των άλλων ζώων, οφείλοντας να τα προστατεύσουμε για την ευημερία των τελευταίων (Καραγεωργάκης, 2006).

Τα ζητήματα δε των δικαιωμάτων της φύσης σε μια ανεξάρτητη ύπαρξη συνοψίζονται στη δημιουργική εργασία του Stone (1972: 450), όπως αναφέρεται στους Lovelock & Lovelock (2013: 205), ο οποίος τράβηξε την προσοχή στα δικαιώματα και την νομική υπόσταση των αισθητικών και

των μη αισθητικών όντων στο “Should Trees have standing?” και μεταξύ άλλων σχολιάζει: «Δεν είναι αναπόφευκτο, ούτε είναι σοφό, ότι τα φυσικά αντικείμενα δεν θα πρέπει να έχουν δικαίωμα να ζητούν αποζημίωση για λογαριασμό τους. Δεν αποτελεί απάντηση να πούμε ότι τα ρέματα και τα δάση δεν μπορούν να σταθούν, επειδή τα ρέματα και τα δάση δεν μπορούν να μιλήσουν» (Lovelock & Lovelock, 2013: 205).

Σημαντική επίσης θεωρείται η αντιπαράθεση της βαθιάς και της ρηχής οικολογίας. Η βαθιά οικολογία επικεντρώνεται σε έναν βαθύ μετασχηματισμό της ανθρώπινης συνείδησης και συμπεριφοράς, έτσι ώστε ο άνθρωπος να φτάσει σε μια βαθιά συνειδητοποίηση της βασικής ενότητας που υπάρχει μεταξύ του εαυτού του και της φύσης. Η ρηχή οικολογία από την άλλη ενδιαφέρεται μόνο για την εξοικονόμηση των φυσικών πόρων και την όσο το δυνατό καλύτερη συντήρησή τους (Γεωργόπουλος, 2002: 45).

Επιπρόσθετα, σύμφωνα με τον Holden (2003), υπάρχουν τουλάχιστον τέσσερις απόψεις περιβαλλοντικής ηθικής που αναγνωρίζουν ή αναιρούν τα δικαιώματα της φύσης και των ατόμων σε διαφορετικό βαθμό. Στο πλαίσιο της ανθρωποκεντρικής προσέγγισης, εντοπίζονται η ηθική του “ιντρουμενταλισμού” -“instrumentalism” ή της “χρήσης του περιβάλλοντος”- “use of the environment”, καθώς και η ηθική της “διατήρησης”- “conservation”. Ως μη ανθρωποκεντρικές προσεγγίσεις, ο Holden θεωρεί την ηθική της “ελευθεριακής επέκτασης”- “libertarian extension”, καθώς και την ηθική της “οικολογικής επέκτασης”- “ecological extension”.

Ειδικότερα, η ηθική του “ιντρουμενταλισμού” και η ηθική της “διατήρησης” αντιμετωπίζουν τη φύση ως το μέσο για το συμφέρον της ανθρωπότητας. Ο Simmons (1993) υποστηρίζει ότι η ηθική του “ιντρουμενταλισμού” ή της “χρήσης του περιβάλλοντος”, βασίζεται στην άποψη ότι οι πόροι της γης έχουν αποκλειστικά εργαλειακή αξία και αυτή τους η αξία περιορίζεται στην ευχαρίστηση και το όφελος που φέρνει στους ανθρώπους. Στη συγκεκριμένη άποψη, τα ανθρώπινα όντα θεωρούνται ως ηθικά ανώτερα σε σχέση με τα μη ανθρώπινα μέρη της φύσης. Ο Macbeth (2005), επιχειρώντας να κάνει μία σύγκριση αυτής της άποψης με το φάσμα της βιώσιμης ανάπτυξης της Hunter, θεωρεί ότι ο ιντρουμενταλισμός ανήκει στην πολύ αδύναμη (very weak) θέση της βιωσιμότητας, της οποίας ως προσδιοριστικά χαρακτηριστικά σύμφωνα με την Hunter (1997), είναι τα εξής: είναι ανθρωποκεντρική και ωφελμιστική προσέγγιση, προσανατολισμένη στην ανάπτυξη και εκμετάλλευση των πόρων, οι φυσικοί πόροι χρησιμοποιούνται στο βέλτιστο οικονομικά βαθμό, διάμεσου απεριόριστων ελεύθερων αγορών, οι οποίες λειτουργούν για να ικανοποιήσουν τις μεμονωμένες επιλογές των καταναλωτών, υπάρχει απέραντη δυνατότητα υποκατάστασης μεταξύ φυσικού και ανθρώπινου κεφαλαίου, ενώ η συνεχής ευημερία εξασφαλίζεται μέσω της οικονομικής ανάπτυξης και της τεχνολογικής καινοτομίας.

Σύμφωνα με τον Holden (2003), η ηθική της “διατήρησης” δίνει έμφαση στην οικολογική διατήρηση περισσότερο προς όφελος της ανθρωπότητας, παρά για την εγγενή αξία οποιασδήποτε οντότητας. Αυτή είναι η πιο συνηθισμένη μορφή ηθικής λογικής για τη φύση και η πιο “κοινή

δικτατορία” της σύγχρονης περιβαλλοντικής πολιτικής. Στο φάσμα της βιώσιμης ανάπτυξης της Hunter, η ηθική της “διατήρησης” ανήκει στην αδύναμη (weak) θέση της βιωσιμότητας, της οποίας ως προσδιοριστικά χαρακτηριστικά σύμφωνα με την Hunter (1997), είναι τα εξής: είναι ανθρωποκεντρική και ωφελμιστική προσέγγιση, συντελεί στη διατήρηση των πόρων, η ανάπτυξη στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι διαχειρίσιμη και τροποποιήσιμη, υπάρχει ανησυχία για τη δίκαιη διανομή του κόστους και των ωφελειών ανάπτυξης εντός και μεταξύ των γενεών, απορρίπτει την απεριόριστη υποκατάσταση μεταξύ φυσικού και ανθρώπινου κεφαλαίου με την αναγνώριση ορισμένων στοιχείων του φυσικού κόσμου ως κρίσιμου κεφαλαίου (π.χ. το στρώμα του όζοντος και ορισμένα φυσικά οικοσυστήματα), το ανθρώπινο και το φυσικό κεφάλαιο παραμένουν σταθερά ή αυξάνονται διαχρονικά και τέλος υπάρχει διαχωρισμός των αρνητικών περιβαλλοντικών επιπτώσεων από την οικονομική ανάπτυξη.

Στο πλαίσιο δε της μη ανθρωποκεντρικής προσέγγισης εντοπίζονται η ηθική της “ελευθεριακής επέκτασης” και η ηθική της “οικολογικής επέκτασης”. Όπως αναφέρουν οι Vardy & Grosch (1999 όπ. αν. στον Holden,2003), η ηθική της “ελευθεριακής επέκτασης” προσδίδει εγγενή αξία τόσο στις αισθανόμενες, όσο και στις μη αισθανόμενες οντότητες, επεκτείνοντας την εγγενή αξία της φύσης πέρα από τα αισθανόμενα όντα. Σύμφωνα με τον Holden (2003), η συγκεκριμένη ηθική προσέγγιση επιδιώκει να εφαρμόσει την αρχή των ατομικών δικαιωμάτων, όχι μόνο σε όλα τα μη ανθρώπινα όντα, δηλαδή τα ζώα, αλλά και σε κάθε ον και αντικείμενο, όπως τα δέντρα, τα φυτά και τα πετρώματα. Η βασική θέση συνίσταται στο γεγονός ότι όλες οι οντότητες είναι άξιες ηθικής θεώρησης, η οποία βασίζεται στην καθεαυτή λειτουργία της ύπαρξής τους. Εν συνεχεία δύναται να υποστηριχθεί, αυτό το οποίο έγινε γνωστό από τον Stone (1972: 450), ότι όλα τα φυσικά αντικείμενα θα πρέπει να έχουν νόμιμα δικαιώματα, παρά το γεγονός ότι δεν μπορούν να μιλήσουν, επισημαίνοντας χαρακτηριστικά ότι «οι εταιρείες δεν μπορούν να μιλήσουν, ούτε μπορούν τα κράτη, οι ιδιοκτησίες, τα νήπια, οι ανίκανοι, οι δήμοι ή τα πανεπιστήμια. Οι δικηγόροι μιλούν γι'αυτά, όπως συνήθως κάνουν για τον απλό πολίτη με νομικά προβλήματα». Στο φάσμα της βιώσιμης ανάπτυξης της Hunter, η ηθική της “ελευθεριακής επέκτασης” ανήκει στην ισχυρή (strong) θέση της βιωσιμότητας, της οποίας ως προσδιοριστικά χαρακτηριστικά σύμφωνα με την Hunter (1997), είναι τα εξής: είναι άποψη που στηρίζει τα οικοσυστήματα, συντελεί στη διατήρηση των πόρων, αναγνωρίζει την πρωταρχική αξία της διατήρησης της λειτουργικής ακεραιότητας των οικοσυστημάτων, πέρα και πάνω από τη δευτερεύουσα αξία μέσω της χρήσης των ανθρώπινων πόρων, δίνει μεγαλύτερο βάρος στα συλλογικά συμφέροντα έναντι του μεμονωμένου καταναλωτή, προσηλώνεται στην τήρηση της δικαιοσύνης εντός και μεταξύ των γενεών, διαχωρίζοντας σημαντικά, αλλά παράλληλα με πίστη μια σταθερή κατάσταση της οικονομίας, ως συνέπεια της τήρησης του κανόνα των σταθερών φυσικών πόρων, και τέλος υποστηρίζει τη μηδενική οικονομική και ανθρώπινη αύξηση του πληθυσμού.

Η ηθική της “οικολογικής επέκτασης” σύμφωνα με τους Vardy & Grosch (1999 όπ. αν. στον Holden,2003), δίνει προτεραιότητα στα δικαιώματα των ειδών και στην αλληλεξάρτηση όλων των

οντοτήτων, παρά στα δικαιώματα των μεμονωμένων υπάρξεων. Με βάση τη συγκεκριμένη προσέγγιση τονίζεται η ουσία της ποικιλομορφίας και της λειτουργίας του οικοσυστήματος, δίνοντας ηθική διάσταση στο όλο παρά στο μεμονωμένο. Όπως ο Holden (2003) υποστηρίζει, αυτή η ηθική αναφέρεται και ως “οικολογικός ολισμός” και εξηγείται μέσω παραδείγματος στην υπόθεση “Γαία” - “Gaia”, κατά την οποία ο πλανήτης χαρακτηρίζεται ως ενιαία και ενοποιημένη (ή ολιστική) ζωντανή οντότητα με τη δική της ενσωματωμένη λογική. Επιπλέον, μια τέτοια αλληλεξάρτηση τονίζεται και στην “ηθική της γης” του Aldo Leopold. Στο φάσμα της βιώσιμης ανάπτυξης της Hunter, η ηθική της “οικολογικής επέκτασης” ανήκει στην πολύ ισχυρή (very strong) θέση της βιωσιμότητας, της οποίας ως προσδιοριστικά χαρακτηριστικά σύμφωνα με την Hunter (1997), είναι τα εξής: συνιστά βιοηθική και οικοκεντρική προσέγγιση, συντελεί στη συντήρηση των πόρων μέχρι του σημείου της ελαχιστοποίησης της χρήσης αυτών, δίνει έμφαση στα δικαιώματα της φύσης ή την εγγενή αξία της φύσης, συμπεριλαμβάνοντας τους μη ανθρώπινους ζωντανούς οργανισμούς, ακόμη και τα αβιοτικά στοιχεία της φύσης και τέλος τάσσεται υπέρ της αντι-οικονομικής ανάπτυξης και του μειούμενου ανθρώπινου πληθυσμού.

Τέλος, σύμφωνα με τη Θεοδωροπούλου (2005: 267), το πεδίο της περιβαλλοντικής ηθικής, η οποία αντιστοιχεί σε μια θεωρητικο-πρακτική ανάπτυξη περί μιας ηθικής της ευθύνης, όπως αυτή διερευνά την ηθικού τύπου σύμπλεξη του ανθρώπινου πλάσματος με το περιβάλλον του, συνιστά προφανώς ένα πεδίο δυναμικό και σύμπλοκο. Εντός αυτού του πεδίου ανακύπτουν σοβαρά ηθικά ζητήματα, για την αντιμετώπιση των οποίων είναι αναγκαίο ο εφαρμοσμένος χαρακτήρας της περιβαλλοντικής ηθικής να νοείται ως υπέρβαση της εμμονής στη λύση. Αντίθετα «ως εφαρμοσμένη προσέγγιση στα περιβαλλοντικά προβλήματα, η περιβαλλοντική ηθική θα πρέπει να αναδεικνύει τις θεμελιώδεις ηθικές τους απόψεις μετατρέπόμενη σε ένα ανοιχτό, εντατικό αναστοχαστικό πεδίο για τη συγκρότηση ηθικών παραδειγμάτων και αντι-παραδειγμάτων, από τη στιγμή που η σχέση ανάμεσα στις αρχές, τον κανονιστικό και θεμελιώδη χαρακτήρα τους (όπως για παράδειγμα η αρχή του σεβασμού της φύσης) και τις ανάγκες των ανθρώπινων υποκειμένων που θέλουν να ζήσουν εκ νέου και με ένα νέο τρόπο τη σχέση με τη φύση, είναι σχέση η οποία οφείλει να κατανοεί εκ νέου τα περάσματα και τα αδιέξοδα, της παραδοσιακής, ανθρωποκεντρικής ηθικής, με την έννοια της φροντίδας, να γίνεται μια χαρακτηριστική για την περιβαλλοντική ηθική διεπιφάνεια ανάμεσα στην *vita activa* και τη *vita contemplativa*» (Θεοδωροπούλου, 2015: 362).

3.2.2. Η Περιβαλλοντική Ηθική στον Τουρισμό

Η αύξηση της παγκόσμιας μαζικής και εξειδικευμένης αγοράς του τουρισμού, από τα μέσα του εικοστού αιώνα και μετά, σήμανε το γεγονός της μετατροπής της φύσης σε έναν ολοένα και σημαντικότερο “πόρο”, δανείζοντας μια οικονομική αξία μέσω του τουρισμού. Αυτή η αυξανόμενη αλληλεπίδραση μεταξύ φύσης και τουρισμού εγείρει ηθικά ζητήματα επί της κρίσης του τι είναι “σωστό” ή “λάθος” (Lovelock & Lovelock, 2013: 204).

Σύμφωνα με τους Vardy & Grosch (1999) όπως αναφέρεται στον Holden (2003), η περιβαλλοντική ηθική συνιστά έναν κλάδο της ηθικής με άμεση εφαρμογή στον τουρισμό, ο οποίος έχει γίνει πιο επίκαιρος, καθώς η επιστημονική έρευνα έχει παράσχει αποδεικτικά στοιχεία μιας περιβαλλοντικής αλλαγής παραγόμενης από την ανθρώπινη δράση.

Ειδικότερα τη δεκαετία του '80 ξεκίνησαν να εμφανίζονται νέες αναπτυξιακές πολιτικές στον τουρισμό, εξαιτίας της συνειδητοποίησης της ανάγκης για τη διατήρηση των περιβαλλοντικών πόρων και της μείωσης της χρήσης τους (Askar, 2016). Μάλιστα, στα τέλη της δεκαετίας του '80 σηματοδοτήθηκε όχι μόνο μια καμπή στην αντίληψη της ανθρώπινης αλληλεπίδρασης με το περιβάλλον, αλλά επίσης και στους στόχους της τουριστικής ανάπτυξης. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι οι πολιτικές που στηρίχθηκαν σε οικονομικές επιτακτικές απαιτήσεις διαχωρισμένες από το περιβαλλοντικό κόστος της χρήσης πόρων, οδήγησαν σταδιακά στη συνειδητοποίηση της ανάγκης να δοθεί έμφαση στη διατήρηση σε προορισμούς, οι οποίοι βρίσκονταν σε ένα ώριμο στάδιο ανάπτυξης. Συγκεκριμένα ο Holder (1988), περιγράφοντας το εύρος των περιβαλλοντικών επιπτώσεων της τουριστικής ανάπτυξης στην Καραϊβική, τόνισε την ανάγκη διατήρησης των πόρων, λόγω της οικονομικής εξάρτησης των κοινοτήτων από τον τουρισμό. Μάλιστα η σύσταση για την επιδίωξη της βιώσιμης ανάπτυξης από την Παγκόσμια Επιτροπή Περιβάλλοντος και Ανάπτυξης (1987), είχε σημαντική επίδραση στην καθοδήγηση της αναπτυξιακής πολιτικής (Holden, 2003).

Μέχρι δε τη δεκαετία του '90 τα ενδιαφερόμενα μέρη άρχισαν να κατανοούν ότι η καταστροφή του περιβάλλοντος είχε δυσμενείς επιπτώσεις στις τουριστικές επιχειρήσεις, οδηγώντας τους εμπλεκόμενους στην ηθική διατήρηση της βιώσιμης ανάπτυξης, της οποίας τα αποτελέσματα ξεκίνησαν να εμφανίζονται ξεκάθαρα στις διεθνείς πολιτικές για την ανάπτυξη του τουρισμού μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '90. Παρά το γεγονός ότι λόγω της ποικιλίας των εμπλεκόμενων φορέων, καθίσταται δύσκολο και περίπλοκο να έχουμε μια ομοιογενή περιβαλλοντική ηθική για την τουριστική βιομηχανία στο σύνολο της, εντούτοις οι κυβερνητικές πολιτικές στον τουρισμό παίζουν σημαντικό ρόλο στην αλληλεπίδραση μεταξύ των ενδιαφερομένων και του περιβάλλοντος (Askar, 2016).

Μάλιστα τη δεκαετία του '90 με τη διάσκεψη Globe '90 στον Καναδά, η οποία αποτέλεσε μια από τις πρώιμες δημόσιες στρατηγικές για το βιώσιμο τουρισμό, προσδιορίστηκαν πέντε βασικοί στόχοι, εκ των οποίων οι τέσσερις πρώτοι αφορούσαν στις πτυχές της ανάπτυξης και της τουριστικής εμπειρίας, ενώ η πέμπτη στη διατήρηση της ποιότητας του περιβάλλοντος, από την οποία εξαρτώνται οι προηγούμενες τέσσερις. Ωστόσο η επιρροή της ηθικής διατήρησης της βιώσιμης ανάπτυξης σε μια διεθνή πολιτική για την ανάπτυξη του τουρισμού απεικονίστηκε σαφώς στα τέλη της δεκαετίας του '90. Συγκεκριμένα κατά τη δεύτερη Ειδική Σύνοδο της Γενικής Συνέλευσης των Ηνωμένων Εθνών που πραγματοποιήθηκε στη Νέα Υόρκη το 1997, για την επανεξέταση της προόδου που σημειώθηκε κατά την εφαρμογή της Ατζέντα 21, δόθηκε ειδική μνεία στον τουρισμό (Holden, 2003).

Σύμφωνα με τους Osborn & Big (1998: 169), όπως αναφέρεται στον Holden (2003) βάσει των πρακτικών της συγκεκριμένης συνεδρίασης, «η αναμενόμενη ανάπτυξη του τουριστικού τομέα και η αυξανόμενη εξάρτηση πολλών αναπτυσσόμενων χωρών συμπεριλαμβανομένων των μικρών νησιωτικών αναπτυσσόμενων χωρών, από αυτόν τον τομέα ως κύριο εργοδότη και συνεισφέροντος στις τοπικές, εθνικές, υποπεριφερειακές και περιφερειακές οικονομίες, τονίζεται η ανάγκη ιδιαίτερης προσοχής στη σχέση μεταξύ προστασίας του περιβάλλοντος και προστασίας του βιώσιμου τουρισμού». Μεταξύ άλλων η “Στρατηγική για τη βιώσιμη ανάπτυξη του Ηνωμένου Βασιλείου” αποτελεί ένα μεμονωμένο παράδειγμα της μετάβασης προς την ηθική αρχή της οικολογικής επέκτασης και συνεπώς της αναγνώρισης των εγγενών δικαιωμάτων της φύσης. Σε ότι αφορά στις κατευθυντήριες αρχές για τον αειφόρο τουρισμό και τον τουρισμό ανάπαυσης-αναψυχής, η έκθεση αναφέρει ότι «το περιβάλλον έχει εγγενή αξία, η οποία υπερτερεί της αξίας των ως περιουσιακών στοιχείων αναψυχής» (Holden, 2003).

Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι γενικά οι φορείς του τουρισμού και οι τοπικές κοινότητες, που εμπλέκονται στην αναπτυξιακή διαδικασία, θεωρείται ότι υποστηρίζουν τη διατήρηση του περιβάλλοντος και είναι διατεθειμένοι να ακολουθήσουν την ηθική της διατήρησης στη γύρω φύση, ωστόσο πολλές φορές διαπιστώνεται εμπλοκή συγκρουόμενων συμφερόντων και προσφορά καλύτερων οικονομικών και κοινωνικών ευκαιριών σε άλλες ρυθμίσεις τουριστικής ανάπτυξης, μεταξύ των διαφορετικών παραγόντων του τουρισμού, οδηγώντας με αυτόν τον τρόπο σε μη πλήρη υποστήριξη από τις τοπικές κοινότητες για διατήρηση (Askar, 2016).

Κατά παρόμοιο τρόπο, όπως ο Holden (2003), υποστηρίζει θα ήταν παραπλανητικό να υποδείξουμε ότι όλοι οι ενδιαφερόμενοι φορείς του τουρισμού αποφάσισαν να υιοθετήσουν μια ηθική διατήρησης που να κυβερνά τις πρακτικές αλληλεπίδρασης τους με τη φύση. Βέβαια η μεγέθυνση στη δημοτικότητα των νέων μορφών, όπως ο οικότουρισμός και ο φυσικός τουρισμός, εκτός του ότι υποδηλώνει μια αυξανόμενη ανησυχία για τη φύση από τον τουρίστα, ειρωνικά επίσης παρουσιάζει ευκαιρίες για ενόργανη χρήση αυτής για την επίτευξη βραχυπρόθεσμων οικονομικών οφελών.

Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η λεγόμενη “Οικο-τρομοκρατία στο Hatchet Caye” σε σχέση με τον Αμερικανό ιδιοκτήτη θέρετρο, ο οποίος είχε προσπαθήσει να ανατινάξει μέρος ενός εύθραυστου κοραλλιογενή υφάλου, προκειμένου να κάνει το θέρετρο προσβάσιμο σε μεγαλύτερα σκάφη και η δράση μιας αμερικάνικης ταξιδιωτικής εταιρείας, η οποία πρόσφερε τις διακοπές “Kill a Seal pup” - “Σκότωσε ένα κουτάβι φώκια” στο Newfoundland, όπου θέμα των διακοπών ήταν η ευκαιρία που είχαν οι ταξιδιώτες να χτυπήσουν τα κουτάβια φώκιας μέχρι θανάτου στον πάγο (ο.π.: 2003).

Σχετικά με τη θανάτωση των κουταβιών φώκιας, οι κυβερνήσεις του Καναδά και της Νορβηγίας αποφάσισαν να επιτρέψουν στους τουρίστες να συμμετάσχουν σε αυτή την ενέργεια ως μέρος των ετήσιων προγραμμάτων σφαγής. Η δικαιολόγηση της συγκεκριμένης απόφασης ήταν η ύπαρξη μεγάλου πληθυσμού φώκιας, που είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση στα αποθέματα ψαριών.

Χρησιμοποιώντας ένα πλαίσιο περιβαλλοντικής ηθικής, προκειμένου να κρίνουμε τη συμμετοχή των τουριστών στη σφαγή φώκιας, και μια “εργαλειακή άποψη”, για παράδειγμα μια ηθική για τη “χρήση του περιβάλλοντος”, η πράξη θα μπορούσε να γίνει κατανοητή ως ανθρώπινο όφελος προερχόμενο από την ευχαρίστηση της θανάτωσης μιας ύπαρξης που αισθάνεται. Αν κρίνουμε τη συμμετοχή των τουριστών στη σφαγή της φώκιας, χρησιμοποιώντας αυτή τη φορά την περιβαλλοντική ηθική του “οικο-ολισμού”, η κρίση μας για το “σωστό” και το “λάθος”, θα μπορούσε να είναι πιο προβληματική. Στον οικο-ολισμό, η έμφαση δίνεται στη διατήρηση του οικοσυστήματος και του δικαιώματός του στην ύπαρξη, παρά στο δικαίωμα για ύπαρξη ενός μεμονωμένου ζώου. Το “σωστό” ή το “λάθος” μιας πράξης βασίζεται πάνω στο αποτέλεσμα για το “μεγαλύτερο καλό”, τα συμφέροντα της πλειοψηφίας και όχι του ατόμου. Υπό αυτήν την έννοια, ο οικο-ολισμός μπορεί να κατανοηθεί ως έχων συνώνυμη σχέση με την ισχυρή ηθική αρχή του “ωφελιμισμού” του John Stuart Mill, ο οποίος υποστηρίζει ότι η βασική αρχή μιας ηθικής πράξης θα πρέπει να είναι η μεγιστοποίηση της χαράς για τον μεγαλύτερο αριθμό, με τη διαφορά ότι σε αυτήν την περίπτωση δίνει έμφαση στην ευημερία των μη ανθρώπινων ειδών. Αν ωστόσο λάβουμε υπόψη μας τη θέση της βαθιάς οικολογίας, η οποία σύμφωνα με τον Benson (2000 όπ. αν. στον Holden, 2005), υποστηρίζει ότι όλες οι μορφές ζωής, έχουν ίσα δικαιώματα στη ζωή και ότι η φύση έχει τη δική της αξία, γεγονός το οποίο όπως υποστηρίζει ο Holden (2005), σημαίνει ότι αυτή η εγγενής αξία της φύσης προϋποθέτει ότι η φύση θα πρέπει να προστατεύεται για το καλό της και όχι λόγω της χρησιμότητάς της από εμάς, τότε ίσως σε καμία περίπτωση δεν θα έπρεπε να δικαιολογείται η σφαγή της φώκιας.

Γενικά, η περιβαλλοντική ηθική σύμφωνα με τον Keller (2010 όπ. αν. στους Lovelock & Lovelock, 2013: 207), βασίζεται στην αντίληψη ότι τα ανθρώπινα όντα, ως ηθικοί πράκτορες, έχουν υποχρεώσεις στις οντότητες εκτός από τους ανθρώπους. Αυτές οι οντότητες ανάλογα με τα συγκεκριμένα “είδη” των ηθικών θεωριών μπορεί να είναι ζώα που αισθάνονται, ζωντανό οργανισμοί ή ολόκληρα οικοσυστήματα. Εντούτοις, η επιδίωξη της περιβαλλοντικής ηθικής θα πρέπει να συνίσταται στο γεγονός, ότι τα ανθρώπινα όντα πρέπει να ζουν τις ζωές τους όσο το δυνατόν καλύτερα μπορούν, αναγνωρίζοντας όμως ότι είναι ενσωματωμένα μέσα σε «δίκτυα οικολογικών σχέσεων».

Ωστόσο, οι περισσότερες περιβαλλοντικές πολιτικές που σχετίζονται με τον τουρισμό (και στην πραγματικότητα με τις περισσότερες βιομηχανίες που εκμεταλλεύονται τη φύση), προκύπτουν από μια ελαφριά έως μεσαία-πράσινη ηθική, όπου το περιβάλλον έχει μια εργαλειακή αξία, μέσα στην οποία δεν προσεγγίζεται ως αυτοσκοπός, αλλά ως μέσο της απόκτησης ευχαρίστησης και/ή κέρδους (Holden, 2000). Μάλιστα, ο Holden (2005) υποστηρίζει ότι για να ενσωματωθεί μια περιβαλλοντική ηθική στον τουρισμό απαιτούνται ορισμένες προϋποθέσεις. Αρχικά είναι απαραίτητο να δεχθούμε ότι ο τουρισμός είναι πράγματι δυνατό να συμβάλει στην υποβάθμιση του περιβάλλοντος. Κατόπιν θα πρέπει να υπάρχει η επιθυμία να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα. Αυτό όμως εξαρτάται από την απόδοση μιας αξίας στη φύση, που υπερβαίνει την εξωγενή, δηλαδή την εργαλειακή αξία ή

τουλάχιστον αντικατοπτρίζει την αναγνώριση της εξάρτησης της ευημερίας μας από αυτή των άλλων οικοσυστημάτων. Έπειτα πρέπει να γνωρίζουμε πως να αναλαμβάνουμε δράση, καθώς η κατάσταση γίνεται εξαιρετικά περίπλοκη στον τουρισμό, εξαιτίας της πλειοψηφίας των ενδιαφερομένων μερών που μπορεί να συμβάλλουν στην εξάντληση των πόρων. Στο πλαίσιο όμως του τουρισμού το ζήτημα έγκειται στη μεταβαλλόμενη συμπεριφορά των ενδιαφερομένων μερών, παρά σε μια χωριστή ομάδα χρηστών.

Εύλογα λοιπόν τίθεται το ερώτημα ποια δύναται να είναι εκείνα τα στοιχεία, τα οποία συμβάλλουν στην αποδοχή, ότι ο τουρισμός συντελεί στην πρόληψη της περιβαλλοντικής υποβάθμισης. Η ανάπτυξη περιβαλλοντικών κωδικών συμπεριφοράς για την αυτορρύθμιση και η χορηγία περιβαλλοντικών βραβείων (π.χ. British Airways “Tourism for Tomorrow Awards” και ΑΙΤΟ “Βραβείο για τον Υπεύθυνο Τουρισμό”), είναι ενδεικτικά στοιχεία, μολονότι οι λόγοι της ανάληψης αυτών των πρωτοβουλιών είναι αμφισβητήσιμοι. Παράλληλα με τους περιβαλλοντικούς κώδικες συμπεριφοράς, ορισμένοι τουριστικοί πράκτορες της μαζικής αγοράς (π.χ. Touristik Union International-TUI και Thomson Travel Group), έχουν αναπτύξει περιβαλλοντικές πολιτικές που βασίζονται πάνω σε περιβαλλοντικές αρχές και περιλαμβάνουν πρακτικά μέτρα που στοχεύουν στη διατήρηση, δίνοντας έμφαση στη διαχείριση και τις τεχνικές λύσεις των περιβαλλοντικών προβλημάτων, μέσω της χρήσης οικολογικών ελέγχων στα ξενοδοχεία και στους τόπους προορισμού. Επίσης η Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη που επιδεικνύουν ορισμένες επιχειρήσεις και οι τάσεις ανάπτυξης του οικοτουρισμού και του φυσικού τουρισμού αποτελούν σημαντικά στοιχεία προς αυτή την κατεύθυνση (ο.π.).

Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα παραπάνω, διαπιστώνουμε ότι το περιβάλλον έχει αντιμετωπιστεί περισσότερο επιστημονικά, μέσω της προσπάθειας παροχής λύσης στα περιβαλλοντικά προβλήματα, μέσω της χρήσης και της εφαρμογής βελτιωμένης περιβαλλοντικής διαχείρισης και τεχνολογικής ανάπτυξης, παρά μέσω της επαναξιολόγησης της ανθρώπινης αλληλεπίδρασης με τη φύση και της μετάβασης σε μια λιγότερο ανθρωποκεντρική ηθική. Το γεγονός όμως ότι η διατήρηση του φυσικού περιβάλλοντος δύναται να αποφέρει μεγαλύτερη οικονομική τουριστική αξία, μπορεί να συντελέσει στην αποδοχή της μη ανθρωποκεντρικής ηθικής για τον έλεγχο της αλληλεπίδρασης με τη φύση στο μέλλον. Άλλωστε θεωρείται μακροπρόθεσμο οικονομικό συμφέρον όλων των ενδιαφερόμενων μερών του τουρισμού να διατηρήσουν τη φύση ως πόρο (Askar, 2016).

Τέλος μολονότι η δύναμη της αναγνώρισης των δικαιωμάτων της φύσης στην ύπαρξη ποικίλλει εντός της συντήρησης, της ελευθεριακής επέκτασης και της ηθικής του οικο-ολισμού, η ανάπτυξη της ηθικής σκέψης στη σχέση μας με το περιβάλλον αντιπροσωπεύει μια ριζική αλλαγή στην κοινωνία Holden (2005).

3.3. Η Ηθική Οικονομία ή Οικονομική Ηθική

3.3.1. Η Ηθική Οικονομία Εν Γένει

Η Οικονομική, από την καθιέρωσή της ως ανεξάρτητη επιστήμη, θεωρούσε ως αφετηρία της το πιο δυνατό από τα ανθρώπινα κίνητρα, δηλαδή το ατομικό συμφέρον. Η φιλοσοφική ηθική από την άλλη στοχεύει παραδοσιακά στο να αναδείξει το ορθότερο ανάμεσα από τα κίνητρα της πράξης, πασχίζοντας για το καλό, την εκτέλεση του καθήκοντος και την επίτευξη της αρετής. Έτσι, αν η οικονομική θεωρία αναλύει και σχεδιάζει τους κοινωνικούς θεσμούς και τους κανόνες δράσης με βάση το ατομικό συμφέρον και η ηθική θεωρία παρέχει επιχειρήματα για θεσμούς και κανόνες, που θα παρέχουν ευκαιρίες για την ανάπτυξη των καλύτερων τότε και οι δύο κλάδοι ασχολούνται με το ίδιο αντικείμενο, που δεν είναι άλλο από το ενεργό ανθρώπινο πρόσωπο και τον συντονισμό των ορθολογικών ενεργειών. Ως εκ τούτου, η αναγκαιότητα της ενοποίησης των οικονομικών και ηθικών απόψεων περί ανθρωπίνων ενεργειών και του συντονισμού τους, προκύπτει, από την ίδια τη φύση της ανθρώπινης δράσης και από την απαίτηση ότι η κοινωνική προσταγή επιτρέπει τόσο την εφαρμογή των οικονομικών όσο και των ηθικών θεωριών δράσης προκειμένου να τεθούν σε ισχύ. Άλλωστε από τη μια μία ολοκληρωμένη θεωρία της οικονομίας είναι αναγκαίο να μη βασίζει την ανάλυσή της μόνο στο στενό ατομικό συμφέρον, ενώ την ίδια στιγμή από την άλλη μια ρεαλιστική θεωρία ηθικής δεν μπορεί να κλίνει τα μάτια της στις οικονομικές καταστάσεις των ηθικών ενεργειών (Koslowski, 2001: 1).

Η Οικονομική Ηθική ή Ηθική Οικονομία είναι μια θεωρία της οικονομίας και της ηθικής που επιδιώκει να ανταποκριθεί σε αυτή την πρόκληση. Ως ηθική οικονομία ενώνει τις ηθικές και οικονομικές κρίσεις και αποτελεί το συμπλήρωμα της πολιτικής οικονομίας, εξετάζοντας στο επίπεδο της ηθικής, τις ηθικές προϋποθέσεις και τις δομικές συνθήκες των οικονομικών ενεργειών, όπως ακριβώς εξετάζει και η πολιτική οικονομία τις πολιτικές και νομικές προϋποθέσεις των οικονομικών ενεργειών και θεσμών (ο.π: 1).

Ειδικότερα ο Ουσέρ (2011), παρατηρεί ότι η συνεχώς αυξανόμενη ένταση ανάμεσα στην οικονομία και την ηθική απειλεί την ευημερούσα κοινωνία μας, οδηγώντας στην άνιση διανομή ιδιοκτησίας και την ανεπαρκή ζήτηση. Τονίζει επίσης, ότι ένα σύστημα με συνεχείς διενέξεις ανάμεσα σε οικονομικές και ηθικές αξίες δε μπορεί να είναι μακροπρόθεσμα βιώσιμο, διότι ενθαρρύνει την καθιέρωση ιδεολογιών με αντιπαραθέσεις, που εκφράζονται ως κοινωνική ένταση και πολιτική αντιπαραθέση. Υποστηρίζει ότι χωρίς τη συνείδηση κοινωνικών αξιών, δυσχεραίνεται η ενίσχυση των φορέων επιτυχίας, ώστε να υπάρχει εμπιστοσύνη, ομοψυχία, αποδοχή, δικαιοσύνη και συναδελφικότητα στις τάξεις των εργαζομένων. Θεωρεί ακόμη ως πηγή του κακού τη στρατηγική σκέψη, στην οποία στηρίζεται η οικονομία της αγοράς, την απληστία σε σχέση με την κατανάλωση, ειδικά της ελίτ, της οποίας ο τρόπος ζωής προβάλλεται και ως πρότυπο στα λοιπά μέλη της κοινωνίας και την κατάρρευση της εμπιστοσύνης, η οποία προωθεί το ατομικό συμφέρον και αποδυναμώνει τους ηθικούς κανόνες.

Σύμφωνα με τον (Rodin, 2005), η έννοια της “ηθικής οικονομίας” είναι άμεσα προκλητική, καθώς από την εποχή του Αριστοτέλη, έχει γίνει κατανοητό ότι η ηθική και η οικονομία ανήκουν σε διαφορετικές σφαίρες (στην πόλη και στον οίκο αντίστοιχα) και οικοδομούνται σύμφωνα με ασύμμετρες λογικές. Τα οικονομικά αφορούν στην παραγωγή υλικών αναγκών και τη συσσώρευση ιδιωτικών αποκτημάτων, ενώ η ηθική έχει να κάνει με τη συνύπαρξη των ελεύθερων ανδρών στην πόλη. Όταν το πρότερο είναι απαραίτητο πρέπει να επικαλεστεί το τελευταίο, όπως στην αριστοτελική έννοια της «δίκαιης τιμής». Παρόμοια στην παράδοση της Επιχειρηματικής Ηθικής, η ηθική έχει γίνει γενικά αντιληπτή, ως το σύνολο των δικαιολογημένων περιορισμών που πρέπει να τεθούν στην επιχειρηματική πρακτική προς το συμφέρον του κοινού καλού.

Ωστόσο ο Arvidsson (2010), βασίζει τον όρο “ηθική οικονομία” σε μια διαφορετική ιδέα, η οποία έγκειται στο γεγονός ότι η ηθική δεν πρέπει να θεωρείται ως ένας εξωγενής περιορισμός στις οικονομικές επιδιώξεις, αλλά αντιθέτως ως μια εγγενής πηγή της οικονομικής αξίας, πράγμα που απαιτεί μια διαφορετική κατανόηση της ηθικής. Προς αυτή την κατεύθυνση κινούνται σύμφωνα με τον Bauman (1993 όπ. αν. στον Arvidsson, 2010), οι προσεγγίσεις των Alain Badiou, Imanuel Levinas, Judith Butler και Michail Bahktin, οι οποίοι, απορρίπτουν τους παγκόσμιους ηθικούς κανόνες και τάσσονται υπέρ μιας προσέγγισης που αντιλαμβάνεται την ηθική ως μια πρακτική της δημιουργίας αξιών και προτύπων δράσης (έναν νόμο), που είναι ιδιαίτερα συγκεκριμένες σε αυτή την ειδική κατάσταση.

Περίεργος αυτοί οι ορισμοί της ηθικής έρχονται πολύ κοντά σε αυτό που είχε στο μυαλό του ο Αριστοτέλης, ο οποίος αντιλαμβανόταν την ηθική ως τέχνη-δεξιότητα, παρά ως επιστήμη. Γι’ αυτόν η ηθική αφορούσε στην οικοδόμηση της κοινότητας μέσω της αμοιβαίας εξισορρόπησης των επιδράσεων και των παθών (ήθη), ενώ στην ελεύθερη αλληλεπίδρασή τους τα ηθικά όντα, οι πολίτες, κατασκευάζουν τα είδη των κοινωνικών σχέσεων που καθιστούν εφικτή την καλή ζωή (ευδαιμονία) μέσα στην πόλη. Η ηθική με αυτήν την έννοια της εξισορρόπησης των επιπτώσεων και της οικοδόμησης των σχέσεων είναι το ίδιο το θεμέλιο του πολιτικού σχεδιασμού της οικοδόμησης ενός δημόσιου αγαθού (ο.π.).

Παράλληλα, ο Ουσέρ (2011: 15-16), θεωρεί ότι η ευημερία δε διασφαλίζεται μόνο μέσα από ένα οικονομικό σύστημα, αλλά επίσης μέσω της ηθικής συμπεριφοράς, κατακρίνοντας το γεγονός ότι οι ηθικοί κανόνες εξαιρούνται συνεχώς από την οικονομική ζωή, αποσταθεροποιώντας με αυτόν τον τρόπο το σύστημα. Υποστηρίζει μεταξύ άλλων ότι «η σταθερότητα της κοινωνίας εξαρτάται από την υλική ευημερία και την κοινωνική ομοψυχία. Η οικονομία της ελεύθερης αγοράς παρέχει πλούτο. Από την άλλη, η ομοψυχία αφορά στην ηθική άποψη των ατόμων. Καθώς το οικονομικό σύστημα απομακρύνεται από τους κανόνες της ηθικής, η κοινωνία χάνει τη σταθερότητά της. Η πιο σημαντική απειλή εμφανίζεται με την εξαφάνιση των κοινωνικών αξιών από την καταναλωτική συνείδηση» (ο.π.: 21). Ως αντίδοτο προτείνει την ιδέα της ηθικής οικονομίας.

Ο Bauman (2003: 70) με τη σειρά του θεωρεί την “ηθική οικονομία” ως το μέσο για την επανόρθωση των εμπορευματικών επιπτώσεων της οικονομίας της αγοράς και ορίζει αυτήν ως «μια κοινότητα, μια γειτονιά, έναν κύκλο φίλων, εταίροι στη ζωή και εταίροι για τη ζωή: ένας κόσμος όπου η αλληλεγγύη, η συμπόνια, η κοινή χρήση, η αμοιβαία βοήθεια και η αμοιβαία συμπάθεια [...] ένας κόσμος του οποίου οι κάτοικοι δεν είναι ούτε ανταγωνιστές, ούτε αντικείμενα χρήσης και κατανάλωσης, αλλά σύντροφοι (βοηθοί και βοηθούμενοι) στη συνεχιζόμενη και ατέρμονη κοινή προσπάθεια της κοινής οικοδομημένης ζωής και καθιστώντας την κοινή ζωή ζωντανή».

Με άλλα λόγια, ο Bauman σε μια ηθική οικονομία δίνει την έμφαση που δίνει στη φιλική συνεργασία, τη βοήθεια της γειτονιάς, την αμοιβαία φροντίδα και βεβαίως την κοινή χρήση. Μιλάει μεταξύ άλλων για μια οικονομία που δεν βασίζεται στην ανταλλαγή χρημάτων, αλλά στη συνεργασία, τη γενναιοδωρία, στα κοινά αγαθά και υπηρεσίες και στην αμοιβαία βοήθεια και υποστήριξη. Το σχόλιο του Bauman αντηχεί στη νέα “οικονομία κοινής χρήσης”, δηλαδή την “κοινή οικονομία”, η οποία περιστρέφεται γύρω από την “κοινή κατανάλωση”. Μια ηθική οικονομία, επομένως, περιλαμβάνει ένα πολύ διαφορετικό είδος ανταλλαγής από την οικονομία της αγοράς (German Molz, 2013).

Η Ηθική Οικονομία εξετάζεται εντός τριών περιοχών. Η πρώτη αφορά στη μελέτη αυτής, ως θεωρίας των ηθικών προϋποθέσεων της οικονομίας και της οικονομικής ηθικής. Μεταξύ αυτών των προϋποθέσεων είναι εκείνες που εξετάζει η πολιτική οικονομία (π.χ. οι πολιτικές διαρθρωτικές συνθήκες των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας, τα συμβατικά δικαιώματα, η απονομή της δικαιοσύνης κ.λπ.), καθώς και εκείνες που εξετάζει η ηθική οικονομία (π.χ. τις ηθικές διαρθρωτικές συνθήκες, στις οποίες η αρχή του “*pacta sunt servanda*” που είναι καθολικά έγκυρη-βάσιμη και ορίζει την εκπλήρωση των συμβάσεων, ότι δηλαδή τα συμφωνηθέντα πρέπει να τηρούνται, δικαιολογείται στο ότι τα οιονεί μισθώματα (εισοδήματα) - “*quasi-rent*”, ούτε εμφανίζονται ούτε είναι αντικείμενο εκμετάλλευσης στις εργασιακές σχέσεις, μέσω ενός ενδεχομένως υφιστάμενου οιονεί μονοπωλίου (μιας σιωπηρής σύμβασης που προκύπτει χωρίς τη ρητή συγκατάθεση των μερών - “*quasi-monopoly*”), των εργαζομένων ή των εργοδοτών. Η δεύτερη περιοχή συνίσταται στην αποσαφήνιση των ηθικών προβλημάτων, που περιλαμβάνουν στοιχεία από την οικονομική θεωρία. Η οικονομική θεωρία της ηθικής επεκτείνει την αναλυτική δύναμη της ηθικής, εφαρμόζοντας την οικονομική θεωρία, για παράδειγμα τη θεωρία των οικονομιών της κλίμακας, στο πρόβλημα της καθολικότητας και της αποτελεσματικότητας των διαφορετικών βαθμών ένταξης της οικουμενικότητας ή ενσωματώνοντας τους υπολογισμούς μεγιστοποίησης σε ηθικές αποφάσεις. Επίσης η οικονομική θεωρία της ηθικής εξετάζει το ερώτημα της σχέσης μεταξύ ηθικότητας και πλεονεκτήματος, η του ατομικού συμφέροντος και του γενικού συμφέροντος, το οποίο είναι απαραίτητο για τα ηθικά κίνητρα. Τέλος, πέραν της θεωρίας των ηθικών προϋποθέσεων της οικονομίας και της οικονομικής θεωρίας της ηθικής, υπάρχει το τρίτο πλαίσιο της ηθικής οικονομίας που εξετάζει την αμοιβαία διεϊσδυση των οικονομικών και της ηθικής στη θεωρία των αγαθών. Τα αντικείμενα μετατρέπονται σε

αγαθά για τα άτομα μέσω ορισμένων αξιακών χαρακτηριστικών και μέσω της αντίληψης αυτών των αξιακών χαρακτηριστικών. Η οικονομική αποτελεσματικότητα αυτών των αξιών-ιδιοτήτων δεν είναι ανεξάρτητη από τον τρόπο με τον οποίο τις αντιλαμβάνεται το ανθρώπινο υποκείμενο, δηλαδή ο καταναλωτής. Στη διεύθυνση των οικονομικών και αισθητικών ηθικών θεωριών των αγαθών, η ηθική οικονομία αποδεικνύεται ταυτόχρονα μια θεωρία της εταιρικής κουλτούρας, των πολιτιστικών οικονομικών και της πολιτιστικής φιλοσοφίας της οικονομίας (Koslowski, 2001:3-4).

Τίθεται λοιπόν το ερώτημα γιατί να υπάρχει ενδιαφέρον για την οικονομική ηθική σήμερα. Στο σημείο αυτό τρεις λόγοι μπορούν να εντοπιστούν. Ο πρώτος αφορά στη συνειδητοποίηση των αυξανόμενων πολιτισμικών και οικολογικών παρενεργειών των οικονομικών μας δράσεων και της ανάγκης της ηθικής τους ευθύνης. Ο δεύτερος έγκειται στην επανάκτηση του ανθρώπινου στοιχείου στην τεχνική οικονομική επιστήμη και στην αυξανόμενη προσδοκία της λογοδοσίας των ηγετών της οικονομίας και τέλος ο τρίτος λόγος συνίσταται στην ανάγκη να αντισταθμιστεί ένας ευρύτερος διαχωρισμός των σφαιρικών πεδίων και ιδιαίτερα της αποξένωσης του οικονομικού κόσμου και της πνευματικής και υλικής κουλτούρας (ο.π: 6).

Ο Ουσέρ (2011: 81-91) δε θεωρεί ως προϋποθέσεις επιτυχίας της ηθικής οικονομίας την παραγωγικότητα, την ανταγωνιστικότητα και την κερδοφορία, διότι καθώς οι εταιρείες εφαρμόζουν οικονομικές αρχές, εάν δεν υπάρχουν οικονομικά κίνητρα είναι επόμενο να μη συμμετέχουν στην ηθική μεταρρύθμιση. Άλλωστε η ηθική οικονομία δεν αντικαθιστά την οικονομία της αγοράς. Εντούτοις καθιστά δυνατή την αλλαγή που έχει θετικό αντίκτυπο στη διαμόρφωση μιας ηθικής συμπεριφοράς, ευνοώντας τη σταθερότητα του συστήματος. Στη σφαίρα της ηθικής οικονομίας λοιπόν η ευθύνη για παραγωγικότητα, η ατομική υποχρέωση για κερδοφορία και η προσωπική υποχρέωση για ανταγωνιστικότητα μεταφράζονται αντίστοιχα ως έξης: «για να βοηθήσω τον εαυτό μου, μοιράζομαι βοηθώντας», «όσο πιο επιτυχημένος/η είμαι, τόσο περισσότερο μοιράζομαι» και «οι πελάτες μου θα συμμετέχουν στην επιτυχία».

Παράλληλα, ο εντοπισμός της ηθικής οικονομίας στην πράξη πραγματοποιείται μέσα από κεντρικές επιχειρηματικές εξελίξεις. Αρχικά η Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη είναι ένας τομέας, ο οποίος κινείται γρήγορα από “ένα περιθωριακό-οριακό πρόσθετο” σε μια κεντρική επιχειρηματική πρακτική, εξελισσόμενη από ένα ζήτημα του “κάνω καλό” ή εξασφαλίζοντας ότι η επιχειρηματική πρακτική επιβεβαιώνει τα καθολικά πρότυπα της ορθής συμπεριφοράς, σε ένα ζήτημα εξισορρόπησης του ενδιαφέροντος ενός πλήθους των ενδιαφερόμενων ομάδων και της διαχείρισης των σχέσεων που δίνουν αξία στην εταιρεία. Με αυτή τη λογική έχει να κάνει με την άντληση αξίας από τις σχέσεις που απαρτίζουν όλο και περισσότερο τις ανοικτές και δικτυωμένες εταιρείες (Vogel, 2005 όπ. αναφ. στον Arvidsson, 2010).

Στη συνέχεια, το μάρκετινγκ έχει σημειώσει παρόμοια ανάπτυξη, καθώς έχει εξελιχθεί από μια “επιστημονική εταιρεία πωλήσεων” της δεκαετίας του 1930 σε έναν κλάδο που επιδιώκει ενεργά την εγκατάσταση και καλλιέργεια παραγωγικών σχέσεων με τους καταναλωτές και τις ομάδες

ενδιαφερομένων. Αυτό είναι περισσότερο εμφανές μέσα από τη “συμπαγωγή του πελάτη” ή το “μάρκετινγκ των σχέσεων”, όπου η αξία έγκειται στην ικανότητα να “ξεκλειδώσει το παραγωγικό δυναμικό των σχέσεων” (Arvidsson, 2010).

Επίσης, ο Lazzarato (1997: 13) όπως αναφέρεται στον Arvidsson (2010), εντοπίζει την ηθική οικονομία στις σύγχρονες μορφές έργων γνώσης, είτε πρόκειται για υψηλόμισθο έργο διαχειριστών (managers), είτε για χαμηλόμισθο έργο της αυξανόμενης εργασίας του “πρεκαριάτο” (“precarariat”), το οποίο συνιστά μια αναδυόμενη κοινωνική τάξη, που χαρακτηρίζεται από μακροπρόθεσμη ανασφάλεια, ενώ ταυτόχρονα είναι αποστασιοποιημένη από τα παλιά πρότυπα της εργασίας και της εργατικής τάξης (Standing, 2014: 1). Οι συγκεκριμένες μορφές έργων γνώσης τείνουν να επιβεβαιώσουν το μοντέλο της πνευματικής εργασίας (immaterial work). Σε ένα τέτοιο είδος εργασίας αυτό που πραγματικά δημιουργεί αξία είναι η ικανότητα από την πλευρά των εργαζομένων να δημιουργούν και να διατηρούν κοινωνικές σχέσεις, είτε αυτές είναι προσωρινές και επιτρέπουν στην ομάδα έργου να λειτουργήσει, είτε είναι συναισθηματικές και καθιστούν δυνατή μια θετική εμπειρία υπηρεσίας. Στην εργασία «η παραγωγή της αξίας τείνει να συμπίπτει με την παραγωγή ηθικής (eticità)».

Τέλος, αυτή η συρροή της ηθικής και της αξίας είναι ορατή σε μια σειρά αντικαπιταλιστικών, αντιπολιτευτικών ή υβριδικών πρακτικών, όπως για παράδειγμα το ταχέως αναπτυσσόμενο κίνημα για το ελεύθερο λογισμικό (Free Software Movement), οι νέες κοινότητες (Open Design), καθώς και η κοινωνική επιχειρηματικότητα και άλλες μορφές κοινωνικής παραγωγής από κάτω προς τα πάνω, όπως το Γεωργικό Αστικό Κίνημα (Urban Agriculture Movement) (Arvidsson, 2010).

3.3.2. Η Ηθική Οικονομία στον Τουρισμό

Η μελέτη για τον εναλλακτικό τουρισμό μας δίνει μερικά σημαντικά στοιχεία που συνδέονται με την ηθική οικονομική ανταλλαγή και τις ηθικές συναντήσεις, αν και η βιβλιογραφία στο σύνολο της είναι ιδιαίτερα νέα και περιορισμένη για το συγκεκριμένο θέμα της συμβολής της ηθικής οικονομίας στο τουρισμό.

Όπως υποδηλώνει το όνομα του, ο εναλλακτικός τουρισμός προσφέρει ακριβώς μια λύση σε σχέση με τις αντιληπτές αρνητικές συνέπειες που συνδέονται με τον εμπορικό τουρισμό. Αντί του τελευταίου, η εναλλακτική τουριστική βιομηχανία στοχεύει σύμφωνα με τον Gibson (2010), στην υποστήριξη μιας ηθικής οικονομίας, η οποία βασίζεται στο βιώσιμο εμπόριο, τις δίκαιες εργασιακές πρακτικές και την κοινωνική και περιβαλλοντική ευαισθησία. Ορισμένα παραδείγματα αυτών των μορφών τουρισμού αποτελούν ο “δίκαιος τουρισμός”-“just tourism”, ο “τουρισμός υπέρ των φτωχών”-“pro-poor tourism”, “ο υπεύθυνος τουρισμός”-“responsible tourism”, ο “τουρισμός δίκαιου εμπορίου”- “fair trade tourism” και ο “αργός οικοτουρισμός”-“slow ecotourism”. Οι εναλλακτικές αυτές μορφές τουρισμού δηλώνουν τη ρητή κριτική τους για το μαζικό τουρισμό και την καπιταλιστική οικονομία γενικότερα (German Molz, 2013).

Εκτός των άλλων, ο εναλλακτικός τουρισμός μιλά για μια αυξανόμενη επιθυμία των τουριστών για πιο αυθεντικές, εξατομικευμένες και πολύ στενά ενσωματωμένες εμπειρίες με τους ανθρώπους και τους τόπους που αυτοί επισκέπτονται (Bialski, 2012· McIntosh & Zahra, 2007). Ωστόσο, αυτή η επιθυμία των τουριστών να συνδεθούν με βαθύτερους τρόπους με τους ντόπιους και τους τόπους υποδοχής, αντανακλά την αυξανόμενη δυσαρέσκεια, κυρίως των μεσαίας-τάξης τουριστών, οι οποίοι έχουν κουραστεί από τα “πλαστικά δωμάτια” και τη σειριακή αναπαραγωγή του τουρισμού (German Molz, 2013). Οι νέοι αυτοί “ηθικοί τουρίστες”, όπως περιγράφει ο Butcher (2003 στη German Molz, 2013), είναι γενικά πιο αναλυτικοί σχετικά με τον αντίκτυπό τους στους τόπους προορισμού και στις οικονομίες αυτών, ενώ ταυτόχρονα αντιμετωπίζουν την στάση τους, τον τρόπο ζωής τους και τις καταναλωτικές τους επιλογές ως τόπους πολιτικής ενέργειας και αυτοεκπληρούμενης εμπειρίας. Σε αυτό το πλαίσιο ο οικοτουρισμός, ο αργός τουρισμός και ο εθελοντισμός προσφέρονται ως πιο σκόπιμοι και ουσιαστικοί τρόποι σύνδεσης με τον κόσμο (German Molz, 2013).

Στη μελέτη της για τον εθελοντισμό στη Βόρεια Ταϊλάνδη, η Conran (2011), διαπίστωσε ότι αυτό που οι τουρίστες αναζητούσαν και αποτιμούσαν περισσότερο στις εθελοντικές τους εμπειρίες ήταν τα ενσωματωμένα συναισθήματα οικειότητας. Οι ερωτηθέντες της περιέγραψαν ως ουσιαστικές στιγμές το να κρατούν παιδιά στην αγκαλιά τους, να αποτελούν μέρος της καθημερινής ζωής των ανθρώπων και να μοιράζονται αγάπη. Σύμφωνα με την ίδια: «η κατανάλωση οικείων εμπειριών βρίσκεται στο επίκεντρο του εθελοντικού τουρισμού», κυρίως επειδή οι οικείες ενσωματωμένες συναντήσεις, όπως η αγκαλιά ενός παιδιού, φαίνεται να στηρίζουν τη γνησιότητα των δραστηριοτήτων των τουριστών. Σύμφωνα μάλιστα με τους ερωτηθέντες της Conran, τότε μια “ηθική συνάντηση” στο χώρο του εθελοντισμού χαρακτηρίζεται από οικειότητα και ζεστασιά.

Επίσης, ο εναλλακτικός τουρισμός προτείνει ορισμένες μορφές τουρισμού ως ηθικά ανώτερες σε σύγκριση με τις βασισμένες στην αγορά πρωτοβουλίες - εγχειρήματα του μαζικού τουρισμού. Όπως επισημαίνει ο Lisle (2010: 143), η ηθική οικονομία του ηθικού τουρισμού περιστρέφεται «στις οδηγίες του, για το τι είναι καλό και πως να καταδικάσει αυτούς που είναι κακοί». Ωστόσο το υψηλό ηθικό έδαφος του εναλλακτικού τουρισμού καθίσταται ορισμένες φορές ολισθηρό. Ένα παράδειγμα αυτής της διαπίστωσης αποτελούν οι ανησυχητικές σχέσεις της οικειότητας, μεταξύ εθελοντών και ντόπιων από τη μια μεριά και της εμπορευματοποίησης των εθελοντικών εμπειριών από την άλλη, καθώς πολλές φορές αρκετές υπηρεσίες απαιτούν από τους τουρίστες να πληρώσουν προκειμένου να δωρίσουν το χρόνο τους και τους εργασιακούς ή συναισθηματικούς τους πόρους (German Molz, 2013).

Επιπλέον, σε αντίθεση με τις εναλλακτικές τουριστικές πρακτικές του 20ου αιώνα, οι σημερινές εναλλακτικές πρακτικές διαμορφώνονται όλο και περισσότερο από νέες κοινωνικές τεχνολογίες δικτύωσης. Για παράδειγμα πολλοί εθελοντές και εθελόντριες δημοσιεύουν φωτογραφίες τους από τις τους δράσεις στο Facebook, οι αργοί τουρίστες (slow tourists) ταξιδεύουν με έναν φορητό υπολογιστή στο χέρι και ιστοσελίδες ανταλλαγής φιλοξενίας όπως το Couchsurfing.org χρησιμοποιούν online

τεχνολογίες κοινωνικής δικτύωσης για να συνδέσουν τους ταξιδιώτες και τις ταξιδιώτριες με τους φιλοξενούντες και τις φιλοξενούσες, οι οποίοι προτίθενται να προσφέρουν δωρεάν διανομή (ο.π.).

Το Couchsurfing.org συντονίζει την ανταλλαγή φιλοξενίας μεταξύ των ταξιδιωτών/τριών και ορίζεται από μια συγκεκριμένη ηθική ατζέντα, εκφρασμένη μέσα από την αποστολή του έργου του, που είναι να «δημιουργήσει έναν καλύτερο κόσμο, μία κλίνη κάθε φορά», διευκολύνοντας τις “ουσιαστικές σχέσεις” μεταξύ των μελών του. Πολλοί Couchsurfers ορίζουν “έναν καλύτερο κόσμο” ως έναν κόσμο, στον οποίο οι άνθρωποι συνδέονται πιο αυθεντικά, με ουσιαστικούς τρόπους εκτός του εταιρικού δικτύου της καταναλωτικής κοινωνίας. Με αυτήν την έννοια, το couchsurfing.org βασίζεται σε μια “ηθική οικονομία”, η οποία ευθυγραμμίζεται με άλλα εναλλακτικά προγράμματα τουρισμού (German Molz, 2013).

Μελετώντας συνεπώς όλα τα παραπάνω διαπιστώνουμε ότι μια ηθική οικονομία στον τουρισμό σχετίζεται με ενός άλλου τύπου τουρίστα, διαφορετικό από αυτόν του μαζικού τουρισμού, τον λεγόμενο “ηθικό τουρίστα”- “ethical tourist”, ο οποίος αναζητά έναν “ηθικό προορισμό”- “ethical destination” για τις διακοπές του, ενώ η συμπεριφορά του ως καταναλωτής έχει να κάνει με την “ηθική κατανάλωση”- “ethical consumption”.

Σύμφωνα με τους Lovelock & Lovelock (2013: 5-6), γενικά θεωρείται ότι ο “ηθικός τουρίστας” ανησυχεί για μια ευρύτερη γκάμα ζητημάτων από τον “πράσινο” τουρίστα. Για παράδειγμα, μπορεί να ενδιαφέρεται για τις πολιτικές του ανθρώπινου δυναμικού στην τουριστική βιομηχανία, όπως τα επίπεδα αμοιβών και την απασχόληση του τοπικού εργατικού δυναμικού, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο τα οικονομικά οφέλη του τουρισμού διανέμονται σε όλη την έκταση της οικονομίας. Μεταξύ άλλων μάλιστα η Speed (2008: 61), αναφερόμενη στους ηθικούς περιηγητές τονίζει την ανάγκη να «διασφαλίζουν ότι η παραμονή τους επιστρέφει δίκαια οικονομικά οφέλη».

Παράλληλα, γενικά η “ηθική κατανάλωση” αναφέρεται σε μια έννοια της καταναλωτικής συμπεριφοράς, που επηρεάζεται από ηθικά κριτήρια, όπως η φροντίδα, όχι μόνο του εαυτού του ατόμου που παρουσιάζει τη συμπεριφορά, αλλά και των υπολοίπων με σκοπό τη δικαιοσύνη και την ευημερία της κοινωνίας ολόκληρης (Delistavrou, Katrandjiev & Tilikidou, 2017). Ωστόσο στο πλαίσιο του τουρισμού, η “ηθική κατανάλωση” ή “ηθικός καταναλωτισμός”-“ethical consumerism” γίνεται αντιληπτή από τους Lovelock & Lovelock (2013: 12), ως η πρακτική της αγοράς προϊόντων και υπηρεσιών, που ενεργά επιζητούν να ελαχιστοποιήσουν την κοινωνική και/η περιβαλλοντική ζημιά, καθώς και την αποφυγή εκείνων των προϊόντων που έχουν αρνητική επίδραση στην κοινωνία ή το περιβάλλον, Μπορεί δε να αφορά στη “θετική αγορά”, στην οποία τα ηθικά προϊόντα υποστηρίζονται ή στην “αρνητική αγορά” ή στο μπιόκοταζ των προϊόντων που θεωρούνται ανήθικα.

Σήμερα μάλιστα στο πλαίσιο της προσπάθειας προώθησης του ηθικού καταναλωτισμού στον τομέα του τουρισμού γίνεται προβολή του όρου “ηθικός προορισμός”. Προσδιορίζοντας τον “ηθικό προορισμό” στον τουρισμό η McDonald (2016: 135), υποστηρίζει ότι είναι αυτός ο προορισμός, ο οποίος συνίσταται στο σεβασμό στο περιβάλλον, στη σεβαστή συμπεριφορά, στην ασφαλή υποδομή,

στην υποστήριξη της τοπικής κοινότητας, στην αυθεντικότητα και στην απλότητα. Σε ότι αφορά δε στις οικονομικές διαστάσεις ενός ηθικού προορισμού επισημαίνει τη σημασία της αγοράς τοπικών προϊόντων, προκειμένου να βοηθηθεί η οικονομία, τη δημιουργία απασχόλησης και την ανάπτυξη του δίκαιου εμπορίου για τις μικρότερες επιχειρήσεις.

Ο όρος “ηθικός προορισμός” παρουσιάζεται από τον εθελοντικό, μη κερδοσκοπικό οργανισμό «Ethical Traveller» - ένα πρότζεκτ του Earth Island Institute στο Berkeley - ο οποίος κάθε χρόνο εκδίδει λίστα με τις πιο «ηθικές χώρες» του αναπτυσσόμενου κόσμου. Ως “ηθική χώρα” νοείται εκείνη που δείχνει σεβασμό ως προς τα ανθρώπινα δικαιώματα, την προστασία του περιβάλλοντος, την κοινωνική ευημερία και το καλό των ζώων. Ο συγκεκριμένος λοιπόν οργανισμός παροτρύνει τους καταναλωτές - τουρίστες να ενισχύσουν αυτές τις χώρες στα μελλοντικά ταξίδια τους, έναντι άλλων που υστερούν στους παραπάνω τομείς, δίνοντας έτσι το μήνυμά τους με τις ταξιδιωτικές επιλογές τους και κίνητρο στις χώρες αυτές να προσπαθήσουν ακόμη περισσότερο (Greenwald, Lefevre, Blakemore, Lance & Blansfield, 2015).

Τελευταίος αλλά όχι λιγότερο σημαντικός, θεωρείται ο όρος “ηθικό μάρκετινγκ”, τον οποίο ο Ουσέρ (2011), αντιλαμβάνεται ως μια έκφραση της ηθικής οικονομίας στην πράξη. Σε κάθε περίπτωση, το ηθικό μάρκετινγκ απασχολεί κοινωνικά την εμπορική ζωή. Όσο αμβλύνεται η οικονομική σκέψη, τόσο οδηγούμαστε στη δημιουργία ισορροπημένων υπηρεσιών. Αυτό βέβαια δεν είναι αρκετό για να εξασφαλιστεί η μακροπρόθεσμη σταθερότητα του συστήματος, όμως αποτελεί ένα ηχηρό μήνυμα στο κράτος για την αποτελεσματική ρύθμιση των ισορροπημένων υπηρεσιών. Υψηλό επίπεδο πειστικότητας, θετική καταναλωτική ατμόσφαιρα, δημιουργία επωνυμίας προϊόντος και ισορροπημένες υπηρεσίες συνιστούν τις δράσεις του ηθικού μάρκετινγκ, το οποίο παρέχει έμμεσα ανταγωνιστικά οφέλη στους πρωταγωνιστές του (Ουσέρ, 2011: 73-74).

Η ηθική στο μάρκετινγκ αποτελεί ένα σύνολο αρχών ή αξιών, που καθορίζουν τις ενέργειες μιας εταιρείας ή ενός οργανισμού και ρυθμίζουν διάφορες συμπεριφορές στις δραστηριότητες του μάρκετινγκ. Η μελέτη δε της συγκεκριμένης έννοιας εστιάζεται στις μορφές ηθικών προτύπων, δράσεων, δεσμεύσεων και πράξεων των ανθρώπων, οι οποίες θέτουν κατευθυντήριες γραμμές για τη λήψη αποφάσεων και τη διαμόρφωση πρότυπων συμπεριφορών σε εκτελεστικό επίπεδο. Μεταξύ άλλων η ηθική στο μάρκετινγκ αποτελεί σημαντικό μέρος της εταιρικής κοινωνικής ευθύνης, ενσωματώνοντας στην ηθική υπευθυνότητα την ισότητα, τη δικαιοσύνη και την ηθική στις καθημερινές οργανωτικές πρακτικές (Smagulova, Shegebayev, Garkavenko & Boolaky, 2009).

Ο ρόλος της ηθικής του μάρκετινγκ στον τομέα του τουρισμού περιστρέφεται γύρω από τον προορισμό και την ευθραυστότητα του περιβάλλοντος. Το τουριστικό προϊόν έχει μια σειρά από μοναδικά χαρακτηριστικά, όπως το γεγονός ότι παραμένει ανεπηρέαστο, αναπτυσσόμενο κατά τη διάρκεια του χρόνου σε ένα εντελώς διαφορετικό προϊόν, με δυσκολίες στην τυποποίησή του και αστάθεια στα παγκόσμια γεγονότα. Αυτά τα χαρακτηριστικά και τα εγγενή παράδοξα στον τουρισμό κάνουν την αναγνώριση της ηθικής στο μάρκετινγκ ακόμη πιο σημαντική. Η αντίδραση της

τουριστικής βιομηχανίας μέχρι στιγμής έχει οδηγήσει στη δημοτικότητα και την αυξημένη προβολή των “πράσινων” πακέτων διακοπών. Ωστόσο, αυτή η κατάσταση δεν οδηγεί σε μια κοινωνική προοπτική και παρόλο που δεν υπάρχει εύκολη μελλοντική πορεία, είναι αναγκαίο να συζητηθεί σοβαρά μια νέα προσέγγιση του τουριστικού μάρκετινγκ, η οποία εξετάζει τις ηθικές συνέπειες των ενεργειών, εάν η μακροβιότητα του τουριστικού πόρου παραμείνει (Wheeler, 1995).

3.4. Η Επιχειρηματική Ηθική

3.4.1. Η Επιχειρηματική Ηθική Εν Γένει

Είναι γεγονός ότι η φιλοσοφία, η ηθική, οι νόμοι και ο τρόπος ζωής των ανθρώπων έχουν άμεση σχέση με τις εκάστοτε κοινωνικοπολιτιστικές ιδιομορφίες ενός συγκεκριμένου χώρου. Η επιχείρηση, όπως άλλωστε κάθε οργανωμένη μορφή δράσης, οφείλει να σέβεται αυτά τα κοινωνικοπολιτιστικά πλαίσια του χώρου στον οποίο αναφέρεται και να ενεργεί ανάλογα με τις επιταγές του. Έκτος από το νομικό πλαίσιο, η παράβαση του οποίου δύναται να οδηγήσει στην επιβολή κυρώσεων, υπάρχει και το κοινωνικά αποδεκτό ηθικό πλαίσιο, εντός του οποίου οφείλει να λειτουργεί με υπευθυνότητα κάθε θεσμός του κοινωνικού σύνολου, συμπεριλαμβανομένης και της επιχείρησης. Ως επιχείρηση δε, νοείται «το σύνολο των πρωτοβουλιών που περιλαμβάνει τη διατύπωση διαδικασιών, το συνδυασμό συντελεστών παραγωγής, την ανάληψη κινδύνων και την ικανοποίηση των πραγματικών αναγκών μέσω των οποίων επιτυγχάνεται ένας συγκεκριμένος στόχος». Η σύγχρονη επιχείρηση είναι αναγκαίο να λειτουργεί μέσα σε κοινωνικά αποδεκτές διαδικασίες, ή καλύτερα μια “επιχειρηματική ηθική”-“business ethics” διατυπωμένη με συνέπεια και κοινωνική συμβατότητα (Θανόπουλος, 2009: 30 & 217-218).

Σύμφωνα με το Ελληνικό Παράρτημα του Ευρωπαϊκού Ινστιτούτου Επιχειρηματικής Ηθικής (EBEN GR), η επιχειρησιακή ηθική συνίσταται στην «εφαρμογή στην επιχειρηματική συμπεριφορά των γενικών αρχών περί ηθικής, με σκοπό τη δημιουργική εξισορρόπηση και σύνθεση των συμφερόντων και των σχέσεων επιχείρησης-μετόχου-εργαζομένου-πολίτη-πελάτη-καταναλωτή-κοινωνικού συνόλου» (Γκορίδου, 2014: 30).

Ακόμη η επιχειρηματική ηθική μπορεί να οριστεί «ως οι συλλογικές αξίες ενός επιχειρηματικού οργανισμού, οι οποίες μπορούν να χρησιμοποιηθούν για να αξιολογηθεί εάν οι συμπεριφορές των συλλογικών μελών του οργανισμού θεωρούνται αποδεκτές και κατάλληλες» (Stanwick & Stanwick, 2014: 3).

Παράλληλα ο Παπαδόπουλος (2008), υποστηρίζει ότι η επιχειρηματική ηθική ως κλάδος της εφαρμοσμένης ηθικής φιλοσοφίας και κοινωνικής θεωρίας συνίσταται στον έλεγχο της λειτουργίας και των κοινωνικών ευθυνών των επιχειρήσεων με κριτήρια ανθρωπιστικά, ηθικά και οικολογικά. Η ηθική σε αυτό το πλαίσιο μπορεί να νοηθεί περισσότερο ως ένα είδος κοινωνικής πολιτικής, παρά ως ένα είδος παραδοσιακής κανονιστικής θεωρίας. Κινείται μάλιστα στο ενδιάμεσο μεταξύ ηθικού μινιμαλισμού, ο οποίος ανιστορικά και α-κοινωνικά υπερασπίζεται τη πρωτοκαθεδρία του

οικονομικού μόνο κέρδους, και ηθικού μαξιμαλισμού, ο οποίος επιβαρύνει τη λειτουργία των επιχειρήσεων με όλες τις δυνατές κοινωνικές ευθύνες, οι οποίες όμως θα έπρεπε να βαρύνουν άλλους, όπως τη δημόσια εξουσία, τους φορείς της κοινωνίας των πολιτών ή ακόμη και μεμονωμένα άτομα.

Με άλλα λόγια η επιχειρηματική ηθική εξετάζει τις ηθικές αξίες και τα ηθικά ζητήματα που προκύπτουν στον τομέα των επιχειρήσεων. Δύναται υπό αυτήν την έννοια να θεωρηθεί ως ένα σύνολο ηθικών αρχών και αξιών, ως αποτέλεσμα των πεποιθήσεων της ανώτατης διοίκησης, της ιδιοσυγκρασίας των διοικητικών στελεχών και των εργαζομένων, καθώς και των συνήθων επιχειρηματικών πρακτικών. Στοιχεία της επιχειρηματικής ηθικής θεωρούνται η Συμμόρφωση (Compliance): με τους κανόνες, τις ηθικές αρχές, τις προσδοκίες της κοινωνίας, τα ήθη και τα έθιμά της, η Συνεισφορά (Contribution): προς την κοινωνία μέσω της ποιότητας και της αξίας που προσφέρει στην αγορά το προϊόν ή η υπηρεσία που παρέχουν οι επιχειρήσεις και οι Συνέπειες (Consequences): της επαγγελματικής τους δραστηριότητας, τόσο εντός όσο και εκτός εταιρίας, είτε προκύπτουν εκ προθέσεως, είτε όχι και οι οποίες πρέπει να ελαχιστοποιούνται (Καλλιοντζάκη, 2015: 40).

Επίσης ο Beversluis (1987), τονίζει τη διάκριση μεταξύ τριών εννοιών της επιχειρηματικής ηθικής. Η πρώτη εστιάζει στην επιχειρηματική ηθική ως δραστηριότητα, συνιστώντας τη διαδικασία της αντανάκλασης και της απόφασης για το τι πρέπει να πράττουμε, η δεύτερη θεωρεί την επιχειρηματική ηθική ως αποτέλεσμα ή αντικείμενο αυτής της αντανάκλασης, περιλαμβάνοντας το σύνολο των αρχών που δηλώνουν με ποιον τρόπο πρέπει να ενεργούμε και η τρίτη εκλαμβάνει την επιχειρηματική ηθική ως συμπεριφορά, όπως π.χ. η δήλωση “οι επιχειρηματίες δεν συμπεριφέρονται στην πραγματικότητα ηθικά”.

Απαντώντας δε στο ερώτημα γιατί η ηθική διαδραματίζει ρόλο στις επιχειρήσεις, ο Weiss (2014), επισημαίνει ότι το κόστος στις επιχειρήσεις από μια μη ηθική στάση, περικλείει μεταξύ άλλων και αλλοίωση των σχέσεων, η οποία μεταφράζεται σε μειωμένη παραγωγικότητα, δημιουργικότητα και αφοσίωση των υπαλλήλων, αναποτελεσματική ροή πληροφοριών, διαμέσου του οργανισμού και κατά συνήθεια απουσία. Υποστηρίζει μάλιστα ότι οι εταιρείες που έχουν τη φήμη για ανήθικη και αδιάφορη συμπεριφορά απέναντι στους υπαλλήλους, παρουσιάζουν ταυτόχρονα και δυσκολία στην πρόσληψη και διατήρηση αξιόλογων επαγγελματιών.

Σημαντική επίσης θεωρεί τη δυνατή ηθική ηγεσία, η οποία πηγαίνει χέρι-χέρι με την ισχυρή ακεραιότητα. Τόσο η ηθική, όσο και η ακεραιότητα έχουν σημαντική επίδραση στις λειτουργίες της επιχείρησης. Άλλωστε «η ιστορία έχει συχνά δείξει τη σημασία της ηθικής στις επιχειρήσεις, καθώς ακόμη και ένα μικρό σφάλμα ενός υπαλλήλου μπορεί να επηρεάσει σημαντικά τη φήμη μιας εταιρείας και τα συμπεράσματα γι'αυτήν». Ο ίδιος μάλιστα υποστηρίζει ότι οι ηγέτες που επιδεικνύουν μια σταθερή ηθική στάση και αποτελούν το σωστό παράδειγμα για τους υπαλλήλους τους, θέτουν ένα σταθερό εργασιακό περιβάλλον (ο.π.).

Επιπρόσθετα ο Παπαδόπουλος (2008), θεωρεί ότι η επιχειρηματική ηθική ταιριάζει στον ρεαλιστικό μαξιμαλισμό, με βάση τον οποίο μπορούμε να στοιχειοθετήσουμε τις έννοιες της υπευθυνότητας και της ηθικής λογοδοσίας. Οι συγκεκριμένες έννοιες ισοδυναμούν με τον συνδυασμό της εταιρικής κοινωνικής ευθύνης, της ένομης επιχειρηματικής δραστηριότητας, των υπηρεσιών προς το καταναλωτικό κοινό, της κοινωνικής δικαιοσύνης, της εταιρικής διακυβέρνησης, των ανοικτών-δημοκρατικών εργασιακών σχέσεων, της ανάπτυξης της κοινότητας ακόμη και σε πολυπολιτισμικά περιβάλλοντα, καθώς και των διαδικασιών διά βίου εκπαίδευσης του ανθρώπινου-στελεχικού δυναμικού των επιχειρήσεων. Επιδιώκουμε δηλαδή, την κατασκευή ενός εργαλείου περισσότερο για την επίλυση ηθικών διλημάτων, που πηγάζουν από το χώρο της πραγματικής οικονομίας, παρά για την ανεύρεση μιας αρχιμήδειου αρχής.

Σύμφωνα μάλιστα με τον Θανόπουλο, (2009: 135,143 & 219) η κοινωνικά ευαισθητοποιούμενη πρόθεση μιας εταιρείας υποδηλώνεται μέσα από τον “Κώδικα Επιχειρηματικής Ηθικής και Δεοντολογίας”, ο οποίος εκφράζεται αναφορικά με τους πελάτες, τους εργαζόμενους, τους ιδιοκτήτες και το περιβάλλον γενικότερα. Κάτω από αυτό το πρίσμα προηγείται από τον “Κώδικα Εταιρικής Διακυβέρνησης”. Συγκεκριμένα, με τον όρο “Εταιρική Διακυβέρνηση” αναφερόμαστε «στην άσκηση εξουσίας (management) στο ανώτατο επίπεδο ενός οργανισμού ή μιας επιχείρησης, δηλαδή στο διοικητικό της συμβούλιο. Είναι το επίπεδο στο οποίο λαμβάνονται οι στρατηγικές αποφάσεις». Η έκφραση δε της εταιρικής διακυβέρνησης πραγματοποιείται μέσω του Κώδικα Εταιρικής Διακυβέρνησης, ο οποίος «πρέπει να στηρίζεται σε αποδεκτές ηθικές βάσεις, να έχει τη δυνατότητα αξιολόγησης της επιχειρηματικής δράσης και νομική εγκυρότητα, να επιτρέπει την αυτοβελτίωση του επιχειρηματικού γίγνεσθαι και να διέπεται από σαφήνεια, διαφάνεια και προσαρμοστικότητα στις συνεχώς διαφοροποιούμενες εταιρικές επιταγές».

Ταυτόχρονα, ο Κώδικας Επιχειρηματικής Ηθικής και Δεοντολογίας συνίσταται στη διατύπωση «των αρχών συμπεριφοράς στις οποίες οι εταιρείες στηρίζουν τις επιχειρηματικές τους στοχοθεσίες, διαδικασίες και πράξεις αναφορικά με το πως αυτές βλέπουν την κοινωνική τους ευθύνη. Οι διατυπώσεις αυτές, που συνήθως στα αγγλικά αναφέρονται ως business ethics codes, στα ελληνικά ονομάζονται κώδικες επιχειρηματικής ηθικής ή επιχειρηματικής δεοντολογίας». Είμαστε λοιπόν μπροστά σε ένα φαινόμενο, κατά το οποίο «οι οργανισμοί συνειδητά αναλαμβάνουν κοινωνικούς ρόλους, κάτω από τον ευρύτερο όρο “Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη”», στα αγγλικά ως “Corporate Social Responsibility”. Η εταιρική ευθύνη ως κοινωνική αναγκαιότητα, επισημοποιήθηκε το 1999, στο παγκόσμιο οικονομικό φόρουμ στο Νταβός (ο.π.: 220-221).

Ωστόσο αρκετοί είναι αυτοί που υποστηρίζουν ότι επιχειρηματική ηθική συνιστά ένα σχήμα «οξύμωρο», ενώ ταυτόχρονα κάποιοι άλλοι αντιλαμβάνονται το «επιχειρείν» ως ένα παιχνίδι, στο οποίο ως εκ τούτου οι «ηθικοί» περιορισμοί παύουν να υπάρχουν. Οι υπέρμαχοι όμως της επιχειρηματικής ηθικής την θεωρούν ως μια επιτακτική ανάγκη για τη διασφάλιση της «αγοράς» και της επιχειρηματικής δράσης, καθώς υποστηρίζουν ότι οι συναλλαγές πρέπει να διέπονται από ηθικούς

κανόνες. Παρόλα αυτά η επιχειρηματική ηθική, αναμφισβήτητα αφορά το σύνολο αρχών και κανόνων, που πρέπει να καθοδηγούν τη λήψη αποφάσεων (Γκορίδου, 2014: 30).

3.4.2. Η Επιχειρηματική Ηθική στον Τουρισμό

Ο τουρισμός, ο οποίος αποτελεί τη μεγαλύτερη βιομηχανία του κόσμου, έχει λάβει μικρή προσοχή στην ηθική, ενώ μέχρι σήμερα η εφαρμογή της στο πλαίσιο του συγκεκριμένου τομέα έχει επικεντρωθεί στη βιομηχανία της φιλοξενίας (Wheeler, 1992). Οι επιχειρήσεις, συμπεριλαμβανομένων και των τουριστικών, δεν μπορούν να είναι αμέτοχες, καθώς οι υπάλληλοι, οι πελάτες, οι προμηθευτές και η τοπική κοινότητα εξαρτώνται κατά ένα μεγάλο βαθμό από αυτές. Οι υπηρεσίες που προσφέρουν οι τουριστικοί οργανισμοί, συχνά αντικατοπτρίζουν τους τρόπους διεξαγωγής αυτών των υπηρεσιών, οι οποίοι έχουν επιπτώσεις στη περιοχή. Αυτές όμως οι πτυχές αποτελούν μέρος της κοινωνικής υπευθυνότητας ενός οργανισμού, δηλαδή της κοινωνικής εταιρικής ευθύνης, η οποία εκτιμάται ιδιαίτερα από την τουριστική βιομηχανία (Arnaudov & Koseska, 2012).

Ειδικότερα, ο τουρισμός, ως ένα σημαντικό κοινωνικό φαινόμενο, ασκεί μεγάλη επιρροή στην κοινωνία. Ο αριθμός των τουριστών σήμερα πλησιάζει το ένα δισεκατομμύριο, με κάθε έκτο κάτοικο να θεωρείται ως τουρίστας. Όλοι μαζί χαρακτηρίζονται ως “ταξιδεύουσα ανθρωπότητα”- “travelling humanity”, ενώ ταυτόχρονα η ηθική στον τουρισμό επηρεάζει τη συνολική ποιότητα της κοινωνίας. Η ποιότητα όμως της κοινωνίας προσδιορίζεται από πολλές διαστάσεις, περικλείοντας φαινόμενα όπως η κουλτούρα, η πολιτική, η εκπαίδευση και οι επιχειρήσεις. Κρίνεται στο σημείο αυτό αναγκαία η απομόνωση της επιχείρησης και της επιχειρηματικής ηθικής ως διαστάσεων της συνολικής ποιότητας μιας κοινωνίας. Αυτές οι διαστάσεις της ποιότητας χαρακτηρίζονται από την κοινωνική υπευθυνότητα των νομικών προσώπων, των ομίλων και των επιχειρήσεων, καθιστώντας αυτήν σημαντική για την ανάπτυξη της κοινωνίας, την ανταγωνιστικότητα της αγοράς και τη φήμη της εταιρείας (Holjevac, 2008).

Η εταιρική κοινωνική ευθύνη και η σύνδεση της με την επιχειρηματική ηθική παρουσιάζουν μεγάλη σημασία στον τομέα του τουρισμού, καθώς όπως υποστηρίζουν οι Golja & Kristinić Nižić (2010: 107-108), «στη σημερινή ταχέως μεταβαλλόμενη τουριστική αγορά, η μόνη δυνατότητα για έναν τουριστικό προορισμό να ανταγωνιστεί στην αγορά είναι μέσω της προσφοράς ενός διακεκριμένου προϊόντος βιώσιμου τουρισμού. [...]. Χέρι-χέρι με την έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης πηγαίνει και η έννοια της εταιρικής κοινωνικής ευθύνης». Οι ίδιοι μάλιστα υποστηρίζουν ότι η έννοια της εταιρικής κοινωνικής ευθύνης υπερβαίνει τις συνήθειες και καθημερινές δραστηριότητες της εταιρείας και ξεπερνά το νόμιμο ελάχιστο της ορθής συμπεριφοράς, το οποίο από μόνο του δεν θα μπορούσε να περιλαμβάνει έναν μεγαλύτερο αριθμό ενδιαφερομένων.

Οι Arnaudov & Koseska, (2012), επισημαίνοντας τα αποκτήματα, με την έννοια της ωφέλειας, που αποκομίζονται από την κοινωνική υπευθυνότητα στον τουρισμό, τονίζουν ότι επενδύοντας σε υπεύθυνα εταιρικά προγράμματα, μέσω της διατήρησης κεφαλαίου από το κέρδος, οι οργανισμοί

δείχνουν ότι είναι εταιρικά υπεύθυνοι, δίνοντας νέα αξία στην επιχείρηση. Το μακροπρόθεσμο όφελος αυτής της οργανωτικής συμπεριφοράς αποτελεί η ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας και η διατήρηση της βιώσιμης ανάπτυξης των δραστηριοτήτων της επιχείρησης. Εκτός από τα οφέλη στην ίδια την εταιρεία, δημιουργούνται παράλληλα οφέλη για τους πελάτες και την κοινωνία στο σύνολο της.

Μεταξύ άλλων ο “Κώδικας Ηθικής στον τουρισμό”- “Ethical Code for Tourism” διασφαλίζει τον σεβασμό και την κατανόηση μεταξύ όλων των ανθρώπων και των κοινωνιών, την αειφόρο ανάπτυξη του τουρισμού, την προστασία της φύσης και του περιβάλλοντος, την ελευθερία κινήσεων, τα δικαιώματα των τουριστών και των κατοίκων, καθώς και τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των επαγγελματιών και αρχών του τουρισμού. Προκύπτουν σε αυτό το σημείο εύλογα ερωτήματα, όπως: είναι η φιλοξενία κερδοφόρα; περιορίζει η ηθική τις ευκαιρίες για κέρδος; μπορεί η ηθική και το κέρδος να είναι συμβατά; Η απάντηση σύμφωνα με την Holjevac (2008) είναι καταφατική, καθώς η ηθική των επιχειρήσεων υπαγορεύει τη δημιουργία κέρδους, αλλά με σεβασμό στις ηθικές αρχές.

Βέβαια για να δημιουργήσουμε και να καθιερώσουμε ηθική συνείδηση, είναι αναγκαίο να ξεκινήσουμε από την αρχή, δηλαδή τη βάση της απασχόλησης. Ωστόσο για να εγκαθιδρύσουμε ηθικό περιβάλλον, επιβάλλεται καταρχήν να δώσουμε προσοχή στη διεύθυνση του οργανισμού και συγκεκριμένα στην ηθική συμπεριφορά των διευθυντών και των διευθυντριών, καθώς τα συστήματα αξιών αυτών θεωρούνται ζωτικής σημασίας για την εγκαθίδρυση ενός ηθικού οργανωτικού περιβάλλοντος, διότι γίνονται αποδεκτά από τους άλλους εργαζόμενους. Εάν ορισμένα από αυτά δεν εμπίπτουν στο ενδιαφέρον του οργανισμού, είναι καλό να αναθεωρούνται, προτού επηρεάσουν τους άλλους ή τον ίδιο τον οργανισμό. Επίσης, σημαντικός είναι ο χρόνος που έχει ένας/μία διευθυντής/ντρια να αφιερώσει σε ζητήματα ηθικής, διότι εάν θέλουμε να μιλάμε για έναν/μία διευθυντή/ντρια που είναι πραγματικά αφοσιωμένος/η στην ηθική του οργανισμού, τότε είναι αναγκαίο να μιλάμε για ένα άτομο, το οποίο έχει αφιερώσει αρκετό χρόνο για να σκεφτεί, να παρατηρήσει και να αποφασίσει. Κάτι τέτοιο όμως δεν είναι απλό, λόγω του αυστηρού χρονοδιαγράμματος της ημερήσιας διάταξης του/της διευθυντή/ντριας, όπως π.χ. υποχρεωτικές δεσμεύσεις, τηλεφωνικές κλήσεις, συναντήσεις κ.λπ. Ακόμη έμφαση πρέπει να δίνεται και στη σκέψη για τους ηθικούς κανόνες στην οργάνωση, αφού ο χρόνος που αφιερώνεται στη σκέψη είναι κρίσιμος για τους διευθυντές/ντριες. Έχει το δικό του νόημα όταν μιλάμε για ηθικά ζητήματα στον οργανισμό. Μάλιστα, πολλοί/πολλές διευθυντές/ντριες όχι μόνο δε διαθέτουν, αλλά και δεν θέλουν να αφιερώσουν χρόνο, προκειμένου να σκεφτούν για ηθική και αξίες. Το γεγονός αυτό συνίσταται σε έναν ακόμη λόγο, για τον οποίο οι διευθυντές/ντριες, είτε δεν γνωρίζουν πως να δίνουν οδηγίες στους/στις υπαλλήλους τους, για τους/τις οποίους/οποίες είναι ηθικά υπεύθυνοι/νες, είτε δεν μπορούν να τους στηρίξουν όταν έρχονται αντιμέτωποι/ες με σημαντικά ηθικά διλήμματα (Arnaudon & Koseska, 2012).

Για την ακρίβεια, «η εξισορρόπηση του κέρδους και της ηθικής αποτελεί τη μείζονα πρόκληση του/της υπεύθυνου/ης φιλοξενίας (hospitality manager), καθώς αμφιταλαντεύεται για το πως θα

πρέπει να είναι αποτελεσματικός/η, να αποκομίζει κέρδη και ταυτόχρονα να τηρεί τις ηθικές αξίες, [...] το τεχνικό “πρέπει” έναντι του ηθικού “οφείλω”» (Selekman, 1958: 55 όπ. αν στη Holjevac, 2008). Όταν όμως οι διευθυντές/τριες βρεθούν μπροστά σε ένα ηθικό ζήτημα, συνήθως γυρίζουν σε αυτό που γνωρίζουν καλύτερα, δηλαδή τα οικονομικά μεγέθη, τα δεδομένα απόδοσης, τους αριθμούς των πελατών, τα ποσοστά πληρότητας και το κόστος εργασίας (Holjevac, 2008).

Σύμφωνα τέλος με τη Buzar (2015), στο πλαίσιο της επιχειρησιακής ηθικής στον τουρισμό, οι δημόσιοι φορείς θα πρέπει να δίνουν έμφαση, προωθώντας εκείνες τις μορφές τουριστικής ανάπτυξης, που οδηγούν στην μειωμένη κατανάλωση φυσικών πόρων και στη δημιουργία λιγότερων αποβλήτων. Ταυτόχρονα, οι τουριστικές επισκέψεις θα πρέπει να ρυθμίζονται με τέτοιο τρόπο, ώστε να δημιουργούν μικρότερη πίεση στο φυσικό περιβάλλον των τουριστικών προορισμών, ενώ η ίδια η τουριστική υποδομή θα πρέπει να οικοδομηθεί με τέτοιο τρόπο, που να προστατεύει τη φυσική και πολιτιστική κληρονομιά των τουριστικών προορισμών. Επίσης, δίνει έμφαση στο γεγονός ότι οι επιχειρήσεις θα πρέπει να στηρίζουν την επιβίωση και τον εμπλουτισμό των παραδοσιακών βιοτεχνιών και προϊόντων, ενώ ένα σχέδιο ανάπτυξης θα έπρεπε να λαμβάνεται υπόψη από όλους τους ενδιαφερόμενους/ες.

3.5. Σημεία σύγκλισης ή απόκλισης των παραπάνω πεδίων για μια βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη

Σύμφωνα με τον Askar (2016), στη διασταύρωση του ανθρώπου (κοινωνία), του κέρδους (οικονομία) και του πλανήτη (περιβάλλον) είναι η βιωσιμότητα και ο χώρος όπου είναι σωστά τοποθετημένος ο οικοτουρισμός, ο οποίος επιτρέπει ικανοποιητικά αποτελέσματα για τους ανθρώπους και το περιβάλλον, ικανοποιώντας ταυτόχρονα τις κοινωνικές και οικονομικές ανάγκες των τρεχουσών και μελλοντικών γενεών.

Παράλληλα, ο βιώσιμος τουρισμός υποστηρίζει μια ολιστική προσέγγιση της οικονομικής, περιβαλλοντικής και κοινωνικής ευημερίας, στο πλαίσιο της οποίας έγκειται η ανάπτυξη γενικών αρχών για την καθοδήγηση της ηθικής τουριστικής δράσης στον κόσμο. Σε αυτήν την κατεύθυνση, η εφαρμοσμένη ηθική έχει εξελιχθεί προς λειτουργίες και πτυχές, όπως η επιχειρηματική ηθική, η ηθική μάρκετινγκ, η ηθική της λογιστικής και η ηθική του οικοτουρισμού (Tazim, 2004).

Τόσο η περιβαλλοντική ηθική, όσο και η ηθική της οικονομίας και η επιχειρηματική ηθική συνιστούν κλάδους της εφαρμοσμένης φιλοσοφίας, συνδέοντάς αυτές αυτόματα με τις αξίες. Στο πλαίσιο του τουρισμού, οι παραπάνω εφαρμοσμένες θεωρίες συγκλίνουν στην επίτευξη της αιφόρου ανάπτυξης, η οποία επιτυγχάνεται στον τομέα του περιβάλλοντος με τη συμβολή της περιβαλλοντικής ηθικής, στον τομέα της οικονομίας με τη βοήθεια της ηθικής της οικονομίας και στον τομέα της κοινωνίας με την επιχειρηματική ηθική. Στο πλαίσιο δηλαδή μιας αιφόρου ανάπτυξης στον τουρισμό, οι συγκεκριμένες ηθικές, δύναται να συναντηθούν και στους τρεις τομείς, καθώς η συμβολή της μιας είναι απαραίτητη για την επιτυχία της άλλης.

Σύμφωνα με τον Askar (2016), «οι φορείς του τουρισμού σήμερα γνωρίζουν ότι το περιβάλλον είναι μια από τις βασικές αρχές, που ελέγχει τον τρόπο με τον οποίο θα αναπτυχθεί ο τουρισμός στο μέλλον. Ως εκ τούτου έχει υπάρξει μια στροφή σε μια πιο συντηρητική ηθική και βιώσιμη ανάπτυξη που οδηγεί σε πολλές αλληλεπιδράσεις τουριστικών φορέων με το περιβάλλον [...] είναι μακροπρόθεσμο οικονομικό συμφέρον όλων των ενδιαφερόμενων μερών του τουρισμού, να διατηρήσουν τη φύση ως πόρο. Ακόμη και αν βασίζονταν μόνο σε μια οικονομική λογική, μπορεί να είναι δυνατό για διάφορους ενδιαφερόμενους να προσπαθήσουν να εφαρμόσουν μια πιο αυθεντική ηθική έκκληση για τα ουσιαστικά δικαιώματα του περιβάλλοντος».

Επίσης η ανάπτυξη των κωδικών συμπεριφοράς εκπληρώνει έναν ευρύτερο σκοπό που συμφωνήθηκε στη Σύνοδο Κορυφής της Γης στο Ρίο το 1992, για τη θέσπιση κωδικών συμπεριφοράς από τις βιομηχανίες ως προτεραιότητα για την επίτευξη των στόχων της αειφόρου ανάπτυξης. Στην περίπτωση του τουρισμού, η πλειοψηφία αυτών πηγάζει από τους συντονιστικούς οργανισμούς, που εκπροσωπούν ιδιωτικές εταιρείες εντός της βιομηχανίας. Αυτή η ανάπτυξη των συγκεκριμένων κωδικών ήταν ιδιαίτερα παραγωγική τη δεκαετία του 1990, εξακολουθώντας αυτοί οι κώδικες να αποτελούν τις κατευθυντήριες αρχές των ηθικών επιχειρήσεων. Τυπικά οι κώδικες επικεντρώνονται σε μια συνήθη ηθική της διατήρησης με βασική προϋπόθεση το γεγονός ότι ένα καθαρό περιβάλλον είναι απαραίτητο για την ανάπτυξη και τη συνέχιση του τουρισμού (Holden, 2005).

Επιπρόσθετα, η Καναδική Βιομηχανία Τουρισμού αναγνωρίζει ότι «η μακροπρόθεσμη βιωσιμότητα του τουρισμού στον Καναδά εξαρτάται από την παροχή ενός τουριστικού προϊόντος υψηλής ποιότητας, καθώς επίσης και από τη συνεχή χρήση και διατήρηση των φυσικών πόρων, την προστασία και τη βελτίωση του περιβάλλοντος, καθώς και την διατήρηση των πολιτιστικών, ιστορικών και αισθητικών πόρων» (Tourism Industry Association of Canada, 1992: 2).

Παράλληλα, σε μια άμεση αναφορά για μια ηθική για το περιβάλλον, η Ένωση Ταξιδιωτικής Βιομηχανίας της Αμερικής, υποδηλώνει ότι «οι πράσινες ταξιδιωτικές εταιρείες πρέπει να υιοθετήσουν ή να επαναβεβαιώσουν μια ηθική περιβαλλοντικής διαχείρισης και μια δέσμευση για την επίτευξη μεγαλύτερης αρμονίας μεταξύ των ανθρώπινων δραστηριοτήτων και της φύσης», προσθέτοντας ότι «δίνουν προσοχή» στη «διπλή κατώτατη γραμμή», επιδεικνύοντας ίση αξία σε οικολογικούς και δημοσιονομικούς παράγοντες. Ακόμη ο Κώδικας για τον Περιβαλλοντικά Υπεύθυνο Τουρισμό του Pacific Asia Travel Association (PATA), υπογραμμίζει «την ανάγκη για μια περιβαλλοντική ηθική μεταξύ όλων των εμπλεκόμενων στον τουρισμό, η οποία πρέπει να είναι μια ηθική διατήρησης, η οποία συνίσταται στη διαχείριση της ανθρώπινης χρήσης του περιβάλλοντος, έτσι ώστε να αποφέρει το μεγαλύτερο βιώσιμο όφελος στις σημερινές γενιές, διατηρώντας παράλληλα τη δυνατότητα ικανοποίησης των αναγκών και των προσδοκιών των μελλοντικών γενεών» (ο.π.).

Σύμφωνα μάλιστα με τους Arnaudov & Koseska (2012) η εταιρική υπευθυνότητα, η οποία όπως αναφέρθηκε αποτελεί αναπόσπαστο σημείο της επιχειρηματικής ηθικής, καθίσταται εφαρμόσιμη στο πλαίσιο του τουρισμού βάσει των αρχών της βιωσιμότητας, της λογοδοσίας και της διαφάνειας. Η

βιωσιμότητα στον τουρισμό σημαίνει ότι οι υπηρεσίες που προσφέρουμε σήμερα στην αγορά, θα παραμείνουν ποσοτικά και ποιοτικά αμετάβλητες για τουλάχιστον πέντε χρόνια. Ωστόσο αν οι πρώτες ύλες και οι πόροι, που χρησιμοποιούμε σήμερα λιγοστεύουν και στο μέλλον δεν υπάρχει απόθεμα, τότε δεν θα είμαστε ικανοί να προσφέρουμε τις υπηρεσίες μας με την ίδια ποσότητα και ποιότητα. Αυτό μας οδηγεί σε εναλλακτικούς τρόπους αντικατάστασής τους. Οι οργανισμοί ως μέρος της κοινωνίας, πρέπει να λάβουν υπόψη τους αυτή την κατάσταση, όχι μόνο από την οικονομική πλευρά, αλλά και από την άποψη της βιωσιμότητας και της βελτίωσης της επιχείρησής τους. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να υπενθυμίσουμε την άποψη του Gibson (2010), σύμφωνα με την οποία η εναλλακτική τουριστική βιομηχανία στοχεύει στην υποστήριξη μιας ηθικής οικονομίας, η οποία βασίζεται στο βιώσιμο εμπόριο, τις δίκαιες εργασιακές πρακτικές και την κοινωνική και περιβαλλοντική ευαισθησία.

Οι Smagulova, Shegebayev, Garkavenko & Boolaky (2009) επιχειρώντας μια συσχέτιση της ηθικής του μάρκετινγκ, η οποία όπως αναφέρθηκε αποτελεί έκφραση της ηθικής οικονομίας, και της εταιρικής κοινωνικής ευθύνης, μέσα από την οποία εκφράζεται η επιχειρηματική ηθική, υποστηρίζουν ότι η ηθική του μάρκετινγκ αποτελεί ζωτικό μέρος της εταιρικής κοινωνικής ευθύνης και καθίσταται αναγκαίο να αναλυθεί σε επίπεδο μακρο-μάρκετινγκ, καθώς η προσοχή που δόθηκε σε επίπεδο μικρο-μάρκετινγκ εξέφραζε μεγαλύτερη ανησυχία για την ηθική λήψη αποφάσεων σε επίπεδο οργανισμού. Οι ίδιοι τάσσονται υπέρ της άποψης, ότι οι επιχειρήσεις και οι οργανισμοί γενικότερα πρέπει να κατανοούν και να αντιδρούν σε ηθικά θέματα, αντιμετωπίζοντας τις ευρύτερες κοινωνικές και περιβαλλοντικές συνέπειες του συστήματος μάρκετινγκ, ιδιαίτερα τις επιπτώσεις των δραστηριοτήτων μάρκετινγκ στους ενδιαφερόμενους, πέρα από την εστίαση στους εργαζομένους, τους καταναλωτές και τους μετόχους.

Οι Kazokiene & Virvilaite (2005) δηλώνουν ότι λόγω της ύπαρξης των ηθικών ζητημάτων σε όλα τα στάδια της διαδικασίας λήψης αποφάσεων, σχετιζόμενων με το μάρκετινγκ, οι απαιτήσεις και οι ανάγκες για μια ηθική συμπεριφορά των διευθυντών/τριών μάρκετινγκ κλιμακώνονται και γίνονται κρίσιμες. Σύμφωνα με αυτούς, η σωστή εισαγωγή και κατανόηση των ηθικών κανόνων και αξιών στους οργανισμούς επιτρέπει την αύξηση της ανταγωνιστικότητας, της ευνοϊκής εικόνας και των αξιόπιστων σχέσεων με τους συνεργάτες της αγοράς και τους πελάτες και συνεπώς, την επιτυχία της εταιρείας και την εξασφάλιση καλών και μακροπρόθεσμων επιχειρηματικών προοπτικών.

Στο πλαίσιο μιας ηθικής οικονομίας άλλωστε, η ισχύς μας πάνω στη φύση και στο χώρο μας για κοινωνική δράση αυξάνονται. Με την ικανότητα δράσης αυξάνεται επίσης και ο αριθμός των πιθανών παρενεργειών. Η αυξανόμενη δύναμη ζητεί όχι μόνο περισσότερες αναλυτικές γνώσεις, αλλά και μια αυξανόμενη ευαισθησία στις επιπτώσεις και τις παρενέργειες. Με άλλα λόγια, ζητεί πρακτική-ηθική δράση-γνώση, που λαμβάνει υπόψη τις παρενέργειες από τη δράση κάποιου καθώς λαμβάνεται η απόφαση (Koslowski, 2001: 6-7).

Έτσι, η ηθική λήψη αποφάσεων αποτελεί ακόμη ένα στοιχείο σύγκλισης των συγκεκριμένων ηθικών θεωριών. Ειδικότερα, ο Beversluis (1987) υποστηρίζει ότι καθένας από εμάς, πρέπει κάποια στιγμή να αποφασίσει τι θα κάνει για ένα συγκεκριμένο θέμα. Το μόνο ζήτημα που πρέπει να τύχει προσοχής έγκειται στο πόσο επιμελώς και πόσο σοβαρά, θα ασχοληθούμε με το πρόβλημα της υπεύθυνης λήψης αποφάσεων. Για τον ίδιο η επιχειρηματική ηθική είναι η προσπάθεια να απαντηθεί η ερώτηση για το «τι πρέπει να κάνει κάποιος στις επιχειρηματικές σχέσεις ενός ατόμου;». Οι Arnaudon & Koseska (2012), μεταξύ άλλων υποστηρίζουν ότι τα ηθικά διλήμματα είναι ρουτίνα για όλους τους εργαζόμενους, ειδικά στον τομέα του τουρισμού, διότι έχουν σοβαρά προβλήματα, όταν πρέπει να λάβουν μια απόφαση για την οποία δεν υπάρχουν κανόνες ή νόμοι. Σε μια τέτοια περίπτωση λόγω της απόφασής τους, κάποιοι ίσως θα υποφέρουν ή θα υποστούν βλάβη. Επομένως, όταν έχουμε ηθικά διλήμματα, δεν μπορούμε να λαμβάνουμε αποφάσεις σκεπτόμενοι μέσω των άκρων αντιθέσεων. Αντιθέτως, καλούμαστε να επιλέξουμε μερικές από τις ενδιάμεσες παραλλαγές, που δεν είναι απλές.

Στο σημείο αυτό είναι επίσης σημαντικό να αναγνωριστεί ότι, η περιβαλλοντική ηθική, είναι διαφορετική από άλλες μορφές ηθικής, εξαιτίας της κεντρικής θέσης του φυσικού κόσμου, που αντιπροσωπεύει μια σημαντική παραδειγματική μετατόπιση στην ηθική φιλοσοφία. Σε άλλες περιοχές, όπως για παράδειγμα στην επιχειρηματική ηθική, οι άνθρωποι βρίσκονται στο κέντρο της εξίσωσης (Fennell & Malloy, 2007: 114). Κατά παρόμοιο τρόπο, η περιβαλλοντική ηθική απαιτεί περισσότερο από μια ανθρωποκεντρική άποψη του κόσμου για να καθορίσει ποιος ή τι μπορεί να έχει ηθική στάση. Αυτό από μόνο του αποτελεί μια σημαντική πρόκληση στον τομέα της ηθικής, της οποίας τα δόγματα έχουν παραδοσιακά ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα (Holden, 2003).

Τέλος ο Fennell (2000), τάσσεται υπέρ της δημιουργίας κέντρων εφαρμοσμένης ηθικής στον τουρισμό, ως τον τρόπο αντιμετώπισης των ποικίλων παραβάσεων που υλοποιούνται στους διάφορους τομείς της τουριστικής βιομηχανίας. Τέτοιου είδους κέντρα δύναται να χρησιμοποιούν διαφορετική μεθοδολογία και τρόπο σκέψης, από διάφορους άλλους οργανισμούς που υπάρχουν σήμερα, όπως για παράδειγμα τον Tourism Concern, σχετικά με τον εκτεταμένο αριθμό ζητημάτων που υπάρχουν παγκοσμίως. Ένα τέτοιο κέντρο πρέπει να υιοθετεί μια πολύπλευρη προσέγγιση στην έρευνα και τη διάδοση γνώσης και να καταβάλλει προσπάθειες για την επίτευξη συγκεκριμένων στόχων.

ΕΝΟΤΗΤΑ Γ

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΗΘΙΚΗΣ ΣΤΟΝ ΤΟΥΡΙΣΜΟ. ΤΟΜΕΙΣ ΗΘΙΚΟΥ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝΤΟΣ

1.1 Εισαγωγή

Το τελευταίο μισό του 20^{ου} αιώνα οι άνθρωποι έχουν γίνει μάρτυρες ενός ταχύτερου ρυθμού οικονομικής ανάπτυξης. Ωστόσο, αυτός ο ρυθμός ανάπτυξης έχει θέσει τεράστια πίεση πάνω στους φυσικούς πόρους της γης και στη λειτουργία των περιβαλλοντικών συστημάτων, στα οποία εμείς στηρίζουμε την επιβίωσή μας. Επίσης, τα ανθρώπινα δικαιώματα ορισμένες φορές απειλούνται από την ανάπτυξη, καθώς κάποια άτομα εξακολουθούν να αρνούνται τα δικαιώματα σε άλλους ανθρώπους, καταλήγοντας στον εκτοπισμό ή στην μετατόπιση από τα παραδοσιακά τους εδάφη. Ακολουθώντας, η αλληλεπίδρασή μας με τους συνανθρώπους μας ή και τον μη ανθρώπινο κόσμο, παρουσιάζει πολλά ηθικά ζητήματα, ενώ η συνειδητοποίηση ότι είμαστε μέρος, χωρίς να ξεχωρίζουμε από αυτό το σύστημα που ονομάζουμε “περιβάλλον”, έχει ξεκινήσει να γίνεται αντιληπτή από έναν ολοένα και αυξανόμενο αριθμό ατόμων. Μεταξύ άλλων, οι αλλαγές στην κοινωνία, εξαιτίας του αυξανόμενου αριθμού της αστικοποίησης και της υιοθέτησης μιας ιδεολογίας του καταναλωτισμού, ως παγκόσμιου δόγματος, επηρεάζουν τον τρόπο που ζούμε. Αυτές οι αλλαγές οδηγούν στην ανάπτυξη νέων αναγκών και επιθυμιών, οι οποίες συνδυαζόμενες με ένα αυξανόμενο επίπεδο ευημερίας, ικανοποιούνται όλο και περισσότερο μέσω του καταναλωτισμού. Μία μορφή καταναλωτισμού, η οποία φαίνεται να είναι όλο και πιο δημοφιλής τρόπος για την ικανοποίηση αυτών των αναγκών είναι και ο τουρισμός (Holden, 2008).

Όμως, σύμφωνα με τον Bianchi (2009: 495), στον τουρισμό «η ελευθερία της κατανάλωσης (τουριστικά προϊόντα, προορισμοί κ.λπ.) συχνά έρχεται σε βάρος της ευημερίας κάποιου άλλου, μέσω της οικειοποίησης δημοσίων εκτάσεων για την τουριστική ανάπτυξη, του εκτοπισμού των αγροτικών πληθυσμών, της υποβάθμισης των πόρων, της εντατικοποίησης της εμπορευματοποίησης της εργατικής δύναμης και της εκμετάλλευσης των εργασιακών πρακτικών».

Επιπρόσθετα, πολύ συχνά, η τουριστική ανάπτυξη προγραμματίζεται χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι ανάγκες και τα χαρακτηριστικά του τοπικού περιβάλλοντος ή της κοινότητας, ενώ μία ηθική αντιμετώπιση αυτών θα πρέπει να περιλαμβάνει την εξέταση και τη συμμετοχή στη διαδικασία σχεδιασμού και λήψης των αποφάσεων, καθώς επίσης και την εφαρμογή αποτελεσματικών κατευθυντήριων γραμμών για την εξασφάλιση της δίκαιης συμπεριφοράς των εργαζομένων. Ως λύση προτείνεται ένας κώδικας ηθικής, ο οποίος προκειμένου να είναι αποτελεσματικός, θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη το γεγονός, ότι καταρχήν η τουριστική βιομηχανία θα πρέπει να αναγνωρίζει ότι η βάση της συνιστά έναν περιορισμένο πόρο, που δεν είναι άλλος από το περιβάλλον και ότι η οικονομική ανάπτυξη απαιτεί όρια. Επιπλέον, θα πρέπει συνειδητοποιήσει ότι είναι βασισμένη στην κοινότητα και ότι θα πρέπει να ληφθεί περισσότερο υπόψη το κοινωνικο-πολιτισμικό κόστος της τουριστικής ανάπτυξης και τέλος η τουριστική βιομηχανία θα πρέπει να αναγνωρίσει ότι είναι προσανατολισμένη στις υπηρεσίες και ότι θα πρέπει να μεταχειρίζεται ηθικά τόσο τους εργαζόμενους, όσο και τους πελάτες (Payne & Dimanche, 1996: 997).

1.2 Περιβάλλον

1.2.1 Η κτιριακή υποδομή

Η ποιότητα του περιβάλλοντος, τόσο του φυσικού όσο και του ανθρωπογενούς θεωρείται ζωτικής σημασίας στον τουρισμό. Ωστόσο, η σχέση του τουρισμού με το περιβάλλον είναι κάπως πολύπλοκη, καθώς ο τουρισμός περιλαμβάνει πολλές δραστηριότητες, οι οποίες δύναται να έχουν δυσμενείς περιβαλλοντικές επιπτώσεις, αρκετές εκ των οποίων συνδέονται με την κατασκευή γενικών υποδομών, όπως δρόμων και τουριστικών εγκαταστάσεων, όπως τα καταλύματα, τα οποία περιλαμβάνουν τα τουριστικά θέρετρα, τα ξενοδοχεία, τα εστιατόρια, τα καταστήματα κ.λπ. (Henkens et al., 2005: 20-21).

Μελετώντας κανείς τη βιβλιογραφία σχετικά με τα κτίσματα-καταλύματα και γενικότερα τις εγκαταστάσεις και τις υποδομές στον τουρισμό, θα μπορούσε ίσως να επισημάνει, ότι τα ηθικά ζητήματα, τα οποία εντοπίζονται και είναι άξια σχολιασμού, προκύπτουν έμμεσα, ενώ πρωταρχικά αναφέρονται κυρίως ως πιέσεις στους κρίσιμους φυσικούς πόρους του νερού και του εδάφους, καθώς επίσης και σε τοπικούς πόρους όπως η ενέργεια.

Αναλυτικότερα, η βιβλιογραφία αναφέρει ποσοστά κατανάλωσης νερού για τα τουριστικά καταλύματα και γενικότερα για τη διαμονή (accommodation), σε ένα εύρος μεταξύ 84 και 2000 L ανά τουρίστα την ημέρα, ή και μέχρι 3423 L ανά υπνοδωμάτιο την ημέρα (Gössling, Peeters, Hall, Ceron, Dubois, Lehmann & Scott: 2012: 7). Συνολικά μάλιστα υπάρχει μία τάση για τα καταλύματα υψηλότερου επιπέδου, να καταναλώνουν σημαντικά υψηλότερους όγκους νερού, με τους Bohdanowicz & Martinac (2007), να βρίσκουν υψηλότερα ποσοστά χρήσης νερού σε ξενοδοχεία με σπά και μεγάλες ή πολλαπλές πισίνες. Εκτός των άλλων, οι εγκαταστάσεις εντατικής άρδευσης διαθέτουν συνήθως διαμορφωμένους χώρους, οι οποίοι απαιτούν άρδευση. Επίσης, οι μεγαλύτερες ποσότητες πλύσεων ανά επισκέπτη την ημέρα είναι ένα αποτέλεσμα των κέντρων αθλητισμού και υγείας, καθώς μάλιστα επηρεάζονται από την ποιότητα ή και το βάρος των ειδών πλύσης, συμπεριλαμβανομένων και των πολύ μεγάλων πετσετών για εγκαταστάσεις σπά ή χρήσης στην παραλία. Παράλληλα, σε ότι αφορά στις κατηγορίες και τα μερίδια χρήσης των υδάτων, σε έρευνες που πραγματοποιήθηκαν, βρέθηκε ότι διάφοροι παράγοντες επηρεάζουν τη χρήση του νερού, συμπεριλαμβανομένης της γεωγραφικής θέσης των εγκαταστάσεων διαμονής (κλιματική ζώνη, αγροτική-αστική, καθώς και της κατασκευής του ξενοδοχείου (πολυώροφο, στυλ θέρετρου) και των προτύπων άνεσης (κάμπινγκ, ξενοδοχεία από 1-5 αστέρια) (Gössling et al., 2012: 7).

Παρόμοια, σύμφωνα με τους Κοκκώση & Τσάρτα (2001: 149), η χρήση νερού υπολογίζεται κατά μέσο όρο στα 450 L ανά τουρίστα στα ξενοδοχεία πολυτελείας και περίπου στα 280 L στα περισσότερα από τα υπόλοιπα. Η ζήτηση για νερό περιλαμβάνει τόσο τις ποσότητες για καθαριότητα και για πόση, όσο και για τη συντήρηση κήπων και άλλες εξυπηρετήσεις (π.χ. κολυμβητικές δεξαμενές, πισίνες). Επιπλέον, το γκαζόν, καθώς και άλλα είδη κηποτεχνίας, όπως οι ιτιές, οι λεύκες κ.λπ. έχουν αυξημένες απαιτήσεις για νερό, διότι απαιτούν συχνό πότισμα, ειδικά σε ξηροθερμικές

περιοχές, όπως είναι οι περισσότεροι τουριστικοί προορισμοί στη Μεσόγειο. Έτσι, η φύτευση δαπανηρών σε νερό ειδών, συχνά ξένων προς το φυσικό περιβάλλον της περιοχής, σε κήπους ξενοδοχείων δημιουργεί πιέσεις και προβλήματα, καθώς τα συγκεκριμένα είδη στερούνται μηχανισμών προσαρμογής ικανών να τα προστατέψουν από την ξηρασία κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού, με αποτέλεσμα να απαιτούν συνεχές πότισμα. Μάλιστα, το ίδιο συμβαίνει και με τις εγκαταστάσεις γκολφ που επιβάλλουν την εξασφάλιση σημαντικής ποσότητας νερού. Ωστόσο, οι χρήσεις αυτές του νερού έρχονται συχνά σε σύγκρουση με τις ανάγκες για άλλες χρήσεις, όπως για παράδειγμα τα φυσικά οικοσυστήματα με φυσική βλάστηση (π.χ. υγρότοποι), τη γεωργία, τη κτηνοτροφία κ.λπ. Συχνά άλλωστε για την κάλυψη των παραπάνω αναγκών, πραγματοποιείται αναζήτηση των υπόγειων υδάτινων πόρων με γεωτρήσεις. Όμως τέτοιου είδους πρακτικές μειώνουν το φόρτο του δικτύου ύδρευσης, αποδυναμώνοντας ταυτόχρονα τον υδροφόρο ορίζοντα, γεγονός που επηρεάζει συνολικά την ανάπτυξη της περιοχής, όπως συνέβη για παράδειγμα στον κύριο τουριστικό πόλο της Τυνησίας, το Hammamet.

Μεταξύ άλλων, μολονότι υπάρχει ανεπαρκής έρευνα για το νερό στο πλαίσιο του κύκλου ζωής της τουριστικής υποδομής οι Roselló-Batie, Molá, Cladera & Martinez (2010), αναφέρουν ότι η χρήση και η κατασκευή των κτιρίων ευθύνονται για το 17% της κατανάλωσης νερού παγκοσμίως. Σε μια ανάλυση του κύκλου ζωής τριών ξενοδοχείων στις Βαlearίδες Νήσους διαπιστώθηκε ότι το νερό αντιπροσώπευε το 5% της συνολικής μάζας των δομικών υλικών. Σύμφωνα με τον Low (2005), το σκυρόδεμα είναι το δεύτερο πιο καταναλισκόμενο υλικό στον κόσμο μετά το νερό με τους Van Oss & Padovani (2003), να εκτιμούν ότι η παγκόσμια ετήσια κατανάλωση νερού για ενυδάτωση τσιμεντών να είναι περίπου ένα δισεκατομμύριο m³ νερού. Η συμβολή του τουρισμού σε αυτό είναι πιθανό να είναι σημαντική, δεδομένου ότι οι κυριότερες τελικές χρήσεις του σκυροδέματος είναι κτίρια κατοικιών (31%), αυτοκινητόδρομοι και δρόμοι (26%) και βιομηχανικά και εμπορικά κτίρια (18%), με την ταυτόχρονη αύξηση της δεύτερης ιδιοκτησίας σπιτιού να αποτελεί σημαντική κινητήρια δύναμη της αυξημένης ζήτησης σε οικοδομικά υλικά (Low, 2005).

Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι οι υψηλές απαιτήσεις σε ποσότητες νερού, κατά τους μήνες αιχμής, συνιστούν σημαντικό πρόβλημα, ειδικά για τα νησιά και τις παράκτιες περιοχές. Αυτό είναι αποτέλεσμα όχι τόσο της αύξησης της κατά κεφαλήν κατανάλωσης, αλλά περισσότερο της εποχιακής αύξησης της ζήτησης, λόγω της αύξησης των καταναλωτών, καθώς η παράκτια ζώνη φιλοξενεί το μεγαλύτερο μέρος των τουριστών. Δεν πρέπει να ξεχνάμε άλλωστε ότι τα περισσότερα νησιά έχουν περιορισμένη φέρουσα ικανότητα αφού στερούνται υδατικών αποθεμάτων, ικανών να ικανοποιήσουν τη μεγάλη ζήτηση των θερινών μηνών. Οι παράκτιοι υδροφορείς, οι οποίοι συνήθως έχουν μικρή δυναμικότητα, δέχονται μεγάλη πίεση σε μικρή χρονική περίοδο. Η υπεράντληση των παράκτιων υδροφορέων, προκαλεί συχνά φαινόμενα υφαλμύρωσης, επίπτωση μη αντιστρέψιμη. Μάλιστα, ιδιαίτερα ευαίσθητες στον κίνδυνο υφαλμύρωσης θεωρούνται κυρίως οι ομαλές περιοχές γύρω από αμμώδη περιβάλλοντα αλλουβιακών αποθέσεων (Κοκκώσης & Τσάρτας, 2001: 149-150).

Επιπρόσθετα, η κατασκευή υποδομών (δρόμων, οχετών), καθώς και η δημιουργία μιας πληθώρας τουριστικών εγκαταστάσεων, ασκούν πίεση στους πόρους του εδάφους (μεταλλεύματα, ορυκτά καύσιμα, καλλιεργήσιμη γη, δάση, υγροτόπους και άγρια φύση). Ταυτόχρονα, τα φυσικά οικοσυστήματα επηρεάζονται από τις οικοδομικές δραστηριότητες που σχετίζονται με την κατασκευή και λειτουργία τουριστικών μονάδων και εγκαταστάσεων μεταφορών (αεροδρόμια, δρόμοι), καθώς και τη χωροθέτηση των έργων αυτών (Μοίρα & Κατσούλα, 2008: 293 & 295).

Επίσης, αν και η ίδια η ενέργεια δεν αποτελεί φυσικό πόρο, εντούτοις η παραγωγή της απαιτεί τις περισσότερες φορές την κατανάλωση κάποιου μη ανανεώσιμου φυσικού πόρου, όπως οι υδρογονάνθρακες. Όμως η τουριστική ανάπτυξη μιας περιοχής έχει ως άμεσο επακόλουθο την αύξηση της κατανάλωσης ενέργειας, η οποία με τη σειρά της απαιτεί την αύξηση παραγωγής ενέργειας (Κοκκώσης & Τσάρτας, 2001: 152). Σύμφωνα με τους Burns & Holden (1995:162 όπ. αν. στις Μοίρα και Κατσούλα, 2008: 293), ένα ξενοδοχείο καταναλώνει 28 φορές περισσότερο ηλεκτρικό ρεύμα από ότι ένας κάτοικος της περιοχής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα στο σημείο αυτό αποτελεί το Ντουμπάι, το οποίο αν και εθεωρείτο από τα πιο φιλόξενα μέρη του πλανήτη με θερμοκρασία να ξεπερνά τους 45° C, χάρη στον ορθολογικό σχεδιασμό κατάφερε μέσα στα τελευταία 15 χρόνια, άνοδο των τουριστικών αφίξεων της τάξεως του 228%. Ωστόσο, οι απαιτήσεις σε ηλεκτρικό ρεύμα για την κατασκευή και λειτουργία των τεράστιων συγκροτημάτων στραγγίζουν κυριολεκτικά τον πλανήτη, αφού οι φυσικές πηγές που διαθέτει το εμιράτο δεν επαρκούν, αναζητώντας αυτές έξω από τα όριά του. Έτσι το εμιράτο κέρδισε πρόσφατα μια θλιβερή πρωτιά, αυτήν της περιοχής με το μεγαλύτερο 'οικολογικό αποτύπωμα'-'ecological footprint', αφήνοντας δεύτερες ακόμη και τις ΗΠΑ (Μοίρα & Κατσούλα, 2008: 293 & 295).

Συνεπώς, ενώ οι τουριστικές κτιριακές εγκαταστάσεις και υποδομές γενικότερα, αυτές καθ' εαυτές δεν συνιστούν από μόνες τους έναν τομέα ηθικού ενδιαφέροντος, εντούτοις οι δραστηριότητες που λαμβάνουν χώρα για τη δημιουργία και τη λειτουργία αυτών, όπως η χρήση του νερού, της ενέργειας και του εδάφους δύναται να θεωρηθούν άξιες ηθικού ενδιαφέροντος. Έτσι, σύμφωνα με τις Μοίρα & Κατσούλα, (2008: 293), το νερό γενικά και κυρίως το πόσιμο νερό, αποτελεί έναν από τους κρισιμότερους φυσικούς πόρους, ενώ ο τουρισμός δημιουργεί υψηλές απαιτήσεις σε ποσότητες νερού. Δεδομένου μάλιστα ότι οι υδάτινοι πόροι είναι περιορισμένοι, δεν είναι λίγες οι φορές που δημιουργείται ανταγωνισμός ανάμεσα στη τουριστική βιομηχανία και τους τοπικούς πληθυσμούς για τη χρήση τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα παράκτια τουριστικά θέρετρα στη Γκόα της Ινδίας. Στα συγκεκριμένα θέρετρα υπάρχει παροχή πόσιμου νερού ολόκληρο το 24/ωρο. Εντούτοις ο αγωγός που προμηθεύει το νερό, ενώ περνά από γειτονικά χωριά δεν προμηθεύει αυτά με πόσιμο νερό, έστω και για μία με δύο ώρες την ημέρα, εξαναγκάζοντας με αυτόν το τρόπο τους ντόπιους να μετακινούνται χιλιόμετρα μέσα στη ζέστη, προκειμένου να αντλήσουν νερό από τα ελάχιστα πηγάδια που υπάρχουν στην περιοχή. Όπως μάλιστα τονίζουν οι (Henkens et. al., 2005: 21), η τουριστική βιομηχανία γενικά κάνει κατάχρηση των υδάτινων πόρων για τα ξενοδοχεία, τις πισίνες,

τα γήπεδα γκολφ και την προσωπική χρήση των τουριστών, αναγκάζοντας του τοπικούς πληθυσμούς στον ανταγωνισμό για αυτόν το κρίσιμο πόρο.

Σαφώς λοιπόν η κατάχρηση των υδάτινων πόρων για τη δημιουργία και τη λειτουργία τουριστικών εγκαταστάσεων και υποδομών, θέτει ζήτημα κατανομής των υδάτινων πόρων. Σχετικά με το συγκεκριμένο θέμα ο Acreman (2001: 258), προχωρά σε συσχέτιση της κατανομής του νερού με τη βιωσιμότητα και την ηθική. Ειδικότερα, υποστηρίζει ότι στη δημόσια συζήτηση για το νερό είναι αναγκαίο να χωρίσουμε τις ανθρώπινες ανάγκες εντός τριών περιοχών: την οικονομική ασφάλεια, η οποία περιλαμβάνει το πόσιμο νερό, την παροχή προστασίας, τα τρόφιμα και τα άλλα καταναλωτικά αγαθά, την κοινωνική ασφάλεια, η οποία συνίσταται στην προστασία από φυσικούς κινδύνους, όπως οι πλημμύρες και τέλος στην ηθική ασφάλεια, η οποία εστιάζει στην προστασία των δικαιωμάτων των ανθρώπων και των άλλων ειδών στο νερό. Επίσης, θεωρεί ότι ένα εμπόδιο στον κατάλληλο τρόπο της κατανομής του νερού σε διάφορες χρήσεις με έναν αντικειμενικό και δίκαιο τρόπο, είναι ότι μολονότι οι οικονομολόγοι του περιβάλλοντος έχουν αναπτύξει τεχνικές για την εκτίμηση ορισμένων λειτουργιών του οικοσυστήματος, εντούτοις δεν υπάρχει ικανοποιητική μέθοδος για τη μέτρηση των ηθικών αξιών, αφενός για τη διατήρηση της βιοποικιλότητας και αφετέρου για την παροχή τροφής και νερού σε πεινασμένους και διψασμένους ανθρώπους.

Καταλήγει μεταξύ άλλων στο συμπέρασμα, ότι η παραδοσιακή ανάλυση κόστους-οφέλους δεν λαμβάνει υπόψη τα ηθικά, πολιτικά, κοινωνικά, ιστορικά ή οικολογικά ζητήματα, στα οποία δεν μπορεί εύκολα να αποδοθεί χρηματική αξία. Με αυτόν τον τρόπο υποστηρίζει ότι η οικονομική αξία δεν πρέπει να αποτελεί το μόνο κριτήριο που χρησιμοποιείται για τη λήψη αποφάσεων, ενώ ταυτόχρονα τάσσεται υπέρ της ανάλυσης πολλαπλών κριτηρίων (Multi-Criteria Analysis-MCA), η οποία παρέχει ένα πλαίσιο, εντός του οποίου οι αποφάσεις δύναται να λαμβάνονται στη βάση πολλών μέτρων και όχι μόνο της οικονομικής αξίας. Ο καθορισμός δε των κριτηρίων θα πρέπει πραγματοποιείται μέσω της συμμετοχής των χρηστών των πόρων. Τα συγκεκριμένα κριτήρια μπορεί να είναι ποσοτικά, όπως η οικονομική αξία, ημι-ποσοτικά, συμπεριλαμβάνοντας τις προτεραιότητες για τη διατήρηση των απειλούμενων ειδών ή καθαρά ποιοτικά, όπως για παράδειγμα η υψηλή ή χαμηλή ηθική ποιότητα. Καταλήγει λοιπόν θεωρώντας ότι η ανάλυση πολλαπλών κριτηρίων είναι πιο ευέλικτη από την οικονομική ανάλυση για την ενσωμάτωση των αποτελεσμάτων διανομής (ποιος κερδίζει και ποιος χάνει) και τους στόχους της βιωσιμότητας, όπου η χρήση των φυσικών πόρων και τα κοινωνικά ζητήματα είναι σημαντικά (ο.π.: 264).

Εκτός των άλλων, δεν είναι λίγες οι φορές που προκαλούνται αντιπαραθέσεις σχετικές με τις παραδοσιακές χρήσεις της γης, ειδικά σε παράκτιες περιοχές, όταν η κατασκευή ξενοδοχείων και τουριστικών υποδομών στην ακτογραμμή εμποδίζει την αναψυχική ή άλλη χρήση των περιοχών από τους ντόπιους (Μοίρα & Κατσούλα, 2008: 294). Μάλιστα όπως υποστηρίζει ο Beatley (1991), οι αποφάσεις σχετικά με τη χρήση της γης, εγείρουν θεμελιώδη και πολύπλοκα ηθικά και δεοντολογικά ζητήματα, για την αντιμετώπιση των οποίων προτείνει μια σειρά από ηθικές αρχές, οι οποίες δύναται

να κατευθύνουν την πολιτική της χρήσης της γης. Επισημαίνει λοιπόν, ότι οι αποφάσεις για τη χρήση της γης πρέπει να προσπαθούν να προωθήσουν τα συμφέροντα των λιγότερο ευνοημένων στην κοινωνία, συμβάλλοντας έτσι στη δημιουργία μιας δίκαιης κοινωνίας. Επίσης, μια πολιτική για τη χρήση της γης πρέπει να προστατεύει τα ελάχιστα περιβαλλοντικά και άλλα δικαιώματα που οφείλονται σε κάθε άτομο ανεξαρτήτως εισοδήματος ή κοινωνικής θέσης. Ακόμη, η πολιτική ηθικής χρήσης της γης πρέπει να αναγνωρίζει ότι ο άνθρωπος δεν είναι το μοναδικό είδος στον πλανήτη, καθώς και η μη ανθρώπινη ζωή έχει εγγενή αξία. Μεταξύ άλλων μια πολιτική ηθικής χρήσης της γης διατηρεί και προστατεύει τα φυσικά οικοσυστήματα, απαιτώντας ένα μικρό ανθρώπινο αποτύπωμα. Τέλος, μία πολιτική ηθικής χρήσης της γης εμποδίζει ή ελαχιστοποιεί την επιβολή κινδύνων, αναγνωρίζει σημαντικές υποχρεώσεις στις επόμενες γενεές, θεωρεί ότι καμία πολιτική δικαιοδοσία δεν είναι ελεύθερη, ενώ η ιδιοκτησία της γης δεν συνεπάγεται ότι πρέπει να αλλάξει ριζικά η περιβαλλοντική ακεραιότητα της γης.

1.2.2 Η εκμετάλλευση των αιγιαλών

Είναι γεγονός ότι οι πιέσεις στις παράκτιες περιοχές που προέρχονται από τον τουρισμό είναι πολύπλευρες και συχνά αλληλοσυνδεόμενες. Τα κοινωνικά και οικονομικά οφέλη αντισταθμίζονται από τις συνέπειες της συμφόρησης, καθώς και το κόστος και τον ανταγωνισμό στη χρήση της γης, απειλώντας με αυτόν τον τρόπο την υποβάθμιση των βιότοπων (Harrison & Price, 1996 όπ. αν. στους Turner, Lorenzoni, Beaumont, Bateman, Langford & McDonald (1998: 275). Καθώς τα πρότυπα της αθλητικής και ψυχαγωγικής δραστηριότητας αλλάζουν, μια μεγάλη ζήτηση από τον τουρίστα για καλύτερη πρόσβαση στην ακτή οδηγεί σε μια αυξανόμενη πίεση στις αρχές να αυξήσουν τις εγκαταστάσεις για διαμονή μεγαλύτερου αριθμού τουριστών, γεγονός που με τη σειρά του έχει ως αποτέλεσμα τη διάβρωση ή την υποβάθμιση των υφιστάμενων οικοτόπων, μειώνοντας την ανθεκτικότητά τους στην αλλαγή. Ακολούθως, όλες αυτές οι δράσεις θα μπορούσαν να επηρεάσουν το 'οικολογικό αποτύπωμα'-ecological footprint' της δραστηριότητας, επεκτείνοντας έτσι τον αντίκτυπό της στους πόρους περαιτέρω στην ενδοχώρα (Turner et al., 1998: 275).

Αναλυτικότερα, αν και μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας εστιάζει όντως στη διαχείριση των παράκτιων περιοχών για την αντιμετώπιση και τη πρόληψη των δυσμενών συνεπειών στο περιβάλλον από τις διάφορες δραστηριότητες, ελάχιστες έρευνες έχουν πραγματοποιηθεί για τα ζητήματα και τις συγκρούσεις που προκύπτουν από την εκμετάλλευση των αιγιαλών. Οι διαμάχες ωστόσο οι οποίες εντοπίζονται εντός αυτού του πλαισίου, συνίστανται σε θέματα ιδιοκτησίας της γης και πρόσβασης στην παραλία. Σε έρευνά τους σχετικά με τον τουρισμό και την εφαρμογή της περιβαλλοντικής νομοθεσίας στο νησί της Ρόδου οι Loi, Papatheodorou & Glyptou (2014: 155), διαπίστωσαν ότι η μεγαλύτερη πλειοψηφία των ερωτηθέντων απάντησε ότι ο νόμος που εμποδίζει την κατασκευή οποιασδήποτε οικοδομής ή κτιρίου ή κατασκευής στον αιγιαλό, δεν εφαρμόζεται καθόλου ή εφαρμόζεται σπάνια. Έτσι, παρά την ύπαρξη νομοθεσίας, σημειώνεται ότι τόσο ο αιγιαλός, όσο και οι

παραλίες καταπατώνται από παράνομες κατασκευές από τους ιδιώτες και τους επαγγελματίες. Επιπλέον, αντίθετα από την ισχύουσα νομοθεσία, η οποία επιβάλλει την κατεδάφιση όλων των κτιρίων ή των κατασκευών, που έχουν ανεγερθεί χωρίς άδεια στον αιγιαλό ή στις παραλίες, τελικά τα κτίρια αυτά δεν κατεδαφίζονται.

Μεταξύ άλλων υποστηρίζουν ότι οι δημόσιες υπηρεσίες της Ρόδου, οι οποίες είναι αρμόδιες για τη διεξαγωγή περιβαλλοντικών ελέγχων, αδυνατούν να εφαρμόσουν το νόμο, εξαιτίας της έλλειψης επαρκούς και ειδικευμένου προσωπικού. Μάλιστα, οι αυτοψίες σε νέες μη εξουσιοδοτημένες κατασκευές και τουριστικά θέρετρα που βρίσκονται στον αιγιαλό και στην παραλία του νησιού, πραγματοποιούνται συνήθως μετά από καταγγελίες και όχι με πρωτοβουλία των αρμόδιων υπηρεσιών σε προγραμματισμένη ετήσια βάση. Το ίδιο πρόβλημα έλλειψης προσωπικού αντιμετωπίζει και η Περιβαλλοντική Επιθεώρηση. Επίσης, οι δημόσιες υπηρεσίες συχνά δεν συμμορφώνονται με τις δικαστικές αποφάσεις για την κατεδάφιση μη εξουσιοδοτημένων κτιρίων, κυρίως στον αιγιαλό και στην παραλία, επικαλούμενες την έλλειψη πληρώματος κατεδάφισης (ο.π.: 161).

Στο σημείο αυτό, σχετικά με την ιδιοκτησία της γης, αξίζει να σημειωθεί ότι η ευρέως αποδεκτή άποψη ότι «κανένα άτομο ή ομάδα δεν μπορεί να κατέχει θαλάσσιο χώρο: [ότι] τα δικαιώματα στις παράκτιες θάλασσες και στους αιγιαλούς παρέχονται/διανέμονται σε όλους τους πολίτες ισότιμα από το κράτος», ήταν μία ιδέα που κατακτήθηκε σε όλο τον κόσμο, μέσω της επέκτασης των Ευρωπαϊκών αυτοκρατοριών, τον 17^ο αιώνα, εξαλείφοντας σταδιακά τα παλαιότερα τοπικά συστήματα διακυβέρνησης και διαχείρισης της θάλασσας (Sharp, 1996 όπ. αν. στον Davis, 2015: 70).

Επί τούτω, το υπουργικό κλιμάκιο της Αυστραλίας, το οποίο συστήθηκε το 2001 για να ερευνήσει τις διαρθρωτικές ρυθμίσεις για το σχεδιασμό και τη διαχείριση των παράκτιων ζωνών στη Δυτική Αυστραλία, σε έκθεσή του αναφέρει ότι το 98% του παράκτιου αιγιαλού της Δυτικής Αυστραλίας ανήκει στην κρατική κυβέρνηση «για λογαριασμό όλων των Δυτικών Αυστραλιανών». Διαφαίνεται με αυτόν τον τρόπο, ότι η κυβέρνηση της Δυτικής Αυστραλίας, είναι στο υψηλότερο επίπεδο, ο διαχειριστής/επιστάτης (steward) των παράκτιων αιγιαλών. Οι πρώτες δε καταγεγραμμένες συστάσεις της συγκεκριμένης έκθεσης, θέτουν τις βασικές παραμέτρους για τον προγραμματισμό και τη διαχείριση ως: «τις αξίες της κοινότητας που αντανακλώνται μέσω των συμμετοχικών διαδικασιών και της βιωσιμότητας τριπλής βάσης, συνιστώντας έναν ενεργητικό, ολοκληρωμένο σχεδιασμό για την προστασία και την ενίσχυση των αξιών και της βιωσιμότητας εν μέσω ανταγωνιστικών συμφερόντων και ενισχύοντας ταυτόχρονα την ανάγκη συμμετοχής της κοινότητας στο σχεδιασμό και τη διαχείριση με πόρους από την Coastwest και ει δυνατόν την Coastcare Funding» (Davis, 2015: 140).

Επίσης, η αναθεώρηση της Κρατικής Πολιτικής του Παράκτιου Σχεδιασμού (State Coastal Planning Policy), η οποία δημοσιεύτηκε από το Κοινοβούλιο της Δυτικής Αυστραλίας (Parliament of Western Australia) στις 30 Ιουλίου, 2013, αποσκοπεί να εξασφαλίσει, ότι οι περιοχές που

καθορίζονται από τη στέγαση, την αναψυχή και άλλες δραστηριότητες είναι ικανές για βιώσιμη χρήση για τους συγκεκριμένους σκοπούς. Ακόμη, έχει ως στόχο να παράσχει «για το κοινό, αποθέματα παράκτιου αιγιαλού, καθώς και την πρόσβαση αυτού στις ακτές: και να προστατεύει, να διατηρεί και να ενισχύει τις παράκτιες αξίες» (ο.π.: 160).

Σύμφωνα όμως με τον Davis (2015: 10), γενικά η Πολιτική των Ωκεανών (Oceans Policy), υπαινίσσεται τις ηθικές ή κανονιστικές αξίες μέσω του δεσμού της με το ‘καθήκον της φροντίδας’- ‘duty of care’, ωστόσο στερείται σαφών δηλώσεων από που προέρχεται αυτό το καθήκον και ποιου είναι αρμοδιότητα. Ο Davis τάσσεται λοιπόν υπέρ της ‘διαχείρισης/επιστασίας’-‘stewardship’, η οποία ανεπτυγμένη ως μια πραγματιστική ή ηθική αρχή, δύναται να δράσει ως ‘μαγιά-προζύμι’ σε ολόκληρο το ‘ψωμί’ της διακυβέρνησης. Άλλωστε οι ‘ηθικοί επιστάτες’-‘ethical stewards’ κερδίζουν εμπιστοσύνη με την αξιοπιστία τους (Caldwell, Bischoff & Karri, 2002). Μάλιστα, η παραίτηση από τον έλεγχο είναι αυτή που οδηγεί στην εμπιστοσύνη, βασιζόμενη σε έναν ‘εσωτερικό, προσωπικό, υποκειμενικό’ (Bernard, 1938:89 όπ. αν. στους Caldwell, Hayes, Karri & Bernal 2008: 157) αναστοχασμό της προθυμίας ενός ατόμου να συμμορφωθεί μέσα σε μια ‘ζώνη αδιαφορίας’-‘zone of indifference’ ή αποδεκτού φάσματος συμπεριφορών που ζητήθηκε από το άλλο μέρος. Ο Simon (1997: 201-203 όπ. αν. στους Caldwell et al. 2008: 157), χαρακτήρισε αυτή τη ζώνη αδιαφορίας μια ‘ζώνη αποδοχής’-‘zone of acceptance’ προκειμένου να τονίσει ότι εκείνοι που ακολουθούν έναν ηγέτη είναι και πρόθυμοι να δεχτούν την εξουσία αυτού και ενεργά να συνεργαστούν με αυτόν. Οι Caldwell & Hansen (2005), εισηγήθηκαν ότι αυτή η ζώνη αντιπροσωπεύει μια ‘ζώνη εμπιστοσύνης’-‘zone of trust’, η οποία καθορίζει τα σύνορα, εντός των οποίων οι ακόλουθοι είναι πρόθυμοι να δεσμεύσουν προσωπικά τις προσπάθειές τους και να παραιτηθούν από τον προσωπικό έλεγχο σε συμμόρφωση με τους ρόλους που ζήτησε ο ηγέτης (Solomon & Flores, 2001:91 όπ. αν. στους Caldwell et al. 2008: 157).

Ένα από τα πολλά παραδείγματα, εντός του συγκεκριμένου πλαισίου που εξετάζουμε, αποτελεί η διαμάχη για την απόφαση επέκτασης του ξενοδοχείου Hilton στη Μάλτα το 1995. Η τελική ψηφοφορία για τη λήψη της απόφασης πραγματοποιήθηκε στις 23 Μαΐου του 1996, κατά τη διάρκεια της οποίας αξίζει να αναφερθεί, ότι η είσοδος ήταν αυστηρά ελεγχόμενη και περιορισμένη, υπήρχε κατάλογος των προσώπων, τα οποία θα μπορούσαν να εισέλθουν, καθώς και έλεγχος από την αστυνομία για όσους έγιναν δεκτοί, μη ενημέρωση του κοινού και των ΜΚΟ, προσέλευση των υπαλλήλων της εταιρείας ανάπτυξης ακινήτων λίγες ώρες πριν, καταλαμβάνοντας όλες τις θέσεις που προορίζονταν για το κοινό και μη αποδοχή όσων τα ονόματα δεν υπήρχαν στον κατάλογο. Παρόλο που μέχρι εκείνη τη στιγμή πραγματοποιήθηκαν διαμαρτυρίες από τις ΜΚΟ για τις συνέπειες που θα είχε αυτή η επέκταση στο περιβάλλον, ο διευθυντής σχεδιασμού υποστήριξε το project κατά τη διάρκεια της συνεδρίασης. Ωστόσο, ο εκπρόσωπος της οργάνωσης ‘Φίλοι της Γης’-‘The Friends of the Earth’, ο οποίος ήταν δικηγόρος, επισήμανε ότι πέρα από τις ενδεχόμενες περιβαλλοντικές επιπτώσεις, εκκρεμεί προσφυγή και γι’ αυτόν τον λόγο δεν θα μπορούσε να ληφθεί απόφαση πριν την

έκβασή της. Αφού μίλησαν όλα τα εμπλεκόμενα μέρη (τελικά και ο εκπρόσωπος της ριζοσπαστικής ΜΚΟ Graffiti), ο διευθυντής προγραμματισμού απάντησε σε ερωτήματα και αντιρρήσεις και δεσμεύθηκε μεταξύ άλλων, ότι θα υπήρχε οποιαδήποτε στιγμή πρόσβαση στον αιγιαλό, ο χώρος θα ήταν κατάλληλα διαμορφωμένος και επομένως καλός για τους κατοίκους, η ανατίναξη θα ήταν ελεγχόμενη, η Δήλωση Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων είχε γίνει σωστά και η Κτηματική Υπηρεσία είχε κάνει καλά τη δουλειά της. Σε σχέση δε με τη προσφυγή, υποστήριξε ότι ήταν εντάξει να προχωρήσει η διαδικασία, εν αναμονή του αποτελέσματός της, καθώς οι προσφυγές τρίτων κατά το παρελθόν είχαν απορριφθεί από το Συμβούλιο Προσφυγών. Τελικά η πρόταση υπερψηφίστηκε με 13 ψήφους υπέρ και έναν κατά. Στο μεταξύ, τέσσερις μήνες αργότερα πραγματοποιήθηκε αλλαγή της κυβέρνησης. Κατόπιν επιτακτικών πιέσεων, ο νέος πρωθυπουργός του Εργατικού Κόμματος, αποφάσισε την επανεξέταση της ευνοϊκής απόφασης για το Hilton, η οποία επετεύχθη υπό την επίβλεψη της προηγούμενης εθνικιστικής κυβέρνησης. Ο αρμόδιος κατέληξε στο συμπέρασμα ότι αν και οι αρχικοί όροι χορήγησης γης δεν ήταν παράνομοι, εντούτοις αποτελούσαν ξεκάθαρα «μια περίπτωση κακής διαχείρισης/διοίκησης, χωρίς να ληφθεί δεόντως υπόψη το εθνικό συμφέρον». Μεταξύ άλλων ο αρμόδιος κατέληξε ότι το project βρισκόταν σε αντίθεση με τις πολιτικές των σχεδίων κατασκευής, η αξιολόγηση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων δεν έγινε σωστά, η αρχή σχεδιασμού αγνόησε μια εξαιρετικά κρίσιμη εσωτερική έκθεση, υπήρξαν πολλές έκτακτες και ύποπτες καταστάσεις, η βιαστική απόφαση απέκλειε την ορθή μελέτη των συνεπειών της και τέλος δεν προσκομίστηκαν αποδεικτικά στοιχεία για την υποστήριξη των οικονομικών ωφελειών της. Τέλος, παρά το γεγονός ότι το Hilton επαναλειτούργησε το 2000, και οι αντιδράσεις των ΜΚΟ κάμφθηκαν, ωστόσο μέσα από τις προσπάθειές τους, οι ΜΚΟ κατάφεραν να εξασφαλίσουν την πρόσβαση του κοινού στον αιγιαλό γύρω από το ξενοδοχείο (Boissevain, 2004: 238-241).

1.2.3 Οι μεταφορές και η κλιματική αλλαγή

Σύμφωνα με τους Κοκκώση & Τσάρτα (2011: 151-152), οι μεταφορές, οι οποίες συνδέονται με τον τουρισμό εκτιμάται ότι συμβάλλουν στην κατανάλωση του 3% της συνολικής καταναλισκόμενης ενέργειας στην Ευρώπη. Έτσι, η εκτεταμένη χρήση οχημάτων εσωτερικής καύσης για τη μετακίνηση των τουριστών, καθώς και η αύξηση της καύσης των ορυκτών καυσίμων για την παραγωγή ενέργειας, ικανής ώστε να αντιμετωπιστεί η συνεχώς αυξανόμενη ζήτηση, συντελούν στην αύξηση της ατμοσφαιρικής ρύπανσης, επηρεάζοντας το μικροκλίμα της περιοχής, στην οποία αναπτύσσεται η τουριστική δραστηριότητα, αλλά και το κλίμα γενικότερα, συμβάλλοντας με αυτόν τον τρόπο στο φαινόμενο του θερμοκηπίου. Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί, ότι το 70% των συνολικών εκπομπών CO₂, το οποίο προκαλεί προβλήματα στην υγεία, κυρίως στο αναπνευστικό σύστημα και την καρδιά, καθώς και το 50% των εκπομπών οξειδίου του αζώτου, το οποίο συμβάλλει στη δημιουργία φωτοχημικού νέφους οφείλονται στις μεταφορές. Βέβαια, αν και δύσκολος ο ακριβής

υπολογισμός της συμβολής της τουριστικής κίνησης στην πρόκληση της ατμοσφαιρικής ρύπανσης, εντούτοις ειδικά σε ορισμένες εποχές του έτους δεν φαίνεται να είναι αμελητέα.

Μεταξύ άλλων αξίζει να αναφερθεί, ότι η κατασκευή, επέκταση και συντήρηση του οδικού δικτύου έχει άμεσες επιπτώσεις στην ευρύτερη λειτουργία των φυσικών οικοσυστημάτων. Η χάραξη οδικού δικτύου συνεπάγεται πολλές φορές την αποψίλωση μεγάλων δασικών εκτάσεων και τον κατακερματισμό του φυσικού χώρου. Όμως η κοπή των δέντρων οδηγεί στη διάβρωση και στη μεταβολή του μικροκλίματος της περιοχής. Επίσης, ο θόρυβος δρα αρνητικά στην πανίδα, ενώ τα καυσαέρια των αυτοκινούμενων οχημάτων επηρεάζουν τη χλωρίδα. Μάλιστα, στη μεσογειακή ζώνη, η χάραξη οδικού δικτύου σε περιοχές που καλύπτονται από πεύκα, μακία ή φρυγαντική βλάστηση συνδέεται με κινδύνους πυρκαγιάς, οι οποίες τις περισσότερες φορές οφείλονται σε αμέλεια. Εκτός των άλλων τα αεροδρόμια απαιτούν συνήθως μεγάλες εκτάσεις για εγκαταστάσεις, αλλά και μεγάλη περιμετρική ζώνη ασφαλείας. Έτσι, το ευρύτερο περιβάλλον επηρεάζεται από τους διαδρόμους, τα υπόστεγα, τα γραφεία, τα κτίρια διακίνησης επιβατών και εμπορευμάτων, τις εγκαταστάσεις στάθμευσης αυτοκινήτων κ.λπ. Ο θόρυβος και η διακίνηση προσώπων και οχημάτων θεωρείται σημαντικό πρόβλημα, λόγω των επιπτώσεών τους σε οικολογικές διεργασίες (αναπαραγωγή, επώαση πουλιών κ.λπ., ενώ ταυτόχρονα η λειτουργία ενός αεροδρομίου δημιουργεί υγρά συσσωρευτικά και αέρια απόβλητα και προσελκύει άλλες δραστηριότητες στην περιοχή που επιβαρύνουν το περιβάλλον (ο.π. 153-154).

Ωστόσο, όπως υποστηρίζουν οι Μοίρα & Κατσούλα (2008: 294), την πλέον ρυπογόνο μορφή μετακίνησης συνιστά η μετακίνηση με αεροπλάνο, εξαιτίας των εκπομπών, όχι μόνο διοξειδίου του άνθρακα, αλλά και αερίων που συμβάλλουν στο φαινόμενο του θερμοκηπίου, οδηγώντας σε μεγάλες διαταραχές στην ενεργειακή ισορροπία του πλανήτη. Συγκεκριμένα, οι αεροπορικές πτήσεις εκπέμπουν 10 φορές περισσότερα αέρια του θερμοκηπίου σε σχέση με τα τρένα και 190 φορές περισσότερα από τα πλοία. Επιπλέον, οι εκπομπές ρύπων σε υψηλό υψόμετρο επηρεάζουν το περιβάλλον 2,7 φορές περισσότερο από αυτές του εδάφους. Επίσης, στη Μεγάλη Βρετανία οι εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου από τις αεροπορικές πτήσεις έχουν διπλασιαστεί τα τελευταία χρόνια, από 20,1 εκατομμύρια τόνους το 1990 σε 39,5 εκατομμύρια τόνους το 2004. Ο τουρισμός ευθύνεται για περισσότερο από το 60% των αεροπορικών μετακινήσεων και συνεπώς για ένα μεγάλο μέρος των εκπομπών αυτών. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την αύξηση της ζήτησης τα τελευταία χρόνια για αεροπορικά ταξίδια, ειδικά στην Ινδία και στην Κίνα, έχει δημιουργήσει συζητήσεις σχετικά με εκείνους που ζητούν να τεθεί φρένο στα ταξίδια αναψυχής και ειδικά στα ταξίδια μακρινών αποστάσεων.

Εντούτοις, το φαινόμενο του θερμοκηπίου είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με την κλιματική αλλαγή, την οποία σταδιακά οι συγγραφείς και οι ερευνητές ξεκίνησαν να αντιμετωπίζουν ως ένα ηθικό πρόβλημα. Στην ταινία 'Μια άβολη αλήθεια'-'An inconvenient Truth', βραβευμένη με το βραβείο Νόμπελ, ο Al Gore περιγράφει την κλιματική αλλαγή ως «όχι τόσο ένα πολιτικό ζήτημα,

αλλά ως ένα ηθικό ζήτημα». Παρόμοια, ο πρώην πρωθυπουργός του Ηνωμένου Βασιλείου, Gordon Brown, αναφέρεται στο 'ηθικό καθήκον'-'moral duty' του αναπτυσσόμενου κόσμου να αντιμετωπίσει την κλιματική αλλαγή (Gardiner, 2010 όπ. αν. στους Lovelock & Lovelock, 2013: 255).

Όπως αναφέρουν οι Lovelock & Lovelock (2013: 256), σε σχέση με τις ρυπογόνες δράσεις και την κλιματική αλλαγή, ο Gardiner (2010), σημειώνει ότι ενώ είναι 'συλλογικά λογικό'-'collectively rational' να συνεργαζόμαστε, ώστε να περιορίσουμε τη συνολική ρύπανση, εντούτοις είναι 'ατομικά λογικό'-'individually rational' να μην περιορίζουμε τη ρύπανση σε ατομικό επίπεδο. Επίσης, επισημαίνει ότι στην πραγματικότητα το πρόβλημα της κλιματικής αλλαγής, είναι αρκετά σύνθετο, καθώς αφορά στη 'δια-γενεαλογική ηθική'-'intergenerational ethics'. Έτσι, ένα μόριο του CO₂ μένει στην ατμόσφαιρα από 5-200 χρόνια, αλλά μια σημαντική ποσότητα θα διαρκέσει για χιλιάδες ή ακόμη για δέκα χιλιάδες χρόνια. Με αυτόν τον τρόπο οι σημερινές μας πράξεις, θα επηρεάσουν τον άνθρωπο για πολλές γενεές στο μέλλον, ενώ ένα τέτοιο διαγενεολογικό πρόβλημα είναι περισσότερο δύσκολο να επιλυθεί. Μεταξύ άλλων ο Gardiner (2010: 92-93), αναφέρεται στο ζήτημα της κλιματικής αλλαγής, ως ένα θέμα 'ηθικά σχετικό με πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα'-'morally relevant multiplier effects'. Έτσι, η σημερινή γενιά δεν περνά απλώς ένα πρόβλημα στους μελλοντικούς ανθρώπους, αλλά μάλλον το προσθέτει σε αυτούς, καθιστώντας το πρόβλημα χειρότερο.

Τέλος, το ζήτημα της 'χρονικής αμεροληψίας'-'temporal impartiality' έναντι της 'χρονικής απόστασης'-'temporal distance' είναι ως εκ τούτου σημαντικό σε αυτό το πρόβλημα, καθώς μερικοί φιλόσοφοι πιστεύουν ότι θα πρέπει να νοιαζόμαστε περισσότερο για τους ανθρώπους, οι οποίοι ζουν κοντά μας, παρά γι' αυτούς που θα ζήσουν στο πιο μακρινό μέλλον. Άλλοι ωστόσο παραμένουν πιστοί στην αρχή της χρονικής αμεροληψίας, υποστηρίζοντας ότι η ημερομηνία στην οποία εμφανίζεται μία βλάβη δεν επιφέρει καμία διαφορά στην αξία της (Broome, 2008). Παρόλα αυτά, δεν μπορούμε να αμφισβητήσουμε τον αντίκτυπο των σημερινών μας εκπομπών άνθρακα, στη μελλοντική ανθρώπινη ζωή, στο βαθμό που ο Urry (2008), περιγράφει ολόκληρο τον 21^ο αιώνα ως "δωρεάν γεύμα"- "free lunch", το οποίο απολαμβάνεται σε βάρος των επόμενων γενεών.

1.2.4 Η μεταχείριση των ζώων

Καθ' όλη τη διάρκεια της ιστορίας, τα ανθρώπινα όντα και τα ζώα ανέπτυξαν μια παράξενη, περίπλοκη και ασταθή σχέση (Shani & Pizam, 2008: 679), καθώς όπως σημειώνει ο Gannon (2002: 589): «τα τρώμε και τα κρατάμε αγκαλιά, τα ταΐζουμε, παίζουμε μαζί τους, κερδίζουμε χρήματα από αυτά, τα κυνηγάμε, αναπτύσσουμε τον τουρισμό γύρω από αυτά, τα αναπαράγουμε, τα διδάσκουμε κόλπα και φτιάχνουμε νομοθεσίες για να τα προστατέψουμε. Εν ολίγοις, τα χρησιμοποιούμε για οποιοδήποτε σκοπό επιθυμούμε [...]». Μάλιστα, στο σύγχρονο κόσμο τα ζώα θεωρούνται ζωτικής σημασίας για το τουριστικό προϊόν, ενώ ορισμένοι θα συμφωνούσαν ότι είναι εξίσου σημαντικά και ως καταναλωτές των τουριστικών εμπειριών από μόνα τους (Carr, 2009). Εντός της τουριστικής βιομηχανίας δε, τα ζώα χρησιμοποιούνται σε μια ευρεία ποικιλία ρόλων, από παθητικά αντικείμενα

στα βλέμματα των τουριστών, έως και ενεργητικές πηγές της εργασίας, όπως για παράδειγμα υποζύγια ή βόλτες με τους ελέφαντες. Εκτός των άλλων μερικά ζώα κάνουν την “υπέρτατη θυσία”- “ultimate sacrifice” με το να εμφανίζονται στα μενού των τουριστικών εστιατορίων και κατόπιν στα πιάτα των τουριστών (Lovelock & Lovelock, 2013: 226). Στο σημείο αυτό αξίζει να επισημανθεί, ότι ενώ μεγάλο μέρος της χρήσης των ζώων σχετίζεται με τη βιομηχανία του τουρισμού, ωστόσο έχει καταβληθεί ελάχιστη προσπάθεια για τη διερεύνηση των ηθικών πτυχών της χρήσης αυτών στις πρωτοβουλίες για τον τουρισμό (Hall & Brown, 1996).

Σύμφωνα με τον Huges (2001: 323), υπάρχουν τρεις προσεγγίσεις σχετικά με την ηθική εκτίμηση των ζώων. Η πρώτη προσέγγιση αφορά στην περιβαλλοντική ηθική, η οποία θεωρεί ότι οποιαδήποτε ενέργεια δικαιολογείται από ηθική άποψη, εφόσον δεν διαταράσσει την ακεραιότητα του οικοσυστήματος στο σύνολό του. Η δεύτερη αναφέρεται στην ευημερία των ζώων, η οποία σκοπεύει να εξισορροπήσει τα συμφέροντα των ζώων με αυτά των ανθρώπων και η τρίτη προσέγγιση συνίσταται στα δικαιώματα των ζώων, αποδίδοντας ηθική εκτίμηση στα ζώα, λόγω της ευαισθησίας τους να αισθάνονται πόνο, τόσο σωματικά όσο και ψυχολογικά. Παράλληλα, ο Huges (ο.π.: 322) υποστηρίζει ότι τα ζώα σε σχέση με τον τουρισμό δύναται να αναζητηθούν στην άγρια φύση, να κυνηγηθούν, ή να συλληφθούν και να εμφανισθούν σε αιχμαλωσία (ζωολογικούς κήπους, σαφάρι, ή άλλα τουριστικά αξιοθέατα), ή να χρησιμοποιηθούν ως μεταφορικά μέσα (π.χ. άλογα, πόνυ, ελέφαντες και καμήλες, κυριολεκτικά ή για λόγους διασκέδασης). Σε πολλές περιπτώσεις γίνονται σύμβολα των τόπων (π.χ. οι καμήλες στις μεσογειακές χώρες ή τα καγκουρό στην Αυστραλία), ή καταναλώνονται ως μέρος μιας εξωτικής πολιτιστικής εμπειρίας, με τη μορφή τοπικά ξεχωριστών τροφών. Με αυτόν τον τρόπο, τα ζώα είναι περισσότερο αντικείμενα, παρά υποκείμενα στον τουρισμό, έχοντας εργαλειακή παρά εγγενή αξία.

Έτσι λοιπόν κατά την αλληλεπίδραση τουρίστα και ζώου, δημιουργούνται ηθικά ζητήματα, για τα οποία οι Lovelock & Lovelock (2013: 230-231), προσπαθούν να κάνουν μία συσχέτιση με την τουριστική δραστηριότητα. Αναλυτικότερα, η παρατήρηση των ζώων σε άγριες τοποθεσίες έχει επιπτώσεις στα μεμονωμένα είδη ζώων και στο οικοσύστημα, ενώ το τάισμα των ζώων σε άγρια κατάσταση προκαλεί εξοικείωση ή ακόμη εθισμό, αλλαγές στη συμπεριφορά, επιπτώσεις στην υγεία των μεμονωμένων ζώων και της δυναμικής της ομάδας. Μεταξύ άλλων η παρατήρηση και το τάισμα των ζώων σε περιβάλλοντα αιχμαλωσίας αντίκειται στα δικαιώματα των μεμονωμένων ζώων, στην απώλεια πλεονεκτημάτων, ενώ έχει αντίκτυπο στην παραγωγή και την αναπαραγωγή. Επίσης, οι παραστάσεις ζώων σε περιβάλλοντα αιχμαλωσίας προκαλούν βλάβη στα ζώα μέσω της εκπαίδευσης και απώλεια μεμονωμένων ωφελημάτων. Επιπλέον, το κυνήγι και το ψάρεμα, είτε πρόκειται για συλλογή άγριων ζώων, είτε ως μέρος ενός προγράμματος διατήρησης, συντελούν στη θανάτωση των ζώων, στην απώλεια μελλοντικών προτιμήσεων, καθώς και στα παραβιασμένα ατομικά τους δικαιώματα. Το ψάρεμα δε του τύπου “σύλληψη και απελευθέρωση” – “catch-and-release”, το οποίο είναι γνωστό και ως “πράσινο κυνήγι”- “green hunting”, προκαλεί πόνο και άγχος στα μεμονωμένα

ζώα, ειδικά στα ψάρια τα οποία είναι και περισσότερο ευαίσθητα. Τέλος, η παρατήρηση στο κυνήγι επιβίωσης ως μέρος ενός προϊόντος πολιτιστικού τουρισμού, καθώς και η βρώση ζώων ως τμήμα ενός τουριστικού μενού, θέτει ζητήματα σχετικά με τη θανάτωση των ζώων, την απώλεια των μελλοντικών προτιμήσεων, τον πόνο και το στρες στα ζώα και αντίκτυπο στα μεμονωμένα είδη και το οικοσύστημα γενικότερα.

Εντούτοις, δεδομένου ότι δε φαίνεται πιθανό να εξαφανιστούν τα αξιοθέατα με βάση τα ζώα στο εγγύς μέλλον, οι οργανώσεις για τα δικαιώματα των ζώων θα ήταν ίσως φρόνιμο να εγκαταλείψουν την πολιτική του “όλα ή τίποτα” και να προσπαθήσουν να συνεργαστούν με τους υπεύθυνους των αξιοθέατων, προκειμένου να επέλθει βελτίωση στην ευημερία των ζώων (Shani & Pizam, 2008: 691).

1.3 Κοινωνία και πολιτισμός

Αναμφίβολα, παράλληλα με τα φυσικά περιβάλλοντα, τα οποία συχνά αποτελούν τον κύριο λόγο για τον οποίο ταξιδεύουν οι άνθρωποι, ο τουρισμός επηρεάζει ένα ευρύ φάσμα του πληθυσμού, κοινωνικά και πολιτισμικά, στις κοινότητες οι οποίες χαρακτηρίζονται ως τουριστικοί προορισμοί, δημιουργώντας μια πληθώρα ζητημάτων και προβλημάτων, τα οποία δύναται να συνδέονται με την ηθική ή την έλλειψη αυτής (Payne & Dimanche, 1996: 998). Επιπλέον, ως αποτέλεσμα της συνεχούς αλληλεπίδρασης μεταξύ των ανθρώπων και των φυσικών περιβαλλόντων, προκύπτουν δύο υβριδικές διαστάσεις της κοινοτικής ζωής: ο πολιτισμός και η κοινωνία.

1.3.1 Κοινωνία

Η κοινωνία, η κοινότητα και το σύστημα είναι όλα αποδεκτά στοιχεία της συνολικής δομής της κοινότητας (Mogey, 1975· Savage & Warde, 1993· Stokowski, 1994 όπ. αν. στους Singh, Dallen, Timothy & Dowling, 2003: 9). Όμως, οι κοινότητες είναι τόποι όπου ζουν οι άνθρωποι και τις επισκέπτονται οι τουρίστες. Μάλιστα, εκτός από την περιθωριοποιημένη περίπτωση του θύλακα της τουριστικής ανάπτυξης, ο οποίος αφορά στα all inclusive resorts, οι τουρίστες βρίσκονται πάντα σε συνεχή αλληλεπίδραση με τον τοπικό πληθυσμό. Στο πλαίσιο αυτής της αλληλεπίδρασης, τα κοινωνικο-πολιτισμικά προβλήματα των οικοδεσποτών είναι δυνατόν να οδηγήσουν σε επαναλαμβανόμενες αρνητικές εμπειρίες για τους τουρίστες, διακινδυνεύοντας την ποιότητα της διαμονής τους και καταλήγοντας στη δυσαρέσκειά τους. Επίσης, πολύ συχνά η τουριστική ανάπτυξη σχεδιάζεται χωρίς να λαμβάνονται υπόψη τα χαρακτηριστικά και οι ανάγκες της τοπικής κοινότητας. Έτσι, μια ηθική ανησυχία έναντι του τοπικού πληθυσμού, ειδικά όταν η ανάπτυξη λαμβάνει μέρος σε λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες, θα πρέπει να προσανατολίζει τους επενδυτές και τους υπεύθυνους ανάπτυξης, στην πρόβλεψη και τον έλεγχο του βαθμού στον οποίο ο τουρισμός δύναται να επηρεάσει την κοινότητα (Payne & Dimanche, 1996: 1000).

Όπως μάλιστα αναφέρουν οι Singh et al. (2003: 9), ο Urry (2000), παρεκκλίνει από τους πραγματικούς, ρεαλιστικούς όρους για την κοινότητα και τους αντικαθιστά με την “ιδεολογία”- “ideology”, προκειμένου να αναδείξει την εγγενή σημασία των σχέσεων της κοινότητας, θεωρώντας ότι μια κοινότητα είναι ένα σύμπλεγμα, όπου ένα άτομο που πιστεύει κάτι διαφορετικό (unlike-believer) είναι απομονωμένο ως μη κοινωνικοποιημένο. Όροι όπως η “ένταξη”- “affiliation” (Warren & Lyon, 1988 όπ. αν. στους Singh et al. 2003: 9), η “αμοιβαιότητα” “mutuality” και οι “συναισθηματικοί δεσμοί”- “emotional bonds” (Bender, 1978 όπ. αν. στους Singh et al. 2003: 9), είναι γενικά χρησιμοποιούμενοι σε αυτό το πλαίσιο.

Εντούτοις, με το πέρασμα των χρόνων οι άνθρωποι αλλάζουν, τα τοπία μεταμορφώνονται και οι κοινότητες εξελίσσονται. Έτσι, το πνεύμα των κοινοτήτων υφίσταται μεταμόρφωση, ακολουθώντας η “διάβρωση” στις εγγενείς αξίες και επομένως η κατάρρευση των κοινωνικών δομών. Ωστόσο, για τη συνεχή επιβίωση των κοινωνικών ομάδων είναι αναγκαία για τα μέλη μιας κοινότητας η διατήρηση των αξιών στη ρίζα τους, αν και την ίδια στιγμή απειλούνται από εξωτερικούς παράγοντες, οι οποίοι έχουν τη δυνατότητα να υποτιμήσουν τη συνοχή τους. Άλλωστε, οι αξίες μεταφράζονται σε ορατές ενέργειες στην καθημερινή ζωή των μελών της κοινότητας, ενώ τέτοιου είδους εκφράσεις βασισμένες στις αξίες αποτελούν τη ψυχή της διαβίωσης μιας κοινότητας (Singh et al., 2003: 9).

Επιπρόσθετα, η εξάπλωση του μαζικού τουρισμού σε μια περιοχή, δημιουργεί νέα κοινωνικά δεδομένα, των οποίων η επίδραση στην ηθική συμπεριφορά του τοπικού πληθυσμού είναι εμφανής με τη δημιουργία νέων κοινωνικών προτύπων και ηθών (Κατσούλα, 2007: 48). Εντοπίζονται λοιπόν φαινόμενα, όπως η εγκατάλειψη των παραδοσιακών επαγγελμάτων με ταυτόχρονη στροφή στις τουριστικές δραστηριότητες, μίμηση του τρόπου ζωής των τουριστών και αντιγραφή της εμφάνισης και των συνηθειών τους, αύξηση της τάσης για κατανάλωση, αλλαγές στα ήθη και επομένως η δημιουργία ενός φαινομένου “κοινωνικής επίδειξης”. Το φαινόμενο αυτό εμφανίζεται εξαιτίας της αλληλεπίδρασης των ανθρώπων με διαφορετικό τρόπο ζωής, ενώ ταυτόχρονα εκδηλώνεται με τη μεταβολή των κοινωνικών αξιών (Lichorish & Jenkins, 2004: 125 όπ. αν. στις Μοίρα & Κατσούλα, 2008: 296).

Ενισχύοντας τα παραπάνω οι (Henkens et al., 2005: 18-19), υποστηρίζουν ότι ο τουρισμός συμβάλλει στην αλλαγή ή την απώλεια της ταυτότητας και των αξιών των ντόπιων, μέσω της εμπορευματοποίησης, της τυποποίησης, της απώλειας της αυθεντικότητας και της προσαρμογής στις απαιτήσεις των τουριστών. Επίσης, ο τουρισμός ενισχύει την οικονομική ανισότητα, τον εκνευρισμό των ντόπιων λόγω της συμπεριφοράς των τουριστών και τις προστριβές σε επίπεδο εργασίας, ενώ ταυτόχρονα οδηγεί σε συγκρούσεις για τη χρήση των πόρων και της παραδοσιακής γης. Οι συγκεκριμένες όμως αρνητικές επιπτώσεις συντελούν στη δημιουργία ηθικών ζητημάτων που σχετίζονται με την εμφάνιση της εγκληματικότητας, της παιδικής εργασίας, καθώς και της πορνείας και του σεξουαλικού τουρισμού. Παρόμοια, σύμφωνα με τον Λύτρα (1998: 113-114 όπ. αν. στις Μοίρα & Κατσούλα, 2008: 296), οι αλλαγές στα ήθη, σχετίζονται τόσο με τις σχέσεις των δύο φύλων,

όσο και με την εκδήλωση φαινομένων κοινωνικής ανομίας και σημαντικών κοινωνικών παρεκκλίσεων, όπως η εγκληματικότητα, ο τζόγος και η πορνεία.

Έτσι, η παρουσία ενός μεγάλου αριθμού τουριστών, οι οποίοι διαθέτουν πολλά χρήματα για να ξοδέψουν, μεταφέροντας την ίδια στιγμή τιμαλφή, όπως κάμερες, κοσμήματα κ.λπ. αυξάνει την προσέλκυση των εγκληματιών και ενισχύει δραστηριότητες που σχετίζονται με τις ληστείες και τα ναρκωτικά, επιδεινώνοντας συχνά την κοινωνική ένταση. Επιπλέον, πολλές θέσεις εργασίας στον τομέα του τουρισμού έχουν μη επιθυμητές συνθήκες εργασίας και απασχόλησης, όπως πολλές ώρες εργασίας, ασταθής απασχόληση, χαμηλή αμοιβή, ελλιπή κατάρτιση ή και ανεπαρκείς ευκαιρίες επαγγελματικής κατάρτισης. Ακόμη, οι πρόσφατες εξελίξεις στον τομέα του ταξιδιωτικού και τουριστικού εμπορίου, όπως η φιλελευθεροποίηση, ο ανταγωνισμός, η συγκέντρωση, η μείωση των ταξιδιωτικών ναύλων και η αύξηση της υπεργολαβίας, καθώς και η εισαγωγή νέων τεχνολογιών φαίνεται να ενισχύουν την τάση απέναντι σε πιο επισφαλείς και ευέλικτες συνθήκες απασχόλησης. Ωστόσο, για πολλές τέτοιες θέσεις απασχόλησης προσλαμβάνονται μικρά παιδιά, καθώς και φθινοί και ευέλικτοι εργαζόμενοι. Τέλος, η εμπορική σεξουαλική εκμετάλλευση παιδιών και νέων γυναικών έχει παραλληλιστεί με την ανάπτυξη του τουρισμού σε αρκετά μέρη του κόσμου. Βέβαια, αν και ο ίδιος ο τουρισμός δεν αποτελεί την αιτία της σεξουαλικής εκμετάλλευσης, εντούτοις παρέχει εύκολη πρόσβαση σε αυτή (Henkens at al., 2005: 20).

1.3.2 Πολιτισμός

Ο πολιτισμός είναι μία ακανθώδης έννοια και μάλιστα ιδιαίτερα επιρρεπής στο επίπεδο της πραγμάτωσης. Όταν μία έννοια παίρνει σάρκα και οστά (πραγματοποιείται), γίνεται ένα “πράγμα”-“a thing”. Ως έννοια ο πολιτισμός έχει ποικιλόμορφα οριστεί από ορισμένους, ως μία συλλογή από ιδέες και πεποιθήσεις, οι οποίες πλάθουν/μορφοποιούν τον τρόπο με τον οποίο μια ομάδα ανθρώπων συμπεριφέρεται, ενώ από κάποιους άλλους ως μια συλλογή συμπεριφορών που διαφοροποιούν κάποιες ομάδες ανθρώπων από κάποιες άλλες. Πιο πρόσφατα δε, ο πολιτισμός έχει οριστεί από την άποψη και των δύο, ότι δηλαδή είναι μια συλλογή από πεποιθήσεις, ιδέες και συμπεριφορές που έχουν τις ρίζες τους στις ουσιαστικές πραγματικότητες της καθημερινής ζωής: αυτό που αναφέρεται ως “ένας τρόπος ζωής”-“a way of life” (Lovelock & Lovelock, 2013: 150).

Σύμφωνα με τις Μοίρα & Κατσούλα (2008: 299), η ανάδειξη του πολιτισμού σε τουριστικό πόρο προκαλεί αλλαγές στα πολιτισμικά δεδομένα της κοινωνίας υποδοχής. Οι μεταβολές αυτές συνδέονται με την εμπορευματοποίηση και ανατροπή του νοήματος της τοπικής πολιτιστικής παράδοσης, την αλλοίωση των ηθών, καθώς και με την υποβάθμιση του δομημένου περιβάλλοντος, στο βαθμό βέβαια που αυτό αποτελεί στοιχείο του πολιτισμού.

Αναλυτικότερα, η εμπορευματοποίηση του πολιτισμού που προκύπτει στο πλαίσιο του τουρισμού συνίσταται κυριολεκτικά στην πραγμάτωση του πολιτισμού, δηλαδή, η έννοια γίνεται πράγμα/αντικείμενο και ως τέτοιο είναι ένα προϊόν/εμπόρευμα. Αυτή η εξαντικειμενοποίηση σε

προϊόν/εμπόρευμα σημαίνει ότι μπορεί να εκτιμηθεί/κοστολογηθεί και να γίνει εμπορεύσιμο με σκοπό το κέρδος. Βέβαια, γενικά οι άνθρωποι παράγουν “πράγματα”, τα οποία είναι εμπορεύσιμα (π.χ. αυτοκίνητα), εντούτοις κανένα από αυτά δεν προκύπτει ως “τρόπος ζωής”, αλλά μάλλον είναι υλικά αντικείμενα, τα οποία είναι αποτέλεσμα ως ενός “τρόπου ζωής”. Έτσι, αυτά τα «πράγματα» μπορεί κάλλιστα να ξεκίνησαν ως μια “ιδέα”, ωστόσο υπάρχει μία υλικότητα που είναι ορατή, απτή και κατασκευασμένη μέσα από την ανθρώπινη δραστηριότητα/εργασία. Στο συγκεκριμένο σημείο όμως είναι σημαντικό να τονισθεί, ότι η έννοια του πολιτισμού μας επιτρέπει να προβληματισθούμε για τις συνθήκες εντός των οποίων αυτά τα πράγματα παράγονται, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο αυτές οι συνθήκες διαμορφώνουν την υποκειμενική εμπειρία της παραγωγής και της κατανάλωσης των πραγμάτων αυτών. Όταν λοιπόν η έννοια του πολιτισμού, η οποία αντιπροσωπεύει τόσο την υποκειμενική, όσο και την υλική πραγματικότητα της ανθρώπινης ζωής παίρνει σάρκα και οστά, πολλές από τις προηγούμενες “άυλες” αξίες της κοινωνικής ζωής γίνονται απτές (αντικειμενοποιημένες) και καθώς είναι αντικειμενοποιημένες μπορούν στη συνέχεια να είναι χειριζόμενες με τέτοιον τρόπο που δημιουργεί μια σειρά ηθικών διλημάτων (Lovelock & Lovelock, 2013: 150).

Έτσι, για παράδειγμα τα πρώτα έθνη, όπως οι Ινούιτ και οι ιθαγενείς της Αμερικής αντιστάθηκαν στη φωτογράφιση. Η ανησυχία στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν αφορούσε μόνο στην αναπαραγωγή του προσώπου ή του σώματος, αλλά στη σύλληψη (αντικειμενοποίηση) του ανθρώπινου πνεύματος και τη δυνατότητα να δοθεί σε αυτό το πνεύμα (το άυλο) μια υλικότητα, η οποία θα μπορούσε στη συνέχεια να χρησιμοποιηθεί ως ανεξάρτητη από το άτομο. Επιπλέον, και ίσως το σημαντικότερο, η διαδικασία της εμπορευματοποίησης (πραγμάτωσης) αποκρύπτει τις “απτές” πτυχές της κοινωνικής ζωής. Η πραγμάτωση είναι προβληματική, καθώς αναιρεί/καταστρέφει τη σημαντική δύναμη της έννοιας, αποκρύπτοντας τους καρπούς και τοποθετώντας στο συρτάρι αυτά τα οποία αναφέρονται στην έννοια: πεποιθήσεις, ιδέες και συμπεριφορές που έχουν τις ρίζες τους στις υλικές πραγματικότητες της καθημερινής ζωής. Σέ σχέση λοιπόν με τους ανθρώπους, τις πεποιθήσεις και τις ιδέες τους, η εμπορευματοποίηση του πολιτισμού μετατρέπει σε «πράγματα» αυτά τα οποία είναι συνήθως άυλα. Για πολλούς ανθρώπους όμως το άυλο είναι ισχυρό, αξιόλογο και κεντρικό οικοδόμημα της κοινωνικής και πολιτιστικής ζωής. Είναι επίσης πιθανό να παρέχει νόημα και να εμπεριέχει μια ηθική διάσταση (ο.π. 150-151).

Βέβαια, η ανάπτυξη του μαζικού τουρισμού συντελεί στην εμπορευματοποίηση του πολιτισμού, ειδικά στις περιοχές εκείνες που θεωρούνται πολιτιστικά και περιβαλλοντικά “παραδοσιακές” και “καθαρές”, ανταποκρινόμενες έτσι στις αναζητήσεις των τουριστών για αυθεντικές εμπειρίες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί στο σημείο αυτό η περίπτωση των γυναικών-καμηλοπαρδάλων, οι οποίες ανήκουν στη φυλετική ομάδα των Παντόνγκ της Βιρμανίας ή Μιανμάρ. Οι γυναίκες αυτές άρχισαν να φορούν στο λαιμό τους μεγάλες μπρούτζινες ή χάλκινες σπείρες, προκειμένου να προστατευθούν από τις τίγρεις, αλλά ταυτόχρονα και για να ασχημύνουν,

ώστε να μην προτιμώνται για σκλάβες από τις αντίπαλες φυλές κατά τις επιδρομές στα χωριά των Παντόνγκ. Ωστόσο, αυτό είχε ως αποτέλεσμα να επιμηκύνεται ο λαιμός τους περίπου 25 εκατοστά, αφού σπρώχονταν προς τα κάτω τα οστά της ωμοπλάτης, ενώ οι μύες του λαιμού δεν αναπτύσσονταν, με αποτέλεσμα οι κρίκοι να γίνονται τελείως απαραίτητοι έτσι ώστε να συγκρατείται το κεφάλι. Παρά το γεγονός ότι δεν υπάρχει πλέον λόγος να συνεχίζονται αυτές οι παραμορφώσεις, εντούτοις οι γυναίκες των Παντόνγκ εξακολουθούν να διατηρούν το συγκεκριμένο έθιμο, αφού αυτός είναι ένας τρόπος για να κερδίζουν τα προς το ζην από τους τουρίστες, οι οποίοι καταβάλλουν χρηματικό αντίτιμο για να τις φωτογραφίσουν και με την ευκαιρία να αγοράσουν τα παραδοσιακά υφαντά τους (Μοίρα & Κατσούλα, 2008: 300).

Επιπρόσθετα, η τουριστικοποίηση των υλικών μορφών τέχνης, όπως για παράδειγμα τα χειροτεχνήματα αποτελεί ένα ζήτημα εμπορικής εκμετάλλευσης της πολιτιστικής κληρονομιάς. Ειδικότερα, η μαζικοποίηση του τουρισμού είχε ως αποτέλεσμα τις μεταβολές σε αυτά τα δημιουργήματα της λαϊκής τέχνης, τόσο σε επίπεδο παραγωγικών διαδικασιών, όσο και σε επίπεδο τελικών προϊόντων, τα οποία καταλήγουν τις περισσότερες φορές να αποτελούν φθηνές απομιμήσεις των παραδοσιακών αντικειμένων. Μάλιστα, σε κάποιες περιπτώσεις τα νέα τουριστικά προϊόντα χάνουν την αρχική χρηστική ή συμβολική τους αξία, χρησιμεύοντας περισσότερο ως διακοσμητικά στοιχεία. Μεταξύ άλλων, οι αλλαγές στα καταναλωτικά ήθη των τουριστών, οι οποίοι δύναται να έλκονται από παράδοξα, αλλόκοτα ή ακόμη και αποτρόπαια θεάματα ενισχύουν την εμπορευματοποίηση και την τυποποίηση των στοιχείων πολιτιστικής κληρονομιάς. Παραδείγματα στο σημείο αυτό αποτελούν η τουριστική αξιοποίηση χώρων, όπου διαπράχθηκαν εγκληματικές πράξεις ή στερήθηκε η ελευθερία, όπως τα κελιά της Γκεστάπο στο Βερολίνο και οι φυλακές του Αλκατράζ στη Νέα Υόρκη (ο.π. 301).

Παράλληλα, σύμφωνα με τους Henkens et al. (2005: 20), δύναται να προκύψει ζημιά στους πολιτιστικούς πόρους, εξαιτίας βανδαλισμών, ρίψεων σκουπιδιών, υπεξαιρέσεων και παράνομων μετακινήσεων διαφόρων αντικειμένων πολιτιστικής κληρονομιάς. Τέλος, υποβάθμιση των πολιτιστικών χώρων συντελείται όταν το παραδοσιακά οικοδομημένο περιβάλλον αντικαθίσταται ή εξαφανίζεται, λόγω των αυθαίρετων παρεμβάσεων.

1.4 Οικονομία

1.4.1 Η απασχόληση

Όπως είναι ευρύτερα γνωστό, ο τουρισμός είναι ένας σημαντικός τρόπος συσσώρευσης κεφαλαίου. Σύμφωνα με τους Payne & Dimanche (1996: 1000), όπως σε κάθε τομέα παροχής υπηρεσιών, οι εργαζόμενοι διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη δημιουργία και στη διατήρηση της ικανοποίησης των πελατών. Ωστόσο, πολύ συχνά η τουριστική βιομηχανία χαρακτηρίζεται από την εκμετάλλευση του αμόρφωτου εργατικού δυναμικού στο οποίο πληρώνει χαμηλούς μισθούς, χωρίς

εντούτοις να προσφέρει ή προσφέροντας ελάχιστα οφέλη, ενώ ταυτόχρονα σημαντική θεωρείται η εποχιακή πτυχή του τουρισμού, η οποία οδηγεί σε απολύσεις των εργαζομένων.

Γενικά, η απασχόληση τον τομέα του τουρισμού περιλαμβάνει τον πυρήνα, ο οποίος αποτελείται από τους μόνιμους υπαλλήλους, οι οποίοι είναι καλά εκπαιδευμένοι και έμπειροι και από την περιφέρεια, η οποία αποτελείται από άνδρες και γυναίκες, που μπορεί να είναι μετανάστες, προσωρινοί μετανάστες και ντόπιοι, οι οποίοι χαρακτηρίζονται από το χαμηλό επίπεδο δεξιοτήτων, την περιορισμένη λειτουργικότητα και την ευελιξία. Οι εργαζόμενοι στην περιφέρεια συνίστανται στους συμβασιούχους, στους μερικής απασχόλησης, στους εποχιακούς, στους περιστασιακούς και στους σε βάρδιες εργαζομένους, οι οποίοι υπόκεινται σε διάφορες κατηγορίες ζήτησης. Τα ηθικά ζητήματα δε, τα οποία εντοπίζονται στην απασχόληση στην τουριστική βιομηχανία είναι κυρίως αποτέλεσμα του πως οι διάφορες μορφές εργασίας παράγουν και στηρίζουν την κοινωνική ανισότητα, λαμβάνοντας υπόψη τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά του εργατικού δυναμικού (Lovelock & Lovelock, 2013: 308 & 320).

Ειδικότερα, ο τουρισμός συνιστά έναν τομέα υπηρεσιών εντάσεως εργασίας, ενώ παραδοσιακά βασίζεται στην απασχόληση των νέων, οι οποίοι είναι συχνά ευκίνητοι. Ωστόσο, η γήρανση του εργατικού δυναμικού στις χώρες υψηλού εισοδήματος αναμένεται να έχει όλο και μεγαλύτερες επιπτώσεις στην αγορά εργασίας στον τουρισμό, αφού παρατηρείται μείωση του πληθυσμού στις χώρες υψηλού εισοδήματος και αύξηση του πληθυσμού στις χώρες χαμηλού και μεσαίου εισοδήματος, με τη Νότια Ασία να κυριαρχεί (Baum, 2010). Το γεγονός αυτό έχει ως αποτέλεσμα, στις χώρες μεσαίου εισοδήματος τη σημαντική πίεση για απασχόληση, και ειδικά για τη μειονότητα των εργαζομένων που είναι άρτια εκπαιδευμένοι την έλλειψη επαγγελματικών θέσεων, ενώ στις χώρες υψηλού εισοδήματος αναμένεται γήρανση του εργατικού δυναμικού και επομένως έλλειψη αυτού. Μεταξύ λοιπόν αυτών των χωρών αναμένεται η ύπαρξη συναγωνισμού για τη διευθέτηση αυτών των διαφορών, ειδικά με το να ανταγωνίζονται για εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό. Βέβαια, ως λύση για το συγκεκριμένο ζήτημα προτείνεται η μετανάστευση (Castles & Miller, 2003 όπ. αν. στους Lovelock & Lovelock, 2013: 309).

Επίσης, οι βιομηχανίες υπηρεσιών γενικά και ο τουρισμός ειδικά, χαρακτηρίζονται ως διπλές αγορές εργασίας, όπου αφενός μεν υπάρχει ένας μεγάλος αριθμός θέσεων εργασίας που απαιτούν ελάχιστες δεξιότητες και αφετέρου ένας μικρός αριθμός θέσεων εργασίας που απαιτούν υψηλά επίπεδα δεξιοτήτων και για τις οποίες οι εργαζόμενοι λαμβάνουν υψηλά εισοδήματα. Περαιτέρω, οι νέες οικονομίες των προηγμένων καπιταλιστικών κοινωνιών έχουν μετακινηθεί από μια οικονομία παραγωγής σε μια οικονομία κυριαρχούμενη από τον τομέα των υπηρεσιών. Επιπλέον, η διπλή αυτή αγορά εργασίας είναι κατακερματισμένη και διαστρωματωμένη με βάση τη φυλή/εθνικότητα, την ηλικία, την τάξη και το γένος. Έτσι λοιπόν οι έχοντες προσόντα δύναται να διεκδικήσουν τις υψηλού επιπέδου δεξιοτήτων και καλά αμειβόμενες θέσεις εργασίας, σε αντίθεση με αυτούς που διαθέτουν λιγότερα προσόντα, οι οποίοι επικεντρώνονται στη χαμηλού επιπέδου δεξιοτήτων και φτωχά

αμειβόμενη απασχόληση. Ο τουρισμός σαφώς εστιάζει στη δεύτερη αγορά εργασίας, η οποία κυριαρχείται από την ανειδίκευτη ή ημι-ειδικευμένη απασχόληση για την κάλυψη των “έκτακτων εργασιών” (Adler & Adler, 2004). Μάλιστα, ο Inskoop (1991 όπ. αν. στους Payne & Dimanche, 1996: 1000), σημειώνει ότι «οι χαμηλότερου επιπέδου εργασίες κατέχονται από ντόπιους, ενώ οι ανώτερου επιπέδου τεχνικές και διευθυντικές θέσεις κατέχονται από τους ξένους».

Μεταξύ άλλων η αγορά εργασίας στον τουρισμό θεωρείται ιδιαίτερα παγκοσμιοποιημένη (Terry, 2011), ενώ ταυτόχρονα ο νεοφιλελεύθερος καπιταλισμός συνετέλεσε, ώστε οι εργασιακές σχέσεις να γίνουν πιο εύκαμπτες και ευέλικτες (Lovelock & Lovelock, 2013: 311). Ωστόσο, με την αυξανόμενη σημασία του τομέα υπηρεσιών, η τουριστική βιομηχανία συνέβαλε και σε ορισμένες περιπτώσεις διαδραμάτισε βασικό ρόλο στην επιδείνωση της εμφάνισης και της εδραίωσης ευέλικτων αγορών εργασίας. Όμως, ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά των ευέλικτων αγορών εργασίας είναι η προσωρινότητα της εργασίας και αποτελέσματα της προσωρινής εργασίας είναι η εργασιακή ανασφάλεια, η αδύναμη διαπραγματευτική δύναμη, οι κακές συνθήκες εργασίας και οι χαμηλοί μισθοί για πολλούς εργαζομένους (Bianchi, 2000).

Παράλληλα, σύμφωνα με τον Hudson, (1999: 35-40 όπ. αν. στους Lovelock & Lovelock, 2013: 311) και τον Bianchi, (2000), οι εργασιακές συνθήκες στον τομέα του τουρισμού είναι συνήθως ευέλικτες, προσωρινές, μερικής απασχόλησης και γυναικοκρατούμενες. Υπάρχει δε μια υψηλή συγκέντρωση των περιστασιακών εργαζομένων, καθώς και των μεταναστών. Έτσι, σύμφωνα με τους Lovelock & Lovelock (2013: 311), ενώ το εργατικό δυναμικό χαρακτηρίζεται ως κοσμοπολίτικο, εντούτοις δεν αποτελεί μια ισόπεδη δομή, αλλά είναι μάλλον ιεραρχική και δομημένη ανάλογα με την ηλικία, την εθνικότητα, το φύλο, καθώς και τη χώρα προέλευσης και το μεταναστευτικό καθεστώς. Ακόμη, ενώ οι νέοι της μεσαίας τάξης αναζητούν εργασία, κατά τη διάρκεια των διακοπών τους στο εξωτερικό (Lovelock & Leopold, 2011 όπ. αν. στους Lovelock & Lovelock, 2013: 311), πολλοί άλλοι αναζητούν εργασία στην τουριστική βιομηχανία προκειμένου να ξεφύγουν από τη φτώχεια. Με αυτόν τον τρόπο, για αυτόν ο οποίος εργάζεται στις διακοπές του η δέσμευσή του με τη βιομηχανία είναι τυπικά ένα σύντομο διάλειμμα στην πορεία της καριέρας του, όμως για αυτούς που θέλουν να ξεφύγουν από τη φτώχεια, οι ευέλικτες αγορές εργασίας διευκολύνουν την εμφάνιση και την ανάπτυξη μιας διακρατικής εργατικής τάξης, η οποία συνιστά το “στρατό” της εργασίας, του οποίου κάθε κίνηση κατευθύνεται από την οικονομική ανάπτυξη, την ανάδυση των νέων αγορών, την εποχικότητα, τις προτιμήσεις των πελατών και τις εργασιακές ανάγκες των προηγμένων καπιταλιστικών κοινωνιών. Άλλωστε, για τους φτωχούς είναι η πορεία που είναι επισφαλής, αλλά όταν δεν υπάρχει εναλλακτική απασχόληση ή προσφέρει φτωχότερες συνθήκες, τότε ακριβώς για αυτούς τους εργαζομένους μια επισφαλής οικονομική ύπαρξη είναι κανονιστική (Lovelock & Lovelock, 2013: 311).

Επιπλέον, η απασχόληση των ίσων ευκαιριών και της ίσης μεταχείρισης θεωρείται μια άλλη πτυχή που πρέπει να αναλυθεί εντός του πλαισίου που εξετάζουμε. Οι αρκετά αποτελεσματικές

κατευθυντήριες γραμμές για τη διασφάλιση της δίκαιης πρόσληψης, βρίσκονται στο ευρύ φάσμα των νόμων για την καταπολέμηση των διακρίσεων στην Επιτροπή Ίσων Ευκαιριών για την Απασχόληση (Equal Employment Opportunity Commission). Εκτός των άλλων, η δικαιοσύνη για τους εργαζομένους στη τουριστική βιομηχανία είναι ένα απαραίτητο βήμα για την εξασφάλιση της ικανοποίησης των καταναλωτών και της επιτυχίας μιας επιχείρησης ή ενός προορισμού. Επίσης, μια δίκαιη αμοιβή και μια δίκαιη σύμβαση εργασίας επιφέρουν την ανάλογη ικανοποίηση στους εργαζομένους. Άλλωστε, το πακέτο παροχών είναι πολλές φορές αποτέλεσμα, αλλά και αιτία της παραγωγικότητας (Payne & Dimanche, 1996: 1000-1001).

Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί, ότι η κατανάλωση στο πλαίσιο της τουριστικής δραστηριότητας καθορίζεται και επομένως οργανώνεται στη βάση ανισοτήτων του πλούτου και των ευκαιριών (Bianchi, 2009). Διάφορες ροές αγαθών, κεφαλαίων και ανθρώπων παγκοσμίως διασταυρώνονται με συγκεκριμένες αγορές και διαφορετικές κατηγορίες τουριστών. Μάλιστα, υποστηρίχθηκε ότι έχει δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στον τουρισμό στην κατανάλωση και σε αυτούς που καταναλώνουν, αλλά λιγότερη στην παραγωγή και σε αυτούς που εργάζονται. Όμως προφανώς «η κατανάλωση ενός ατόμου είναι η παραγωγή ενός άλλου» (Perrens, 1999 όπ. αν. στον Bianchi, 2009: 494) και στον τουρισμό κάτι τέτοιο υποστηρίζεται συχνά από σημαντική κοινωνική ανισότητα.

1.5 Ανθρώπινα δικαιώματα και ανθρώπινη εκμετάλλευση

1.5.1. Τα ανθρώπινα δικαιώματα

Συνήθως όταν μιλάμε για τα ανθρώπινα δικαιώματα, έχουμε την τάση να τα συσχετίζουμε με τα “μεγάλα” ζητήματα που αφορούν στον πόλεμο, στους πρόσφυγες και στις φυλετικές ή εθνικές διακρίσεις. Μάλιστα, ίσως μας εκπλήσσει το γεγονός ότι ο τουρισμός δύναται να συμβάλλει στην επιδείνωση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των ατόμων που ζουν στις κοινότητες προορισμού (Lovelock & Lovelock, 2013: 63). Ωστόσο, σύμφωνα με τους Cole & Eriksson (2010: 1 & 3), «αντί να ανακουφίσει από τη φτώχεια, ο τουρισμός μπορεί να επιδεινώσει τις υφιστάμενες άνισες, εκμεταλλευτικές σχέσεις, κάνοντας τα φτωχότερα μέλη των κοινοτήτων συχνά να αισθάνονται το φορτίο πιο σκληρά, συνήθως εις βάρος των ανθρωπίνων δικαιωμάτων τους», ενώ ταυτόχρονα επισημαίνουν ότι συχνά το δικαίωμα της ελευθερίας των πλουσίων να ταξιδεύουν, επηρεάζει αρνητικά τα δικαιώματα των ανθρώπων στις κοινότητες προορισμού. Μάλιστα, όπως υποστηρίζει ο George (2008 όπ. αν. στους Lovelock & Lovelock, 2013: 64), ο βιώσιμος τουρισμός δεν είναι πιθανός, μέχρι τα ανθρώπινα δικαιώματα ως σχετικό κριτήριο, να αναγνωρισθούν από όλα τα ενδιαφερόμενα μέρη.

Γενικά, δεν υπάρχει παγκόσμια αποδεκτός ορισμός των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, εντούτοις τα ανθρώπινα δικαιώματα αποτελούν τα βασικά πρότυπα, χωρίς τα οποία οι άνθρωποι δεν μπορούν να ζήσουν με αξιοπρέπεια (Donnelly, 2003 όπ. αν. στους Cole & Eriksson, 2010: 1). Τα Ηνωμένα Έθνη ορίζουν τα ανθρώπινα δικαιώματα, ως έμφυτα στη φύση μας ως ανθρώπινα όντα, αποτελώντας το

θεμέλιο για την ποιότητα ζωής, στην οποία η ατομική αξιοπρέπεια και η αξία λαμβάνουν το δέοντα σεβασμό και προστασία και επίσης ως το θεμέλιο για την ελευθερία, τη δικαιοσύνη και την ειρήνη (Προοίμιο της Οικουμενικής Διακήρυξης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, 1948). Η Οικουμενική Διακήρυξη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα (Universal Declaration of Human Rights-UDHR), αποτελεί την πρώτη παγκόσμια δήλωση για τις βασικές αρχές των αναφαίρετων ανθρωπίνων δικαιωμάτων, η οποία υιοθετήθηκε το 1948 από τη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ, χωρίς να υπάρξει αντίθετη ψήφος και ανακηρύχθηκε ως κοινό πρότυπο επίτευξης για όλους τους λαούς και όλα τα έθνη. Η Οικουμενική Διακήρυξη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα θεωρείται το θεμέλιο του Διεθνούς Δικαίου για τα ανθρώπινα δικαιώματα, ορίζοντας ότι τα ανθρώπινα δικαιώματα θα πρέπει να προστατεύονται καθολικά (Cole & Eriksson, 2010: 1 & 3). Σε αυτήν δε, περιλαμβάνονται τα δικαιώματα στην ισότητα, την ευημερία και την υγεία, καθώς και τα δικαιώματα στην ιδιωτική ζωή, στη συμμετοχή στον πολιτισμό, στη θρησκεία και στην εκπαίδευση. Ακόμη, τα δικαιώματα στην ελευθερία περιλαμβάνουν τα δικαιώματα στην εργασία, την ένταξη σε συνδικαλιστικές οργανώσεις, αλλά και το δικαίωμα της ανάπαυσης, του ελεύθερου χρόνου (τουρισμός) και της ελευθερίας στην κίνηση (για ταξίδια). Η ανακούφιση από τη φτώχεια θεωρείται επίσης ως ανθρώπινο δικαίωμα (Pogge, 2007: 1).

Αναλυτικότερα, όπως επισημαίνει ο Scheyvens (2011), πολλά από τα προβλήματα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στους τουριστικούς προορισμούς, προκύπτουν από διαφοροποιήσεις στην εξουσία, μεταξύ των διαφόρων ενδιαφερομένων, εντός του τουριστικού “συστήματος”. Επίσης, τέτοιου είδους προβλήματα εμφανίζονται εξαιτίας της συνειδητής ή υποσυνειδητής προνομιακής κατάστασης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της ευημερίας ορισμένων ενδιαφερομένων έναντι κάποιων άλλων. Τυπικά βέβαια οι προνομιούχοι είναι οι τουρίστες, καθώς και εκείνοι οι οποίοι παρέχουν σε αυτούς άμεσες χρηματικές υπηρεσίες. Ακόμη, τέτοια προνόμια προκύπτουν επειδή διαισθητικά οι άνθρωποι τείνουν να ανησυχούν περισσότερο για τα ηθικά ζητήματα που επηρεάζουν όσους βρίσκονται κοντά τους, παρά για εκείνους με τους οποίους έχουν ελάχιστη επαφή και βρίσκονται σε μία μακρινή χώρα (Jones, 1991).

Διερευνώντας βέβαια κανείς τη βιβλιογραφία σχετικά με τον τουρισμό και τα ανθρώπινα δικαιώματα, μπορεί κάλλιστα να διαπιστώσει ότι δεν υπάρχει εκτεταμένη έρευνα σχετικά με το συγκεκριμένο θέμα, το οποίο εξετάζουμε επί του παρόντος. Ωστόσο, εντοπίζονται δύο σημαντικές εργασίες, η πρώτη του Lovelock (2008) με τίτλο “Ethical travel decisions: travel agents and human rights”- “Ηθικές ταξιδιωτικές αποφάσεις: τουριστικοί πράκτορες και ανθρώπινα δικαιώματα” και η δεύτερη των Cole & Erikson (2010) με τίτλο “Tourism and Human Rights”-“Τουρισμός και Ανθρώπινα Δικαιώματα”. Η πρώτη μελετά την ηθική λήψη αποφάσεων των ταξιδιωτικών πρακτόρων, σε σχέση με την πώληση τουριστικών προϊόντων σε προορισμούς που είναι γνωστοί για παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ενώ η δεύτερη εστιάζει στους τομείς που εντοπίζονται ζητήματα παραβίασης ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Στη μελέτη του λοιπόν ο Lovelock (2008), χρησιμοποιεί το “πλαίσιο ηθικής έντασης”- “moral intensity framework”, προκειμένου να εξηγήσει γιατί οι ταξιδιωτικοί πράκτορες ενδέχεται, για παράδειγμα να συνεχίσουν να πωλούν ταξίδια σε πελάτες, οι οποίοι επιθυμούν να ταξιδέψουν σε προορισμούς, που εμφανίζουν καταφανείς καταχρήσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ή ακόμη και σε πελάτες, οι οποίοι είναι ύποπτοι ότι ταξιδεύουν για παιδικό σεξ (Lovelock & Lovelock, 2013: 72). Η πώληση ταξιδιωτικών προϊόντων από μεσάζοντες, όπως οι ταξιδιωτικοί πράκτορες συνιστά ένα ηθικό ζήτημα¹: Μεταξύ άλλων, οι ίδιοι οι ταξιδιωτικοί πράκτορες θεωρείται ότι αποτελούν σημαντικό παράγοντα στις συζητήσεις για τα ανθρώπινα δικαιώματα (Lovelock & Lovelock, 2013: 72), επειδή παρέχουν συμβουλές εμπειρογνομώνων και προσωπικές απόψεις σχετικά με το επικρατούμενο πολιτικό κλίμα, τις καιρικές συνθήκες, τις ανησυχίες για την ασφάλεια σε προορισμούς, καθώς και άλλες συνθήκες που υπόκεινται σε αιφνίδιες αλλαγές, έχοντας συνεπώς τη δύναμη να δημιουργούν ή να περιορίζουν τις ευκαιρίες για τους τουρίστες (Cheong & Miller, 2000: 383-384). Ωστόσο, οι τουριστικοί πράκτορες είναι σημαντικοί όχι μόνο στην επιλογή του προορισμού, αλλά επίσης λειτουργούν και ως «ηθικοί» μεσάζοντες όταν έρχονται αντιμέτωποι με έναν αριθμό εναλλακτικών επιλογών, που ωφελούν ή βλάπτουν τους ενδιαφερόμενους. Με αυτόν τον τρόπο μπορούν να πραγματοποιήσουν ή να αρνηθούν μία κράτηση, ή να διαβιβάσουν μία πληροφορία, η οποία θα ωθήσει τον πελάτη να επιλέξει έναν εναλλακτικό προορισμό- εκάστη επιλογή με διαφορετικές συνέπειες για τους τουρίστες, τις κοινότητες υποδοχής, τους ταξιδιωτικούς πράκτορες και τα ταξιδιωτικά πρακτορεία. Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι «ακόμη και αν αγνοήσουμε ότι διακυβεύονται ηθικά ζητήματα, οι μεσολαβητές θα πρέπει να παραμένουν “ηθικοί μεσάζοντες”» (Jones, 1991). Μολονότι ο πελάτης είναι αυτός, ο οποίος έχει την τελική ευθύνη για να αποφασίσει τον τόπο που θα επισκεφθεί, εντούτοις ένας ταξιδιωτικός πράκτορας έχει αυτό που ορίζεται ως “συνεργατική υπευθυνότητα”- “associational responsibility” (Heider, 1958 όπ. αν. στον Jones 1991: 382) για το αποτέλεσμα αυτής της απόφασης.

Τα αποτελέσματα της μελέτης του Lovelock έδειξαν ότι τα ταξιδιωτικά πρακτορεία συνέχισαν να πωλούν ταξιδιωτικά προϊόντα για προορισμούς στους οποίους καταπατώνται τα ανθρώπινα δικαιώματα (π.χ. Ζιμπάμπουε), ή ακόμη και αν οι πελάτες τους ταξίδευαν για ειδικούς σκοπούς (π.χ. σεξουαλικός τουρισμός στην Ταϊλάνδη) (Lovelock & Lovelock, 2013: 72). Μάλιστα, το συμπέρασμα του Lovelock ότι: «ο τουρισμός υποστηρίζει σθεναρά τα δικαιώματα των πελατών», επαναλαμβάνεται από τον Babu (2007: 40), ο οποίος θεωρεί ότι «τα δικαιώματα των τουριστών υπερεκτιμώνται και τα δικαιώματα των υπολοίπων ενδιαφερομένων και ειδικά των μελών της τοπικής κοινότητας υποβαθμίζονται».

---

¹ Σημειώνουμε ότι ένα ηθικό ζήτημα λέγεται ότι εμφανίζεται «όταν οι πράξεις ενός ατόμου, όταν αυτές εκτελούνται ελεύθερα, δύναται να βλάψουν ή να ωφελήσουν τους άλλους» (Velasquez & Rostanskowski, 1985 όπ. αν. στον Jones, 1991: 376).

Παράλληλα, στην εργασία τους σχετικά με τον τουρισμό και τα ανθρώπινα δικαιώματα, οι Cole & Eriksson (2010), εστιάζουν στα εργατικά δικαιώματα ως ανθρώπινα δικαιώματα, στο δικαίωμα για την προστασία της ιδιωτικής ζωής, του σεβασμού και της αξιοπρέπειας, στο ανθρώπινο δικαίωμα στο νερό και στο δικαίωμα του ατόμου στη στέγαση. Ειδικότερα, σύμφωνα με τον Smith (2007: 279 όπ. αν. στους Cole & Eriksson, 2010: 5), τα δικαιώματα των εργαζομένων αποτελούν ταυτόχρονα και ανθρώπινα δικαιώματα, καθώς η εργασία παρέχει το στοιχείο της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και της αμοιβής, η οποία είναι σημαντική για την εξασφάλιση ενός επαρκούς επιπέδου διαβίωσης. Μία αξιοπρεπής εργασία συνεπάγεται τη δίκαιη αμοιβή (αξιοπρεπές βιοτικό επίπεδο), την ίση αμοιβή για εργασία ίσης αξίας, τις ασφαλείς και υγιεινές συνθήκες εργασίας, τις ίσες ευκαιρίες για κάθε άτομο, ώστε να προωθείται στην εργασία του, την ανάπαυση, την παροχή ελεύθερου χρόνου και τον λογικό περιορισμό των ωρών εργασίας, τις περιοδικές διακοπές με αμοιβή και το δικαίωμα των εργαζομένων να δημιουργούν και να εντάσσονται σε συνδικάτα (UN, 1948: 23-24, UN: 1966 & ICESCR, 1966: 6-8).

Ωστόσο, οι εργαζόμενοι που μεταναστεύουν από τις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες είναι ιδιαίτερα ευάλωτοι σε παραβιάσεις του δικαιωμάτων τους για αξιοπρεπή εργασία, καθώς πολλοί προβαίνουν σε αυτήν την ενέργεια εξαιτίας της φτώχειας και της αδυναμίας τους να κερδίσουν ή να παράγουν αρκετά, προκειμένου να στηρίζουν τον εαυτό τους και τις οικογένειές τους (UN: 1990). Βέβαια, οι εργοδότες καθώς γνωρίζουν τους λόγους για τους οποίους τα άτομα αυτά μεταναστεύουν, συχνά εκμεταλλεύονται την ευάλωτη θέση τους, αντιμετωπίζοντάς τους ως εργαζομένους χαμηλού κόστους, παρά ως άτομα που θα πρέπει να απολαμβάνουν τα ίδια δικαιώματα με τους εργαζομένους στις περισσότερο ανεπτυγμένες χώρες. Άλλωστε η συγκεκριμένη κατάσταση ενισχύεται από το γεγονός, ότι η απασχόληση στην πρώτη γραμμή του τουρισμού είναι γνωστή ως ανεπαρκώς αμειβόμενη και εξαιρετικά αγχωτική (Hall & Brown, 2006 όπ. αν. στους Cole & Eriksson, 2010). Έτσι, οι εργαζόμενοι υποφέρουν από την πολύωρη εργασία, τις μη καταβληθείσες υπερωρίες, την υπερβολική εξάρτηση από τα φιλοδώρηματα, το άγχος, την έλλειψη ασφαλών συμβάσεων, τη φτώχη εκπαίδευση και την έλλειψη ευκαιριών προώθησης για τους τοπικά απασχολούμενους (Beddoe, 2004).

Στο σημείο αυτό αξίζει να επισημανθεί ότι η βιομηχανία της κρουαζιέρας αναλαμβάνει ελάχιστα την ευθύνη για την ευημερία των εργαζομένων της, λειτουργώντας υπό ένα σύστημα, το οποίο καθιστά εύκολη την εκμετάλλευση προσωπικού, χωρίς μάλιστα να λογοδοτεί. Το σύστημα που εφαρμόζεται είναι το λεγόμενο “Flag of Convenience” (FOC) -“Σημαία Ευκαιρίας ή Σημαία Ευκολίας”, το οποίο επιτρέπει στους πλοιοκτήτες να καταχωρούν τις κρουαζιέρες τους υπό ξένη σημαία. Αυτό σημαίνει ότι το κράτος, στο οποίο ανήκει η σημαία είναι υπεύθυνο για την προστασία και την εκπλήρωση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, τόσο των μελών του πληρώματος, όσο και των επιβατών των πλοίων. Δημοφιλή δε κράτη της Σημαίας Ευκολίας είναι ο Παναμάς, η Λιβερία και οι Μπαχάμες. Ωστόσο, στις χώρες αυτές οι συνδικαλιστικές οργανώσεις και η εργατική νομοθεσία,

παρουσιάζουν αδυναμία και ως γνωστόν αγνοούνται τόσο τα διεθνή ναυτικά πρότυπα, όσο και το διεθνές δίκαιο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (ITF & War on Want, 2002: 26 όπ. αν. στους Cole & Eriksson, 2010). Έτσι, οι εργαζόμενοι στα κρουαζιερόπλοια αντιμετωπίζουν ανασφαλείς βραχυπρόθεσμες συμβάσεις, χαμηλά ημερομίσθια, πολύωρη και υψηλής έντασης εργασία, έχοντας ως αποτέλεσμα την κόπωση, τις κακές πρακτικές διαχείρισης, όπως ο εκφοβισμός, η ευνοιοκρατία, ο ρατσισμός, η διάκριση στο γένος και στη φυλή, τον υψηλό κύκλο εργασιών και την ανεπαρκή εκπαίδευση (Cole & Eriksson, 2010: 7).

Σε σχέση με την προστασία της ιδιωτικής ζωής, του σεβασμού και της αξιοπρέπειας, η αρχή των βασικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων περιλαμβάνει το ουσιαστικό δικαίωμα στην αξιοπρέπεια και στην ιδιωτική ζωή. Εντούτοις, τα δικαιώματα αυτά συχνά υπονομεύονται, όταν οι άνθρωποι και τα σπίτια τους μετατρέπονται σε τουριστικά αξιοθέατα, χωρίς την ελεύθερη και προγενέστερη συγκατάθεσή τους και επιπλέον χωρίς καμία πρόθεση να καταστούν τα άτομα αυτά νόμιμα ενδιαφερόμενα μέρη σε μία κερδοφόρα βιομηχανία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η φυλή Mursi στην κοιλάδα Lower Omo στην Αιθιοπία, την οποία έχει εκμεταλλευτεί η τουριστική βιομηχανία για πάνω από δέκα χρόνια, αποκομίζοντας κέρδη από αυτήν την εκμετάλλευση (Steen, 2007 όπ. αν. στους Cole & Eriksson, 2010).

Οι φωτογραφίες λοιπόν των Mursi, οι οποίοι απεικονίζονται να φορούν εικονικές πλάκες στα χείλη τους και πολύχρωμα φορέματα, είναι χωρίς τη συγκατάθεσή τους πλασαρισμένες σε όλα τα φυλλάδια διακοπών, κυκλοφορώντας μεταξύ των ταξιδιωτικών πρακτόρων. Οι Mursi πωλούνται ως εξωτικά, πολιτιστικά αγαθά, ώστε να τους επισκεφθούν, να τους κοιτάξουν και να τους φωτογραφίσουν οι τουρίστες, καθιστώντας αυτή τη δραστηριότητα μία κερδοφόρα επιχείρηση. Όμως, για τους Mursi κάτι τέτοιο σημαίνει ότι τα σπίτια και γενικά η ιδιωτική τους ζωή, υπόκεινται συνεχώς σε φυσική και ψυχολογική εισβολή. Έτσι, όχι μόνο το δικαίωμά τους στην ιδιωτική ζωή του ατόμου τους, της οικείας τους και της οικογενειακής τους ζωής διαλύεται, αλλά επίσης και το δικαίωμά τους να έχουν και να διατηρούν ιδιωτικές σχέσεις καθίσταται εξαιρετικά δύσκολο εξαιτίας του ότι δεν τους δίνεται κανένα μερίδιο από τα κέρδη, με αποτέλεσμα να αναγκάζονται να φωτογραφίζονται, προκειμένου να εισπράξουν τα λιγοστά χρήματα, που αποκομίζουν από τους τουρίστες για φωτογραφίες (ό.π.).

Ταυτόχρονα, σε ότι αφορά στο ανθρώπινο δικαίωμα στο νερό, θα πρέπει να επισημανθεί ότι το νερό αποτελεί έναν κρίσιμο πόρο για την επιβίωση και την αξιοπρέπεια των ανθρώπων, καθώς καθιστά μια θεμελιώδη, καθολική ανθρώπινη ανάγκη και βασικό ανθρώπινο δικαίωμα. Το νερό είναι ο βασικός καθοριστικός παράγοντας για την υγεία, την τροφή, τη στέγαση και τελικά το ανθρώπινο δικαίωμα στην ίδια τη ζωή (UN: 2003). Εντούτοις, το νερό στις χαμηλά αναπτυσσόμενες χώρες αποτελεί τυπικά ευθύνη των γυναικών, επομένως οι γυναίκες είναι αυτές που υποφέρουν σε μεγαλύτερο βαθμό όταν οι υδάτινοι πόροι κακοδιαχειρίζονται, καθώς θα πρέπει να περπατούν για αρκετές ώρες καθημερινά, ώστε να εξασφαλίσουν πόσιμο νερό (Hemmingway, 2004). Μεταξύ άλλων

εκτός από την αύξηση του φόρτου εργασίας τους, χάνουν και το δικαίωμά τους στην εκπαίδευση, η οποία είναι απαραίτητη για την ενίσχυση της θέσης τους στην κοινωνία και για την αποτελεσματική εξάλειψη της φτώχειας (Watkins, 2006: 47).

Μάλιστα, σε δημοφιλείς προορισμούς διακοπών, οι ντόπιοι συχνά ανταγωνίζονται με τη τουριστική βιομηχανία σε σχέση με την πρόσβαση, την κατανομή και τη χρήση του νερού για τις προσωπικές και οικιακές καθημερινές τους ανάγκες, καθώς ο τουριστικός κλάδος ασκεί μεγάλη πίεση στις προμήθειες νερού (UN, 2006). Επίσης, σημαντικό πρόβλημα αποτελεί και η συνεχιζόμενη ρύπανση, η μείωση και η άνιση κατανομή του νερού, αποτελώντας άμεση απειλή όχι μόνο στο δικαίωμα των ανθρώπων στην υγεία και στη ζωή, αλλά και στην παρόξυνση της φτώχειας, αποτελώντας πηγή σύγκρουσης και κοινωνικής αστάθειας (King, 2005).

Επιπρόσθετα, η στέγαση θεωρείται παγκοσμίως ως μια από τις βασικές ανθρώπινες ανάγκες, απαραίτητη για τη ψυχική και σωματική υγεία, καθώς και την επίτευξη μιας αξιοπρεπούς ζωής. Η στέγαση αναγνωρίζεται στην Οικουμενική Διακήρυξη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, στην οποία διακηρύσσεται το δικαίωμα όλων σε ένα «βιοτικό επίπεδο κατάλληλο για την υγεία και την ευημερία των ατόμων και της οικογένειάς τους, συμπεριλαμβανομένων της τροφής, της ένδυσης, της στέγασης και της ιατρικής περίθαλψης» (UN: 1948). Το δικαίωμα στη γη αναγνωρίζεται επίσης ως ένα κρίσιμο στοιχείο του ανθρώπινου δικαιώματος στη στέγαση, καθώς η ανεπαρκής στέγαση αποτελεί συνήθως συνέπεια της απαγόρευσης πρόσβασης στη γη και στους κοινούς πόρους ιδιοκτησίας (Kothari, 2007: 2).

Ο τουρισμός όμως, όπως υποστηρίζουν οι Cole & Eriksson (2010: 14) δύναται να συμβάλλει στη μετακίνηση των ανθρώπων από τα σπίτια και τα εδάφη τους με ποικίλους τρόπους. Έτσι, σε ορισμένες περιπτώσεις οι άνθρωποι εκδιώχθηκαν από τα σπίτια τους είτε από τις κυβερνήσεις, είτε από τους εργολάβους, ενώ σε άλλες αναγκάστηκαν να μετακινηθούν λόγω περιβαλλοντικών καταστροφών ή για οικονομικούς λόγους. Στο σημείο αυτό δεν πρέπει να παραβλέψουμε το γεγονός, ότι συχνά ο τουρισμός προκαλεί δραματικές αυξήσεις των τιμών στα ενοίκια, μη μπορώντας οι ντόπιοι να ανταπεξέλθουν με αποτέλεσμα ακόμη και να μεταναστεύουν. Στις χειρότερες δε περιπτώσεις άνθρωποι υπό την απειλή των όπλων αναγκάζονται να παραδώσουν τα εδάφη τους, όπως αναφέρθηκε από τους Mowforth, Charlton & Munt (2008) στην περίπτωση της Ονδούρας σε σχέση με την ανάπτυξη πολυτελών θέρετρων στο Tela Bay, ή ακόμη όπως σημειώνει ο Dalton (1995 όπ. αν. στους Cole & Eriksson, 2010: 14), να καταστραφούν σκόπιμα τα σπίτια τους από πυρκαγιά, όπως στο νησί Gili Trawangan στην Ινδονησία. Τέλος, η αρπαγή της γης στην Κένυα από ισχυρά τουριστικά συμφέροντα, οδήγησε στον πυροβολισμό, στο κάψιμο των σπιτιών και στο διωγμό από τα εδάφη τους, των μελών μιας από τις φυλές Siria Masai (Cole & Eriksson, 2010: 14).

1.5.2. Η ανθρώπινη εκμετάλλευση

Μελετώντας κανείς τη βιβλιογραφία σχετικά με την ανθρώπινη εκμετάλλευση στον τομέα του τουρισμού, καταλήγει στη διαπίστωση ότι το μεγαλύτερο μέρος αυτής εστιάζει κυρίως στην εκμετάλλευση του ανθρωπίνου δυναμικού των επιχειρήσεων φιλοξενίας, καθώς και στην εκμετάλλευση των ατόμων σε σχέση με τον σεξουαλικό τουρισμό.

Αναλυτικότερα, ο Wood (1997: 198, όπ. αν. στον Baum, 2007: 1384), εκτιμά ότι «η εργασία στον τομέα της φιλοξενίας είναι σε μεγάλο βαθμό εκμεταλλεύσιμη, εξαντλητική, δυσάρεστη, ανασφαλής, φτωχά αμοιβόμενη και λαμβάνεται ως έσχατη ή επειδή μπορεί να γίνει ανεκτή υπό το πρίσμα των ευρύτερων κοινωνικών και οικονομικών δεσμεύσεων και περιορισμών». Παράλληλα, όπως υποστηρίζουν οι Kuslivan, Kuslivan, Ilhan & Buyruk (2010: 179-180), η βιομηχανία του τουρισμού και της φιλοξενίας έχει τη φήμη για κακές πρακτικές διαχείρισης ανθρωπίνου δυναμικού και μάλιστα με έναν παραδοσιακό και εκμεταλλευτικό τρόπο. Ως εκ τούτου, οι επιχειρήσεις του τουρισμού και της φιλοξενίας περιγράφονται σε όρους εργασιακών σχέσεων, ως “ζοφερές κατοικίες” -“bleak houses” από τον Sisson (1993: 207-208 όπ. αν. στην Lucas, 1996: 268), και ως “άσχημες”- “ungly” και “κακές”-“bad” από τους Guest & Hoque (1994: 3 όπ. αν. στην Lucas, 1996: 269).

Μάλιστα, όπως υποστηρίζει η Lucas (1996: 268), η βιομηχανία του τουρισμού δηλώνει μια υπεροχή ενός “ασυγκράτητου ατομικισμού”- “unbridled individualism” που σχετίζεται με “φτωχά” αποτελέσματα εργασιακών σχέσεων, όπως τον υψηλό κύκλο εργασιών, τα υψηλά ποσοστά απολύσεων, ατυχημάτων και απουσιών, τη χαμηλή αμοιβή και τα σχετικά υψηλά ποσοστά παραπόνων και πειθαρχικών υποθέσεων.

Σε ότι αφορά στον σεξουαλικό τουρισμό (sex tourism), αυτός δεν διαφέρει σημαντικά από τον τουρισμό γενικότερα. Έτσι, εάν ο τουρισμός περιλαμβάνει την εμπειρία εκείνου του οποίου η χώρα προέλευσης του τουρίστα έχει προωθήσει ως προσφερόμενο για κατανάλωση στη χώρα προορισμού, τότε και ο προορισμός προσπαθεί να προσφέρει αυτό που πιστεύει ότι θα καταναλωθεί. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, το σεξ γίνεται απλά ένα άλλο τουριστικό προϊόν. Καθώς μάλιστα η εξαντικειμενοποίηση του “άλλου” είναι συχνά κεντρικό σημείο στην τουριστική εμπειρία, στον σεξουαλικό τουρισμό η αντικειμενοποίηση του άλλου και τα «σώματα» των άλλων – προπαντός των γυναικών και των παιδιών και σε μικρότερο βαθμό των ανδρών – θεωρείται σημαντική στη διαδικασία της εμπορευματοποίησης και τελικά της κατανάλωσης. Με τον σεξουαλικό λοιπόν τουρισμό, ο προορισμός συνίσταται στο σώμα “του άλλου” (Lovelock & Lovelock, 2013: 124).

Όπως άλλωστε υποστήριξε ο Hall (1996, όπ. αν. στους Lovelock & Lovelock, 2013: 124), τα βασικά ηθικά ζητήματα που σχετίζονται με τον σεξουαλικό τουρισμό συνίστανται στις φυλετικές και οικονομικές ανισότητες, οι οποίες επιτρέπουν και αναπαράγουν εκμεταλλευτικές σχέσεις, καθώς και στη διευκόλυνση μιας βιομηχανίας βασιζόμενης στην ανισότητα. Έτσι, για τις γυναίκες και τα παιδιά που γεννιούνται μέσα στη φτώχεια, το σώμα τους μπορεί να είναι το μόνο “περιουσιακό

στοιχείο/κεφάλαιο” - “asset” που δύναται να προσφέρουν για πώληση σε μία αγορά, η οποία είτε δεν εκτιμά ιδιαίτερα άλλες μορφές εργασίας ή εντός της οποίας οι δυνατότητες πώλησης της εργασίας τους είναι ή περιορισμένες ή μη διαθέσιμες. Όπως μάλιστα επισημαίνουν οι Lovelock & Lovelock (2013: 124), «όταν τίθεται χρηματική αξία στο ανθρώπινο σώμα, η ηθική ταυτότητα του ατόμου διακινδυνεύει, καθώς μειώνεται σε ένα αντικείμενο – το οποίο μπορεί να αγοραστεί και να πωληθεί και επομένως να γίνει υποκείμενο σε οποιοδήποτε έλεγχο, εκμετάλλευση και βία».

Ιδιαίτερα σε σχέση με τον παιδικό σεξουαλικό τουρισμό (Child sex tourism), στο άρθρο 2.3. του Κώδικα Ηθικής Συμπεριφοράς του Παγκόσμιου Οργανισμού Τουρισμού (WTO 1999), ορίζεται ότι «η εκμετάλλευση των ανθρώπινων όντων υπό οποιαδήποτε μορφή, ιδιαίτερα σεξουαλική, ιδίως όταν εφαρμόζεται σε παιδιά, έρχεται σε σύγκρουση με τους θεμελιώδεις στόχους του τουρισμού και συνιστά άρνηση/αναίρεση του τουρισμού’ ως εκ τούτου, σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο, θα πρέπει να καταπολεμηθεί ενεργά με τη συνεργασία όλων των ενδιαφερομένων κρατών» (UN, 2010). Επιπλέον, στο Πρώτο Παγκόσμιο Συνέδριο κατά της Εμπορικής Σεξουαλικής Εκμετάλλευσης των Παιδιών (First World Congress Against the Commercial Sexual Exploitation of Children), το οποίο διεξήχθη στη Στοκχόλμη το 1996, υπογραμμίστηκε ότι «η εμπορική σεξουαλική εκμετάλλευση των παιδιών είναι θεμελιώδης παραβίαση των δικαιωμάτων του παιδιού. Περιλαμβάνει τη σεξουαλική κακοποίηση από τους ενήλικες και την αμοιβή σε χρήμα ή σε είδος στο παιδί ή σε τρίτο πρόσωπα ή πρόσωπα. Το παιδί αντιμετωπίζεται ως σεξουαλικό αντικείμενο και ως εμπορικό αντικείμενο. Η εμπορική σεξουαλική εκμετάλλευση των παιδιών αποτελεί μια μορφή εξαναγκασμού και βίας κατά των παιδιών, καθώς και αναγκαστική εργασία και μορφή δουλείας» (Beddoe, Hall & Ryan, 2001: 17).

Ο παιδικός σεξουαλικός τουρισμός συνίσταται στην σεξουαλική κακοποίηση και εκμετάλλευση των παιδιών από εκείνους οι οποίοι δεν ζουν συνήθως στην περιοχή όπου η κακοποίηση λαμβάνει χώρα. Περιλαμβάνει δε την κακοποίηση και εκμετάλλευση παιδιών μέσω της συμμετοχής τους στην πορνεία και τον σεξουαλικό τουρισμό, την παιδοφιλία σχετιζόμενη με την παιδική κακοποίηση και την πορνογραφία. Τα παιδιά που συνήθως είναι θύματα της συγκεκριμένης μορφής τουρισμού, είναι συνήθως αυτά που είναι ήδη ευάλωτα εξαιτίας της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Τα θύματα λοιπόν δύναται να είναι τα παιδιά που ζουν και δουλεύουν στους δρόμους ή σε τουριστικές περιοχές, αυτά τα οποία διακινούνται παράνομα, χρησιμοποιούνται ως θέλγητρα ή πωλούνται εντός της τουριστικής βιομηχανίας, αυτά τα οποία δεν έχουν πρόσβαση στην εκπαίδευση και αυτά τα οποία εξαναγκάζονται ή είναι υπεύθυνα για τη στήριξη της οικογένειάς τους. Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι υπάρχουν ιδιαίτερες ομάδες παιδιών που είναι περισσότερο ευάλωτα στην εκμετάλλευση, όπως οι εθνικές μειονότητες, τα παιδιά των δρόμων, οι μετανάστες, καθώς και τα ορφανά παιδιά. Βέβαια, στις περισσότερες περιπτώσεις τα θύματα είναι κορίτσια (ο.π.:11-12).

Σύμφωνα με τους Lovelock & Lovelock (2013: 130), η νομοθεσία από μόνη της δεν μπορεί να ελέγξει και να καθορίσει τον ηθικό τουρισμό, ενώ όπως υποστηρίζουν οι Smith & Duffy (2003, όπ. αν. στους Lovelock & Lovelock, 2013: 130), περισσότερο καρποφόρα αποτελέσματα δύναται να

προκύψουν απέναντι στην ιδέα μιας “υπεύθυνης ηθικής”-“responsible ethics”, κατά την οποία οι τουρίστες μαθαίνουν να συμμερίζονται “το άλλο” και να εμπλέκονται σε ηθικές σχέσεις με “ το άλλο”. Τέλος, λαμβάνοντας υπόψη όλα τα παραπάνω, μπορούμε εύλογα να διαπιστώσουμε ότι η ανθρώπινη εκμετάλλευση συνιστά βασικό στοιχείο, αν και πολλές φορές δυσδιάκριτο, στα ηθικά ζητήματα στον τομέα του τουρισμού, που σχετίζονται με την ανθρώπινη φύση είτε αυτή εκδηλώνεται με τη μορφή των εργασιακών συνθηκών, είτε καταπάτησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, είτε ακόμη και με την εκμετάλλευση ανθρώπων, οι οποίοι ανήκουν σε ιδιαίτερους πολιτισμούς και κοινωνικές ομάδες.

Συμπεράσματα

Μελετώντας κανείς τη συγκεκριμένη εργασία, εύλογα καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο τουρισμός συνιστά ένα κοινωνικό φαινόμενο, το οποίο έχει τις ρίζες του στην αρχαιότητα και εξελίσσεται ως τις μέρες μας, λαμβάνοντας τη σημερινή του μορφή, αυτήν του μαζικού τουρισμού. Μάλιστα, όπως διαπιστώθηκε, ο τουρισμός αναπτύσσεται εντός των τομέων της οικονομίας, της κοινωνίας και του περιβάλλοντος, προκαλώντας όχι μόνο θετικά, αλλά και αρνητικά αποτελέσματα, ειδικά στους τόπους προορισμού, τα οποία είναι έκδηλα στους τομείς που προαναφέρθηκαν. Επιπλέον, η οικονομία, η κοινωνία και το περιβάλλον αποτελούν τους τρεις πυλώνες της αειφόρου ανάπτυξης, γεγονός που αυτόματα δημιουργεί μία σύζευξη μεταξύ του τουρισμού και της αειφορίας. Εντός του συγκεκριμένου πλαισίου μεγαλύτερη διάσταση δίδεται στον τομέα της οικονομικής ανάπτυξης, παρά στους τομείς της κοινωνίας και του περιβάλλοντος, δημιουργώντας με αυτόν τον τρόπο ζητήματα ηθικής, τα οποία πολλές φορές οδηγούν σε συγκρούσεις, απαιτώντας ιδιαίτερη μελέτη σε σχέση με τον τρόπο διευθέτησής τους, ειδικά σε ότι αφορά στην αντιμετώπιση των ηθικών διλημάτων που τα ότομα καλούνται να επιλύσουν κατά τη διαδικασία λήψης των αποφάσεων. Στην εν λόγω εργασία μελετήθηκαν και αναλύθηκαν τα ζητήματα ηθικής εντός των τομέων του περιβάλλοντος, της οικονομίας, της κοινωνίας και του πολιτισμού, ως αυτοί συνιστούν τους τομείς ανάπτυξης της τουριστικής δραστηριότητας και τους πυλώνες της αειφορίας. Παράλληλα, εξετάστηκαν και τα ηθικά ζητήματα που σχετίζονται με τα ανθρώπινα δικαιώματα και την ανθρώπινη εκμετάλλευση, ως σημαντικά και συσχετιζόμενα στοιχεία με τους παραπάνω τομείς.

Συγκεκριμένα, στον τομέα του περιβάλλοντος η εν λόγω εργασία εστιάζει στην ανάδειξη και στη μελέτη των ζητημάτων που σχετίζονται με τις κτιριακές υποδομές, με την εκμετάλλευση των αιγιαλών, με τις μεταφορές και τη σύνδεση αυτών με την κλιματική αλλαγή, καθώς και με τη μεταχείριση των ζώων. Συγκεκριμένα, σε σχέση με τις κτιριακές υποδομές, διαπιστώθηκε η ύπαρξη εκτεταμένης χρήσης νερού, εκτός από τις ανάγκες της πόσης και της καθαριότητας, για τις δραστηριότητες των τουριστικών εγκαταστάσεων, όπως πισίνες, σπά, γήπεδα γκόλφ, άρδρευση και ιματισμό, ειδικότερα από τις μεγαλύτερες ξενοδοχειακές μονάδες. Ωστόσο, ο αυξημένος όγκος κατανάλωσης των υδάτων σε συνδυασμό με τη ζήτηση για νερό, η οποία εμφανίζει υψηλές απαιτήσεις κατά τους μήνες αιχμής, ειδικά για τα νησιά και τις παράκτιες περιοχές, ως αποτέλεσμα της εποχιακής αύξησης της ζήτησης και λαμβάνοντας ταυτόχρονα υπόψη ότι τα περισσότερα νησιά έχουν περιορισμένη φέρουσα ικανότητα, εφόσον στερούνται υδάτινων αποθεμάτων, δημιουργεί ηθικά ζητήματα κατανομής των υδάτινων πόρων, τα οποία οδηγούν σε διαμάχες ή ακόμη και συγκρούσεις μεταξύ των ντόπιων και των εκπροσώπων της τουριστικής βιομηχανίας, συνήθως σε βάρος των πρώτων. Επίσης, αντιπαραθέσεις προκαλούνται σε σχέση με τις παραδοσιακές χρήσεις γης, ειδικά στις παράκτιες περιοχές, καθώς η κατασκευή ξενοδοχείων και τουριστικών υποδομών στην ακτογραμμή εμποδίζει την αναψυχική ή άλλη χρήση των περιοχών από τους ντόπιους, ενώ παράλληλα ασκείται πίεση στους πόρους του εδάφους, επηρεάζοντας και τα φυσικά οικοσυστήματα.

Τέλος, η αύξηση της κατανάλωσης ενέργειας, ως άμεσο επακόλουθο της τουριστικής ανάπτυξης μιας περιοχής, απαιτεί την αύξηση της παραγωγής της, ασκώντας πίεση σε μη ανανεώσιμους φυσικούς πόρους, οι οποίοι είναι αναγκαίοι για την εν λόγω παραγωγή.

Σε ότι αφορά στην εκμετάλλευση των αιγιαλών, τα ηθικά ζητήματα, στα οποία εστιάζει η βιβλιογραφία, συνίστανται σε θέματα ιδιοκτησίας της γης και πρόσβασης στην παραλία. Διαπιστώθηκε λοιπόν ότι τόσο ο αιγιαλός, όσο και οι παραλίες καταπατώνται από παράνομες κατασκευές και αντίθετα από την ισχύουσα νομοθεσία, η οποία επιτάσσει την κατεδάφιση των κτιρίων ή κατασκευών, που έχουν ανεγερθεί χωρίς άδεια, τελικά αυτά δεν κατεδαφίζονται. Μεταξύ άλλων, οι αυτοινίες πραγματοποιούνται κατόπιν καταγγελίας και όχι με πρωτοβουλία των αρμόδιων αρχών, ενώ οι δημόσιες υπηρεσίες συνήθως δε συμμορφώνονται με τις δικαστικές αποφάσεις για την κατεδάφιση των μη εξουσιοδοτημένων κτιρίων. Επιπλέον, κατά τη διαδικασία λήψης των αποφάσεων, συχνά παρακάμπτεται ή παρακολύεται η συμμετοχή των ντόπιων και των διαφόρων οργανώσεων, παρά το γεγονός ότι η συμμετοχή τους αναγνωρίζεται και θεωρείται αναγκαία από τη νομοθεσία, για την προστασία και την προώθηση των δικαιωμάτων των κατοίκων των κοινοτήτων υποδοχής.

Σε σχέση με την κλιματική αλλαγή, οι μεταφορές οι οποίες αποτελούν αναπόσπαστο στοιχείο ανάπτυξης του τουρισμού, είτε μέσω της εκτεταμένης χρήσης οχημάτων εσωτερικής καύσης, είτε μέσω των αερομεταφορών συνιστούν ιδιαίτερα ρυπογόνες μορφές μετακίνησης, συμβάλλοντας σημαντικά στην αύξηση της ατμοσφαιρικής ρύπανσης και επομένως του φαινομένου του θερμοκηπίου, το οποίο ωστόσο είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με την κλιματική αλλαγή. Εντούτοις, στη βιβλιογραφία, η κλιματική αλλαγή αντιμετωπίζεται πλέον ως ένα ηθικό ζήτημα, καθώς συσχετίζεται με τη δια-γενεαλογική ηθική, υπό την έννοια ότι οι πράξεις του παρόντος επηρεάζουν τον άνθρωπο για πολλές γενεές στο μέλλον, έχοντας μάλιστα πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα, καθώς η σημερινή γενιά δεν περνά απλώς το πρόβλημα στις μελλοντικές γενεές, αλλά μάλλον το προσθέτει σε αυτούς, καθιστώντας το πρόβλημα χειρότερο.

Επιπρόσθετα, τα αποτελέσματα της έρευνας σε ότι αφορά στα ζώα, οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι η χρήση αυτών είναι ιδιαίτερα εκτεταμένη εντός της τουριστικής βιομηχανίας, είτε ως παθητικά αντικείμενα, είτε ως ενεργητικές πηγές εργασίας, είτε ακόμη ως βασική ύλη στα μενού των εστιατορίων. Τα ηθικά ζητήματα που διαπιστώνονται εντός αυτού του πλαισίου, συνίστανται τόσο στην εκμετάλλευση, όσο και στη μεταχείρισή τους, στο βαθμό που η χρήση τους αντίκειται στην περιβαλλοντική ηθική ως έκφραση προστασίας της ακεραιότητας του οικοσυστήματος στο σύνολό του, την ευημερία των ζώων στο σημείο της προάσπισης των συμφερόντων των ζώων και των δικαιωμάτων των ζώων ως απόδοση ηθικής εκτίμησης στα ζώα.

Παράλληλα, στον τομέα της οικονομίας, τα ζητήματα ηθικής τα οποία εντοπίζονται στη βιβλιογραφία, αφορούν στην απασχόληση, καθώς ο τουρισμός συνιστά έναν τομέα υπηρεσιών εντάσεως εργασίας με έντονο το στοιχείο της εποχικότητας. Διαπιστώθηκε λοιπόν ότι η τουριστική βιομηχανία χαρακτηρίζεται από την εκμετάλλευση του αμόρφωτου εργατικού δυναμικού, το οποίο

αποτελείται από άνδρες και γυναίκες, οι οποίοι δύναται να είναι μετανάστες/τριες, προσωρινοί/ές μετανάστες/τριες και ντόπιοι/ες με χαμηλό επίπεδο δεξιοτήτων και περιορισμένη λειτουργικότητα και ευελιξία. Η συγκεκριμένη κατηγορία εργαζομένων περιλαμβάνει τους συμβασιούχους, τους/τις μερικής απασχόλησης, τους/τις εποχιακούς/ές, τους/τις περιστασιακούς/ές και τους/τις με βάρδιες εργαζομένους/ες, οι οποίοι/ες αμοίβονται με χαμηλούς μισθούς, ενώ ταυτόχρονα είναι ευάλωτοι/ες σε απολύσεις, λόγω του εποχιακού χαρακτήρα της τουριστικής βιομηχανίας. Επιπλέον, συνιστώντας μία ευέλικτη αγορά εργασίας, η απασχόληση στον τουρισμό, οδηγεί στην προσωρινότητα, της οποίας ωστόσο αποτέλεσμα είναι η εργασιακή ανασφάλεια, η αδύναμη διαπραγματευτική δύναμη και οι κακές συνθήκες εργασίας. Μεταξύ άλλων η απασχόληση στον τομέα του τουρισμού προάγει και στηρίζει την κοινωνική ανισότητα, καθώς βασίζεται στους νέους, οι οποίοι είναι πιο ευέλικτοι, ενώ ταυτόχρονα είναι κατακερματισμένη και διαστρωματωμένη με βάση τη φυλή/εθνικότητα, την ηλικία, την τάξη και το γένος. Επίσης, ζητήματα ηθικής φύσης εντοπίζονται σχετικά με την προσφορά εργατικού δυναμικού, εφόσον υπάρχει ανταγωνισμός, μεταξύ των χωρών υψηλού και μεσαίου εισοδήματος, καθώς στις χώρες υψηλού εισοδήματος παρατηρείται έλλειψη εργατικού δυναμικού, λόγω της γήρανσης αυτού, η οποία οφείλεται στη μείωση του πληθυσμού, ενώ αντίθετα στις χώρες χαμηλού εισοδήματος παρατηρείται μεγάλη προσφορά εργατικού δυναμικού, εξαιτίας της αύξησης του πληθυσμού, οδηγώντας σε σημαντική πίεση της απασχόλησης. Παρόλο που η μετανάστευση προτάθηκε ως λύση, η εκμετάλλευση του εργατικού δυναμικού των μεταναστών/τριών, όπως προαναφέρθηκε, είναι ιδιαίτερα έκδηλη στην τουριστική βιομηχανία, δημιουργώντας εκ νέου ηθικά ζητήματα. Στη συγκεκριμένη περίπτωση ζήτημα αποτελεί και η ανακούφιση από τη φτώχεια, καθώς εν τέλει για τους φτωχούς/ές αυτή η επισφαλής οικονομική απασχόληση αποτελεί μονόδρομο, εφόσον δεν υπάρχει εναλλακτική απασχόληση ή ήδη υπάρχουσα προσφέρει φτωχότερες συνθήκες. Ως επακόλουθο τα ζητήματα που τίθενται σχετικά με την απασχόληση ίσων ευκαιριών και ίσης μεταχείρισης είναι ιδιαίτερα εμφανή, ενώ η διασφάλιση της δίκαιης πρόσληψης είναι σημαντική.

Σε επίπεδο δε κοινωνίας διαπιστώθηκε, ότι ένα από τα σημαντικότερα ηθικά ζητήματα, τα οποία εντοπίζονται στη βιβλιογραφία, είναι το γεγονός ότι η τουριστική ανάπτυξη, στην πλειοψηφία των περιπτώσεων, σχεδιάζεται χωρίς να λαμβάνονται υπόψη τα χαρακτηριστικά και οι ανάγκες της τοπικής κοινότητας, προκαλώντας έτσι μία ηθική ανησυχία σχετικά με το βαθμό επιρροής του τουρισμού στις κοινότητες υποδοχής. Μάλιστα, ο τουρισμός στο βαθμό που αποτελεί έναν εξωτερικό παράγοντα απειλής της διατήρησης των εγγενών αξιών μιας κοινότητας και επομένως της μεταβολής τους, οι οποίες ωστόσο αποτελούν τη ψυχή της διαβίωσης αυτής της κοινότητας, δύναται να δημιουργήσει ζητήματα επιβίωσης των κοινωνικών ομάδων και εν τέλει κατάρρευσης των κοινωνικών δομών. Εκτός των άλλων, η δημιουργία νέων κοινωνικών δεδομένων, μέσω της εμφάνισης νέων προτύπων και ηθών, στο πλαίσιο της ανάπτυξης του μαζικού τουρισμού, θέτει το ζήτημα της επίδρασης και του μετασχηματισμού της ηθικής συμπεριφοράς. Παράλληλα, κατά τη διεξαγωγή της συγκεκριμένης έρευνας, διαπιστώθηκε ότι τα ζητήματα που δημιουργούνται σχετικά με

τη χρήση των πόρων και της παραδοσιακής γής, θεωρούνται υψίστης σημασίας, καθώς οδηγούν σε συγκρούσεις των κοινωνικών ομάδων. Επιπλέον, ηθικά ζητήματα που συνδέονται με φαινόμενα κοινωνικής ανομίας και σημαντικών κοινωνικών παρεκκλίσεων, όπως η εγκληματικότητα, η παιδική εργασία, η πορνεία, ο τζόγος, τα ναρκωτικά, η σεξουαλική εκμετάλλευση κυρίως των παιδιών και των γυναικών, καθώς και η απασχόληση μικρών παιδιών και φθηνών πλήν όμως ευέλικτων εργαζομένων είναι ιδιαίτερα έκδηλα, εντείνοντας και επιδεινώνοντας τις κοινωνικές εντάσεις.

Επιπλέον, στο πλαίσιο της εν λόγω έρευνας εντοπίστηκαν ηθικά ζητήματα που συνδέονται με τον πολιτισμό των κοινοτήτων υποδοχής, ως βασικού στοιχείου αυτών, στη βάση βέβαια που η ανάδειξη του πολιτισμού σε τουριστικό πόρο προκαλεί αλλαγές στα πολιτισμικά δεδομένα της κοινωνίας υποδοχής. Το κύριο ζήτημα που αναδεικνύεται σε αυτό το πλαίσιο, συνίσταται στην εμπορευματοποίηση του πολιτισμού. Αυτή η εμπορευματοποίηση πραγματοποιείται μέσω της διαδικασίας της πραγμάτωσης, η οποία συνίσταται στη μεταβολή της έννοιας του πολιτισμού και στο μετασχηματισμό αυτής σε «πράγμα», υπό την έννοια της εξαντικειμενοποίησης και επομένως ως να είναι ένα προϊόν/εμπόρευμα, το οποίο μπορεί κάλλιστα να εκτιμηθεί/κοστολογηθεί και επομένως να γίνει εμπορεύσιμο με σκοπό το κέρδος. Εντούτοις, όταν η έννοια του πολιτισμού, στο βαθμό που είναι συνυφασμένη με την υποκειμενική και την υλική πραγματικότητα της ανθρώπινης ζωής παίρνει σάρκα και οστά, τότε πολλές από τις “άυλες” αξίες της κοινωνικής ζωής γίνονται απτές και ως τέτοιες δύναται στη συνέχεια να χρησιμοποιηθούν με τέτοιο τρόπο, ώστε να δημιουργούν μία σειρά ηθικών διλημάτων. Επίσης, η τουριστικοποίηση των υλικών μορφών τέχνης θέτει το ζήτημα της εμπορικής εκμετάλλευσης της πολιτιστικής κληρονομιάς, μετατρέποντας τα δημιουργήματα της λαϊκής τέχνης σε φθηνές απομιμήσεις παραδοσιακών αντικειμένων. Ακόμη, ζητήματα εντοπίστηκαν στη βιβλιογραφία σχετικά με την υποβάθμιση του δομημένου περιβάλλοντος, εφόσον αυτό αποτελεί στοιχείο πολιτισμού, των ζημιών στους πολιτιστικούς πόρους και την έλξη των τουριστών από παράδοξα και αποτρόπαια θεάματα, με σκοπό την τουριστική αξιοποίηση ενισχύοντας την εμπορευματοποίηση και την τυποποίηση της πολιτιστικής κληρονομιάς.

Ταυτόχρονα, συνυφασμένα με τους παραπάνω τομείς, είναι τα ηθικά ζητήματα που προκύπτουν από την καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και την ανθρώπινη εκμετάλλευση. Από τη βιβλιογραφία λοιπόν διαπιστώθηκε ότι σε σχέση με τα ανθρώπινα δικαιώματα στους τουριστικούς προορισμούς, τα προβλήματα που αναδύονται οφείλονται στις διαφοροποιήσεις στην εξουσία, μεταξύ των ενδιαφερομένων, εντός του τουριστικού συστήματος, καθώς και στη συνειδητή ή υποσυνείδητη προνομιακή κατάσταση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της ευημερίας ορισμένων ενδιαφερομένων έναντι κάποιων άλλων. Έτσι, η καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στον τομέα του τουρισμού διαπιστώθηκε ότι είναι έκδηλη σε σχέση με τα εργατικά δικαιώματα, στο βαθμό που η εργασία παρέχει το στοιχείο της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και της αμοιβής, ως σημαντικού στοιχείου της εξασφάλισης επαρκούς επιπέδου διαβίωσης των ατόμων. Στο πλαίσιο αυτό παραβιάσεις των δικαιωμάτων των εργαζομένων παρατηρούνται κυρίως στους/στις μετανάστες, τριε καθώς και

στους/ις εργαζόμενους/ες στη βιομηχανία της κρουαζιέρας. Ακόμη, στην εν λόγω έρευνα εντοπίστηκε καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε σχέση με την προστασία της ιδιωτικής ζωής, καθώς η προσωπική ζωή πολλών μελών των κοινοτήτων υποδοχής εκτείνεται, αποτελώντας τουριστικά αξιοθέατα, χωρίς πολλές φορές να υπάρχει η προγενέστερη συναίνεσή τους ή το απαιτούμενο οικονομικό όφελος. Μεταξύ άλλων, διαπιστώθηκε καταπάτηση του ανθρωπίνου δικαιώματος στο νερό, καθώς σε ζητήματα κατανομής και χρήσης των υδάτων σε τουριστικούς προορισμούς συνήθως υπερισχύει η ικανοποίηση των αναγκών της τουριστικής βιομηχανίας σε σχέση με εκείνων του ντόπιου πληθυσμού. Επίσης, διαπιστώθηκε ότι η καταπάτηση του ανθρωπίνου δικαιώματος για στέγαση συνιστά σημαντικό στοιχείο της ανάπτυξης του τουρισμού, καθώς πολλοί άνθρωποι στις κοινότητες υποδοχής εκδιώχθηκαν ή ακόμη και θανατώθηκαν στο βωμό της ικανοποίησης των συμφερόντων της τουριστικής βιομηχανίας. Επιπλέον, οι προορισμοί στους οποίους υπάρχει εμφανής καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, συνεχίζουν να προωθούνται από τα ταξιδιωτικά πρακτορεία, ενισχύοντας με αυτόν τον τρόπο την άποψη ότι ο τουρισμός υποστηρίζει σθεναρά τα δικαιώματα των πελατών.

Τέλος, σε σχέση με την ανθρώπινη εκμετάλλευση, στη συγκεκριμένη μελέτη διαπιστώθηκε ότι αυτή προσανατολίζεται στην εκμετάλλευση του ανθρωπίνου δυναμικού των επιχειρήσεων φιλοξενίας, καθώς και στην εκμετάλλευση των ατόμων που λαμβάνουν μέρος σε δραστηριότητες, όπως ο σεξουαλικός τουρισμός, η πορνεία και η παιδοφιλία. Στις συγκεκριμένες περιπτώσεις η εκμετάλλευση είναι πιο έντονη στις γυναίκες και στα παιδιά, είτε ως να αποτελούν εργαζομένους στην τουριστική βιομηχανία, είτε ως να χρησιμοποιούνται ως αντικείμενα του σεξ στον σεξουαλικό τουρισμό, χωρίς ωστόσο να αποκλείονται και οι άνδρες. Τέλος, περισσότερο ευάλωτοι στην ανθρώπινη εκμετάλλευση και στις δύο περιπτώσεις θεωρούνται οι μετανάστες, οι φτωχές κοινωνικές ομάδες, τα άτομα χωρίς πρόσβαση στην εκπαίδευση, καθώς και οι άνθρωποι εκείνοι, οι οποίοι ανήκουν σε ιδιαίτερους πολιτισμούς και κοινωνικές ομάδες.

Βέβαια, τα προαναφερθέντα ηθικά ζητήματα δύναται να οφείλονται σε πολλούς παράγοντες, οι οποίοι πολλές φορές εμπλέκονται μεταξύ τους, επηρεάζοντας τη διαδικασία λήψης των αποφάσεων. Αρχικά καθώς ο τουρισμός συνιστά ένα φαινόμενο, το οποίο συμβάλλει στην οικονομική μεγέθυνση των χωρών υποδοχής, διαπιστώθηκε ότι τα οικονομικά αποτελέσματα υπερισχύουν σε σχέση με την ευημερία της κοινωνίας και την προστασία του περιβάλλοντος και της πολιτιστικής κληρονομιάς. Έτσι όταν τεθεί επί τάπητος ένα ζήτημα μεταξύ της τουριστικής ανάπτυξης και της προστασίας του περιβάλλοντος ή των δικαιωμάτων του ντόπιου πληθυσμού, τότε φαίνεται να δίδεται μεγαλύτερη έμφαση στο πρώτο στοιχείο, εφόσον η επιδίωξη του κέρδους θεωρείται το πρώτο μέλημα των τουριστικών επιχειρήσεων. Στην επιδείνωση ωστόσο της συγκεκριμένης κατάστασης συντελεί και η στάση των μελών των κοινοτήτων υποδοχής, η οποία πολλές φορές χαρακτηρίζεται από ανοχή ή ακόμη και από σιωπή, προκειμένου να λάβουν ένα μικρό μερίδιο από αυτό το κέρδος. Εντούτοις, η αλήθεια βρίσκεται κάπου στη μέση, καθώς ούτε η επιχείρηση δύναται να επιβιώσει χωρίς την

επίτευξη κέρδους, ούτε οι κάτοικοι μιας περιοχής που αναπτύσσεται τουριστικά μπορούν να απέχουν από τη συμμετοχή τους σε αυτό το κέρδος, στο βαθμό που αυτή η συμμετοχή τους συνιστά μονόδρομο για την επιβίωσή τους.

Μάλιστα, σε πολλούς τουριστικούς προορισμούς, το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, οι συνθήκες διαβίωσης και η φτώχεια των μελών τους, καθιστά ανίσχυρη ή ακόμη πολλές φορές αδύνατη τη συμμετοχή τους στις διαδικασίες λήψης των αποφάσεων. Στο σημείο αυτό αξίζει να επισημανθεί ότι παρόλο που διαπιστώθηκε ότι υφίστανται οργανώσεις οι οποίες προασπίζονται τα δικαιώματα των ντόπιων, την ευημερία της κοινωνίας και την προστασία του περιβάλλοντος στις κοινότητες υποδοχής, στην πλειοψηφία των περιπτώσεων αυτές δεν λαμβάνονται υπόψη, με αποτέλεσμα να ευνοούνται συνθήκες ανισότητας, εκμετάλλευσης και καταπάτησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αλλά παράλληλα και υποβάθμισης του φυσικού και πολιτισμικού περιβάλλοντος.

Επιπλέον, διαπιστώθηκε ότι η απώλεια των εγγενών κοινωνικών αξιών, η αποδυνάμωση των ηθών και ο μετασηματισμός των προτύπων συμπεριφοράς των μελών στις κοινότητες υποδοχής, ως συνέπεια της τουριστικής ανάπτυξης, έχει ως αποτέλεσμα την παθητική τους στάση στα ηθικά ζητήματα τα οποία αναδύονται, καθώς μια ασθενής ηθική και αξιακή υπόσταση στη βάση της, καθίσταται εξαιρετικά δύσκολο να ανταποκριθεί και να δράσει ηθικά ατομικά, πόσο μάλλον να ανταπεξέλθει σε μια πιο ηθική προσέγγιση ως τουριστική βιομηχανία στο σύνολό της. Στο σημείο αυτό η εκπαίδευση διαδραματίζει σημαντικό ρόλο, μέσω της εκπαίδευσης αξιών αλλά και μέσω της ενίσχυσης της ηθικής στάσης, τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο.

Παράλληλα, η έλλειψη επίγνωσης σε θέματα περιβαλλοντικής ηθικής, στο βαθμό που η τουριστική ανάπτυξη εξαρτάται για τους περισσότερους προορισμούς από το πλούσιο φυσικό περιβάλλον και την ύπαρξη πολιτιστικής κληρονομιάς και στο βαθμό που επιδίωξη μας καθίσταται η επ' άπειρο (αειφόρος) ανάπτυξη των φυσικών και πολιτιστικών πόρων, τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο, θεωρείται σημαντικός παράγοντας δημιουργίας και διατήρησης ηθικών ζητημάτων στον τομέα του περιβάλλοντος. Επιπλέον, ο προσανατολισμός της επιχειρηματικής ηθικής περισσότερο σε ένα δεοντολογικό και όχι τόσο ηθικό πλαίσιο, το οποίο επιτάσσει ως επί το πλείστον τη συμμόρφωση με τους κανόνες και τη φιλοσοφία της εκάστοτε επιχείρησης και όχι τόσο τη δράση εκ των έσω ως αυτή να οδεύει προς μία επαγγελματική ηθική, θεωρείται ασθενής στην αντιμετώπιση των ηθικών ζητημάτων σε επίπεδο κοινωνίας, στο βαθμό που η τουριστική ανάπτυξη στηρίζεται στην τοπική κοινωνία και η διατήρηση του κοινωνικού αποθέματος αυτής συνιστά συστατικό στοιχείο της αειφορίας στον τομέα του τουρισμού. Μεταξύ άλλων η έννοια της ηθικής οικονομίας, ως βασικός μοχλός που συμβάλλει σε μια οικονομική ανάπτυξη, επιδιώκοντας όμως μια περισσότερο ηθική στάση με στόχο τη χαλιναγώγηση της υπέρμετρης οικονομικής ανάπτυξης, εμφανίζεται ελάχιστα ως νεοσύστατος όρος στη βιβλιογραφία, πόσο μάλλον στην ουσιαστική δράση, για την αντιμετώπιση των ηθικών ζητημάτων που αναδύονται στον τομέα του τουρισμού, στο πλαίσιο της αειφορικής ανάπτυξης.

Επιπρόσθετα, σημαντικός παράγοντας δημιουργίας ηθικών ζητημάτων θεωρείται η ελαφρά τη καρδία δράση των υπευθύνων λήψης των αποφάσεων σε σχέση με την ισχύουσα νομοθεσία, της οποίας σε πολλές περιπτώσεις η αξία υποτιμάται ή ακόμη και παραβλέπεται. Η μη εφαρμογή της νομοθεσίας, παρόλο που η αθέτησή της επιφέρει κυρώσεις, διαπιστώθηκε ότι είναι ιδιαίτερα έκδηλη κυρίως στη δημιουργία κτιριακών υποδομών και στην εκμετάλλευση των αιγιαλών, χωρίς ωστόσο να υποτιμούνται η απασχόληση, τα ανθρώπινα δικαιώματα, τα δικαιώματα των ζώων και η εκμετάλλευση της ανθρώπινης υπόστασης. Βέβαια, η παράβλεψη της νομοθεσίας συνεπάγεται διαμάχες και σε πολλές περιπτώσεις συγκρούσεις, καθώς η αδυναμία του νομοθέτη να επιβάλλει τη νομοθεσία οδηγεί τα μέλη της κοινωνίας σε βιώματα χάους, ανομίας και σαφώς ανασφάλειας.

Ωστόσο, κατά τη διεξαγωγή της συγκεκριμένης έρευνας διαπιστώθηκε ότι η μελέτη της νομοθεσίας αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι για την ανάλυση και τη διαχείριση των ηθικών ζητημάτων στο πεδίο του τουρισμού, καθώς η έλλειψη γνώσης για το τι προβλέπει ο νόμος σε κάθε περίπτωση αντιμετώπισης ενός ηθικού ζητήματος δύναται να οδηγήσει τους υπεύθυνους λήψης των αποφάσεων σε λανθασμένες ενέργειες. Για την αποφυγή λοιπόν ηθικών ζητημάτων, τα οποία αναδύονται στον τομέα του τουρισμού στο πλαίσιο της αειφορικής ανάπτυξης, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η νομοθεσία είναι υπαρκτή, τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο, μέσω του Τουριστικού Δικαίου και του Δικαίου του Περιβάλλοντος, χωρίς ταυτόχρονα να παραμελείται η ύπαρξη του Παγκόσμιου Οργανισμού Τουρισμού, μέσω της θέσπισης του Κώδικα Ηθικών Αρχών για τον τουρισμό, των οποίων η συμβολή θεωρείται υψίστης σημασίας για την παροχή εναύσματος σε μία πιο ηθική προσέγγιση στην τουριστική βιομηχανία.

Ειδικότερα, διαπιστώθηκε ότι η προστασία του φυσικού περιβάλλοντος σε συνδυασμό με την επίτευξη της αειφορίας στον τομέα του τουρισμού εμφανίζεται σε όλη την έκταση της ισχύουσας νομοθεσίας, καθώς και στους στόχους των διεθνών οργανώσεων, δίνοντας με αυτό τον τρόπο τη δυνατότητα στους υπευθύνους λήψης των αποφάσεων να κινούνται στο πλαίσιο του νόμου. Έτσι, το Δίκαιο του Περιβάλλοντος στη χώρα μας περιλαμβάνει τους νόμους εκείνους που διέπουν την προστασία των δασών, του θαλάσσιου χώρου, του αιγιαλού, της φύσης και του τοπίου, καθώς και την προστασία από τις ρυπάνσεις και την πολεοδομική ανάπτυξη της χώρας. Σε αυτό ο νομοθέτης μεριμνά για θέματα όπως την προστασία των οικοσυστημάτων και της βιοποικιλότητας, τη διατήρηση των προστατευόμενων περιοχών, τη λήψη κατάλληλων μέτρων για τη διατήρηση της καλής περιβαλλοντικής κατάστασης των θαλάσσιων υδάτων, τη συνεργασία των χωρών σε θέματα προστασίας του περιβάλλοντος, καθώς και τη ρύθμιση των εμπράγματων δικαιωμάτων σε εκτάσεις γης, της διαχείρισης και εκμετάλλευσης αυτής. Επίσης, η προστασία του φυσικού περιβάλλοντος είναι ιδιαίτερα έκδηλη και στο Τουριστικό Δίκαιο, συνυφασμένη ωστόσο με τη δημιουργία και τη λειτουργία των τουριστικών εγκαταστάσεων και δραστηριοτήτων.

Σε διεθνές επίπεδο, ο Παγκόσμιος Οργανισμός Τουρισμού τάσσεται υπέρ της ανάπτυξης ενός αποτελεσματικού και περιεκτικού νομοθετικού πλαισίου, το οποίο θα περιλαμβάνει την προστασία

και την ενίσχυση του περιβάλλοντος, τη ρύθμιση της χρήσης της γης, την ανάπτυξη της κατάλληλης υποδομής, ενώ μέσω του Κώδικα Ηθικών Αρχών για τον τουρισμό τονίζεται η προάσπιση του φυσικού περιβάλλοντος, η αποφυγή εμπλοκής των τουριστών σε πράξεις οι οποίες ενδέχεται να προξενήσουν ζημιά στο τοπικό περιβάλλον, καθώς και ο περιορισμός δραστηριοτήτων ή η καθιέρωση ορίων σε ιδιαίτερα ευαίσθητες ή προστατευόμενες περιοχές. Ακόμη, στις αρχές του συγκεκριμένου κώδικα επισημαίνεται ότι θα πρέπει να δίνεται προτεραιότητα και να ενθαρρύνονται όλες εκείνες οι μορφές τουριστικής ανάπτυξης, οι οποίες συμβάλλουν στη διάσωση σπάνιων και πολύτιμων πόρων, ειδικά του νερού, καθώς και στην αποφυγή της άσκοπης σπατάλης της ενέργειας. Επίσης, υπογραμμίζεται η επιδίωξη μιας πιο ισορροπημένης κατανομής του χρόνου των διακοπών για την αποφυγή της επιβάρυνσης στο περιβάλλον, ενώ ταυτόχρονα προτείνεται ο σχεδιασμός των τουριστικών υποδομών και ο προγραμματισμός των τουριστικών δραστηριοτήτων να πραγματοποιείται με τρόπο που ενισχύει την προστασία της φυσικής κληρονομιάς (οικοσυστήματα, βιοποικιλότητα, είδη άγριας ζωής). Μεταξύ άλλων προτείνεται ότι ο σχεδιασμός, η αρχιτεκτονική προσέγγιση και η λειτουργία των τουριστικών εγκαταστάσεων και καταλυμάτων, θα πρέπει να στοχεύουν στην όσο το δυνατόν μεγαλύτερη ενσωμάτωσή τους στον τοπικό οικονομικό και κοινωνικό ιστό. Τέλος, η σύνταξη μελέτης περιβαλλοντικών επιπτώσεων για τις συνέπειες των αναπτυξιακών προγραμμάτων στο φυσικό περιβάλλον θεωρείται αναπόσπαστο στοιχείο της ισχύουσας νομοθεσίας.

Παράλληλα, με την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος, διαπιστώθηκε ότι το Δίκαιο του Περιβάλλοντος και το Τουριστικό Δίκαιο μεριμνούν και για ζητήματα προστασίας του πολιτισμικού περιβάλλοντος. Στη συγκεκριμένη περίπτωση η νομοθεσία αναλύει και εξετάζει θέματα που αφορούν στην προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς, στη διατήρηση των παραδοσιακών οικισμών, καθώς και στη διαχείριση, εκμετάλλευση και συντήρηση των εκτάσεων που περιβάλλουν τους αρχαιολογικούς χώρους. Κατά παρόμοιο τρόπο ο Παγκόσμιος Οργανισμός Τουρισμού υπογραμμίζει την ανάγκη προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς, μέσω της νομοθεσίας, ενώ στον Κώδικα Ηθικών Αρχών για τον Τουρισμό τονίζονται η τήρηση των πολιτισμικών παραδόσεων και εθίμων όλων των λαών, καθώς και ο σεβασμός στην καλλιτεχνική, αρχαιολογική και πολιτιστική κληρονομιά, η οποία προστατεύεται και κληροδοτείται στις επόμενες γενεές. Ταυτόχρονα, επισημαίνεται ο σχεδιασμός της τουριστικής δραστηριότητας με τέτοιο τρόπο ώστε να επιτρέπει στα παραδοσιακά πολιτιστικά και λαογραφικά προϊόντα και χειροτεχνήματα να επιβιώνουν και να ακμάζουν, χωρίς ωστόσο να εκφυλίζονται και να τυποποιούνται. Τέλος, προτείνεται ότι μέρος των οικονομικών πόρων από τις επισκέψεις θα πρέπει να διοχετεύεται για τη συντήρηση, την ανάπτυξη, την προστασία και τον εξωραϊσμό της πολιτιστικής κληρονομιάς.

Επιπλέον, στην εν λόγω έρευνα διαπιστώθηκε ότι σημαντική θεωρείται η συμβολή του Παγκόσμιου Οργανισμού Τουρισμού για την αντιμετώπιση ηθικών ζητημάτων, τα οποία εντάσσονται στο πλαίσιο της κοινωνίας. Για το σκοπό αυτό προτείνεται η ανάπτυξη ενός αποτελεσματικού και περιεκτικού νομοθετικού πλαισίου, το οποίο θα περιλαμβάνει θεσμικούς και άλλους νομικούς

μηχανισμούς για την πλήρη, ενεργό και ισότιμη συμμετοχή των φτωχών κοινοτήτων στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων. Επίσης, στον Κώδικα Ηθικών Αρχών για τον τουρισμό τονίζονται μεταξύ άλλων η κατανόηση και η προώθηση των κοινών αξιών της ανθρωπότητας, η ανεκτικότητα και ο σεβασμός για τη διαφορετικότητα και τις διαφορές στις θρησκευτικές, φιλοσοφικές και ηθικές πεποιθήσεις, η τήρηση των κοινωνικών πρακτικών όλων των λαών, καθώς και η παροχή πληροφόρησης από τους επαγγελματίες στον τουρισμό, με τη μεγαλύτερη δυνατή διαφάνεια και αντικειμενικότητα, για τα μελλοντικά τους σχέδια και τον αντίκτυπο αυτών στην τοπική κοινωνία, καθώς και η προσπάθειά τους να βρίσκονται σε συνεχή διάλογο με τους ντόπιους πληθυσμούς.

Σε ότι αφορά στην αποφυγή ηθικών ζητημάτων στον τομέα της οικονομίας, μέσω του Παγκόσμιου Οργανισμού Τουρισμού δηλώνεται ρητά ότι τα οικονομικά κριτήρια δεν θα πρέπει να παραβιάζουν τα τεχνικά, περιβαλλοντικά και κοινωνικο-πολιτισμικά δίκαια κριτήρια λήψης αποφάσεων σε σχέση με την τοποθεσία, το σχεδιασμό και τη λειτουργία των τουριστικών υποδομών, ενώ θεωρείται αναγκαία η δημιουργία κατάλληλης νομοθεσίας για τη διαχείριση των επενδύσεων και την απόλαυση των πλεονεκτημάτων της τουριστικής ανάπτυξης από τους ντόπιους. Ταυτόχρονα, στον Κώδικα Ηθικών Αρχών για τον τουρισμό υπογραμμίζεται η επιδίωξη μιας πιο ισορροπημένης χρήσης του χρόνου των διακοπών για τη μεγιστοποίηση των θετικών επιδράσεων στην τουριστική βιομηχανία και στην τοπική οικονομία, ενώ τονίζεται ότι οι τουριστικές πολιτικές θα πρέπει να συμβάλλουν στην άνοδο του βιοτικού επιπέδου και στην ικανοποίηση των αναγκών των ντόπιων.

Μεταξύ άλλων στην παρούσα εργασία διαπιστώθηκε ότι η νομοθεσία μεριμνά και για ζητήματα που δημιουργούνται σχετικά με την απασχόληση του εργατικού δυναμικού στον τομέα του τουρισμού. Στη χώρα μας τέτοιου είδους θέματα εντάσσονται στο Τουριστικό Δίκαιο, μέσω του οποίου εξετάζεται η ισχύουσα νομοθεσία σε σχέση με τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις, καθώς και τους όρους δίκαιης πρόσληψης και αμοιβών των εργαζομένων, τόσο των ντόπιων όσο και των μεταναστών. Σε διεθνές επίπεδο ο Κώδικας Ηθικών Αρχών για τον τουρισμό τονίζει το σεβασμό που θα πρέπει να επιδεικνύεται στην ισότητα ανδρών και γυναικών, καθώς και την προσπάθεια για την απασχόληση των ντόπιων στις τουριστικές δραστηριότητες και τη δίκαιη συμμετοχή τους στα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά οφέλη. Εκτός των άλλων υπογραμμίζει τον περιορισμό των ωρών εργασίας και την προώθηση των αμοιβόμενων περιοδικών διακοπών ως αναπόσπαστο στοιχείο του δικαιώματος στην ξεκούραση και στην αναψυχή, καθώς και τη διασφάλιση των θεμελιωδών δικαιωμάτων των μισθωτών και των αυτοαπασχολούμενων, εντός της τουριστικής βιομηχανίας, δεδομένων των ειδικών περιορισμών που συνδέονται με την εποχικότητα, την παγκόσμια διάσταση της βιομηχανίας και της ευελιξίας των εργαζομένων σε αυτή. Σημαντική ακόμη θεωρείται η διασφάλιση του δικαιώματος και του καθήκοντος των εργαζομένων για αρχική και συνεχή εκπαίδευση, καθώς και ο περιορισμός της εργασιακής ανασφάλειας.

Τέλος, σε ζητήματα ηθικής που σχετίζονται με την καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και την ανθρώπινη εκμετάλλευση, ο Κώδικας Ηθικών Αρχών για τον τουρισμό τάσσεται υπέρ της

προώθησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ιδιαίτερα των ατομικών δικαιωμάτων των πλέον ευπαθών ομάδων, καθώς και της αποφυγής εμπλοκής των τουριστών σε εγκληματικές πράξεις και συμπεριφορές, οι οποίες καθίστανται προσβλητικές ή τραυματικές για τους ντόπιους πληθυσμούς. Στο σημείο αυτό η ρητή δήλωση, η οποία εμπεριέχεται στο συγκεκριμένο κώδικα σύμφωνα με την οποία η εκμετάλλευση των ανθρώπων σε οποιαδήποτε μορφή, κυρίως σεξουαλική, ειδικότερα όταν ασκείται στα παιδιά, συγκρούεται με τους θεμελιώδεις στόχους του τουρισμού, αποτελώντας άρνηση της έννοιας του τουρισμού καθιστά τα ζητήματα ηθικής που σχετίζονται με την ανθρώπινη εκμετάλλευση στον τομέα του τουρισμού απαγορευτικά.

Εντούτοις, όπως άλλωστε διαπιστώθηκε στην εν λόγω εργασία, η σύζευξη τουρισμού και αειφορίας εκφραζόμενη ως αειφόρος τουριστική ανάπτυξη, προκαλεί ποικίλα ηθικά ζητήματα, λόγω των αντικρουόμενων συμφερόντων που δημιουργούνται στο πλαίσιο της επίτευξής της, γεγονός που μας ωθεί στην ανάπτυξη μιας πιο ηθικής προσέγγισης εντός της τουριστικής βιομηχανίας. Αυτή ακριβώς η ηθική προσέγγιση απαιτεί την ηθική μας δράση τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο. Ωστόσο, απαραίτητη προϋπόθεση της ηθικής δράσης καθίσταται η ικανότητα των ατόμων και των ομάδων να κρίνουν το κατά πόσο μια πράξη έχει ηθική αξία ή το πότε μια πράξη είναι ορθή ή λανθασμένη ή το πότε μία ενέργεια παράγει οφέλη ή βλάβες και εν τέλει να προβούν στην ηθική δράση κατά της διαδικασίας λήψης των αποφάσεων. Υπό το πρίσμα αυτό καταλήξαμε στο συμπέρασμα ότι ο ρόλος της ηθικής, μέσω της μελέτης και της γνώσης των ηθικών θεωριών, θεωρείται σημαντικός, αποτελώντας με αυτόν τον τρόπο ένα χρήσιμο εργαλείο για την αντιμετώπιση των ηθικών ζητημάτων που αναπτύσσονται στο πλαίσιο της αειφόρου τουριστικής ανάπτυξης.

Συγκεκριμένα, κατά τη μελέτη της βιβλιογραφίας διαπιστώθηκε ότι οι δύο κυρίαρχες ηθικές προσεγγίσεις, οι οποίες μελετώνται σε σχέση με αυτό το πλαίσιο, είναι η Δεοντολογία και η Τελεολογία, χωρίς όμως να παραλείπονται η Κοινωνική Δικαιοσύνη, ο Πολιτισμικός Σχετικισμός και η Ηθική της φροντίδας. Εξετάζοντας δε αυτές καταλήγουμε εύλογα στο συμπέρασμα ότι κάθε μία χωριστά προτείνει διαφορετική προσέγγιση για την ηθική δράση, γεννώντας συνεπώς διαφορετικά δεδομένα και κριτήρια κατά τη διαδικασία λήψης των αποφάσεων. Σαφώς και είναι αδύνατη η ταυτόχρονη εφαρμογή όλων των παραπάνω θεωριών, ωστόσο δύναται να αντλήσουμε και να συνδυάσουμε στοιχεία από την κάθε μία χωριστά για τη διαμόρφωση του ηθικού μας συλλογισμού, καθώς και της ηθικής μας ανάπτυξης και υπόστασης ως μεμονωμένα άτομα. Αυτή ακριβώς η διαμόρφωση, όμως οδηγεί σε έναν προσανατολισμό μιας ολιστικής ηθικής προσέγγισης των ηθικών ζητημάτων, καλλιεργώντας στοιχεία όπως η κατανόηση, η ενσυναίσθηση, ο σεβασμός, η εκτίμηση και ο αυτοέλεγχος, τα οποία αν μη τι άλλο μας βάζουν στη διαδικασία να λαμβάνουμε υπόψη μας τις ανάγκες των άλλων, κατανοώντας τις αντιδράσεις τους με απώτερο σκοπό την επίτευξη της ισορροπίας αν όχι της αταραξίας και την αποφυγή των διενέξεων και συγκρούσεων, κατά την ανάδυση των ηθικών ζητημάτων στο πλαίσιο της αειφορικής ανάπτυξης σε συλλογικό επίπεδο.

Στο πλαίσιο της δεοντολογικής θεωρίας διαπιστώθηκε ότι οι ηθικές θεωρίες βασίζονται στο καθήκον και, υπό αυτήν την έννοια, μία πράξη θεωρείται ηθική όταν τηρούνται οι κανόνες και οι αρχές, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη το αποτέλεσμα της εν λόγω πράξης. Αν λοιπόν καθήκον μας είναι η επίτευξη της αειφορίας στον τομέα του τουρισμού και η αντιμετώπιση των ηθικών ζητημάτων που δημιουργούνται κατά τη σύζευξη τουρισμού και αειφορίας, τότε απλά είναι αρκετό να κάνουμε το καθήκον μας προκειμένου να πραγματοποιηθεί ο συγκεκριμένος στόχος της τήρησης αυτού του καθήκοντος. Μάλιστα στη συγκεκριμένη ηθική προσέγγιση, ο ηθικός συλλογισμός των ατόμων εμπεριέχει τα στοιχεία της ευθύτητας και της υποχρέωσης, τα οποία σαφώς αντανακλώνται και στην ηθική τους δράση. Έτσι, κατά τη διαδικασία λήψης των αποφάσεων, τα άτομα που λειτουργούν βάσει αυτής της προσέγγισης στηρίζουν τους κανόνες, ακολουθούν τις οδηγίες και συμμορφώνονται με την κανονιστική συμπεριφορά και τα καθήκοντα. Ωστόσο, μία τέτοια πρόθεση καθιστά τα άτομα που λαμβάνουν μέρος στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων, αλλά και τα μέλη μιας κοινωνίας γενικότερα ικανά να συμμορφώνονται με τη νομοθεσία και με τους κώδικες δεοντολογίας, οι οποίοι αντανακλούν τη δεοντολογική προσέγγιση στην πράξη, καθώς υποδεικνύουν στους ανθρώπους τι πρέπει να πράττουν και τι όχι, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι συνέπειες της πράξης. Με άλλα λόγια, η ορθότητα της πράξης είναι εγγενής και ως εκ τούτου ανεξάρτητη από τις συνέπειες της εκτέλεσης ή μη-εκτέλεσής της και επομένως οι αποφάσεις είναι ηθικά σωστές ή λανθασμένες, ενώ ο σκοπός δεν δικαιολογεί τα μέσα.

Μελετώντας τη θεωρία του Χρυσού Κανόνα που αναφέρεται στην παγκόσμια εντολή σύμφωνα με την οποία «κάνουμε στους άλλους αυτό που θα θέλαμε οι άλλοι να κάνουν σε εμάς» εύλογα καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η συγκεκριμένη θέση κατέχει σημαντικό ρόλο στη σύζευξη τουρισμού και αειφορίας και στην αντιμετώπιση των ηθικών ζητημάτων που αναδύονται εντός αυτού του πλαισίου, καθώς βοηθά τα άτομα να αναπτύξουν μια ηθική συμπεριφορά η οποία πηγάζει εκ των έσω και επομένως να εκδηλώσουν την ηθική τους δράση ηθελήμενα, χωρίς την επιβολή στοιχείων εκφοβισμού, εξαναγκασμού και υπονόμησης της ηθικής τους συμπεριφοράς από εξωτερικούς παράγοντες. Με αυτόν τον τρόπο η διαπίστωση για το αν μία πράξη είναι ορθή ή λανθασμένη, παράγει όφελος ή βλάβη και είναι ηθικά άξια προέρχεται από έλεγχο υποκειμενικό, αυτό-εναρκτήριο και αυτό-καταναγκαστικό, ωθώντας το άτομο στη συμμόρφωση με τα ήθη, τους νόμους και την κοινωνική προσταγή χωρίς πίεση, συμβάλλοντας στο κοινωνικό όφελος. Η ηθική δράση δε του ατόμου εστιάζει προς το συνάνθρωπό του, λαμβάνοντας την επιθυμία του άλλου ως πρωταρχικό στοιχείο αυτής της δράσης, βοηθώντας έτσι να εκτιμήσει τη δύσκολη θέση του άλλου, δηλαδή του πλησίον του. Εύλογα λοιπόν καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι τα άτομα που λαμβάνουν υπόψη τους το συγκεκριμένο κανόνα, όταν αντιμετωπίζεται ένα ηθικό ζήτημα στο πλαίσιο της τουριστικής αειφορικής ανάπτυξης, είναι σε θέση να αποφύγουν ενέργειες οι οποίες οδηγούν στη βλάβη των συνανθρώπων τους στη βάση της σκέψης ότι δεν θα ήθελαν να κάνουν στους άλλους αυτό που δεν θα ήθελαν να κάνουν οι άλλοι στους ίδιους, αποφεύγοντας έτσι πρακτικές που συμβάλλουν στην

ανθρώπινη εκμετάλλευση, στην καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ή ακόμη και στην εκμετάλλευση των ζώων και του φυσικού περιβάλλοντος γενικότερα, στο βαθμό βέβαια που αυτά έχουν εγγενή αξία, δηλαδή αυταξία.

Παράλληλα, η Καντιανή ηθική η οποία βασίζεται στις αρχές ως νόμους που εφαρμόζουμε στους εαυτούς μας και όχι ως κανόνες που συνιστούν μία σειρά από οδηγίες έξωθεν επιβεβλημένες, δύναται να συμβάλλει στη σύζευξη τουρισμού και αειφορίας και στην αντιμετώπιση των ηθικών ζητημάτων, στο βαθμό που η ηθική ζωή των ανθρώπων βασίζεται στη λογική και επιτυγχάνεται μέσω της εξισορρόπησης των ροπών και των καθηκόντων τους. Άλλωστε, όπως διαπιστώθηκε στην εν λόγω έρευνα, η σύγκρουση των ροπών, οι οποίες εκφράζονται μέσω της ικανοποίησης της ευχαρίστησης και της απόλαυσης των τουριστών, καθώς και στην επίτευξη κέρδους με οποιοδήποτε κόστος από την πλευρά των επιχειρήσεων, καθώς και των καθηκόντων, τα οποία συνίστανται στο σεβασμό, στην εκτίμηση, στην κατανόηση και στην αποφυγή της βλάβης σε όλους τους τομείς της τουριστικής ανάπτυξης και της αειφορίας, συνιστά συχνό φαινόμενο και κύριο συστατικό στοιχείο της δημιουργίας των ηθικών ζητημάτων. Ωστόσο, σύμφωνα με τη συγκεκριμένη ηθική προσέγγιση, όταν ένα άτομο είναι σε θέση να κάνει λογικές επιλογές, τότε έχει και τον έλεγχο έναντι της φύσης, δηλαδή των ροπών του και επομένως είναι σε θέση να προβεί στην εξισορρόπηση αυτών και των καθηκόντων του, η έκφραση των οποίων βασίζεται στην ικανότητα των ανθρώπων να λογίζονται, δηλαδή στην ορθολογικότητα στην οποία όμως ριζώνει η ηθικότητα. Στο πλαίσιο αυτό μία απόφαση είναι ηθικά αξία, όταν είναι κατάλληλη για όλους και όχι μόνο για το άτομο που την εφαρμόζει.

Καθώς μάλιστα η συγκεκριμένη ηθική προσέγγιση, μέσω του πρακτικού καθηκόντος, εστιάζει στο γεγονός ότι δεν πρέπει να μεταχειριζόμαστε τους ανθρώπους απλά ως μέσα για έναν σκοπό, αλλά να τους αντιλαμβανόμαστε ως σκοπούς από μόνους τους οδηγεί στο σεβασμό και στην αποδοχή των ατόμων με αξιοπρέπεια, στοιχεία σημαντικά για την αντιμετώπιση των ηθικών ζητημάτων στο πλαίσιο της αειφόρου τουριστικής ανάπτυξης. Εντούτοις, όπως διαπιστώθηκε το πρόβλημα της συγκεκριμένη ηθικής προσέγγισης έγκειται καταρχήν στο γεγονός ότι οι άνθρωποι δεν συμφωνούν πάντα στο τι είναι ηθικό ή ανήθικο, αλλά και όταν υπάρξει ομοφωνία δε σημαίνει ότι η διαίσθηση είναι πάντα και ορθή, ενώ ταυτόχρονα σε επίπεδο εφαρμοσμένης ηθικής καλλιεργεί συμπεριφορές εκφραζόμενες ως μια μορφή δεοντολογικής και κατ' ουσίαν κανονιστικής ηθικής, η οποία ορίζει το ορθό ανεξάρτητα από το καλό και από κάθε τελεολογία. Τέλος, η εφαρμογή της καθίσταται εξαιρετικά δύσκολη στην πραγματικότητα, καθώς το να κάνουμε καλό παρεμποδίζει την κερδοφορία των επιχειρήσεων, γεγονός που εντείνει τη δύσκολη θέση των υπευθύνων λήψης των αποφάσεων.

Επίσης, σημαντικός στη σύζευξη τουρισμού και αειφορίας θεωρείται ο ρόλος του Κοινωνικού Συμβολαίου, δηλαδή της συμφωνίας ή σύμβασης μεταξύ των μελών μιας κοινωνίας, στο βαθμό που καθορίζει τις ηθικές/πολιτικές υποχρεώσεις των ατόμων και τη διαμόρφωση του κοινωνικού γίνεσθαι και επομένως του τρόπου που οι άνθρωποι ως αυτόβουλες και ανεξάρτητες μονάδες ιδρύουν την κοινωνία ή το κράτος, συνάπτοντας συμφωνία αρχών-νόμων στη βάση της οποίας αναπτύσσονται οι

σχέσεις τους. Έτσι, όπως διαπιστώθηκε από τη βιβλιογραφία οι άνθρωποι, πέρα από την ηθική τους ανάπτυξη έχουν και την ανάγκη συγκρότησης ενός πλαισίου, εντός του οποίου εφαρμόζουν τη δεοντολογική ή ακόμη την ηθική τους δράση. Αυτό ακριβώς το πλαίσιο συνίσταται στη δημιουργία του κράτους και τη διαμόρφωση των νόμων ή των κοινωνικών κανόνων, με τους οποίους τα άτομα μιας κοινωνίας συμμορφώνονται προκειμένου να αποφεύγονται οι συγκρούσεις. Επιπλέον, από τη βιβλιογραφία διαπιστώθηκε ότι για την αντιμετώπιση των ηθικών ζητημάτων, τα οποία εντοπίζονται στο πλαίσιο της αειφόρου τουριστικής ανάπτυξης, το κράτος, μέσω της θέσπισης νόμων και στην παρούσα εργασία της Τουριστικής Νομοθεσίας, διαδραματίζει σημαντικό ρόλο για τον προσδιορισμό του νομοθετικού πλαισίου διαμέσου του οποίου τα άτομα συμμορφώνονται με τους νόμους και τους κανόνες για την αποφυγή των ηθικών ζητημάτων και την επίτευξη της αειφορίας.

Με αυτό τον τρόπο λοιπόν, η έννοια της θεωρίας του Κοινωνικού Συμβολαίου αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της εν λόγω εργασίας, καθώς όπως διαπιστώθηκε κάθε άτομο συμφωνεί να ακολουθεί τη βούληση ενός ανώτατου άρχοντα με απόλυτη εξουσία, ο οποίος ελέγχει τα εγωιστικά κίνητρα των ανθρώπων, στην περίπτωσή μας λοιπόν τα εγωιστικά κίνητρα των τουριστών για απόλαυση και των τουριστικών επιχειρήσεων για αύξηση κερδών, καθώς χωρίς την ύπαρξη ενός τέτοιου ηγέτη τα άτομα συμπεριφέρονται εγωιστικά με αποτέλεσμα την ανασφαλή κατάσταση της φύσης και στην περίπτωσή μας την ανασφαλή κατάσταση της επίτευξης της αειφόρου τουριστικής ανάπτυξης. Μάλιστα, η επιθυμία των ατόμων μιας κοινωνίας να ζούν μακρά και καλά, γεγονός το οποίο εκφράζεται μέσω της διαγενεακής υπευθυνότητας στην αειφόρο ανάπτυξη, καθιστά συμφέρον για τα άτομα αυτά τη συμμόρφωση με τους κανόνες, οι οποίοι στο πλαίσιο του κράτους επιβάλλονται μέσω της νομοθεσίας, ώστε να αποφεύγεται η τιμωρία του ανώτατου άρχοντα, δηλαδή οι κυρώσεις.

Μάλιστα, όπως διαπιστώθηκε ακόμη και η μη ύπαρξη πολιτικής εξουσίας ή κυβέρνησης, η οποία συνιστά μια φυσική κατάσταση, κατά την οποία ο νόμος της φύσης θεωρείται η βάση κάθε ηθικής δεν συνιστά μία κατάσταση χωρίς ηθική. Ωστόσο, η φυσική κατάσταση μπορεί εύκολα να μετασχηματισθεί σε κατάσταση πολέμου, ειδικά όταν εντοπίζονται περιουσιακές διαφορές ή καταπάτηση δικαιωμάτων, στην περίπτωσή μας οι συγκρούσεις για τη χρήση της γης και των υδάτινων πόρων, ο εκδιωγμός του ντόπιου πληθυσμού και η εκμετάλλευση της ανθρώπινης υπόστασης σε αμφίβολες μορφές τουρισμού.

Στο πλαίσιο της Τελεολογίας μία πράξη θεωρείται σωστή ή λανθασμένη, ανάλογα με τις συνέπειές της, ενώ βασίζεται στο σκοπό και επικεντρώνεται στην επίτευξη του βέλτιστου αποτελέσματος. Αν λοιπόν στον τομέα του τουρισμού επιδίωξή μας είναι η επίτευξη της αειφόρου τουριστικής ανάπτυξης, τότε βάσει της τελεολογικής προσέγγισης θα πρέπει να επικεντρωνόμαστε στο συγκεκριμένο σκοπό προκειμένου να επιτυγχάνεται το βέλτιστο αποτέλεσμα. Καθώς μάλιστα στη συγκεκριμένη ηθική προσέγγιση ο σκοπός συνάδει με την ευδαιμονία και την επιδίωξη της ευχαρίστησης, η οποία εκφράζεται σε ατομικό επίπεδο μέσω του Ηδονισμού και σε επίπεδο ομάδων μέσω του Ωφελιμισμού, και στο σημείο που η ευδαιμονία και η ευχαρίστηση συνιστούν θεμελιώδη

στοιχεία της συμπεριφοράς των τουριστών, τότε η Τελεολογία δύναται να συνεισφέρει σε μεγάλο βαθμό στην επίτευξη της αειφορίας στον τομέα του τουρισμού και στην επίλυση των ηθικών ζητημάτων. Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι οι αποφάσεις λαμβάνονται με βάση το καλύτερο αποτέλεσμα για όλους ή τουλάχιστον για το μεγαλύτερο αριθμό, ενώ μία πράξη θεωρείται σωστή ή λανθασμένη αν παράγει αντίστοιχα καλές συνέπειες ή δυσμενή αποτελέσματα. Στη συγκεκριμένη έρευνα λοιπόν, διαπιστώθηκε ότι η πλειοψηφία των αποφάσεων σε σχέση με την τουριστική ανάπτυξη, λαμβάνεται σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, καθώς μέσω αυτής δίνεται η δυνατότητα στους υπεύθυνους λήψης των αποφάσεων να προσαρμοστούν στις νέες μεταβαλλόμενες κοινωνικές τάσεις και συνθήκες που αναδύονται στον τομέα του τουρισμού. Ωστόσο, όπως διαπιστώθηκε το μειονέκτημα αυτής της προσέγγισης έγκειται στο γεγονός της δυσκολίας προσδιορισμού της παραγωγής καλών συνεπειών, καθώς και του υπέρτατου καλού ανάμεσα σε μία πληθώρα προσδοκώμενων ή επιδιωκόμενων αγαθών, πράγμα που πολλές φορές οδηγεί σε αντιπαραθέσεις.

Από τη μελέτη της βιβλιογραφίας διαπιστώθηκε ότι ο Ωφελιμισμός, ως έκφραση της τελεολογικής προσέγγισης, εφαρμόζεται κατά κόρον στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων στον τομέα του τουρισμού, υπό την έννοια ότι ορθή είναι η πράξη η οποία παράγει τη μεγαλύτερη ωφέλεια, με βάση την αρχή της συλλογικής ευτυχίας. Στο συγκεκριμένο πλαίσιο, οι εναλλακτικές λύσεις ζυγίζονται σε σχέση με ένα ιδιαίτερο κριτήριο και αυτές που δημιουργούν το μεγαλύτερο καλό για τον μεγαλύτερο αριθμό θεωρούνται η καλύτερη επιλογή. Βέβαια παρόλο που η συγκεκριμένη προσέγγιση της χρησιμότητας εφαρμόζεται στις κυβερνητικές πολιτικές και πρακτικές και σε κάθε πολιτιστικό περιβάλλον, δουλεύοντας καλά και στην τουριστική βιομηχανία, καθώς οι τουριστικές δραστηριότητες περιλαμβάνουν πρακτικές που δημιουργούν όφελος για την πλειοψηφία των μελών μιας κοινωνίας, εντούτοις εντοπίζεται έλλειψη προσοχής έναντι των μειονοτήτων, καθώς η μειοψηφία δεν κερδίζει στον Ωφελιμισμό. Συμπερασματικά λοιπόν θα μπορούσε να ειπωθεί ότι ο Ωφελιμισμός λίγα μπορεί να προσφέρει στη σύζευξη τουρισμού και αειφορίας, στο σημείο που όπως διαπιστώθηκε τα συμφέροντα της τουριστικής βιομηχανίας ευνοούνται σε σχέση με αυτά των ντόπιων, οι οποίοι συνήθως αποτελούν και την ανίσχυρη μειονότητα στον τομέα του τουρισμού.

Παράλληλα, σύμφωνα με την ηθική θεωρία του Ηδονισμού, η ηδονή είτε για ευχαρίστηση είτε για πόνο συνιστά το μόνο σημαντικό στοιχείο για την επίτευξη της καλής ζωής του ατόμου και συνεπώς η αξιολόγηση των επιπτώσεων μιας πράξης πραγματοποιείται μόνο από την άποψη της ευχαρίστησης και του πόνου. Στο σημείο αυτό μία πράξη αξίζει όταν παράγει την μεγαλύτερη ατομική ευχαρίστηση και τη μικρότερη ποσότητα πόνου, θεωρώντας την απόλαυση ως έμφυτα πολύτιμη και τον πόνο ως εγγενώς μη πολύτιμο, ενώ ταυτόχρονα το ίδιο το άτομο είναι αυτό που αποφασίζει αν μία πράξη είναι απολαυστική και συνεπώς άξια. Επιπλέον, ο τουρισμός συνδέεται με ηδονιστικά κίνητρα, καθώς οι τουρίστες/τριες ως μεμονωμένα άτομα επιζητούν ευχάριστες δραστηριότητες, που οδηγούν στην απόλαυση, η οποία συνιστά συστατικό στοιχείο της έννοιας του τουρισμού. Ωστόσο, αυτές οι απολαύσεις θα πρέπει να επιδιώκονται με σύνεση από τα άτομα, τα

οποία πρέπει να είναι σε θέση να τις επιζητούν με μετριοπάθεια, λαμβάνοντας υπόψη τον περιορισμό της βλάβης του άλλου. Στο πλαίσιο αυτό, όπως διαπιστώθηκε στην εν λόγω έρευνα, ο ηθικός τουρισμός, ο οποίος μεταξύ άλλων συνιστά μια πιο ηθική μορφή τουρισμού που προωθεί τη σύζευξη τουρισμού και αειφορίας, θεωρείται μία πράξη συμβιβασμού μπροστά στις αντιφατικές ηδονιστικές, κοινωνικές και περιβαλλοντικές ανησυχίες, καθώς ο ηθικός κανονισμός της επιθυμίας της ευχαρίστησης είναι απαραίτητος για τη διατήρηση της περιβαλλοντικής και πολιτιστικής ποικιλομορφίας. Μεταξύ άλλων διαπιστώθηκε ότι τα άτομα που προσανατολίζονται στην ευχαρίστηση ως αποτέλεσμα της επιλογής μιας ηθικής εναλλακτικής ή μιας ηθικής κατανάλωσης πασχίζουν για την επίτευξη της καλής ζωής, που θα τους προσφέρει μεγαλύτερη εσωτερική ικανοποίηση και συναισθήματα απόλαυσης, τα οποία προκύπτουν από την ίδια τη διαδικασία λήψης των αποφάσεων. Οδηγούμαστε έτσι στην ηθική συνεργασία, η οποία όμως θεωρείται απαραίτητη στην επίτευξη της αειφόρου τουριστικής ανάπτυξης.

Επιπλέον, ο Εγωισμός ως ηθική θεωρία, η οποία εστιάζει στον εαυτό μας που είναι ή θα πρέπει να είναι το κίνητρο και ο στόχος της δράσης μας έχει άμεση σχέση με την τουριστική δράση, καθώς όπως διαπιστώθηκε η φύση του τουρισμού είναι εγωιστική, εφόσον τα άτομα ταξιδεύουν με πρωταρχικό σκοπό την ικανοποίηση των ατομικών τους αναγκών για χαλάρωση και αναψυχή. Παρόλο που αρχικά θα μπορούσε να συνιστά παράδοξο η σχέση της συγκεκριμένης ηθικής προσέγγισης με την επίτευξη της αειφόρου τουριστικής ανάπτυξης, από τη μελέτη της βιβλιογραφίας διαπιστώθηκε ότι δεν ισχύει κάτι τέτοιο, στο σημείο που αυτή εστιάζει στη συσχέτιση του εγωισμού και του αλτρουισμού, ο οποίος εκφράζεται μέσα από τον εθελοντικό τουρισμό στο βαθμό που ο τελευταίος συνιστά μια ηθική προσέγγιση εντός της τουριστικής βιομηχανίας. Έτσι, παρά το γεγονός ότι ως έννοιες αυτές του εγωισμού και του αλτρουισμού διαφέρουν στη βάση τους ή ακόμη ενδέχεται να είναι εκ διαμέτρου αντίθετες, αυτές συνδέονται στενά στο πλαίσιο του εθελοντικού τουρισμού, καθώς τα άτομα που συμμετέχουν στην εθελοντική εργασία αν και είναι ως επί το πλείστον αλτρουιστικά ωθούμενα, εντούτοις υποκινούνται και από εγωιστικά κίνητρα, όπως οι προσδοκίες ενθουσιασμού, διασκέδασης, περιπέτειας και συνάντησης με τους/τις άλλους/ες. Συνήθως μάλιστα τα άτομα αυτά αναμένουν μια αμφίπλευρη εμπειρία, ευελπιστώντας ότι αυτή δεν θα ωφελήσει μόνο την κοινότητα υποδοχής, αλλά θα συμβάλει και στην προσωπική τους ανάπτυξη, καταλήγοντας ουσιαστικά στη βελτίωση και στην ικανοποίηση του εαυτού τους, καθώς μέσω του εθελοντισμού αποκτούν θέση (status) και κύρος (prestige).

Ταυτόχρονα, όπως διαπιστώθηκε στην εν λόγω έρευνα, η θεωρία της Ηθικής της Αρετής δύναται να συμβάλει στη σύζευξη τουρισμού και αειφορίας στο βαθμό που εστιάζει στην ανάπτυξη του ηθικού χαρακτήρα του ατόμου, καλλιεργώντας αρετές όπως η γενναιότητα, ο αυτοέλεγχος, η γενναιοδωρία, η ειλικρίνεια, η φιλαλήθεια, η τιμιότητα, η δικαιοσύνη, η ακεραιότητα, η σοφία, το θάρρος, η ηρεμία και η συμπάθεια, στοιχεία ωστόσο σημαντικά για την αντιμετώπιση των ηθικών ζητημάτων κατά τη διαδικασία λήψης των αποφάσεων. Επίσης, ένας ενάρετος άνθρωπος είναι σε

θέση να ενεργεί ανάλογα με την περίπτωση στις μοναδικές ηθικές απαιτήσεις, προσεγγίζοντας τις καταστάσεις από διαφορετική οπτική γωνία και αντιλαμβανόμενος ότι οι θέσεις των ανθρώπων διαφέρουν μεταξύ των ατόμων και των ομάδων, υιοθετώντας έτσι μια πιο ολιστική ηθική προσέγγιση της επίλυσης και εξισορρόπησης των ηθικών ζητημάτων. Από τη βιβλιογραφία λοιπόν διαπιστώθηκε ότι η συγκεκριμένη ηθική θεωρία, μέσω της έννοιας της φρόνησης, η οποία είναι απαραίτητη για την άσκηση ηθικής κρίσης, τη στάθμιση των συναλλαγών σε συνθήκες περιορισμένων πόρων, την κατανόηση του πως ένα άτομο μεταχειρίζεται το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον, καθώς και τον προσδιορισμό αυτού που είναι καλύτερο να πραγματοποιηθεί σε μία δεδομένη κατάσταση, εφαρμόζεται στην εκπαίδευση για τον ηθικό τουρισμό, με σκοπό τον προσανατολισμό των σπουδαστών στον τομέα του τουρισμού στην ανάπτυξη της καλής δράσης παρά της σωστής δράσης, συμβάλλοντας έτσι στην ανεπτυγμένη αίσθηση της κριτικής γνώσης, όπου η γνώση εν δράσει αντικαθιστά τη βασισμένη στην πειθαρχία γνώση ή τα θεωρητικά προερχόμενα κριτήρια αλήθειας.

Με αυτόν τον τρόπο οι εμπλεκόμενοι στην τουριστική βιομηχανία προσανατολίζονται στην άσκηση του “καλού τουρισμού”, της οποίας προϋπόθεση συνιστά η εμπλοκή του ατόμου στην κοινωνική και περιβαλλοντική ευημερία του τόπου προορισμού, μέσω της ικανότητάς του για άσκηση καλής κρίσης και της ύπαρξης αρετών στη συμπεριφορά και την πρακτική του τουρισμού, ως μέρος της καλής ζωής, της οποίας στόχος είναι η επίτευξη της ευτυχίας που αποτελεί το σκοπό της ανθρώπινης ύπαρξης. Ωστόσο, όπως διαπιστώθηκε από τη μελέτη της βιβλιογραφίας, η ανάπτυξη της πρακτικής σοφίας, δηλαδή της φρόνησης προσανατολισμένης στη δράση, καθίσταται ιδιαίτερα δύσκολη στον τομέα του τουρισμού, καθώς οι διάφορες καταστάσεις είναι συχνά ενσωματωμένες σε έναν πολύπλοκο συνδυασμό περιβαλλοντικών, κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών παραγόντων. Μάλιστα, όπως υποστηρίζεται από ορισμένους συγγραφείς ούτως ή άλλως υπάρχει η τυπική δεοντολογική και χρηστική απάντηση στη γνώση για το ποιες πράξεις είναι σωστές, χωρίς να χρειάζεται να δώσουμε έμφαση στα επιλεγμένα χαρακτηριστικά ως ενάρετα. Επίσης, διαπιστώθηκε αδυναμία για την ασάφεια σχετικά με τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του χαρακτήρα του ατόμου, καθώς και για το ποιος/ποια αποφασίζει ποια από αυτά είναι ενάρετα ή όχι.

Μεταξύ άλλων όπως διαπιστώθηκε από τη διεξαγωγή της συγκεκριμένης έρευνας, η τουριστική βιομηχανία δημιουργεί και συντηρεί πολλές αδικίες, ειδικά στη σύζευξη τουρισμού και αειφορίας, με αποτέλεσμα τουρισμός και δικαιοσύνη να συνιστούν μια περιοχή δημόσιας συζήτησης. Στο σημείο μάλιστα που η δικαιοσύνη είναι συνυφασμένη με τη νομιμότητα και την ισότητα, τότε είναι ξεκάθαρα ένα ζήτημα στον τουρισμό, καθώς ορισμένες μορφές τουρισμού είναι εκ φύσεως άδικες και ανέντιμες, όπως για παράδειγμα ο σεξουαλικός τουρισμός. Επίσης, αν λάβουμε υπόψη μας τη στενή έννοια του όρου της δικαιοσύνης, η οποία σχετίζεται με την κατανομή των υλικών ωφελημάτων μεταξύ των μελών μιας κοινωνίας, προκειμένου να υπάρξει κοινωνική δικαιοσύνη, τότε σαφώς θεωρείται βασικό στοιχείο στον τουρισμό, στο βαθμό που η κατανομή των υλικών ωφελημάτων, αποτελεί συχνά το μήλο της έριδος μεταξύ της τουριστικής βιομηχανίας και των ντόπιων πληθυσμών, ειδικά κατά τη

σύζευξη τουρισμού και αειφορίας και συνήθως σε βάρος των τελευταίων, εντείνοντας την καταπάτηση των ατομικών δικαιωμάτων και των κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων. Ωστόσο, κάτι τέτοιο αντίκειται στις δύο βασικές αρχές της Θεωρίας της δικαιοσύνης του Rawls σύμφωνα με τις οποίες κατά πρώτον η κοινωνία θα πρέπει να εξασφαλίζει σε όλους τους πολίτες ισότιμη αξίωση σε ένα πλήρως επαρκές σύστημα ίσων βασικών δικαιωμάτων και ελευθεριών και κατά δεύτερον οι κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες θα πρέπει να διευθετούνται, έτσι ώστε να είναι προς όφελος όλων και να συνδέονται με θέσεις και αξιώματα ανοικτές σε όλους.

Συμπερασματικά λοιπόν η συγκεκριμένη ηθική θεωρία θα μπορούσε να συμβάλει στη σύζευξη τουρισμού και αειφορίας, καθώς μέσω των βασικών της αρχών διευθετούνται ζητήματα που σχετίζονται με τα βασικά στοιχεία της συνταγματικής δομής και την εκχώρηση δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, ρυθμίζοντας την κατανομή οικονομικών και κοινωνικών πλεονεκτημάτων που σχετίζονται με τη διανομή των ευκαιριών, των υπηρεσιών, του εισοδήματος και του πλούτου, στοιχεία τα οποία εντούτοις είναι έκδηλα στην ανάδυση των ηθικών ζητημάτων στο πλαίσιο της αειφόρου τουριστικής ανάπτυξης. Εντός του συγκεκριμένου πλαισίου διαπιστώθηκε ότι σημαντική θεωρείται και η συμβολή της έννοιας της ηθικής ανάπτυξης του ατόμου, την οποία διατύπωσε ο Kohlberg και ειδικά το μετα-συμβατικό στάδιο, στο οποίο επισημαίνεται ότι εκείνοι των οποίων η ηθική σκέψη περιλαμβάνει την επίκληση των καθολικών αρχών της δικαιοσύνης και των δικαιωμάτων, πιστεύεται ότι δείχνουν μια πιο προχωρημένη γνωστική εξέλιξη από εκείνους των οποίων η ηθική σκέψη επικαλείται κυρίως πρωταρχικά τη σημασία των σχέσεων και της ανθρώπινης ευημερίας ή ταλαιπωρίας. Σημείο κλειδί στο σημείο αυτό θεωρούνται οι κρίσεις που είναι αναστρέψιμες, υπό την έννοια ότι δύναται κανείς να αντιστρέψει την άποψη του λαμβάνοντας υπόψη του τους άλλους και τις ανάγκες τους. Τέλος, διαπιστώθηκε ότι η δικαιοσύνη στον τομέα του τουρισμού εκφράζεται μέσω των εναλλακτικών μορφών τουρισμού, όπως ο υπεύθυνος τουρισμός, ο τουρισμός υπέρ των φτωχών, ο τουρισμός δίκαιου εμπορίου, ο εθελοντικός τουρισμός, οι πραγματικές περιηγήσεις και ο διακρατικός αλληλέγγυος ακτιβισμός, ενώ σημαντικό υποβοήθημα θεωρούνται τα αναδιανεμητικά μέτρα.

Επιπρόσθετα, η ηθική θεωρία του πολιτισμικού σχετικισμού, η οποία όπως διαπιστώθηκε σχετίζεται με την έννοια του ηθικού σχετικισμού δύναται να συμβάλει στη σύζευξη τουρισμού και αειφορίας, στο βαθμό που οι κρίσεις ενός ατόμου βασίζονται στην εμπειρία και η εμπειρία ερμηνεύεται από κάθε άτομο από την άποψη της δικής του πολιτισμοποίησης. Υπό το πρίσμα αυτό δεν υπάρχουν καθολικοί ηθικοί κανόνες, αλλά μάλλον μοναδικές πρακτικές και ήθη για διαφορετικούς πολιτισμούς, το συγκείμενο του κάθε πολιτισμού είναι εκείνο, το οποίο αποτελεί τη βάση της αποδοχής ή μη των εκάστοτε ηθικών αρχών, ενώ η ηθική στηρίζεται στην έγκρισή της από την κοινωνία στην οποία ζει το άτομο. Έτσι, τα πιστεύω των διαφόρων ομάδων για το τι είναι σωστό είναι και το ηθικά ορθό. Καθώς λοιπόν ο τουρισμός συνιστά ένα κοινωνικό φαινόμενο, το οποίο αναπτύσσεται μεταξύ διαφορετικών πολιτισμών, καθιστώντας συχνά αναγκαία τη σύμπλεξη αυτών, αυτόματα δημιουργούνται ζητήματα σχετικά με το είναι ηθικό, στο πλαίσιο αυτής της

διαφορετικότητας. Ωστόσο, το τι είναι ηθικό για ένα πολιτισμό δύναται να διαφοροποιείται σε σχέση με κάποιον άλλον, καθώς διαφορετικοί πολιτισμοί έχουν διαφορετικά έθιμα, όπως για παράδειγμα η μεταχείριση των γυναικών ως υποδεέστερες, ενώ όλα θα μπορούσαν να είναι θεωρητικά σωστά, χωρίς ωστόσο κάποιος να έχει τη δυνατότητα να καταλήξει σε μια οριστική συμφωνία ως προς τι είναι ορθό.

Συμπερασματικά λοιπόν θα μπορούσε να ειπωθεί ότι η συγκεκριμένη αντίληψη είναι δυνατό να συνεισφέρει στην επίτευξη της αειφόρου τουριστικής ανάπτυξης, ειδικά κατά τη διαδικασία λήψης των αποφάσεων, ως προς το σημείο της αποδοχής της διαφορετικότητας, του σεβασμού των ηθών και των πρακτικών ενός διαφορετικού κοινωνικού γίνεσθαι, της ανοχής σε συμπεριφορές οι οποίες δύναται να είναι ασυμβίβαστες με τους πολιτισμικούς κανόνες και τα πρότυπα του δικού μας πολιτισμού, καθώς και στην αποδοχή διαφορετικών κρινόμενων αξιών και ηθικών προσεγγίσεων, παρέχοντας με αυτόν τον τρόπο τη δυνατότητα αντιμετώπισης ηθικών ζητημάτων που σχετίζονται με το σεβασμό της ίδιας της ανθρώπινης υπόστασης, αλλά και του κοινωνικού βίου των ατόμων ενός διαφορετικού πολιτισμού. Επίσης, διαπιστώθηκε ότι μολονότι εν μέρει αυτή η ιδέα προέρχεται από την επιθυμία χορήγησης νομιμότητας στην πολιτιστική πολυμορφία, εντούτοις μια τέτοια πρακτική θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει εξίσου τη νομιμοποίηση μιας ευρείας κλίμακας απάνθρωπων πράξεων και μη βιώσιμων πρακτικών, χωρίς ωστόσο να αγνοούμε την ύπαρξη ορισμένων ηθικών προτύπων ή αρχών που ισχύουν καθολικά και διατηρούνται στους πολιτισμούς παρέχοντας καθοδήγηση στους κανόνες λήψης των αποφάσεων.

Επίσης, η ηθική της φροντίδας μπορεί να συμβάλλει σε μεγάλο βαθμό στη σύζευξη τουρισμού και αειφορίας και στην αντιμετώπιση των ηθικών ζητημάτων που αναπτύσσονται εντός αυτού του πλαισίου, στο βαθμό που η φροντίδα συνιστά ένα είδος δραστηριότητας, το οποίο περιλαμβάνει όλα όσα κάνουμε για να διατηρήσουμε, να συντηρήσουμε και να επιδιορθώσουμε τον κόσμο μας, προκειμένου να έχουμε τη δυνατότητα να ζήσουμε καλύτερα μέσα σε αυτόν. Αυτός ακριβώς ο κόσμος περιλαμβάνει τα σώματά μας, τους εαυτούς μας, αλλά και το περιβάλλον μας. Παράλληλα, όπως διαπιστώθηκε στη συγκεκριμένη έρευνα η ηθική της φροντίδας δεν έχει να κάνει με την ηθική πίστωση, αλλά με την ηθική ζωή όπου η ηθικότητα εδράζει στην προ-πραξιακή συνείδηση του προσώπου που νοιάζεται, χωρίς να συνιστά ένα συναίσθημα που πηγάζει από τον εξαναγκασμό ως επιβολή της αρχής της αγάπης. Με αυτόν τον τρόπο η αμοιβαιότητα στη σχέση φροντίδας δεν έχει διάσταση συμβολαίου μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου, αλλά αντιθέτως η ηθική της φροντίδας υφίσταται όταν υπάρχει κατά πρώτον η διαθεσιμότητα του εαυτού μας εκφραζόμενη ως ενδιαφέρον προς τους άλλους, μέσα από την ενεργό, δεκτική και ευεπίφορη προσοχή προς αυτούς τους άλλους και κατά δεύτερον όταν το πρόσωπο της φροντίδας παραλαμβάνει, αναγνωρίζει και αποδέχεται τη φροντίδα.

Ωστόσο, μια τέτοια στάση υποδηλώνει μια φροντίδα κυριολεκτική, εστιαζόμενη στην εξέταση του πλαισίου μιας συγκεκριμένης κατάστασης, με έμφαση στην αλληλεπίδραση, στην ανάπτυξη της κατανόησης και της ανησυχίας για τους εμπλεκόμενους, την επίγνωση των αναγκών των άλλων και

σαφώς τη δράση με βάση αυτή την επίγνωση. Αυτή ακριβώς η δράση πηγάζει από το εσωτερικό μας δέσιμο με τους άλλους, ηθελημένα, αβίαστα, άμεσα και αδιαμεσολάβητα, ωθώντας μας σε μια ηθική στάση και προσέγγιση των ηθικών ζητημάτων εκ των έσω. Τέλος, από τη μελέτη της βιβλιογραφίας διαπιστώθηκε ότι η φροντίδα συντελεί στην κοινωνική επιτυχία, εφόσον η κοινοτική αρμονία καθιστά στόχο της ηθικής, ο οποίος επιτυγχάνεται μέσω της ηθικής της φροντίδας, ενώ για όσους αντιμετωπίζουν ηθικά ζητήματα στις επιχειρήσεις, η ηθική της φροντίδας έχει ένα σημαντικό όφελος, το οποίο συνίσταται στην ευελιξία της. Εκτός των άλλων η ηθική της φροντίδας συμβάλλει στη δημιουργική επίλυση των ηθικών συγκρούσεων, καθώς το να ακολουθούμε τελικά τους κανόνες είναι δευτερεύον στη διατήρηση των σχέσεων.

Μεταξύ άλλων όπως διαπιστώθηκε στη συγκεκριμένη έρευνα η αυξανόμενη αλληλεπίδραση μεταξύ φύσης και τουρισμού εγείρει ποικίλα ηθικά ζητήματα επί της κρίσης του τι είναι σωστό ή λάθος στο πλαίσιο της σύζευξης τουρισμού και αειφορίας σε ότι αφορά στο περιβάλλον ως βαρυσήμαντο τομέα της τουριστικής ανάπτυξης και της αειφορίας. Στο σημείο αυτό η περιβαλλοντική ηθική έχει άμεση εφαρμογή στον τουρισμό, στο βαθμό που εντοπίζεται περιβαλλοντική αλλαγή προκαλούμενη από την ανθρώπινη δραστηριότητα. Παρόλο που από τη μελέτη της βιβλιογραφίας εντοπίζεται δυσκολία εφαρμογής μιας ομοιογενούς περιβαλλοντικής ηθικής για την τουριστική βιομηχανία στο σύνολό της, εξαιτίας του μεγάλου αριθμού των εμπλεκόμενων φορέων και της εμπλοκής συγκρουόμενων συμφερόντων, εντούτοις διαπιστώθηκε ότι εμφανίζονται νέες αναπτυξιακές πολιτικές στον τουρισμό, λόγω της ανάγκης διατήρησης των πόρων και της μείωσης της χρήσης τους, τονίζεται η σημασία της προστασίας του περιβάλλοντος και της ανάπτυξης του βιώσιμου τουρισμού και αναγνωρίζονται τα εγγενή δικαιώματα της φύσης μέσα από τη δήλωση ότι το περιβάλλον έχει εγγενή αξία, η οποία υπερτερεί της αξίας των περιουσιακών στοιχείων αναψυχής.

Ωστόσο, όπως διαπιστώθηκε αυτές οι περιβαλλοντικές πολιτικές που βασίζονται πάνω σε περιβαλλοντικές αρχές, περιλαμβάνουν ως επί το πλείστον πρακτικά μέτρα με στόχο τη διατήρηση, δίνοντας έμφαση στη διαχείριση και στις τεχνικές λύσεις των περιβαλλοντικών προβλημάτων. Επιπλέον, εμφανίζονται ως μια μεσαία-πράσινη ηθική όπου το περιβάλλον έχει εργαλειακή αξία, χωρίς να προσεγγίζεται ως αυτοσκοπός, αλλά ως μέσο ευχαρίστησης και/ή κέρδους. Ακόμη, παρά το γεγονός ότι υπάρχει η επιθυμία να αντιμετωπιστούν τα ηθικά ζητήματα που αναδύονται στο πλαίσιο της αειφόρου τουριστικής ανάπτυξης, εντούτοις αυτή η επιθυμία εξαρτάται από την απόδοση μιας αξίας στη φύση που υπερβαίνει την εξωγενή, δηλαδή την εργαλειακή της αξία ή τουλάχιστον αναγνωρίζει την εξάρτηση της ευημερίας μας από αυτή των άλλων οικοσυστημάτων. Για το σκοπό αυτό λοιπόν διαπιστώθηκε ότι η επαναξιολόγηση της ανθρώπινης αλληλεπίδρασης με τη φύση και η μετάβαση σε μια λιγότερο ανθρωποκεντρική ηθική κρίνεται αναγκαία και μολονότι η δύναμη της αναγνώρισης των δικαιωμάτων της φύσης στην ύπαρξη ποικίλλει εντός της συντήρησης, της ελευθεριακής επέκτασης και της ηθικής του οικο-ολισμού, η ανάπτυξη της ηθικής σκέψης στη σχέση μας με το περιβάλλον αντιπροσωπεύει μια ριζική αλλαγή στην κοινωνία.

Στην ανάπτυξη αυτής της ηθικής σκέψης, ο ρόλος της περιβαλλοντικής ηθικής καθίσταται ιδιαίτερα σημαντικός, καθώς η περιβαλλοντική ηθική βασίζεται στην αντίληψη ότι τα ανθρώπινα όντα, λειτουργώντας ως ηθικοί πράκτορες, έχουν υποχρεώσεις στις οντότητες πλὴν των ανθρώπων, οι οποίες ανάλογα με τα συγκεκριμένα είδη των θεωριών της περιβαλλοντικής ηθικής δύναται να είναι ζώα που αισθάνονται, ζωντανοί οργανισμοί ή ολόκληρα οικοσυστήματα. Παράλληλα, ο ρόλος αυτός ενισχύεται στο πλαίσιο της δημιουργίας ηθικών κανόνων, οι οποίοι έχουν τη δυνατότητα να μετασχηματισθούν σε νομικούς, μέσω των νόμων και των διατάξεων, ρυθμίζοντας τη σχέση των ανθρώπων με τη φύση και τα μη ανθρώπινα όντα. Μεταξύ άλλων, όπως διαπιστώθηκε η περιβαλλοντική ηθική συντελεί στην αλλαγή στάσεων και συμπεριφορών, μέσω της εκπαίδευσης, απέναντι στο περιβάλλον, ωθώντας τα άτομα να λειτουργούν με πειθαρχία, κατανόηση και σεβασμό προς το φυσικό κόσμο, λαμβάνοντας υπόψη την ευημερία και τα δικαιώματα των μεμονωμένων μη ανθρώπινων οντοτήτων, αλλά και τη διατήρηση και συντήρηση του πλανήτη μας ως όλου με σκοπό την κληροδότηση στις επόμενες γεννιές.

Επιπρόσθετα, όπως διαπιστώθηκε ο τουρισμός ασκεί μεγάλη επιρροή στην κοινωνία, ενώ η ηθική στον τουρισμό επηρεάζει της συνολική ποιότητα αυτής, η οποία περιλαμβάνει φαινόμενα όπως η κουλτούρα, η πολιτική, η εκπαίδευση και οι επιχειρήσεις. Συνεπώς η επιχείρηση και η επιχειρηματική ηθική αποτελούν διαστάσεις της συνολικής ποιότητας της κοινωνίας. Μάλιστα, στη σύγχρονη ταχέως μεταβαλλόμενη τουριστική αγορά, η μόνη δυνατότητα για έναν τουριστικό προορισμό να ανταγωνιστεί σε αυτήν αποτελεί η προσφορά ενός διακεκριμένου προϊόντος βιώσιμου τουρισμού. Ωστόσο συνυφασμένη με τη βιώσιμη ανάπτυξη είναι και η εταιρική κοινωνική ευθύνη, η οποία εμπεριέχει τις έννοιες της υπευθυνότητας και της ηθικής λογοδοσίας, αποτελώντας ταυτόχρονα βασικό συστατικό στοιχείο της επιχειρηματικής ηθικής. Άλλωστε όπως επισημάνθηκε η επένδυση σε υπεύθυνα εταιρικά προγράμματα, μέσω της διατήρησης κεφαλαίου από τα κέρδη, υποδεικνύει ότι οι οργανισμοί είναι εταιρικά υπεύθυνοι, λειτουργώντας έτσι στο πλαίσιο της επιχειρηματικής ηθικής, με μακροπρόθεσμο όφελος την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας και τη διατήρηση της βιώσιμης ανάπτυξης των δραστηριοτήτων της ίδιας της επιχείρησης, αλλά και με μακροπρόθεσμα οφέλη για τους πελάτες και την κοινωνία στο σύνολό της.

Ο ρόλος λοιπόν της επιχειρηματικής ηθικής θεωρείται ιδιαίτερα σημαντικός στη σύζευξη τουρισμού και αειφορίας σε επίπεδο κοινωνίας, στο βαθμό που εντός αυτού του πλαισίου, οι δημόσιοι φορείς δίνουν έμφαση στην προώθηση εκείνων των μορφών τουριστικής ανάπτυξης που οδηγούν σε μειωμένη κατανάλωση φυσικών πόρων και στη δημιουργία λιγότερων αποβλήτων, οι τουριστικές επισκέψεις ρυθμίζονται με τέτοιο τρόπο ώστε να προκαλούν μικρότερη πίεση στο φυσικό περιβάλλον των τουριστικών προορισμών, οι τουριστικές υποδομές συνάδουν με την προστασία της φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς, οι τουριστικές μονάδες στηρίζουν την επιβίωση και τον εμπλουτισμό των παραδοσιακών βιοτεχνιών και προϊόντων και τα σχέδια ανάπτυξης λαμβάνουν υπόψη όλα τα εμπλεκόμενα μέρη στην τουριστική βιομηχανία. Όμως στα παραπάνω εμμέσως πλὴν σαφώς,

εμπεριέχονται βασικά στοιχεία της επιχειρηματικής ηθικής, όπως η συμμόρφωση με τους κανόνες, τις ηθικές αρχές, τις προσδοκίες, τα ήθη και τα έθιμα της κοινωνίας, η συνεισφορά μέσω της ποιότητας και της αξίας των προϊόντων και υπηρεσιών που προσφέρονται από τις επιχειρήσεις, καθώς και οι συνέπειες της επαγγελματικής δραστηριότητας.

Παράλληλα, όπως διαπιστώθηκε στην εν λόγω έρευνα, ο ρόλος της επιχειρηματικής ηθικής ενισχύεται, καθώς η ίδια η έννοια συνιστά την εφαρμογή των γενικών αρχών περί ηθικής στην επιχειρηματική συμπεριφορά με σκοπό τη δημιουργική εξισορρόπηση και σύνθεση των συμφερόντων και σχέσεων μεταξύ όλων των ενδιαφερομένων στον τομέα του τουρισμού. Ωστόσο, αυτές ακριβώς οι έννοιες της εξισορρόπησης, της σύνθεσης, του συμφέροντος και της σχέσης συχνά περιπλέκονται, αλληλεπηρεάζονται και αντικρούονται στη σύζευξη τουρισμού και αειφορίας, προκαλώντας ηθικά διλήμματα κατά τη διαδικασία λήψης των αποφάσεων. Ακριβώς λοιπόν σε αυτό το σημείο ο ρόλος της επιχειρηματικής ηθικής θεωρείται κρίσιμος, εφόσον η ίδια η έννοια αφορά στο σύνολο των αρχών και κανόνων που πρέπει να καθοδηγούν τη λήψη αποφάσεων, στο βαθμό μάλιστα που όπως επισημάνθηκε συνιστά περισσότερο ένα εργαλείο επίλυσης ηθικών διλημάτων παρά ανεύρεσης μιας αρχιμήδειου αρχής. Παρόλα αυτά από τη μελέτη της βιβλιογραφίας παρατηρήθηκε ότι η επιχειρηματική ηθική θεωρείται σχήμα οξύμωρο, καθώς το επιχειρείν για πολλούς αποτελεί ένα παιχνίδι, στο οποίο οι ηθικοί περιορισμοί παύουν να υπάρχουν. Εντούτοις, οι υπέρμαχοι της συγκεκριμένης έννοιας θεωρούν αυτήν αναγκαία για τη διασφάλιση της αγοράς και της επιχειρηματικής δράσης, καθώς όπως υποστηρίζουν οι συναλλαγές επιβάλλεται να διέπονται από ηθικούς κανόνες.

Επιπλέον κατά τη διεξαγωγή της εν λόγω έρευνας διαπιστώθηκε ότι εξίσου σημαντικός στη σύζευξη τουρισμού και αειφορίας καθίσταται και ο ρόλος της ηθικής οικονομίας, αν και η έννοια καθεαυτή έχει μελετηθεί περιορισμένα στη βιβλιογραφία. Όπως διαπιστώθηκε η έννοια της ηθικής οικονομίας είναι από τη φύση της άμεσα προκλητική, καθώς η οικονομία και η ηθική ανήκουν σε διαφορετικές σφαίρες και οικοδομούνται με βάση ασύμμετρες λογικές. Εντούτοις, η ηθική δεν θα πρέπει να θεωρείται ως εξωγενής περιορισμός στις οικονομικές επιδιώξεις, αλλά αντίθετα ως μία εγγενής πηγή οικονομικής αξίας, καθώς η αυξανόμενη ένταση ανάμεσα στην οικονομία και στην ηθική συνιστά απειλή για την ευημερία της κοινωνίας, οδηγώντας στην άνιση διανομή ιδιοκτησίας και στην ανεπαρκή ζήτηση. Μάλιστα, όπως επισημάνθηκε οι συνεχείς διενέξεις μεταξύ των οικονομικών και ηθικών αξιών καταλήγουν στη συντήρηση ενός συστήματος του οποίου η μακροπρόθεσμη βιωσιμότητα δεν εξασφαλίζεται, εφόσον ενθαρρύνεται η καθιέρωση ιδεολογιών με αντιπαραθέσεις, οι οποίες εκφράζονται ως κοινωνική ένταση και πολιτική αντιπαράθεση. Ωστόσο, αυτές ακριβώς οι διενέξεις, αντιπαραθέσεις, εντάσεις και συγκρούσεις είναι ιδιαίτερα έκδηλες στην ανάδυση ηθικών ζητημάτων στο πλαίσιο της αειφορικής ανάπτυξης στον τομέα του τουρισμού, λόγω της υπέρμετρης τουριστικής ανάπτυξης σε βάρος του περιβάλλοντος και της κοινωνίας, με αποτέλεσμα ο ρόλος της ηθικής οικονομίας να κρίνεται αναγκαίος στο επίπεδο αυτό.

Στο σημείο αυτό, διαπιστώθηκε ότι η ηθική οικονομία αποτελεί μέσο για την επανόρθωση των εμπορευματικών επιπτώσεων της οικονομίας της αγοράς. Ωστόσο, αυτές οι εμπορευματικές επιπτώσεις είναι ιδιαίτερα εμφανείς στον τομέα του τουρισμού, μέσω της εμπορευματοποίησης της πολιτιστικής κληρονομιάς και της τουριστικοποίησης των υλικών μορφών τέχνης. Επίσης, η ηθική οικονομία διαμορφώνει έναν κόσμο, ο οποίος χαρακτηρίζεται από την αλληλεγγύη, τη συμπόνια, την κοινή χρήση και την αμοιβαία βοήθεια και συμπάθεια, έναν κόσμο όπου οι κάτοικοι δεν είναι ανταγωνιστές, ούτε αντικείμενα χρήσης και κατανάλωσης, χωρίς ταυτόχρονα να βασίζεται στην ανταλλαγή χρημάτων, αλλά στη συνεργασία, τη γενναιοδωρία, τα κοινά αγαθά και υπηρεσίες, καθώς και την αμοιβαία βοήθεια, υποστήριξη και φροντίδα, στοιχεία όμως που κρίνονται απαραίτητα για την αντιμετώπιση ηθικών ζητημάτων που σχετίζονται με την κατανομή των πόρων, τα ανθρώπινα δικαιώματα και την ανθρώπινη εκμετάλλευση στο πλαίσιο της αειφορικής τουριστικής ανάπτυξης. Μεταξύ άλλων διαπιστώθηκε ότι η ηθική οικονομία διευθετεί ζητήματα ηθικών διαρθρωτικών συνθηκών, συντελεί στην αποσαφήνιση των ηθικών προβλημάτων, εφαρμόζοντας την οικονομική θεωρία σε συνδυασμό με την αναλυτική δύναμη της ηθικής, μεγιστοποιώντας τη λήψη ηθικών αποφάσεων και εξισορροπεί τη σχέση μεταξύ ηθικότητας και πλεονεκτήματος ή του ατομικού και του γενικού συμφέροντος, απαραίτητου στοιχείου για την ανάπτυξη ηθικών κινήτρων.

Τέλος, στο πλαίσιο της αειφόρου τουριστικής ανάπτυξης η ηθική οικονομία βρίσκει την εφαρμογή της στον εναλλακτικό τουρισμό, ο οποίος στοχεύει εκτός των άλλων στην υποστήριξη μιας ηθικής οικονομίας, η οποία βασίζεται στο βιώσιμο εμπόριο, στις δίκαιες εργασιακές πρακτικές, καθώς και στην κοινωνική και περιβαλλοντική ευαισθησία. Καθώς μάλιστα οι εναλλακτικές μορφές τουρισμού δηλώνουν τη ρητή κριτική τους στο μαζικό τουρισμό, εμμέσως πλην σαφώς δηλώνουν και τη ρητή κριτική τους στην καπιταλιστική οικονομία γενικότερα. Ακόμη, το Couchsurfing.org, το οποίο συνιστά μία νέα τεχνολογία κοινωνικής δικτύωσης, βασίζεται σε μια μορφή ηθικής οικονομίας, η οποία ευθυγραμμίζεται με άλλα εναλλακτικά προγράμματα τουρισμού, στο βαθμό που στοχεύει στη δημιουργία ενός καλύτερου κόσμου, εντός του οποίου οι άνθρωποι συνδέονται πιο αυθεντικά, με ουσιαστικές σχέσεις και ουσιαστικούς τρόπους. Ωστόσο, όπως διαπιστώθηκε στη συγκεκριμένη μελέτη το υψηλό ηθικό έδαφος του εναλλακτικού τουρισμού καθίσταται ορισμένες φορές ολισθηρό. Ένα παράδειγμα αυτής της διαπίστωσης αποτελούν οι ανησυχητικές σχέσεις της οικειότητας, μεταξύ εθελοντών και ντόπιων από τη μια μεριά και της εμπορευματοποίησης των εθελοντικών εμπειριών από την άλλη, καθώς πολλές φορές αρκετές υπηρεσίες απαιτούν από τους τουρίστες να πληρώσουν προκειμένου να δωρίσουν το χρόνο τους και τους εργασιακούς ή συναισθηματικούς τους πόρους.

Κατά τη διεξαγωγή της εν λόγω έρευνας κρίθηκε απαραίτητη η αναγνώριση και αποσαφήνιση εννοιών, οι οποίες αποκτούν ιδιαίτερη σημασία για τη μελέτη της βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης υπό το πρίσμα των ηθικών ερωτημάτων που αυτή θέτει. Έτσι, κεντρικής σημασίας έννοια είναι η ηθική, η οποία αναφέρεται στο συνήθη τρόπο συμπεριφοράς και στη συμπεριφορά που διασφαλίζει ότι γίνεται το καλό. Από τη μελέτη λοιπόν της βιβλιογραφίας διαπιστώθηκε ότι αυτή η συμπεριφορά

προκαλεί την ανάπτυξη κανόνων, προτύπων και αρχών, ορισμένοι από τους οποίους επισημοποιήθηκαν σε νόμους ή κώδικες συμπεριφοράς, ενώ κάποιιοι άλλοι θεωρούνται απλά ως κανονιστικοί τρόποι συμπεριφοράς. Αυτοί οι συνήθειοι τρόποι συμπεριφοράς είναι αδιαμφισβήτητοι και εκλαμβάνονται ως δεδομένοι. Επιπλέον, η σημαντικότητα της συγκεκριμένης έννοιας είναι εύλογο κατανοητή στο βαθμό που η ηθική συνίσταται στην ικανότητα του ατόμου να διατυπώνει σωστές κρίσεις, να σχηματίζει αξιολογικές κρίσεις, να συγκροτεί συλλογισμούς, να χρησιμοποιεί ενσυνείδητα κανόνες, να ενεργοποιεί κριτήρια, να επιλύει διλήμματα, να προχωρεί σε επιλογές, να πράττει σύμφωνα με τον έλλογο σχεδιασμό του, να επιχειρηματολογεί, υποστηρίζοντας τη θέση του, να επιλύει συγκρούσεις και να χειρίζεται κρίσεις. Στην περίπτωση αυτή, η ηθική ως ένα σύστημα κανόνων που υποστηρίζουν αντίστοιχα ένα σύστημα αξιολογικών κρίσεων, διαμορφώνεται ως μηχανισμός πρόληψης καταστάσεων κρίσης στις ανθρώπινες σχέσεις ή έλλογης αντιμετώπισής τους.

Ωστόσο, διαπιστώθηκε ότι απόλυτα συνυφασμένες με την έννοια της ηθικής είναι και οι αξίες στο βαθμό που αυτές βασίζονται σε κανόνες, η μελέτη των οποίων έχει τη βάση της στην ηθική και στο βαθμό που η έννοια των αξιών τοποθετείται στην καρδιά των ηθικών συστημάτων. Συμπερασματικά λοιπόν, από τη μελέτη της βιβλιογραφίας διαπιστώθηκε ότι η έννοια της αξίας συνιστά μία έννοια του επιθυμητού με μια κινητήρια δύναμη, είναι αφηρημένη, επιβαλλόμενη από τους ανθρώπους πάνω σε κάτι με μη έμφυτη αξία, είναι κοινωνικά αποδεκτή και μας ωθεί σε μία πράξη. Με αυτόν τον τρόπο, οι αξίες είναι ανεξάντλητες πηγές των ανθρώπινων πράξεων και η κινητήρια δύναμη της δράσης των ατόμων, ενώ τα κίνητρα βρίσκονται στη ρίζα των αξιών, οι οποίες με τη σειρά τους οδηγούν στη λήψη αποφάσεων. Εκφράσεις δε της αξίας είναι οι δηλώσεις εκτίμησης, που τα άτομα προσδίδουν στα χαρακτηριστικά της καθημερινής πραγματικότητας και εμπειρίας. Μεταξύ άλλων, στη μελέτη της βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης, εξαιρετικά κρίσιμες θεωρούνται οι έννοιες της “οργανικής-εργαλειακής αξίας” ή “εξωγενούς αξίας”, υπό την έννοια ότι υπάρχουν πράγματα στη ζωή που εκτιμούμε, τα οποία αν και από μόνα τους δεν έχουν κάποια αξία, εντούτοις δύναται να αποκτήσουν αξία επειδή προσφέρουν αξία σε κάτι άλλο, καθώς και της “εγγενούς ή εσωτερικής αξίας”, εφόσον υπάρχουν πράγματα στη ζωή που έχουν αξία από μόνα τους, τη λεγόμενη “αυταξία”. Οι εν λόγω έννοιες διαπιστώθηκε ότι αποτελούν τη βάση στην ανάπτυξη σημαντικών θεωριών της περιβαλλοντικής ηθικής διαμορφώνοντας συμπεριφορές και δράσεις που επηρεάζουν σημαντικά τις ενέργειες των εμπλεκομένων στην τουριστική βιομηχανία κατά τη διαδικασία λήψης των αποφάσεων.

Σημαντική εκτός των άλλων θεωρείται και η ιεράρχηση ή κατάταξη των αξιών, καθώς είναι εφαρμόσιμη σε οτιδήποτε εκτιμούμε, ενώ το τι εφαρμογή έχει αυτή στην καθημερινή πρακτική, συνιστά μια αναγνώριση του γιατί ένα άτομο εκτιμά γενικά. Έτσι, ένας αξιακός έλεγχος με βάση αυτό το μοντέλο μας παρέχει τη δυνατότητα να κάνουμε σαφές το άδηλο, δίνοντας μας εργαλεία για αυτό-αναστοχασμό και γνωστική πρόκληση στο ισχύον σύστημα. Επίσης, διαπιστώθηκε ότι ιδιαίτερης σημασίας για την επίτευξη της βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης θεωρούνται οι ενεργές ή κεντρικές

αξίες, καθώς αυτές δε συμβιβάζονται με ένα πλαίσιο, οδηγώντας εν τέλει στη δράση, έχοντας ταυτόχρονα σημαντική δύναμη στην κινητοποίηση της συμπεριφοράς του ατόμου. Τέλος, οι ηθικές αξίες μας υποδεικνύουν αυτό που είναι σημαντικό στη ζωή, ποιες συμπεριφορές πρέπει να καλλιεργούμε και ποιες να απορρίπτουμε, την αξία που πρέπει να δίνουμε στην ανθρώπινη ζωή, τι συνιστά κοινωνικό αγαθό, δικαιοσύνη και δικαιώματα. Εντούτοις, τέτοιου είδους στοιχεία κρίνονται ιδιαίτερα σημαντικά για την επίτευξη της αειφόρου τουριστικής ανάπτυξης και την αντιμετώπιση των ηθικών ζητημάτων κατά τη διαδικασία λήψης των αποφάσεων.

Μεταξύ άλλων η επιτυχία της βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης προϋποθέτει τη μεταβολή στη συμπεριφορά των ενδιαφερομένων μερών προς μια πιο ηθική στάση, η οποία δύναται να πραγματοποιηθεί με αλλαγή αξιών μέσω της εκπαίδευσης αξιών, διαμέσου της οποίας οι κοινωνίες σήμερα προσπαθούν να μεταλαμπαδεύσουν αξίες. Στο σημείο αυτό διαπιστώθηκε λοιπόν ότι η γενικότερη τάση της εκπαιδευτικής πολιτικής σε ευρωπαϊκό επίπεδο συνίσταται στην πολλαπλή ενίσχυση της διδασκαλίας αξιών. Επίσης, διαμορφώνονται δύο επίπεδα ανάγνωσης του αξιακού υλικού. Το πρώτο αφορά στο επίπεδο της κανονικότητας και της κανονικοποίησης, όπου εντοπίζονται οι θεσμικές ή υπό θεσμοποίηση ή με την τάση θεσμοποίησης διατυπώσεις περί αξιών, καθώς και της εκπαίδευσης που τους αντιστοιχεί, αποτυπώνοντας έτσι το υφιστάμενο καθεστώς ηθικών και αξιακών αντιλήψεων. Το δεύτερο συνίσταται στο επίπεδο της κανονικοποίησης, στο οποίο η έννοια της αξίας καθώς και η συγκρότησή της είναι εξαιρετικά πολύπλοκη και η διατύπωσή της υπερβαίνεται κάθε φορά από το αναφερόμενό της. Εντούτοις, διαπιστώθηκε ότι η υπέρβαση του αξιακού στερεοτύπου δεν είναι δυνατή στο πλαίσιο μιας τυπικής παιδαγωγικής διαδικασίας συγκρότησης ενός σώματος αξιών, γεγονός που μας οδηγεί στην προσέγγιση της διαδικασίας της προβληματοποίησης.

Αυτή ακριβώς η διαδικασία της προβληματοποίησης συνιστά μια κατεξοχήν ερευνητική διεργασία που συστηματοποιεί τον ερωτηματικό ιστό, προσδίδοντας σε αυτόν μια εσωτερική αφηγηματική λογική, αυστηρή αλλά ταυτόχρονα και δημιουργική, καθώς από τη μία μεριά λαμβάνονται υπόψη οι βεβαιότητες, οι οποίες όμως τίθενται υπό αμφισβήτηση, προκειμένου να αναδιατυπωθούν και να απορριφθούν και από την άλλη μεριά λαμβάνει χώρα η υποδοχή του ανεξήγητου και του μη εκφράσιμου, κατά τη δύσκολη αποκατάσταση της πολυπλοκότητας, που εκφράζεται μέσω της δομής του διλήμματος. Υπό αυτό το πρίσμα διαπιστώθηκε, ότι συνυφασμένη με την έννοια της προβληματοποίησης είναι και η έννοια της διληματοποίησης, η οποία περιγράφει μια εντατικοποίηση της προβληματοποιητικής διαδικασίας κυρίως στο ηθικό επίπεδο των διενέξεων στις οποίες προσκρούουν τα πρόσωπα που δρουν στους κόλπους της προβληματικής κατάστασης. Με αυτόν τον τρόπο η διληματοποίηση δεν περιορίζεται μόνο στην ορθολογικότητα και στην αναγκαιότητα της σωστής επιλογής, αλλά συνιστά αναστοχαστική, ανήσυχη και ενσυναίσθητη σκέψη των εμπλεκόμενων, η οποία σχετίζεται με μια διορατική αντίληψη της ετερότητας. Καθώς όμως στο πλαίσιο της αειφόρου τουριστικής ανάπτυξης εντοπίζονται ποικίλα ηθικά ζητήματα, τα οποία θέτουν τους εμπλεκόμενους φορείς εντός μιας διλημματικής κατάστασης κατά τη διαδικασία λήψης των

αποφάσεων, συμπερασματικά θα μπορούσε να ειπωθεί, ότι τόσο η διαδικασία της προβληματοποίησης όσο και η διληματοποίηση αποτελούν σημαντικά εργαλεία στην αντιμετώπιση των ηθικών διλημάτων στο βαθμό που περικλύουν στους κόλπους τους την ανάπτυξη της κριτικής και ενσυναίσθητης σκέψης, λαμβάνοντας υπόψη την ετερότητα.

Παράλληλα, κατά τη διεξαγωγή της συγκεκριμένης έρευνας κρίθηκε αναγκαία η αποσαφήνιση των εννοιών του ηθικού τουρίστα, της ηθικής κατανάλωσης, του ηθικού προορισμού και του ηθικού μάρκετινγκ, λόγω της σημαντικότητας των παραπάνω εννοιών στην επίτευξη της βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης και στην επίλυση των ηθικών ζητημάτων που αναδύονται στο πλαίσιο αυτής. Στο σημείο αυτό λοιπόν διαπιστώθηκε ότι εφόσον ο ηθικός τουρίστας ανησυχεί για μια ευρύτερη γκάμα ζητημάτων, όπως για τις πολιτικές του ανθρωπίνου δυναμικού, τα επίπεδα των αμοιβών και την απασχόληση του τοπικού εργατικού δυναμικού, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο τα οικονομικά οφέλη του τουρισμού διανέμονται σε όλη την έκταση της οικονομίας στην τουριστική βιομηχανία, τότε συμπερασματικά θα μπορούσε να ειπωθεί ότι συντελεί και στην αντιμετώπιση των ηθικών ζητημάτων στο πλαίσιο της αειφορικής ανάπτυξης, καθώς τα εν λόγω στοιχεία συνιστούν συχνά σημαντικούς παράγοντες ανάδυσης ηθικών διλημάτων. Επίσης, η ηθική κατανάλωση στο βαθμό που η καταναλωτική συμπεριφορά επηρεάζεται από ηθικά κριτήρια, στοχεύοντας στη δικαιοσύνη και στην ευημερία ολόκληρης της κοινωνίας και στο βαθμό που συνιστά μια πρακτική αγοράς προϊόντων και υπηρεσιών με σκοπό την ελαχιστοποίηση της κοινωνικής και περιβαλλοντικής ζημιάς, καθώς και μια αποφυγή εκείνων των προϊόντων με αρνητική επίδραση στην κοινωνία ή στο περιβάλλον, τότε δύναται να συμβάλλει στην αντιμετώπιση των ηθικών ζητημάτων εντός του πλαισίου που εξετάζουμε είτε με την ενίσχυση των ηθικών προϊόντων, είτε με το μποϊκοτάζ των ανήθικων προϊόντων.

Επιπλέον, η επιδίωξη από τους τουρίστες ενός ηθικού προορισμού διακοπών, ο οποίος επιδεικνύει σεβασμό στο περιβάλλον, στη σεβαστή συμπεριφορά, στην ασφαλή υποδομή, στην υποστήριξη της τοπικής κοινωνίας, στην αυθεντικότητα και στην απλότητα συντελεί σημαντικά στην επίτευξη της βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης και στην αποφυγή των ηθικών ζητημάτων που αναδύονται στο πλαίσιο αυτής. Μάλιστα, όπως διαπιστώθηκε προς αυτή την κατεύθυνση ο εθελοντικός μη κερδοσκοπικός οργανισμός Ethical Traveller εκδίδει λίστα με τις πιο ηθικές χώρες του αναπτυσσόμενου κόσμου, οι οποίες δείχνουν σεβασμό στα ανθρώπινα δικαιώματα, την προστασία του περιβάλλοντος, την κοινωνική ευημερία και το καλό των ζώων, στοιχεία ωστόσο κρίσιμα για την επιτυχία του παραπάνω σκοπού. Τέλος, το ηθικό μάρκετινγκ στο βαθμό που εμπεριέχει δράσεις όπως το υψηλό επίπεδο πειστικότητας, η θετική καταναλωτική ατμόσφαιρα και οι ισορροπημένες υπηρεσίες, εστιάζοντας ταυτόχρονα στις μορφές ηθικών προτύπων, δράσεων, δεσμεύσεων και πράξεων των ατόμων, οι οποίες θέτουν κατευθυντήριες γραμμές για τη λήψη αποφάσεων και τη διαμόρφωση προτύπων και συμπεριφορών σε εκτελεστικό επίπεδο δεν μπορεί παρά να συνιστά την έκφραση της ηθικής οικονομίας στην πράξη, συμβάλλοντας σημαντικά στην επίτευξη της αειφόρου

τουριστικής ανάπτυξης και στην αποφυγή των ηθικών ζητημάτων που προκύπτουν εξαιτίας του στρατηγικού μάρκετινγκ.

Τέλος, κατά τη διεξαγωγή της εν λόγω έρευνας κρίθηκε απαραίτητο να τονισθεί η σημασία της ηθικής λήψης αποφάσεων για την προώθηση της συστηματικής ανάπτυξης ηθικού προβληματισμού των εμπλεκόμενων φορέων στην τουριστική βιομηχανία, καθώς οι υπεύθυνοι λήψης των αποφάσεων αντιμετωπίζουν καθημερινά καταστάσεις, οι οποίες απαιτούν ηθικές κρίσεις. Στο σημείο αυτό από τη μελέτη της βιβλιογραφίας διαπιστώθηκε ότι σε ότι αφορά στην ηθική λήψη αποφάσεων, οι δύο προσεγγίσεις που συγκέντρωσαν τη μεγαλύτερη προσοχή είναι αυτές της Δεοντολογίας και της Τελεολογίας, ενώ ορισμένοι συγγραφείς επισημαίνουν την αυξανόμενη επικράτηση των κωδικών ηθικής, ανάμεσά τους και ο Κώδικας Ηθικής για τον Τουρισμό, οι οποίοι χρησιμοποιούνται κατά κόρον ως εργαλείο για την καθοδήγηση των εργαζομένων στην τουριστική βιομηχανία κατά τη διαδικασία λήψης των αποφάσεων, χωρίς ωστόσο να καθίστανται αποτελεσματικοί για τον τρόπο με τον οποίο οι επαγγελματίες του κλάδου λαμβάνουν τις αποφάσεις τους.

Εντούτοις, από μία εκτενέστερη μελέτη της βιβλιογραφίας, διαπιστώθηκε ότι υφίστανται επιπλέον των προαναφερόμενων ηθικές προσεγγίσεις, οι οποίες δύναται να συμβάλλουν στην ανάπτυξη ηθικού προβληματισμού και κρίσης, οδηγώντας ταυτόχρονα στην ηθική συμπεριφορά και δράση των υπευθύνων λήψης των αποφάσεων. Μεταξύ αυτών είναι καταρχήν ο συνδυασμός των πέντε βημάτων και των τεσσάρων βασικών στοιχείων των Lovelock & Lovelock, μέσω της εφαρμογής του οποίου θα μπορούσε να διασφαλιστεί το γεγονός ότι οι υπεύθυνοι λήψης των αποφάσεων εργάζονται προς μία ηθική λήψη αποφάσεων, αξιολογώντας κριτικά το εκάστοτε ηθικό ζήτημα, μέσω της αναγνώρισης γεγονότων και αμφιβολιών, αναλογιζόμενοι τις συνέπειες για όλους και όχι μόνο για την πλειοψηφία, εντοπίζοντας το σημείο σύγκρουσης των αξιών και διευθετώντας τον τρόπο που μια διαμάχη έχει τη δυνατότητα να επιλυθεί ηθικά.

Επιπλέον, σημαντική για την ηθική λογική/συλλογιστική θεωρείται η θεωρία της γνωστικής ανάπτυξης του Kohlberg, στο βαθμό που αυτή βασίζεται στη διαμόρφωση της ηθικής ανάπτυξης των ατόμων. Αυτή ακριβώς η ηθική ανάπτυξη αποτελείται από έξι στάδια, τα οποία ομαδοποιούνται σε τρία επίπεδα ηθικής λογικής, το προ-συμβατικό, το συμβατικό και το μετά-συμβατικό. Παρόλο που όπως διαπιστώθηκε όλα τα στάδια είναι απαραίτητα για την ηθική ανάπτυξη ενός ατόμου, το μετά-συμβατικό θεωρείται υψίστης σημασίας, καθώς οι υπεύθυνοι λήψης των αποφάσεων μετακινούνται πέρα από την εξωτερική επιρροή, βασιζόμενοι ως επί το πλείστον σε εσωτερικά κίνητρα, ακολουθώντας αυτό-επιλεγόμενες ηθικές αρχές. Μάλιστα, όπως διαπιστώθηκε σε αυτό το επίπεδο η ηθική συλλογιστική είναι κοσμοπολίτικη από τη φύση της, χαρακτηρίζεται από βαθιά αίσθηση προσωπικής δέσμευσης, ενώ ο ψυχολογικός τόπος ελέγχου είναι εσωτερικός. Μεταξύ άλλων επισημάθηκε ότι η ηθική ανάπτυξη των ατόμων εξαρτάται από την εκπαίδευση και από την εμπειρία τους, ενώ μόλις το 10% του πληθυσμού καταφέρνει να προσεγγίσει το μετά-συμβατικό στάδιο ηθικής ανάπτυξης.

Αντίθετα, η θεωρία της ταξινόμησης των ηθικών ιδεολογιών του Forsyth βασίζεται στην άποψη ότι ο ηθικός προσανατολισμός των ατόμων είναι εντελώς ανεξάρτητος από την προσωπική ηθική τους ανάπτυξη. Στο πλαίσιο αυτής της θεωρίας δημιουργούνται τέσσερις υποκατηγορίες ηθικών φιλοσοφιών με τα άτομα που εντάσσονται σε κάθε μία από αυτές να χαρακτηρίζονται ως “situationists”, “subjectivists”, “absolutists” και “exceptionists”. Όπως διαπιστώθηκε από τη μελέτη της βιβλιογραφίας, οι situationists απορρίπτουν τους ηθικούς κανόνες, υποστηρίζοντας τη μεμονωμένη ανάλυση της κάθε πράξης, ανάλογα με την εκάστοτε περίπτωση. Χαρακτηρίζονται δε από υψηλό ιδεαλισμό και υψηλό σχετικισμό. Οι subjectivists προβαίνουν σε αξιολογήσεις/εκτιμήσεις, οι οποίες βασίζονται στις προσωπικές τους αξίες και αντιλήψεις, παρά στις καθολικές ηθικές αρχές. Οι συγκεκριμένοι χαρακτηρίζονται από χαμηλό ιδεαλισμό και υψηλό σχετικισμό. Τόσο οι situationists όσο και οι subjectivists θεωρούνται ως σχετικιστές. Οι absolutists ισχυρίζονται ότι το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα μπορεί πάντα να επιτευχθεί εφόσον τα άτομα ακολουθούν τους καθολικούς ηθικούς κανόνες. Αυτά τα άτομα χαρακτηρίζονται από υψηλό ιδεαλισμό και χαμηλό σχετικισμό. Τέλος, οι exceptionists υποστηρίζουν ότι η απόλυτη ηθική καθοδηγεί τις κρίσεις τους, αλλά στην πραγματικότητα είναι ανοικτοί σε εξαιρέσεις. Οι συγκεκριμένοι χαρακτηρίζονται από χαμηλό ιδεαλισμό και χαμηλό σχετικισμό, ενώ θεωρούνται ως ωφελμιστές. Συμπερασματικά, η συγκεκριμένη θεωρία υποδεικνύει ότι τα ανθρώπινα όντα δύναται να υιοθετήσουν μία από τις τέσσερις διαφορετικές προσεγγίσεις κατά τη διαδικασία λήψης των αποφάσεων ανάλογα με το εάν υποστηρίζουν ιδεαλιστικές ή μη ιδεαλιστικές αξίες και εάν πιστεύουν ότι οι ηθικοί κανόνες είναι καθολικοί ή σχετικοί.

Παράλληλα, το μοντέλο της ηθικής δράσης του Rest βασίζεται στην άποψη ότι προκειμένου να ενσωματωθεί μία ηθική διάσταση εντός μιας απόφασης, είναι απαραίτητο το άτομο να προχωρήσει μέσα από τέσσερα διαδοχικά βήματα, τα οποία συνίστανται στην αναγνώριση του ηθικού διλήμματος, στην ηθική κρίση, στην πρόθεση να ενεργήσει ηθικά και εν τέλει στην ηθική δράση/συμπεριφορά. Όπως διαπιστώθηκε από τη βιβλιογραφία το συγκεκριμένο μοντέλο συνοψίζει τον τρόπο με τον οποίο ποικίλες γνωστικές δομές και διαδικασίες, οι οποίες εμπλέκονται στη διαδικασία της ηθικής λήψης αποφάσεων συνδυάζονται έτσι ώστε να παράγουν την ηθική συμπεριφορά του ατόμου. Με αυτόν τον τρόπο το μοντέλο του Rest διακρίνει τέσσερα βασικά στοιχεία, εγγενή στη διαδικασία της ηθικής λήψης των αποφάσεων. Το πρώτο στοιχείο περιλαμβάνει την ηθική ευαισθησία, σύμφωνα με την οποία το ηθικό δίλημμα είναι υπαρκτό. Η δεύτερη συνιστώσα αφορά στην κανονιστική συλλογιστική, η οποία με τη σειρά της οδηγεί στην κανονιστική κρίση της ιδανικής λύσης για ένα συγκεκριμένο ηθικό δίλημμα. Το τρίτο στοιχείο που είναι το ηθικό κίνητρο (ώθηση), περιλαμβάνει τη διατύπωση της ηθικής πρόθεσης του ατόμου, είτε να συμμορφωθεί είτε όχι με την ηθική του κρίση. Το αποτέλεσμα δε αυτής της τρίτης συνιστώσας συνιστά την επιλογή της ηθικής απόφασης του ατόμου. Τέλος, το τέταρτο και τελευταίο στοιχείο οδηγεί στην ηθική συμπεριφορά ή δράση, κατά την επίλυση του ηθικού διλήμματος και είναι συνάρτηση του ηθικού χαρακτήρα του ατόμου.

Ταυτόχρονα, το πλαίσιο της ηθικής έντασης του Jones συνιστά ένα συνθετικό μοντέλο των πλαισίων της ηθικής λήψης αποφάσεων, με χαρακτηριστικό γνώρισμα την ηθική ένταση, η οποία καθορίζει την ηθική προσαγωγή σε μία δεδομένη κατάσταση. Το συγκεκριμένο μοντέλο αποτελείται από έξι διαστάσεις, οι οποίες συνίστανται στο μέγεθος των συνεπειών, στην κοινωνική συναίνεση, στην χρονική αμεσότητα, στην πιθανότητα της επίδρασης/αποτελέσματος, στην εγγύτητα και στη συγκέντρωση του αποτελέσματος. Από τη μελέτη της βιβλιογραφίας διαπιστώθηκε ότι τα συνδυασμένα αποτελέσματα αυτών των διαστάσεων καθορίζουν την ηθική ένταση ενός συγκεκριμένου ζητήματος, ενώ ταυτόχρονα ο πολυδιάστατος χαρακτήρας της έχει ως αποτέλεσμα η ηθική ένταση να ποικίλλει αισθητά από το ένα ζήτημα στο άλλο, με λίγα ζητήματα να επιτυγχάνουν υψηλά επίπεδα και πολλά ζητήματα να επιτυγχάνουν χαμηλά επίπεδα ηθικής έντασης, ενώ μία κατάσταση δεν μπορεί να θεωρηθεί από τους υπεύθυνους λήψης των αποφάσεων ως έχουσα ένα ηθικό στοιχείο, εάν η ηθική ένταση αυτής της κατάστασης χαρακτηρίζεται ως ασθενής ως προς τους όρους της ηθικής έντασης.

Τέλος, το πλαίσιο ηθικών αρχών του Schumann βασίζεται σε πέντε ηθικές θεωρίες, συμπεριλαμβανομένων αυτών του ωφελιμισμού, των δικαιωμάτων, της διανεμητικής δικαιοσύνης, της ηθικής της φροντίδας και της θεωρίας της αρετής. Όπως διαπιστώθηκε από τη βιβλιογραφία κάθε θεωρητική άποψη παρέχει στον φορέα/πράκτορα την ευκαιρία να εξετάσει τα ηθικά διλήμματα από μία διαφορετική οπτική γωνία, προκειμένου να προσεγγίσει τα ηθικά αποδεκτά αποτελέσματα. Ταυτόχρονα, κατά τη διαδικασία λήψης των αποφάσεων θα πρέπει να εξετάζονται ερωτήματα όπως ποιοι είναι οι ενδιαφερόμενοι; ποιες είναι οι εναλλακτικές πορείες δράσης; για κάθε μία εναλλακτική ποια είναι τα οφέλη και ποια τα κόστη; ποια είναι αυτή η εναλλακτική που δημιουργεί το μεγαλύτερο όφελος και το μικρότερο κόστος; λαμβάνοντας ωστόσο υπόψη τις βαθιά ριζωμένες δυνάμεις που αποφασίζουν για τις εναλλακτικές λύσεις, τη στάθμιση του κόστους και του οφέλους, καθώς και τις μεθόδους αξιολόγησης. Έτσι, σε σχέση με τη θεωρία του ωφελιμισμού το βασικό ερώτημα το οποίο τίθεται είναι ποιες είναι εκείνες οι πράξεις, οι οποίες θα μπορούσαν να προκαλέσουν το μεγαλύτερο καλό και το μικρότερο κακό για κάθε άτομο που επηρεάζεται από αυτές. Επίσης, κατά τη θεωρία των δικαιωμάτων το καίριο ερώτημα αφορά στο ποια πράξη ένα άτομο έχει το ηθικό δικαίωμα να αναλάβει, η οποία ωστόσο να προστατεύει αλλά και να προάγει τα δικαιώματα των άλλων. Ακόμη, σε σχέση με τη θεωρία της διανεμητικής δικαιοσύνης, το βασικό ερώτημα εστιάζει στις πράξεις, οι οποίες παράγουν μια δίκαιη κατανομή των ωφελειών και των τιμημάτων μεταξύ όλων των ενδιαφερόμενων μερών. Επιπλέον, σε ότι αφορά στην ηθική της φροντίδας, το πρωταρχικό ερώτημα εστιάζεται στην πράξη εκείνη, η οποία νοιάζεται για αυτούς τους ανθρώπους με τους οποίους έχουμε ιδιαίτερη σχέση. Τέλος, κατά τη θεωρία της αρετής τίθεται το ερώτημα για το ποια είναι η πράξη η οποία επιδεικνύει ενάρετα γνωρίσματα του χαρακτήρα. Όταν λοιπόν οι υπεύθυνοι λήψης των αποφάσεων φτάσουν στο σημείο της επίλυσης της σύγκρουσης, το ερώτημα που τίθεται είναι κατά πόσον οι πέντε ηθικές θεωρίες ως αναλύθηκαν ανωτέρω καταλήγουν στο ίδιο

συμπέρασμα ή σε συγκρουόμενα συμπεράσματα. Τότε, αν συγκρούονται είναι αναγκαίο να εξετασθεί η φύση της σύγκρουσης, έτσι ώστε να εντοπισθεί αν δύναται να επιλυθεί με την επιλογή μιας προηγούμενης πορείας δράσης, την οποία δεν έχουμε σκεφθεί. Αν ωστόσο κάτι τέτοιο δεν είναι εφικτό, τότε συλλογικά αποφασίζουμε ποιες αρχές θα έχουν προτεραιότητα υπό το φως των αξιών τους.

Προτάσεις δε για μελλοντική έρευνα θα μπορούσαν να αποτελέσουν ο ρόλος της εκπαίδευσης αξιών και της κριτικής σκέψης στην ηθική λήψη αποφάσεων, καθώς επίσης και η μελέτη των σημείων σύγκλισης ή απόκλισης της επιχειρηματικής ηθικής και της επαγγελματικής ηθικής στην ηθική λήψη αποφάσεων. Ενδιαφέρον επίσης θα είχε η συστηματική μελέτη της εφαρμογής των ηθικών θεωριών και των θεωριών κρίσης στα ηθικά ζητήματα που αναδύονται στο πλαίσιο της αειφόρου τουριστικής ανάπτυξης.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

1.1. Η εργασία στον τουρισμό

1.1.1. Η νομική φύση της εργασιακής σύμβασης

Είναι γεγονός ότι η συμβολή του τουρισμού στην απασχόληση θεωρείται μεγίστης σημασίας, καθώς καθιστά έναν από τους ταχύτερα αναπτυσσόμενους τομείς σε σχέση με την απασχόληση, αποτελώντας ταυτόχρονα σημαντική πηγή δημιουργίας θέσεων εργασίας. Εντούτοις, βασικό χαρακτηριστικό του ελληνικού τουρισμού είναι η έντονη εποχικότητά του. Δεδομένου, λοιπόν, του εποχικού χαρακτήρα του τουρισμού στη χώρα μας, οι ξενοδοχειακές επιχειρήσεις προβαίνουν στην αναζήτηση εργατικού δυναμικού, κατά την περίοδο της έντονης εισροής τουριστών στη χώρα μας. Επιπλέον, σημαντικό θεωρείται το γεγονός, ότι μεγάλο ποσοστό των θέσεων εργασίας στον τουριστικό τομέα καταλαμβάνεται από γυναίκες, νέους, οικονομικούς μετανάστες, καθώς και άτομα χαμηλής εξειδίκευσης, λόγω του υψηλού βαθμού εποχικής απασχόλησης και των ευέλικτων συνθηκών εργασίας που επικρατούν στην τουριστική βιομηχανία (Ταμιωλάκης, 2012: 1).

Σύμφωνα με την Ερωτοκρίτου (2009: 46), η φύση της εργασιακής σύμβασης για τους υπαλλήλους εποχιακών επιχειρήσεων είναι εξαιρετικά πολύπλοκη, αποτελώντας μέχρι και σήμερα αντικείμενο αντικρουόμενων απόψεων. Το επίκεντρο βέβαια του ζητήματος εστιάζεται στο γεγονός για το εάν η σύμβαση αποτελεί ορισμένου ή αορίστου χρόνου. Έτσι, από τη μια πλευρά οι υποστηρικτές της άποψης ότι η σύμβαση αποτελεί αορίστου χρόνου, ισχυρίζονται πως η συγκεκριμένη σύμβαση δε λύεται κάθε φορά που τελειώνει η εποχιακή λειτουργία της επιχείρησης, αλλά συνεχίζεται και κατά τη διάρκεια της λεγόμενης νεκρής περιόδου, οπότε τελεί απλά σε αναστολή ως προς ορισμένες αποφάσεις. Συνεπώς, κατά την έναρξη της νέας περιόδου δεν καταρτίζεται νέα σύμβαση, αλλά επαναδραστηριοποιείται η ήδη υπάρχουσα σύμβαση της οποίας η λειτουργία είχε ανασταλεί. Από την άλλη μεριά, οι υποστηρικτές της άποψης ότι η σύμβαση αποτελεί ορισμένου χρόνου, ισχυρίζονται πως η εργασιακή σχέση λύεται με την πάροδο της περιόδου εργασίας στην ξενοδοχειακή μονάδα.

Γενικά, στον τομέα του τουρισμού, οι όροι και οι συνθήκες της απασχόλησης διέπονται από τις διατάξεις της εργατικής νομοθεσίας, καθώς πρόκειται για σχέσεις εξαρτημένης εργασίας ιδιωτικού δικαίου. Μάλιστα, παρά το γεγονός πως στην ελληνική κοινωνία η οικονομική κρίση και τα μνημονιακά μέτρα έχουν διαμορφώσει μια νέα κατάσταση στο εργασιακό περιβάλλον με την κατάργηση των συλλογικών συμβάσεων και την αντικατάσταση αυτών από ατομικές και επιχειρησιακές, στον ξενοδοχειακό κλάδο εξακολουθεί να υπογράφεται μέχρι και σήμερα η εθνική κλαδική συλλογική σύμβαση εργασίας, η οποία διατηρεί το σύνολο των επιδομάτων και των εθνικών διασφαλίσεων, επιφέροντας ωστόσο σημαντικές μειώσεις στο μισθό. Επιπρόσθετα, σύμφωνα με την εργατική νομοθεσία και τις μεταβολές των τελευταίων χρόνων, οι συλλογικές συμβάσεις εργασίας δεν είναι πλέον υποχρεωτικές, ενώ δεσμεύουν τους/τις εργαζόμενους/ες και τους/τις εργοδότες /τριες που είναι μέλη των συμβαλλόμενων συνδικαλιστικών οργανώσεων που τις έχουν συνυπογράψει. Παράλληλα, στον ξενοδοχειακό κλάδο, εάν ο εργοδότης δεν είναι μέλος της Πανελληνίας

Ομοσπονδίας Ξενοδόχων και συνεπώς δεν δεσμεύεται από τη συλλογική σύμβαση, τότε οι όροι αμοιβής και εργασίας καθορίζονται από την ελεύθερη συμφωνία εργαζομένου και εργοδότη, καθώς και την υπογραφή της ατομικής σύμβασης εργασίας (Παπαντίδου, 2017: 42).

1.1.2. Τα συμβαλλόμενα μέρη της εργασιακής σύμβασης

Σαφώς στην υπηρεσία του τουρισμού υπάρχουν αρκετές κατηγορίες εργαζομένων, όπως οι ξενοδοχοϋπάλληλοι, οι ξεναγοί, οι εργαζόμενοι/ες στα τουριστικά γραφεία κ.λπ., των οποίων το καθεστώς εργασίας, διέπουν ιδιαίτερες διατάξεις. Συμβαλλόμενα, δηλαδή μέρη αυτής της εργασιακής σύμβασης αποτελούν από τη μια μεριά ο ξενοδόχος και από την άλλη μεριά οι ξενοδοχοϋπάλληλοι.

Αναλυτικότερα, η εργατική νομοθεσία διακρίνει τους/τις εργαζομένους/ες που υπάγονται στις διατάξεις της, σε δύο μεγάλες κατηγορίες, τους/τις υπαλλήλους και τους εργατοτεχνίτες ή εργάτες/τριες, των οποίων η αντιμετώπιση σε ορισμένες περιπτώσεις είναι διαφορετική (Ευθυμιάτου-Πουλάκου, 2004: 209). Έτσι, σύμφωνα με το άρθρο 10 του Ν. 3514/1928, όπως τροποποιήθηκε και συμπληρώθηκε με το άρθρο 7 του Ν. 4558/1930 και αντικαταστάθηκε με το Ν.Δ. 2655/1953 ως «ιδιωτικός υπάλληλος κατά την έννοιαν του παρόντος νόμου θεωρείται παν πρόσωπον κατά κύριον επάγγελμα ασχολούμενον επ' αντιμισθία ανεξαρτήτως τρόπου πληρωμής εις υπηρεσίαν ιδιωτικού καταστήματος, γραφείου ή εν γένει επιχειρήσεως ή οιασδήποτε εργασίας και παρέχον εργασίαν αποκλειστικώς ή κατά κύριον χαρακτήρα μη σωματικήν» (Ταμιωλάκης, 2012: 2). Παράλληλα, ως «εργάτης» χαρακτηρίζεται κάθε εργάτης ή τεχνίτης που εργάζεται με μισθό, αμοιβή ή αντιμισθία και κάθε χειροτέχνης που παρέχει με μισθό την προσωπική του εργασία. Δεν καθορίζεται δηλαδή από το σχετικό άρθρο άμεσα ότι εργάτες ή τεχνίτες είναι τα πρόσωπα που σε αντίθεση με τους υπάλληλους, απασχολούνται με εργασία κατά κύριο λόγο σωματική, αλλά συνάγεται έμμεσα, έχοντας γίνει εντελώς σαφές από τη νομολογία (Ευθυμιάτου-Πουλάκου, 2004: 209). Επομένως, εργάτης θεωρείται εκείνος, του οποίου η εργασία συνίσταται αποκλειστικά ή κατά κύριο λόγο στη χρησιμοποίηση των σωματικών του δυνάμεων, ενώ υπάλληλος είναι εκείνος του οποίου η εργασία είναι αποκλειστικά ή κατά κύριο λόγο προϊόν πνευματικού μόχθου, προϋποθέτοντας για την εκτέλεσή της ανάλογη κατάρτιση, εξειδικασμένη εμπειρία, ανάληψη ευθύνης και ανάπτυξη πρωτοβουλιών (Ταμιωλάκης, 2012: 2).

Σύμφωνα με την Ευθυμιάτου-Πουλάκου (2004: 210), η ειδική ξενοδοχειακή νομοθεσία διακρίνει το προσωπικό που εργάζεται στα τουριστικά καταλύματα σε τρεις κατηγορίες: α) στο προσωπικό διεύθυνσης, γραφείων και διαχείρισης, β) στο κυρίως ξενοδοχειακό προσωπικό και γ) στο τεχνικό και βοηθητικό προσωπικό. Το προσωπικό της πρώτης κατηγορίας θεωρείται ως υπαλληλικό, δεδομένου ότι οι εργασίες με τις οποίες απασχολείται έχουν κυρίως πνευματικό χαρακτήρα, το προσωπικό της δεύτερης κατηγορίας χαρακτηρίζεται από το νόμο ως υπαλληλικό, με εξαίρεση τους βοηθούς γενικά που δεν συμπλήρωσαν τριετή υπηρεσία σε ξενοδοχείο, ενώ το προσωπικό της τρίτης κατηγορίας χαρακτηρίζεται ως εργάτες. Ωστόσο, ανεξάρτητα από την παραπάνω διάκριση, υπάλληλοι

θεωρούνται όλοι όσοι εργάζονται σε ξενοδοχεία, έστω και σε όχι κυρίως πνευματική εργασία, όταν είναι πτυχιούχοι της Σχολής Τουριστικών Επαγγελματιών και φυσικά των τμημάτων Στελεχών Τουριστικών Επιχειρήσεων των ΤΕΙ, καθώς και τμημάτων μετεκπαίδευσης των παραπάνω σχολών. Ειδικά σχετικά με το καθαρά ξενοδοχειακό προσωπικό, αυτό χωρίζεται περαιτέρω σε τέσσερις κατηγορίες σύμφωνα με τη συλλογική σύμβαση εργασίας (15/03/1985) με μηνιαίους μισθούς, οι οποίοι διαφέρουν ανά κατηγορία (Ερωτοκρίτου, 2009: 48).

Έτσι, όπως αναφέρει ο Ταμιωλάκης (2012: 3-4), σύμφωνα με το άρθρο 1 του Ν.Δ. 1828/1942: «1. Το εις τα ξενοδοχεία ύπνου εργαζόμενων προσωπικών διακρίνεται: α) Εις προσωπικών Δ/σεως, γραφείων και διαχειρίσεως. β) Εις κυρίως Ξενοδοχειακών προσωπικών, και γ) Εις τεχνικών και βοηθητικών τοιούτων [...] Ομοίως χαρακτηρίζονται ως υπάλληλοι πάντες οι πτυχιούχοι της Σχολής Τουριστικών Επαγγελματιών οι εργαζόμενοι εις ξενοδοχεία ύπνου ή αλλαχού», ενώ κατά το άρθρο 29 του Ν.Δ. 3430/1955, με το οποίο αντικαταστάθηκαν οι διατάξεις του Ν.Δ. 1828/1942 περί χαρακτηρισμού ως υπαλλήλων, κατά το τυπικό κριτήριο, όσων εργάζονταν σε ξενοδοχεία πολυτέλειας και τουριστικά: «Οι από 1ης Ιανουαρίου 1952 και εφεξής το πρώτον εργαζόμενοι εις ξενοδοχεία θεωρούνται υπάλληλοι ως προς την σχέσιν εργασίας μόνον εφ' όσον κέκτηνται πτυχίον τουριστικής ή ξενοδοχειακής σχολής της ημεδαπής ή αλλοδαπής και έχουν διετή τουλάχιστον υπηρεσίαν εν ξενοδοχείω».

Τέλος, ως «ξενοδόχος», κατά την κείμενη νομοθεσία (άρθρο 1 Β.Δ. 1/7 Νοε. 1938 περί προσόντων ξενοδόχων και ξενοδοχείων, άρθρο 2 Ν. 2160/1993, όπως έχει τροποποιηθεί με μεταγενέστερους νόμους, άρθρο 2 εδ. α1 οδηγίας 95/57/ΕΚ του Συμβουλίου (ΕΕ L 009, 15.1.1999)), θεωρείται το πρόσωπο, στο όνομα του οποίου έχει εκδοθεί άδεια λειτουργίας ξενοδοχείου, δηλαδή ο φορέας καταλυματικής επιχείρησης, που λειτουργεί νόμιμα ως ξενοδοχείο. Μάλιστα, σύμφωνα με το άρθρο 1 Β.Δ. 1/7 Νοε. 1938, δεν δικαιούται να ονομάζεται ξενοδόχος ο φορέας καταλυματικής επιχείρησης που δεν είναι ξενοδοχείο (Ταμιωλάκης, 2012: 4).

1.1.3. Διαδικασία πρόσληψης προσωπικού

Σύμφωνα με την Παπαντίδου (2017: 43), η διαδικασία πρόσληψης του προσωπικού στις ξενοδοχειακές μονάδες και γενικότερα στον τουρισμό, είναι ακριβώς η ίδια με αυτήν που προβλέπεται από την εργατική νομοθεσία για το σύνολο των εργαζομένων που υπάγονται στις διατάξεις της και διέπεται από τους όρους του άρθρου 5, παρ. 2 του Ν.Δ. 2656/1953.

Συγκεκριμένα, η τουριστική επιχείρηση που επιθυμεί να προσλάβει προσωπικό υποχρεούται να απευθυνθεί στο αρμόδιο Γραφείο Εύρεσης Εργασίας. Ως αρμόδιο νοείται το γραφείο στην περιοχή της τοπικής αρμοδιότητας του οποίου βρίσκεται ο χώρος απασχόλησης του προσωπικού που προσλαμβάνεται (Ευθυμιάτου-Πουλάκου, 2004: 208). Ο/Η ξενοδόχος δύναται να ζητήσει την πρόσληψη εργαζομένου/ης που θα επιλέξει ο ίδιος/η ίδια, είτε θα του/της υποδείξει το γραφείο εργασίας. Αν όμως ο/η εργοδότης/τρια δεν τηρήσει την παραπάνω διαδικασία, κάτι το οποίο

συμβαίνει στην πλειοψηφία των περιπτώσεων, τότε σύμφωνα με την περίπτωση γ' της παρ. 2 του άρθρου 5 του Ν.Δ. 2656/1953 πρέπει εντός 8 ημερών να αναγγείλει την πρόσληψη στο αρμόδιο γραφείο εργασίας του ΟΑΕΔ. Μετά δε την πρόσληψη και βάσει του άρθρου 4, παρ. β., της Υ.Α. 29502/85/2014, ο εργοδότης έχει την υποχρέωση ηλεκτρονικής υποβολής εντύπων αρμοδιότητας του Σ.ΕΠ.Ε. και του ΟΑΕΔ και συγκεκριμένα ηλεκτρονικής αναγγελίας με ηλεκτρονική υποβολή στο πληροφοριακό σύστημα «ΕΡΓΑΝΗ» του εντύπου *Ε3 Ενιαίο Έντυπο Αναγγελίας Πρόσληψης (Ε3 Αναγγελία Πρόσληψης και Ε4 Συμπληρωματικός Πίνακας Προσωπικού Νέας Πρόσληψης)*, πριν την ανάληψη εργασίας και το αργότερο έως και την ίδια ημέρα της πρόσληψης. Επίσης, οι νεοϊδρύμενες επιχειρήσεις που προβαίνουν σε πρόσληψη για πρώτη φορά, μπορούν να υποβάλουν ηλεκτρονικά το έντυπο Ε3 εντός τριών (3) εργάσιμων ημερών από την πρόσληψη, εφόσον προηγουμένως έχουν απογραφεί στην αρμόδια υπηρεσία του ΙΚΑ-ΕΤΑΜ (Παπαντίδου, 2017: 43).

Σύμφωνα με την Ερωτοκρίτου (2009: 47), κάθε ξενοδοχειακή επιχείρηση, ανάλογα με την κατηγορία της και τον αριθμό των κλινών της, πρέπει να καλύπτει τις κενές θέσεις του προσωπικού της, με αποφοίτους των Σχολών Τουριστικών Επαγγελματιών σε ποσοστό που καθορίζεται με απόφαση του Γεν. Γραμματέα του ΕΟΤ. Προϋποθέσεις δε πρόσληψης ενός/μιας εργαζομένου/ης σε ξενοδοχειακή μονάδα είναι να μην πάσχει από κάποια μεταδοτική ή μολυσματική ασθένεια και να μην έχει καταδικασθεί αμετάκλητα για απάτη, κλοπή, υπεξαίρεση, υφαίρεση, πλαστογραφία, εμπορία, κατοχή ή χρήση ναρκωτικών, σωματεμπορία, λαθρεμπορία ή έγκλημα κατά των ηθών. Όπως αναφέρει η Παπαντίδου (2017: 45), μεταξύ άλλων οι ξενοδοχειακές επιχειρήσεις που λειτουργούν μέχρι εννέα μήνες το χρόνο (εποχιακές) υποχρεούνται να επαναπροσλάβουν το προσωπικό που απασχόλησαν κατά την προηγούμενη περίοδο εργασίας. Απαραίτητη προϋπόθεση ωστόσο του/της δικαιώματος του/της εργαζομένου/ης για επαναπρόσληψη, αποτελεί η έγγραφη ειδοποίηση του εργοδότη/τριας του μέχρι το τέλος Ιανουαρίου, με την οποία δηλώνει την πρόθεσή του να εργαστεί κατά την προσεχή περίοδο. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η επιχείρηση έχει την υποχρέωση να απασχολήσει τον εργαζόμενο από 10 Ιουνίου, ενώ στις περιοχές της Κρήτης, της Ρόδου και της Κέρκυρας από 25 Μαΐου και από τις 15 Ιουνίου εάν βρίσκεται στις λουτροπόλεις. Ο/Η μισθωτός/ή που ενώ τον/την έχει καλέσει η επιχείρηση, δεν κάνει ανάληψη καθηκόντων, εντός πέντε ημερών, χάνει κάθε δικαίωμα επαναπρόσληψης και αποζημίωσης.

Σύμφωνα λοιπόν με το άρθρο 8 Ν. 1346/1983 με παράτιτλο «εργαζόμενοι σε ξενοδοχειακές επιχειρήσεις»: «1. Σε ξενοδοχειακές επιχειρήσεις εποχιακής λειτουργίας ο εργοδότης υποχρεούται να επαναπροσλαμβάνει συνολικά τον ίδιο αριθμό εργαζομένων που είχε κατά μέσο όρο τις δυο προηγούμενες περιόδους εργασίας και κατά προτίμηση αυτούς που εργάζονταν την τελευταία περίοδο. 2. Η επαναπρόσληψη θα γίνει σταδιακά ως εξής: α) με τη συμπλήρωση 20% της πληρότητας θα επαναπροσλαμβάνεται το 1/3 τουλάχιστον των εργαζομένων. β) με τη συμπλήρωση 50% της πληρότητας θα επαναπροσλαμβάνονται τα 2/3 τουλάχιστον των εργαζομένων. γ) με τη συμπλήρωση

80% της πληρότητας θα επαναπροσλαμβάνεται το σύνολο του προσωπικού» (Ταμιωλάκης, 2012: 8-9).

Τέλος, στις ξενοδοχειακές επιχειρήσεις εποχιακής λειτουργίας, ο εργοδότης υποχρεούται να επαναπροσλάβει τα μέλη των διοικήσεων των συνδικαλιστικών οργανώσεων κατά τις διατάξεις του Ν. 1264/1982, που τυχόν εργάστηκαν στην επιχείρηση κατά την προηγούμενη περίοδο. Η επαναπρόσληψη αυτών των συνδικαλιστικών στελεχών πρέπει να γίνεται το αργότερο μέχρις ότου συμπληρωθεί το 30% του προσωπικού. Μάλιστα, ευνοϊκότερες ρυθμίσεις που ισχύουν με βάση νόμους, διατάγματα, συλλογικές συμβάσεις ή διαιτητικές αποφάσεις ή κοινές Υπουργικές Αποφάσεις, γενικά υπερισχύουν (Παπαντίδου, 2017: 45).

1.1.4. Μισθολογικές αποδοχές των εργαζομένων

Από την 1η Ιουνίου του 1985, για τους/τις εργαζομένους/ες στα ξενοδοχεία, έχει οριστεί η εφαρμογή της πενθήμερης εργασίας με 40 ώρες τη βδομάδα, ενώ οι ημέρες ανάπαυσης των εργαζομένων επί πενθήμερο πρέπει να είναι συνεχόμενες. Εφόσον βέβαια ο/η μισθωτός/ή απασχοληθεί και την έκτη ημέρα της εβδομάδας δικαιούται, αν αυτός/ή αμείβεται με μηνιαίο μισθό, να λάβει πέρα από το μισθό του και 1/25 επιπλέον. Η παροχή αυτή διέπεται από τις διατάξεις περί αδικαιολόγητου πλουτισμού και συνίσταται στην ωφέλεια που αποκόμισε ο εργοδότης από ο γεγονός της μη απασχόλησης άλλου εργαζομένου τη συγκεκριμένη ημέρα. Έτσι, οι μισθωτοί που απασχολούνται νόμιμα πέρα από τα ανώτατα όρια ημερήσιας εργασίας που επιτρέπονται για κάθε κατηγορία δικαιούνται αμοιβής για κάθε τέτοια ώρα, ίση με το ημερομίσθιό τους, αυξημένο με τα ποσοστά που καθορίζονται από την εργατική νομοθεσία (Ερωτοκρίτου, 2009: 49).

Εκτός βέβαια των συνολικών μηνιαίων αποδοχών, είναι δυνατόν να χορηγούνται στους μισθωτούς ποσοστιαίες προσαυξήσεις, που προβλέπονται από τις κείμενες διατάξεις, λόγω απασχόλησης αυτών τις Κυριακές, τις εξαιρετέες εορτές και τις νυχτερινές ώρες. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειωθεί, ότι οι μισθολογικές αποδοχές ενός εργαζομένου σε ξενοδοχειακή μονάδα, εξαρτώνται από τη σύμβαση την οποία έχει υπογράψει. Συγκεκριμένα, εάν ο/η μισθωτός/ή δεν καλύπτεται από τη συλλογική σύμβαση, τότε οι μισθολογικοί του όροι καθορίζονται από το νόμιμο νομοθετημένο κατώτατο μισθό και ημερομίσθιο και οι μη μισθολογικοί από τις ρυθμίσεις της ΕΓΣΣΕ (Εθνική Γενική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας). Αν όμως ο/η μισθωτός/ή καλύπτεται από τη συλλογική σύμβαση, τότε εκτός από το βασικό του/της μισθό, χορηγούνται σε αυτόν/ή επίδομα προϋπηρεσίας, επίδομα οικογενειακών βαρών, επίδομα τουριστικής εκπαίδευσης, επίδομα εποχιακής απασχόλησης, επίδομα στολής, επίδομα ανθυγιεινής εργασίας, επίδομα τροφής, καθώς και επίδομα διαμονής (Παπαντίδου, 2017: 47-48).

1.1.5. Άδειες Ξενοδοχοϋπάλληλων

Σύμφωνα με την Παπαντίδου (2017: 48-50), με βάση την εγκύκλιο του Υπουργείου Εργασίας 3392/2005 και των πιο πρόσφατων αλλαγών ισχύουν τα εξής:

- ✓ Στο άρθρο 1 του Ν. 3302/2004 επαναφέρεται το «ημερολογιακό έτος» ως βάση χορήγησης της ετήσιας άδειας με αποδοχές των εργαζομένων.
- ✓ Σύμφωνα με την παράγραφο 1α του Α.Ν. 539/1945, προβλέπεται ότι «όλοι οι εργαζόμενοι οι οποίοι συνδέονται με σύμβαση ή σχέση εργασίας ορισμένου ή αορίστου χρόνου, δικαιούνται να λάβουν ετήσια άδεια με αποδοχές από την έναρξη της απασχόλησής τους σε συγκεκριμένη υπόχρεη επιχείρηση. Η άδεια αυτή χορηγείται από τον εργοδότη αναλογικώς (ποσοστό) με βάση το χρονικό διάστημα που απασχολήθηκε ο εργαζόμενος στον εργοδότη αυτό».
- ✓ Ο/Η εργαζόμενος/η ο/η οποίος/α εργάζεται για 12 μήνες συνεχόμενα, δικαιούται άδεια 20 εργάσιμες ημέρες για πενθήμερη εβδομαδιαία εργασία και 24 εργάσιμες ημέρες για εξαήμερη εργασία, η οποία και θα πρέπει να χορηγείται μέχρι τις 31 Δεκεμβρίου του έτους πρόσληψης. Επίσης, κατά το δεύτερο ημερολογιακό έτος οι ημέρες αδείας για πενθήμερη εργασία είναι 21 ενώ για εξαήμερη εργασία είναι 25. Κατά το τρίτο ημερολογιακό έτος, καθώς και τα επόμενα, η άδεια φτάνει τις 22 ημέρες επί πενθημέρου και τις 26 επί εξαήμερου, εφόσον έχουν συμπληρωθεί 2 έτη απασχόλησης εντός του τρίτου αυτού ημερολογιακού έτους.
- ✓ Σύμφωνα με το άρθρο 3 του Ν.Δ. 3755/1957, σε περίπτωση μη χορήγησης από τον εργοδότη της προβλεπόμενης αδείας, έχει υποχρέωση να καταβάλλει στον εργαζόμενο τις αντίστοιχες αποδοχές αδείας με προσαύξηση 100%.
- ✓ Σύμφωνα με το άρθρο 3, παρ. 16 του Ν. 4504/1996 κάθε εργαζόμενος δικαιούται αποδοχές και επίδομα αδείας μαζί με την άδεια. Το επίδομα αδείας υπολογίζεται βάσει των καταβαλλόμενων αποδοχών και είναι ίσο με το μισό μηνιαίο μισθό για όσους αμείβονται με μισθό και ίσο με 13 ημερομίσθια και για όσους αμείβονται με ημερομίσθιο.

Τέλος, σύμφωνα με τη περίπτωση 2 της υποπαραγράφου ΙΑ.5 του άρθρου 1 του Ν. 4524/2014 κάθε εργοδότης υποχρεούται να τηρεί ειδικό βιβλίο αδειών, το οποίο μπορεί να είναι και σε μορφή μηχανογραφημένων σελίδων, ενώ σύμφωνα με την ίδια περίπτωση της υποπαραγράφου ΙΑ.5 του άρθρου 1 του Ν. 4524/2014 οι εργοδότες είναι υποχρεωμένοι να γνωστοποιούν ηλεκτρονικά στο πληροφοριακό σύστημα «ΕΡΓΑΝΗ» το έντυπο Ε11 (Γνωστοποίηση στοιχείων ετήσιας κανονικής αδείας).

1.1.6. Αλλοδαποί/ές εργαζόμενοι/ες στις ξενοδοχειακές μονάδες

Σύμφωνα με την Ερωτοκρίτου (2009: 53-54), στη χώρα μας τα τελευταία χρόνια παρατηρείται ολοένα και περισσότερο αυξανόμενος αριθμός των αλλοδαπών ξενοδοχοϋπάλληλων, γεγονός που

οφείλεται στην παροχή της ίδιας εργασίας με μικρότερο κόστος. Βέβαια, το νομοθετικό πλαίσιο που καλύπτει τους αλλοδαπούς ξενοδοχοϋπάλληλους είναι ίδιο με το γενικότερο νομοθετικό πλαίσιο που υπάρχει στην Ελλάδα για τους αλλοδαπούς μισθωτούς. Στην Ελλάδα οι αλλοδαποί εργαζόμενοι χωρίζονται σε κατηγορίες, στην καθεμία από τις οποίες ισχύει διαφορετικό νομοθετικό καθεστώς και διαφορετικές διατάξεις. Οι κατηγορίες αυτές συνίστανται στους/ις κοινοτικούς/ές υπηκόους, στους /ις υπηκόους τρίτων χωρών, στους/ις ομογενείς, στους/ις πολιτικούς/ές πρόσφυγες και τους ανιθαγενείς, καθώς και στους αλλοδαπούς εκείνους που εμπίπτουν σε ειδικό καθεστώς. Στο σημείο αυτό, τονίζεται ότι τόσο για τους/τις κοινοτικούς/ές υπηκόους, όσο και για τους/τις ομογενείς, οι υπάρχουσες διατάξεις βοηθούν στην ανεμπόδιστη εύρεση και άσκηση εργασίας. Αντιθέτως, η διαδικασία χορήγησης άδειας εργασίας σε αλλοδαπούς/ές που έρχονται από Τρίτη χώρα είναι εξαιρετικά επίπονη και χρονοβόρα.

Βιβλιογραφία

- Acreman, M. (2001). Ethical aspects of water and ecosystems. *Water Policy*, 3 (2001), p.p.: 257-265. Ανακτήθηκε στις 26/08/2018 από την διεύθυνση: https://ac.els-cdn.com/S1366701701000095/1-s2.0-S1366701701000095-main.pdf?_tid=44161a32-88bb-4954-8e20-8b2100ed1acc&acdnat=1538295872_86fee801a06407b37da4d5e68a8fc1f5.
- Adler, P.A. & Adler, P. (1999). Resort workers: Adaptation in the leisure-work nexus, *Sociological Perspectives*, 42(3), p.p.: 369-402. Ανακτήθηκε στις 28/08/2018 από την διεύθυνση: <https://www.jstor.org/stable/pdf/1389694.pdf>.
- Aiken, W. (1984). Ethical issues in agriculture. In T. Regan (ed.) *Earthbound: New Introductory Essays in Environmental Ethics* (p.p. 263-280). New York: Random House.
- Almond, B. (1995). *Introducing applied ethics*. (ed.) Oxford: Blackwell.
- Ανδρέοπουλος, Α. (2015). Αειφόρος ανάπτυξη: Η σημασία της εκπαίδευσης και ευαισθητοποίησης των πολιτών. Στο Ε. Θεοδοροπούλου, Π. Φώκιαλη, Β. Παπαβασιλείου & Μ. Καΐλα (Επιμ.), *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση και Αειφόρος Ανάπτυξη - Κείμενα προβληματισμού με καινοτόμες προσεγγίσεις*. Αθήνα: Διάδραση.
- Ανδριώτης, Κ. (2008). *Αειφορία και Εναλλακτικός Τουρισμός*. Αθήνα: Σταμούλη.
- Arnaudov, K. & Koseska, E. (2012). Business ethics and social responsibility in tourist organizations in terms of changing environment. *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 44 p.p. 387 – 397. Ανακτήθηκε στις 26/04/2018 από τη διεύθυνση: http://iranakhlagh.nipc.ir/uploads/p11212_7627.pdf.
- Αριστοτέλης (2006). *Ηθικά Νικομάχεια* (μτφ. Δ. Λυπουρλής). Θεσσαλονίκη: Ζήτρος.
- Arvidsson, A. (2010). The ethical economy: new forms of value in the information society?. *Organization* 17(5): 637-644. Ανακτήθηκε στις 07/05/2018 από τη διεύθυνση: <http://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/1350508410372512>.
- Askar, Y. (2016). Environmental Ethics in Tourism Impacts - Recommendations - Responsibilities. Ανακτήθηκε στις 07/04/2018 από τη διεύθυνση: https://s3.amazonaws.com/academia.edu/documents/48151945/Environmental_Ethics_in_Tourism_-_Youssef_Askar.pdf?AWSAccessKeyId=AKIAIWOWYYGZ2Y53UL3A&Expires=1526161949&Signature=RpuW6ZEnvh4lr62psE%2FPD9hCvBg%3D&response-content-disposition=inline%3B%20filename%3DEnvironmental_Ethics_in_Tourism_Impacts.pdf.
- Babu, G. (2007). Should you reward more those teachers who participate more? A study in the context of inservice tourism teacher training programs. *Tourismos: An international multidisciplinary journal of tourism*, 2(2), p.p.: 11-24. Ανακτήθηκε στις 31/08/2018 από την διεύθυνση: https://mpira.ub.uni-muenchen.de/6360/1/MPRA_paper_6360.pdf.
- Βαρβαρέσος, Σ. (2000). *ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ. Έννοιες, μεγέθη, δομές - η ελληνική πραγματικότητα* (β' έκδ.). Αθήνα: Προπομπός.

- Βαρβαρέσος, Σ. (2013). *Οικονομική του Τουρισμού. Εννοιολογικές, Θεωρητικές και Μεθοδολογικές Προσεγγίσεις* (2η έκδ.). Αθήνα: Προπομπός.
- Bardi Kleiser, S., Sivadas, E., Kellaris, J.J. & Dahlstrom, R.F. (2003). Ethical ideologies: Efficient assessment and influence on ethical judgements of marketing practices. *Psychology and Marketing*, 20(1), p.p. 1-21. Ανακτήθηκε στις 31/08/2018 από την διεύθυνση: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1002/mar.10056>.
- Barnard, C. I. (1938). *The Functions of the Executive*. Cambridge: TheHarvard Press.
- Βασιλοπούλου, Μ. (1998). [Διδακτορική Διατριβή]. Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας, Τομέας Παιδαγωγικής, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών: *Διερεύνηση και Διδακτική Αντιμετώπιση των Πρότερων Αντιλήψεων των Μαθητών του Γυμνασίου για τη Βιοποικιλότητα*. Ανακτήθηκε στις 30/10/2017 από τη διεύθυνση: <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/10355>.
- Baghramian, M. & Carter, A. (2015). Relativism. In E. Zalta (ed.). *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Ανακτήθηκε στις 27/06/2018 από τη διεύθυνση: <https://plato.stanford.edu/archives/sum2017/entries/relativism>.
- Ballantine, J. & Eagles, P. (1994). Defining Canadian Ecotourists. *Journal of Sustainable Tourism* 2(4), 210-214. Ανακτήθηκε στις 31/01/2018 από τη διεύθυνση: https://www.researchgate.net/profile/Paul_Eagles/publication/240535693_Defining_Canadian_ecotourists/links/553e714d0cf210c0bd4aa54e/Defining-Canadian-ecotourists.pdf.
- Baum, T. (2007). Progress in Tourism Management - Human resources in tourism: Still waiting for change, *Tourism Management* 28(6), p.p.: 1383–1399. Ανακτήθηκε από την ιστοσελίδα στις 31-08-2018: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0261517707001033/pdf?md5=250f9420f1bf5328af1f6a49caef54f&pid=1-s2.0-S0261517707001033-main.pdf>.
- Baum, T. (2010). Demographic change and labour supply in global tourism to 2030: a tentative assessment. In G. Gorham&Z. Mottiar, (ed.) *Contemporary Issues in Irish and Global Tourism and Hospitality, School of Hospitality Management and Tourism*. Dublin:Dublin Institute of Technology ARROW@DIT. Ανακτήθηκε στις 26/08/2018 από την διεύθυνση: https://arrow.dit.ie/cgi/view_content.cgi?article=1016&context=tfshhmtbook.
- Bauman, Z. (1993) *Postmodern Ethics*. Oxford: Blackwell.
- Bauman, Z. (2003). *Liquid love: On the frailty of human bonds*. Cambridge: Polity Press.
- Beatley, T. (1991). A set of ethical principles to guide land use policy. *Land Use Policy*, 8(1), p.p.: 3-8. Ανακτήθηκε στις 29/08/2018 από την διεύθυνση: https://ac.els-cdn.com/026483779190048N/1-s2.0-026483779190048N-main.pdf?_tid=45361278-3562-4f5e-b54c-794d21bbf6a3&acdnat=1538296280_3b2e0f8243e3cb07c722f51e66b5be06.

- Beddoe, C. (2004). Labour standards, social responsibility and tourism. London: Tourism Concern. Ανακτήθηκε στις 31/08/2018 από την διεύθυνση: <https://www.tourismconcern.org.uk/wp-content/uploads/2014/10/Labour-Standards-Report-2004.pdf>.
- Beddoe, C., Hall, M. & Ryan, C. (2001). The Incidence of Sexual Exploitation of Children in Tourism. Madrid: World Tourism Organization. Ανακτήθηκε από την ιστοσελίδα στις 31-08-2018: http://cf.cdn.unwto.org/sites/all/files/pdf/the_incidence_of_sexual_exploitation_of_children_in_tourism_2001.pdf.
- Benedict, R. (2004). Defending Cultural Relativism. In H. Gensler, W. Spurgin & J. Swindal (ed.). Ethics: Contemporary Readings. New York: Routledge. Ανακτήθηκε στις 25/06/2018 από τη διεύθυνση: <https://content.taylorfrancis.com/books/download?dac=C2009-0-11885-1&isbn=9781134518531&format=googlePreviewPdf>.
- Bentham, J. [(1789), 1907]. An Introduction to the Principles of Morals and Legislation. Oxford: Clarendon Press.
- Beverly, E. (1987). Is there “no such thing as business ethics”?. Journal of Business Ethics 6(2), p.p. 81–88. Ανακτήθηκε στις 14/05/2018 από την διεύθυνση: <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007%2F00382021.pdf>.
- Bialski, P. (2012). *Becoming intimately mobile*. New York: Peter Lang. Ανακτήθηκε στις 12/05/2018 από τη διεύθυνση: http://www.academia.edu/6058596/Becoming_Intimately_Mobile_Full_Book_.
- Bianchi, R.V. (2000). Migrant tourism – workers: Exploring the contact zones of post-industrial tourism, Current Issues in Tourism, 3(2), p.p.: 107-137. Ανακτήθηκε στις 28/08/2018 από την διεύθυνση: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/13683500008667869?needAccess=true>.
- Bianchi, R.V. (2009). The critical turn in tourism studies: A radical critique, Tourism Geographies, 11(4), p.p: 484-504. Ανακτήθηκε στις 29/08/2018 από την διεύθυνση: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/14616680903262653>.
- Boas, F. (1940). Race, Language, and Culture. Chicago: University of Chicago Press.
- Bohdanowicz, P. & Martinac, I. (2007). Determinants and benchmarking of resource consumption in hotels—Case study of Hilton International and Scandic in Europe. Energy and Buildings, 39 (2007),p.p: 82–95. Ανακτήθηκε στις 22/08/2018 από την διεύθυνση: https://ac.els-cdn.com/S0378778806001563/1-s2.0-S0378778806001563-main.pdf?_tid=a7617a9e-f3fe-4048-b155-4af45bflfaac&acdnat=1538291571_48defdb9b48695f3f82d1e4e587c78c.
- Boissevain, J. (2004). Hotels, Tuns Pens, and Civil Society: Contesting the Foreshore in Malta. In J. Boissevain & Selwyn T. (ed.) *Contesting the Foreshore, Tourism, Society, and Politics on the Coast*, p.p.: 233-260. Amsterdam: University Press.

- Bramwell, B., Lane, B., McCabe, S., Mosedale, J. & Scarles, C. (2009). Research Perspectives on Responsible Tourism. *Research Perspectives on Responsible Tourism*, 16:3, pp.: 253-257. Ανακτήθηκε στις 31/01/2018 από τη διεύθυνση: <http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/09669580802208201?needAccess=true>.
- Brandt, R. (1959). *Ethical Theory: The Problems of Normative and Critical Ethics*. Englewood Cliffs, NJ. Prentice-Hall.
- Broad, S. (2003). Living the Thai Life — A Case Study of Volunteer Tourism at the Gibbon Rehabilitation Project, Thailand. *Tourism Recreation Research*, 28(3), p.p.63-72. Ανακτήθηκε στις 06/07/2018 από τη διεύθυνση: <https://doi.org/10.1080/02508281.2003.11081418>.
- Broome, J. (2008). The ethics of climate change. *ScientificAmerican*. Ανακτήθηκε στις 23/08/2018 από την διεύθυνση: <http://users.ox.ac.uk/~sfop0060/pdf/The%20ethics%20of%20climate%20change.pdf>.
- Brown, R. & Hershstein, R. (1975). *Psychology*. Boston: Little Brown.
- Buckley, R. (2012). Sustainable Tourism: Research and Reality. *Annals of Tourism Research*, 39(2), p.p.528-546. Ανακτήθηκε στις 02/07/2018 από τη διεύθυνση: <http://wordpress.reilumatkailu.fi/wp-content/uploads/2012/04/artikkeli38.pdf>.
- Bubeck, D. (1995). *Care, Gender and Justice*. Oxford: Clarendon Press.
- Burns, P.M. & Holden, A. (1995). *Tourism. A new Perspective*. London: Prentice Hall.
- Bussell, H. & Forbes, D. (2002). Understanding the Volunteer Market: The What, Where, Who and Why of Volunteering. *International Journal of Non-Profit and Volunteer Sector Marketing*, 7(3), p.p.244-257. Ανακτήθηκε στις 06/07/2018 από τη διεύθυνση: <https://tees.openrepository.com/tees/bitstream/10149/58387/5/58387.pdf>.
- Buzar, S. (2015). An Analysis of the Global Code of Ethics for Tourism in the Context of Corporate Social Responsibility. *Acta Economica Et Turistica*, Vol. 1, No. 1-2, pp. 41–57. Ανακτήθηκε στις 24/04/2018 από τη διεύθυνση: <https://doi.org/10.1515/aet-2015-0004>.
- Butcher, J. (2003). *The moralization of tourism: Sun, sand—and saving the world?*. London: Routledge.
- Γαβαλάς, Ι. (2015). [Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία]. Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Χωρικής Ανάλυσης & Διαχείρισης Περιβάλλοντος: *Βιώσιμη Τουριστική Ανάπτυξη των Δασών στην Ελλάδα - Το Νέο Νομοθετικό Πλαίσιο του Νόμου 4280/2014, Η Συμμόρφωση του με Κανόνες Υπερνομοθετικής Ισχύος και η Σχετική Διεθνής Εμπειρία*. Ανακτήθηκε στις 05/08/2018 από την διεύθυνση: <http://ir.lib.uth.gr/bitstream/handle/11615/45341/13899.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

- Caldwell, C., Bischoff, S. & Karri, R. (2002). The Four Umpires: A Paradigm for Ethical Leadership. *Journal of Business Ethics*, 36, p.p.: 153–163, 2002. Ανακτήθηκε στις 19/08/2018 από την διεύθυνση: <https://link.springer.com/content/pdf/10.1023/A:1014230002724.pdf>.
- Caldwell, C., Hayes, H., Karri, R. & Bernal, P. (2008). Ethical Stewardship – Implications for Leadership and Trust. *Journal of Business Ethics*, 78 (2008), p.p.: 153–164. Ανακτήθηκε στις 25/08/2018 από την διεύθυνση: <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/s10551-006-9320-1.pdf>.
- Caldwell, C. & Hansen, M. (2010). Trustworthiness, Governance, and Wealth Creation. *Journal of Business Ethics*, 97 (2010), p.p.: 173–188. Ανακτήθηκε στις 25/08/2018 από την διεύθυνση: <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007%2Fs10551-010-0503-4.pdf>.
- Callanan, M., & Thomas, S. (2005). Volunteer Tourism – Deconstructing Volunteer Activities within a Dynamic Environment. *Niche Tourism: Contemporary Issues, Trends and Cases*.
- Carr, N. (2009). Animal in the tourism and leisure experience, *Current Issues in Tourism*, 12(5-6), p.p.: 409-411. Ανακτήθηκε στις 24/08/2018 από την διεύθυνση: <http://sidata.ir/pdf/animals%20in%20the%20tourism%20and%20leisure%20experience.pdf>.
- Castles, S. & Miller, M.J. (2003). *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*. New York: Guilford Press.
- Γεωργόπουλος, Α. (2002). *Περιβαλλοντική Ηθική*. Αθήνα: Gutenberg.
- Γεωργόπουλος, Α. (2008). Περιβαλλοντική Ηθική - Έχουν οι άνθρωποι υποχρεώσεις προς τα μη ανθρώπινα όντα;. *Εισήγηση στο 4ο Πανελλήνιο Συνέδριο με θέμα: Προς την Αειφόρο Ανάπτυξη, Φυσικοί Πόροι, Κοινωνία, Περιβαλλοντική Εκπαίδευση*. Π.Ε.ΕΚ.Π.Ε., Ναύπλιο 12-14 Δεκεμβρίου 2008. Ανακτήθηκε στις 13/05/2018 από την διεύθυνση: http://kpekastor.kas.sch.gr/peekpe/text/sinedrio/IV_sin_ereynes/19.20-19.40_%20Georgopoulos.pdf.
- Cheong, S. & Miller, M. (2000). Power and tourism: the case of the Mt. Gungang tourism development in the Korean Peninsula, *Tourism Management*, 28(2), p.p.: 556-569. Ανακτήθηκε στις 30/08/2018 από την διεύθυνση: <https://pdfs.semanticscholar.org/4ed3/76a8797165b4a2a7ef5e4996eb9f15b68221.pdf>.
- Chia, A. & Mee, L.S. (2000). The effects of issue characteristics on the recognition of moral issues, *Journal of Business Ethics*, 27(3), p.p.: 255–269. Ανακτήθηκε στις 31/08/2018 από την διεύθυνση: <https://link.springer.com/content/pdf/10.1023/A:1006392608396.pdf>.
- Cleek, M. A. & Leonard, S.L. (1998). Can Corporate Codes of Ethics Influence Behaviour?, *Journal of Business Ethics*, 17(6), p.p.: 619–630. Ανακτήθηκε στις 31/08/2018 από την διεύθυνση: <https://link.springer.com/content/pdf/10.1023/A:1017969921581.pdf>.
- Γκορίδου, Π. (2014). [Πτυχιακή Διπλωματική Εργασία]. Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων, Σχολή Διοίκησης & Οικονομίας, ΤΕΙ Ανατολικής Μακεδονίας & Θράκης: *Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη και Επιχειρηματική Ηθική: Μελέτες Περίπτωσης Πολυεθνικών Οργανισμών*. Ανακτήθηκε στις

- 17/04/2018 από την διεύθυνση: <http://digilib.teiimt.gr/jspui/bitstream/123456789/3430/1/0204Z01Z0216.pdf>.
- Cleverdon, R. & Kalish, A. (2000). Fair Trade In Tourism. *Internasional Journal of Tourism Research Int. J. Tourism Res.* 2, 171-187. Ανακτήθηκε στις 07/02/2018 από τη διεύθυνση: https://download.clib.psu.ac.th/datawebclib/e_resource/trial_database/WileyInterScienceCD/pdf/JTR/JTR_5.pdf.
- Coghlan, A. & Fennell, D. (2009). Myth or substance: An examination of altruism as the basis of volunteer tourism. *Annals of Leisure Research*, (12)3-4, p.p.377-402. Ανακτήθηκε στις 06/07/2018 από τη διεύθυνση: <https://doi.org/10.1080/11745398.2009.9686830>.
- Cole, S. & Eriksson, J. (2010). Tourism and human rights. In S. Cole & N. Morgan N. (ed.) *Tourism and Inequality: Problems and Prospects*. Wallingford: CABI, p.p.: 107-125. Ανακτήθηκε στις 29/08/2018 από την διεύθυνση: http://eprints.uwe.ac.uk/12137/2/Ch_7_cole_and_eriksson.pdf.
- Collins, D. (1989). Organizational Harm, Legal Condemnation and Stakeholder Retaliation: A Typology Research Agenda and Application, *Journal of Business Ethics* 8, p.p.: 1-13. Ανακτήθηκε στις 31/08/2018 από την διεύθυνση: <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/BF00382011.pdf>.
- Conran, M. (2011). They Really Love Me! Intimacy in Volunteer Tourism. *Annals of Tourism Research*, 38(4), p.p. 1454-1473. Ανακτήθηκε στις 07/05/2018 από τη διεύθυνση: https://ac.els-cdn.com/S0160738311000600/1-s2.0-S0160738311000600-main.pdf?_tid=be3907d4-8af0-09d-b762-de05d4ac26dc&acdnat=1527105867_94d28abd9458810c5cc0023e6ae9d0d2.
- D'Agostino, F. (1996). *Free Public Reason: Making It Up As We Go Along*, New York: Oxford university Press.
- D'Agostino, F., Gaus, G. & Thrasher, J. (2017). Contemporary Approaches to the Social Contract. In E. Zalta (ed.). *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Ανακτήθηκε στις 02/07/2018 από τη διεύθυνση: <https://plato.stanford.edu/archives/sum2017/entries/relativism>.
- Dalton, B. (1995). *Indonesian Handbook* (6th Ed.) Berkeley: Moon publications.
- Davis, J. (2015). [Doctoral Thesis]. Murdoch University, Western Australia: *Costal and marine stewardship in West Australia: The case for a virtue ethic*. Ανακτήθηκε στις 25/08/2018 από την διεύθυνση: <http://researchrepository.murdoch.edu.au/id/eprint/28978/1/whole1.pdf>.
- Delistavrou, A., Katrandjiev, H. & Tilikidou, I. (2017). Ethical Consumers in Greece: Who are They. *Annals of Spiru Haret University*, Issue 3/2017, pp. 47-65. Ανακτήθηκε στις 17/05/2018 από την διεύθυνση: https://www.researchgate.net/publication/320785831_Ethical_Consumers_in_Greece_Who_are_They.
- Downes, J. (2016). *Tourism legislation and the millennium development goals - A guide to analyse tourism legislation in the contex of MDG 2015 Targets*. Vietnam & Queensland: SNV Asia Pro-

- Poor Sustainable Tourism Network & Sustainable Tourism CRC. Ανακτήθηκε στις 23/08/2018 από την διεύθυνση: <https://www.bibalex.org/Search4Dev/files/284924/117219.pdf>.
- Dumazedier, J. (1967). *Towards a Society of Leisure*. New York: Free Press.
- England, G.W., Dhingra, O.P. & Agarwal, N.C. (1974). *The manager and the Man: A Cross-Cultural Study of Personal Values*. Kent, OH: Kent State University Press.
- Ερωτοκρίτου, Α. (2009). [Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία]. Τμήμα Οργάνωσης & Διοίκησης Επιχειρήσεων, Πανεπιστήμιο Πειραιώς, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών στη Διοίκηση Επιχειρήσεων - Μανατζμεντ Τουρισμού: *Ξενοδοχειακή Νομοθεσία και Συμβάσεις*. Ανακτήθηκε στις 06/08/2018 από την διεύθυνση: <http://dione.lib.unipi.gr/xmlui/bitstream/handle/unipi/3257/Erotokritos.pdf?sequence=3&isAllowed=y>.
- Ευθυμιάτου-Πουλάκου, Α. (2004). *Τουριστική Νομοθεσία*. Αθήνα: Interbooks.
- Fabre, M. (2003). Qe' est-ce que problematiser? L' apport de John Dewey. In Colloque REF, Situation et problematisation, Geneve, 18-19 Septembre 2009.
- Fennell D. (2000). Tourism and Applied ethics. *Tourism Recreation Research*, 25(1), p.p. 59-69. Ανακτήθηκε στις 17/05/2018 από την διεύθυνση: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/02508281.2000.11014900?needAccess=true>.
- Farrell, B.H. (1999). Conventional or sustainable tourism? No room for choice. *Tourism Management*, 20, p.p.: 189-191.
- Fennell, D. (1999). *Ecotourism: An Introduction*. London, Routledge.
- Fennell, D. (2000). Tourism and Applied Ethics, *Tourism Recreation Research*, 25(1), p.p.:59-69. Ανακτήθηκε στις 31/08/2018 από την διεύθυνση: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/02508281.2000.11014900?needAccess=true>.
- Fennell, D. (2006). *Tourism Ethics*. Clevedon: Chennel View. Ανακτήθηκε στις 2/07/2018 από την διεύθυνση: <https://books.google.gr/books?id=NIXiK8v2rsEC&printsec=frontcover&dq=Tourism+Ethics+fennell&hl=el&sa=X&ved=0ahUKewjByOGs0KvcAhUKFCwKHcV6BZ0Q6AEIJzAA#v=onepage&q=Tourism%20Ethics%20fennell&f=false>.
- Fennell, D. (2009). The Nature of Pleasure in Pleasure Travel, *Tourism Recreation Research*, 34(2), p.p.: 123-134.
- Fennell, D. & Malloy, D. (2007). *Codes of Ethics in Tourism - Practice, Theory, Synthesis*. Clevedon/Buffalo/Toronto: Channel view Publications.
- Fennella, D., Plummerb, R. & Marschkec, M. (2008). Is adaptive co-management ethical?, *Journal of Environmental Management*, 88, p.p.: 62–75. Ανακτήθηκε στις 31/08/2018 από την διεύθυνση: https://ac.els-cdn.com/S0301479707000539/1-s2.0-S0301479707000539-main.pdf?_tid=26d2c64b-34b5-457d-8a7e-6c63d4aed991&acdnat=1539540181_22b930f1237933164e0a24c31a22684d.

- Fieser, J. (2018). Ethics. In J. Fieser & B. Dowden (ed.). *The Internet Encyclopedia of Philosophy*. Ανακτήθηκε στις 27/06/2018 από τη διεύθυνση: <https://www.iep.utm.edu/ethics/#SH1a>.
- Fishbein, M. & Ajzen, I. (1975). *Belief, Attitude, Intention and Behavior: An Introduction to Theory and Research*. Reading, MA: Addison-Wesley. Ανακτήθηκε στις 31/08/2018 από την διεύθυνση: <http://people.umass.edu/aizen/f&a1975.html>.
- Forsyth, D.R. (1980). A taxonomy of ethical ideologies. *Journal of Personality and Social Psychology*, 39(1), p.p.: 175-184.
- Frey, N. & George, R. (2010). Responsible tourism and the tourism industry: a demand and supply perspective. In A. Spenceley (ed.), *Responsible tourism: Critical issues for Conservation and Development*. London: Earthscan, pp.: 107-128. Ανακτήθηκε στις 31/01/2018 από τη διεύθυνση: https://books.google.gr/books?id=pt-DAPMGUP8C&printsec=frontcover&hl=el&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false.
- Fried, E. (2018). Social Contract Theory. In J. Fieser & B. Dowden (ed.). *The Internet Encyclopedia of Philosophy*. Ανακτήθηκε στις 02/07/2018 από τη διεύθυνση: <https://www.iep.utm.edu/soc-cont/>.
- Fukukawa, K. (2003). A theoretical review of business and consumer ethics research: Normative and descriptive approaches. *The Marketing Review*, 3, p.p.: 381-401.
- Zahra, A. & McIntosh, A.J. (2007). Volunteer tourism: Evidence of Cathartic Tourist Experiences. *Tourism Recreation Research*, 32(1), p.p.115- 119. Ανακτήθηκε στις 06/07/2018 από τη διεύθυνση: https://researchcommons.waikato.ac.nz/bitstream/handle/10289/1985/Anne_Volunteer%20Tourism.pdf;sequence=1.
- Ζαχαρίου, Α. (2009). [Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία]. Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Πειραιώς, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών στις Διεθνείς και Ευρωπαϊκές Σπουδές: *Ρυθμιστικό πλαίσιο και εναλλακτικές πολιτικές περιβαλλοντικής προστασίας και βιωσιμότητας, όπως απορρέει από το γενικό Διεθνές Δίκαιο, το Δίκαιο της θάλασσας και την κοινοτική νομοθεσία και πολιτική*. Ανακτήθηκε στις 05/08/2018 από την διεύθυνση: <http://dione.lib.unipi.gr/xmlui/bitstream/handle/unipi/3144/Zachariou.pdf?Sequence=3&isAllowed=y>.
- Gannon, F. (2002). Animals on the menu, *European Molecular Biology Organization Reports*, 30(7), p.p: 589. Ανακτήθηκε στις 24/08/2018 από την διεύθυνση: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1084196/>.
- Gaudine, A. & Thorne, L. (2001). Emotion and Ethical Decision-Making in Organizations, *Journal of Business Ethics*, 31(2), p.p.: 175–187. Ανακτήθηκε στις 31/08/2018 από την διεύθυνση: <https://link.springer.com/content/pdf/10.1023/A:1010711413444.pdf>.
- Gauthier, D. (1986). *Morals by Agreement*. Oxford: Clarendon Press. Ανακτήθηκε στις 02/07/2018 από τη διεύθυνση: <https://books.google.gr/books?hl=el&lr=&id=5CUTDAAAQBAJ&oi=>

find&pg=PR7&dq=Gauthier,+David,+1986.+Morals+by+Agreement,+Oxford:+Clarendon+Press.&ots=9McTfVeG_D&sig=y62nTaPPDA_zgpB6riSI220KVfY&redir_esc=y#v=onepage&q=Gauthier%2C%20David%2C%201986.%20Morals%20by%20Agreement%2C%20Oxford%3A%20Clarendon%20Press.&f=false.

- Gensler, H. (2004). Moral Philosophy. In H. Gensler, W. Spurgin & J. Swindal (ed.). *Ethics: Contemporary Readings*. New York: Routledge. Ανακτήθηκε στις 02/07/2018 από τη διεύθυνση: [http://uwch-4.humanities.washington.edu/Texts/JOSH-H/Philosophy%20Guides,%20Analysis%20and%20Resources%20\(ver.2\)/Routledge/Ethics%20-%20Contemporary%20Readings%20\(Routledge%20Contemporary%20Readings%20in%20Philosophy\).pdf](http://uwch-4.humanities.washington.edu/Texts/JOSH-H/Philosophy%20Guides,%20Analysis%20and%20Resources%20(ver.2)/Routledge/Ethics%20-%20Contemporary%20Readings%20(Routledge%20Contemporary%20Readings%20in%20Philosophy).pdf).
- George, B.P. (2008). Towards an inclusive framework to assess human rights in tourism: a review of major stakeholder perspectives.
- Gardiner, S.M. (2010). Ethics and global climate change. In S.M. Gardiner, S. Caney, D. Jamieson & H. Shue (ed.), *Climatic Ethics: Essential Readings* p.p:3-38. New York: Oxford University Press.
- German Molz, J. (2013). Social Networking Technologies and the Moral Economy of Alternative Tourism: The case of couchsurfing.org. *Annals of Tourism Research*, 43, 210-230. Ανακτήθηκε στις 05/05/2018 από τη διεύθυνση: https://ac.els-cdn.com/S0160738313001096/1-s2.0-S0160738313001096-main.pdf?_tid=b827c11d-82ec-46a8-8488-292c428446cf&acdnat=1526156422_43474fe6a24591e965408a580026a079.
- Guest, D. & Hoque, K. (1994). The good, the bad and the ugly: employment relations in new non-union workplaces. *Human Resource Management Journal*, 5, p.p.: 1-14.
- Gibbs, J.C. (1977). Kohlberg's stages of moral judgment: A constructive critique. *Harvard Educational Review*, 47(1), p.p.: 43-61.
- Gibson, C. (2010). Geographies of tourism: (Un)ethical encounters. *Progress in Human Geography*, 34(4), p.p. 521–527. Ανακτήθηκε στις 17/05/2018 από την διεύθυνση: <http://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/0309132509348688>.
- Gnoth, J. (1997). Tourism Motivation and Expectation Formation. *Annals of Tourism Research*, 24(2), p.p.283-304. Ανακτήθηκε στις 02/07/2018 από τη διεύθυνση: https://ac.els-cdn.com/S0160738397800023/1-s2.0-S0160738397800023-main.pdf?_tid=24f69a53-188c-47b9-be39-61cba152b822&acdnat=1532014723_42b9798469858e05af735098d10635be.
- Gogouelin, P. (1967). *La problemation*. Paris: Sedes.
- GOLJA, T. & KRISTINIĆ NIŽIĆ, T. (2010). Corporate Social Responsibility in Tourism – The Most Popular Tourism Destinations in Croatia. *Management: Journal of Contemporary Management Issues*, 15(2), p.p. 107-122. Ανακτήθηκε στις 26/04/2018 από τη διεύθυνση: <https://hrcak.srce.hr/file/93335>.

- Goodwin, H. (2005). Responsible Tourism and the Market. International Centre for Responsible Tourism. Occasional Paper No. 4 – November 2005. Ανακτήθηκε στις 31/01/2018 από τη διεύθυνση: <https://www.responsibletravel.com/ImagesClient/certification.pdf>.
- Goodwin, H. (2016). *Responsible Tourism: Using Tourism for Sustainable Development* (2nd ed.) Oxford: Goodfellow Publishers Ltd. Ανακτήθηκε στις 31/01/2018 από τη διεύθυνση: https://books.google.gr/books?id=ikI4DwAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=el&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false.
- Goossens, C. (2000). Tourism Information and Pleasure Motivation. *Annals of Tourism Research*, 27(2), p.p.301-321. Ανακτήθηκε στις 02/07/2018 από τη διεύθυνση: https://ac.els-cdn.com/S0160738399000675/1-s2.0-S0160738399000675-main.pdf?_tid=9b3b8f2f-ca01-423a-b985-11513cd04ad2&acdnat=1532014839_897e6e96dea346fade8b4c670b3fed16.
- Gosling, J.C.B. (1969). *Pleasure and Desire*. Oxford. Clarendon Press.
- Gosling, J.C.B. & Taylor, C.C.W. (1982). *The Greeks on Pleasure*. Oxford: Clarendon Press.
- Gössling, S., Peeters P., Hall, C.M., Ceron, J.-P., Dubois G., Lehmann, L.V. & Scott, D. (2012). Tourism and water use: Supply, demand, and security. An international review. *Tourism Management*, 33(1), p.p.: 1-15. Ανακτήθηκε στις 25/08/2018 από την διεύθυνση: https://ac.els-cdn.com/S0261517711000793/1-s2.0-S0261517711000793-main.pdf?_tid=1409770a-1056-40bf-b63b-87dd755bcac2&acdnat=1538290351_871c96a44b0fff5f9d47b19d262b120e.
- Greenwald, J., Lefevre, N., Blakemore, M., Lance, M. & Blansfield, K-C. (2015). The World's Ten Best Ethical Destinations 2016, *Ethical Traveler*. Ανακτήθηκε στις 18/05/2016 από τη διεύθυνση: <http://ethicaltraveler.org/wp-content/uploads/2016/01/ED-2016-ultimate.pdf>.
- Gregory, M. (2002). Nietzsche, Spencer, and the Ethics of Evolution. *Journal of Nietzsche Studies*, 23(1), p.p.: 1-20.
- Gronn, P. (1999). *Management and Leadership in Education. The Making of Educational Leaders*. London and New York: Cassell. Ανακτήθηκε στις 10/06/2018 από τη διεύθυνση: https://books.google.gr/books?id=bDutAwAAQBAJ&pg=PA88&lpg=PA88&dq=hodgkinson+1983+a+value+is+a+concept+of+the+desirable+with+a+motivating+force&source=bl&ots=so5B_9KdiS&sig=zdA88fznc2c8BTdrpFw78P6ruj4&hl=el&sa=X&ved=0ahUKEwi0pIe7z8nbAhWChywKHdyKD3MQ6AEIMDAC#v=onepage&q=hodgkinson%201983%20a%20value%20is%20a%20concept%20of%20the%20desirable%20with%20a%20motivating%20force&f=false.
- Hall, C.M. (1996). Gender and economic interest in tourism prostitution. In Y. Apostolopoulos, S. Leivadi & A. Yiannakis (eds.), *The Sociology of tourism: Theoretical and Empirical Investigations*. New York: Routledge.
- Hall, D. & Brown, F. (1996). Toward a welfare focus for tourism research, *Progress in Tourism and Hospitality Research*, 2, pp.: 41-57. Ανακτήθηκε στις 26/08/2018 από την διεύθυνση:

- <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1002/%28SICI%291099-1603%28199603%292%3A1%3C41%3A%3AAID-PTH23%3E3.0.CO%3B2-6>.
- Hall, D. & Brown, F. (2006). *Tourism and Welfare: Ethics, Responsibility and Sustained Wellbeing*. Wallingford: CABI.
- Halwani, R. (2003). *Virtuous Liaisons: Care, Love, Sex, and Virtue Ethics*. Peru, IL: Open Court.
- Hambrick, D.C. & Brandon, G.L. (1988). Executive values. In D. Hambrick, (ed.), *The executive effect: Concepts and methods for studying top managers*. Greenwich, CT: JAI Press.
- Hamilton, A. (1788). Federalist No. 1. In G. Carey & J. McClellan (eds.) *The Federalist*. Indianapolis: Liberty Fund. Ανακτήθηκε στις 02/07/2018 από τη διεύθυνση: http://teachingamericanhistory.org/pdf/libertyfund/ny_packet.pdf.
- Harris, R. & Leiper, N. (1995). *Sustainable Tourism: Guidelines for Practical Assistance*.
- Harrison, D. & Price, M.F. (1996). Fragile environments, fragile communities? An introduction. In Price, M. (ed.) *People and tourism in fragile environments*. Chichester: JohnWiley:1-18.
- Ηγουμενάκης, Ν. (2007). *Τουριστική Οικονομία*. Αθήνα: INTERBOOKS.
- Heider, F. (1958). *The psychology of interpersonal relations*. New York: Wiley.
- Held, V. (2006). Feminist Moral Inquiry and the Feminist Future. In V. Held (ed.) *Justice and Care*. Boulder, Co: Westview Press.
- Hemmingway, S. (2004). The impact of Tourism on the Human Rights of Women in South East Asia. *International Journal of Human Rights* 8(3), p.p.: 275-304. Ανακτήθηκε στις 31/08/2018 από την διεύθυνση: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/1364298042000255216?NeedAccess=true>.
- Henkens, R.J.H.G., Luttkik, J., Tassone, V., De Groot, D., Grafakos, S. & Blignaut, J. (2005). Towards a decision support tool to assess costs and benefits of tourism development scenarios: Application of the tool at Greater Giyani, South Africa. Ανακτήθηκε στις 25/08/2018 από την διεύθυνση: <https://library.wur.nl/WebQuery/wurpubs/fulltext/41435>.
- Herskovits, M. J. (1995). *Cultural anthropology*. New York: Alfred A. Knopf.
- Hertzler, J. (2004). The Golden Rule and Society. In H. Gensler, W. Spurgin & J. Swindal (ed.). *Ethics: Contemporary Readings*. New York: Routledge. Ανακτήθηκε στις 14/07/2018 από τη διεύθυνση: <https://content.taylorfrancis.com/books/download?dac=C2009-0-11885-1&isbn=9781134518531&format=googlePreviewPdf>.
- Ηλιοπούλου, Δ. (2015). [Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία]. Τμήμα Βιολογίας, Πανεπιστήμιο Πατρών, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών, Οικολογία - Διαχείριση & Προστασία Φυσικού Περιβάλλοντος: *Βιώσιμη Τουριστική Ανάπτυξη με τη Χρήση Εναλλακτικών Μορφών Τουρισμού στο Νομό Μεσσηνίας*. Ανακτήθηκε στις 19/07/2017 από την διεύθυνση <http://nemertes.lis.upatras.gr/jspui/bitstream/10889/9314/3/Iliopoulou%28bio%29.pdf>.
- Hodgkinson, C. (1983). *The Pilosophy of Leanderschip*. Oxford: Basil Blackwell.

- Hodgkinson, C. (1996). *Administrative Philosophy*. New York: Pergamon Press.
- Holden, A. (2000). *Environment and Tourism* (1st ed.). London: Routledge. Ανακτήθηκε στις 10/06/2018 από τη διεύθυνση: https://books.google.gr/books?id=Fd0RDAAAQBAJ&printsec=frontcover&dq=Environment+and+Tourism&hl=el&sa=X&ved=0ahUKEwj_8Ybd1tfbAhXkA8AKHSbWAq8Q6AEIJzAA#v=onepage&q=Environment%20and%20Tourism&f=false.
- Holden, A. (2003). In Need of New Environmental Ethics for Tourism?, *Annals of Tourism Research*, Vol. 30, No. 1, pp. 94–108. Ανακτήθηκε στις 10/04/2018 από τη διεύθυνση: https://ac.els-cdn.com/S0160738302000300/1-s2.0-S0160738302000300-main.pdf?_tid=af5a897d-2a05-4be5-bfba-a7fbabcfdb6a&acdnat=1526159275_0e76ba02ec34573711f9b586052b4195.
- Holden, A. (2005). Achieving a Sustainable Relationship Between Common Pool Resources and Tourism: The Role of Environmental Ethics, *Journal of Sustainable Tourism*, 13:4, 339-352. Ανακτήθηκε στις 07/05/2018 από τη διεύθυνση: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/09669580508668561?needAccess=true>.
- Holden, A. (2008). *Environment and Tourism* (2nd ed.). London: Routledge. Ανακτήθηκε στις 24/08/2018 από τη διεύθυνση: http://ultimatekashmir.com/wp-content/uploads/2017/09/βEnvironment_and_Tourism_RoutledgeBookZa.org_.pdf.
- Holder, J. (1988). Pattern and impact of tourism on the environment of the Caribbean. *Tourism Management*, 9, p.p. 119-127. Ανακτήθηκε στις 07/05/2018 από τη διεύθυνση: <https://eurekamag.com/pdf/001/001651583.pdf>.
- Holjevac, I.A. (2008). Business ethics in tourism – As a dimension of TQM. *Total Quality Management & Business Excellence*, Vol. 19, No. 10, p.p. 1029–1041. Ανακτήθηκε στις 26/04/2018 από τη διεύθυνση: <https://doi.org/10.1080/14783360802264103>.
- Holmes, R. (1992). Challenges in Environmental Ethics. In *Environment in Question: Ethics and Global Issues*, D. Cooper and J. Palmer, eds., pp. 135–146. London: Routledge. Ανακτήθηκε στις 19/04/2018 από τη διεύθυνση: https://static1.squarespace.com/static/54e6208ee4b05860a4600103/t/594582b06b8f5b80fa05c51a/1497727665945/H-Rolston_challenges-in-environmental-ethics.pdf.
- Hudson, R. (1999). The new economy of the new Europe: Eradicating divisions or creating new forms of uneven development? p.p.: 29-62. In R. Hudson & A.M. Williams (eds) *Divided Europe: Society and Territory*. London: Sage.
- Hudson, S. & Miller, G. (2005). Ethical Orientation and Awareness of Tourism Students, *Journal of Business Ethics*, 62, p.p: 383–396. Ανακτήθηκε στις 31/08/2018 από την διεύθυνση: <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007%2Fs10551-005-0850-8.pdf>.
- Hughes, P. (2001). Animals, values and tourism – structural shifts in UK dolphin tourism provision. Ανακτήθηκε στις 24/08/2018 από την διεύθυνση: <https://ac.els-cdn.com/S02615>

17700000704/1-s2.0-S0261517700000704-main.pdf?_tid=1ac98abc-dafa-4734-a539-726345c002f2&acdnt=1538314773_d61329e701a7465de561f9cc72d807f3.

- Hultsman, J. (1995). Just Tourism - An Ethical Framework. *Annals of Tourism Research*, 22(3), p.p. 553-567. Ανακτήθηκε στις 09/07/2018 από τη διεύθυνση: https://ac.els-cdn.com/016073839500011T/1-s2.0-016073839500011T-main.pdf?_tid=b5e052f5-9f7d-45be-980c-155becad3a7a&acdnt=1532097233_e6c6af7802ea141f0b6ca0155dd61cd1.
- Hunter, C. (1997). SUSTAINABLE TOURISM AS AN ADAPTIVE PARADIGM. *Annals of Tourism Research*, 24(4), pp.: 850-867. Ανακτήθηκε στις 11/06/2018 από την διεύθυνση: https://ac.els-cdn.com/S0160738397000364/1-s2.0-S0160738397000364-main.pdf?_tid=2b68b34c-34cf-48df-ac3a-0cb3da41e182&acdnt=1529133180_f7e41d84ed718ac6b2cf6bfdbb246421.
- Θανόπουλος, Ι. (2009). *Επιχειρηματική Ηθική και Δεοντολογία - Στην εποχή της εταιρικής διακυβέρνησης* (2η έκδ.). Αθήνα: Interbooks.
- Θεοδωροπούλου, Ε. & Καΐλα, Μ. (2005). Προς μια Περιβαλλοντική Εκπαίδευση στη βάση της αρχής της σύνδεσης των γνώσεων. Στο Μ. Καΐλα, Ε. Θεοδωροπούλου, Α. Δημητρίου, Γ. Ξανθάκου & Ν. Αναστασάτος (Επιμ.), *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση, Ερευνητικά δεδομένα & Εκπαιδευτικός Σχεδιασμός* (σ. 23-34). Αθήνα: Ατραπός.
- Θεοδωροπούλου, Ε. (2005). Η Περιβαλλοντική Ηθική, ένα σταυροδρόμι σε σταυροδρόμι. Στο Μ. Καΐλα, Ε. Θεοδωροπούλου, Α. Δημητρίου, Γ. Ξανθάκου & Ν. Αναστασάτος (Επιμ.), *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση, Ερευνητικά δεδομένα & Εκπαιδευτικός Σχεδιασμός* (σ. 267-285). Αθήνα: Ατραπός.
- Θεοδωροπούλου, Ε. & Καΐλα, Μ. (2006). Περιβαλλοντική Εκπαίδευση και Εκπαίδευση για τη Δημοκρατία: Ζητήματα Διαμόρφωσης Συνείδησης. Πρακτικά 2^{ου} Συνεδρίου Σχολικών Προγραμμάτων Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης (σ. 228-237). Αθήνα, 15-17 Δεκεμβρίου 2006.
- Θεοδωροπούλου, Ε. & Βούκανου, Μ. (2009). Η εμφάνιση και διαπραγμάτευση ζητημάτων αξιών στο Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών: Η περίπτωση της Μελέτης Περιβάλλοντος. Στο Γ. Μπαγάκης & Κ. Δεμερτζή (Επιμ.), *Ένα χρόνο μετά την εφαρμογή των νέων αναλυτικών προγραμμάτων. Τι άλλαξε;* (σ. 241-251). Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη.
- Θεοδωροπούλου, Ε. (2009). Στο Εργαστήριο της Περιβαλλοντικής Ηθικής: Η Φιλοσοφία, οι Αξίες, η Έννοια της Φροντίδας. Στο Ε. Θεοδωροπούλου & Μ. Καΐλα (Επιμ.), *Περιβαλλοντική Ηθική: από την έρευνα και τη θεωρία στην εφαρμογή* (σ. 183-215). Αθήνα: Ατραπός.
- Θεοδωροπούλου, Ε. (2014). Διληματοποίηση: Μια Φιλοσοφική Είσοδος στην Επαγγελματική Ηθική, (συνεργ. με Dias de Carvalho A.). Στο Ε. Θεοδωροπούλου, (επιστημ. επιμ., εισαγ., μτφρ.), *Φιλοσοφία της Παιδείας: Όψεις της Πράξης* (σ. 453-482). Αθήνα: Πεδίο.
- Θεοδωροπούλου, Ε. (2015). “Words...Words... Words...” Σμύνη αξιών και προβληματοποιητική περιβαλλοντική ηθική. Στο Ε. Θεοδωροπούλου, Π. Φώκιαλη, Β. Παπαβασιλείου & Μ. Καΐλα

- (επιμ.), *Περιβαλλοντική εκπαίδευση και αειφόρος ανάπτυξη: κείμενα προβληματισμού με καινοτόμες προσεγγίσεις* (σ. 359-387). Αθήνα: Διάδραση.
- Θεοδωροπούλου, Ε. (2016). *Η Βιβλιογραφική Έρευνα ως παράδειγμα προβληματοποίησης*. [Πανεπιστημιακές Σημειώσεις]. Πανεπιστήμιο Αιγαίο, Τμήμα Επιστημών της Προσχολικής Αγωγής και του Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού, Π.Μ.Σ.: «Περιβαλλοντική Εκπαίδευση», Χειμερινό Εξάμηνο 2015-2016. Ρόδος.
- Θεοδωροπούλου, Ε. (2018). *Εκπαίδευση Αξιών και Περιβάλλον – Ζητήματα Εφαρμοσμένης Ηθικής*. [Πανεπιστημιακές Σημειώσεις]. Πανεπιστήμιο Αιγαίο, Τμήμα Επιστημών της Προσχολικής Αγωγής και του Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού, Π.Μ.Σ.: «Περιβαλλοντική Εκπαίδευση», Χειμερινό Εξάμηνο 2017-2018. Ρόδος.
- Inskper, E. (1991). *Tourism Planning: An Integrated and Sustainable Development Approach*. NewYork: VanNostrandReinhold.
- ITF & War on Want (International Transport Workers Federation) (2002). *Sweatshops*, London.
- Jackson, K. (2012). *Virtuosity in Business: Invisible Law Guiding the Invisible Hand*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Jégouzo, L. (2012). Le droit du tourisme, est il un droit nouveau?, *Juristourisme*, No.145, p.p.:145-146.
- Jones, J., Massey, D.W. & Thorne, L. (2003). Auditors' ethical reasoning: Insights from past research and implications for the future, *Journal of Accounting Literature*, 22, p.p.: 45–103.
- Jones, T. (1991). Ethical decision making by individuals in organizations: an issue – contingent model, *Academy of Management Review*, 16(2), p.p.: 366-395. Ανακτήθηκε στις 30/08/2018 από την διεύθυνση: <https://www.jstor.org/stable/pdf/258867.pdf?refreqid=excelsior%3A02b43ab8b9492d2c5aea4033b4a55385>.
- Καλλιτζάκη, Δ. (2015). [Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία]. Τμήμα Οργάνωσης και Διοίκησης Επιχειρήσεων Executive MBA, Πανεπιστήμιο Πειραιώς, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών, Διοίκηση Επιχειρήσεων για Στελέχη: *Διαστάσεις Επιχειρηματικής Ηθικής και Εταιρικής Διακυβέρνησης στην Ελληνική Πραγματικότητα*. Ανακτήθηκε στις 15/05/2018 από την διεύθυνση: http://dione.lib.unipi.gr/xmlui/bitstream/handle/unipi/8891/Kalliontzaki_Dimitra.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
- Kant, I. (1981). *Grounding for the Metaphysics of Morals*. (J.W. Ellington). Indianapolis, IN, Hackett. [Για την ελλη. Μτφρ. Βλ. Kant, Im. (1984). Τα θεμέλια της μεταφυσικής των ηθών (Γ. Τζαβάρας). Αθήνα - Γιάννενα: Δωδώνη].
- Καραγιάννης, Γ. & Έξαρχος, Γ. (2016). *Τουριστική Ανάπτυξη – Κοινωνική Ευθύνη και Στοχασμοί*. Αθήνα: Διάλογος.
- Καραγιωργάκης, Σ. (2006). [Διδακτορική Διατριβή]. Σχολή Εφαρμοσμένων Μαθηματικών & Φυσικών Επιστημών, Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης, Εθνικό και

- Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών: *Περιβαλλοντική Ηθική και Πολιτική Οικολογία, Οι υποχρεώσεις μιας οικολογικής κοινωνίας απέναντι στον μη ανθρώπινο κόσμο*. Ανακτήθηκε στις 18/04/2018 από τη διεύθυνση: <https://www.didaktorika.gr/eadd/bitstream/10442/20798/1/20798.pdf>.
- Καρβούνης, Σ. & Γεωργιάκελλος Δ. (2003). *Διαχείριση του περιβάλλοντος - Επιχειρήσεις & Βιώσιμη ανάπτυξη*. Αθήνα: Σταμούλη Α.Ε.
- Κατσούλα, Ο. (2007). [Διπλωματική Εργασία]. Τμήμα Τουριστικής Οικονομίας και Ανάπτυξης, Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης: *Ηθική στον τουρισμό*. Ανακτήθηκε στις 29/08/2018 από την διεύθυνση: http://www.ekdd.gr/ekdda/files/ergasies_esdd/14/2/606.pdf.
- Kazokiene, L., & Virvilaite, R. (2005). Manifestation of marketing ethics in the market. *Engineering economic*, 2(42), p.p. 77-82. Ανακτήθηκε στις 17/05/2018 από την διεύθυνση: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=2ahUKewjT65OriJrbAhWfiwKHAMJAP4QFjAAegQIARAq&url=http%3A%2F%2Fwww.inzeko.ktu.lt%2Findex.php%2FFEE%2Farticle%2Fdownload%2F11312%2F6036&usg=AOvVaw1nS_m9B11DvrhiG-oyMCdP.
- Keller, D.R. (2010). Introduction: What is environmental ethics?. In D.R. Keller (ed.) *Environmental Ethics: The Big Questions* (p.p.: 1-24). Chichester: Blackwell.
- Κιλιπίρης, Φ. (2009). *Αειφόρος Τουριστική Ανάπτυξη - Εμπειρικές προσεγγίσεις*. Θεσσαλονίκη: Δίσιγμα.
- King, M. (2005). *Water and Violent Conflict*, OECD. Ανακτήθηκε στις 31/08/2018 από την διεύθυνση: <http://www.globalpolicy.org/images/pdfs/052605waterconflict.pdf>.
- Kohlberg, L. (1981). *Essays in Moral Development (Vol. 1: The Philosophy of Moral Development)*. San Francisco: Harper and Row.
- Kothari, M. (2007). Report of the Special Rapporteur on adequate housing as a component of the right to an adequate standard of living. General Assembly Resolution 60/251, United Nations. Ανακτήθηκε στις 31/08/2018 από την διεύθυνση: https://www.ishr.ch/sites/default/files/article/files/sr_housing.pdf.
- Κόκκινου, Ε. (2015). *Περιβαλλοντική Γεωλογία και Γεωτεχνολογία, [ηλεκτρ. βιβλ.]* Αθήνα: Εκδόσεις Κάλλιπος. Ανακτήθηκε στις 06/08/2018 από την διεύθυνση του Συνδέσμου Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών: <http://hdl.handle.net/11419/325>.
- Κοκκώσης, Χ. & Τσάρτας, Π. (2001). *Βιώσιμη Τουριστική Ανάπτυξη και Περιβάλλον*. Αθήνα: Κριτική.
- Κοκκώσης, Χ., Τσάρτας, Π. & Γκρίμπα, Ε. (2011). *Ειδικές και Εναλλακτικές Μορφές Τουρισμού - Ζήτηση και Προσφορά Νέων Προϊόντων Τουρισμού*. Αθήνα: Κριτική.
- Κόντος, Π. (2000). *Η Αριστοτελική ηθική ως οντολογία: Φρόνησις, Τέχνη, Σοφία*. Αθήνα: Κριτική.
- Κουτσουράδης, Α. (2005). *Κωδικοποίηση και Εκσυγχρονισμός της Τουριστικής Νομοθεσίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλας.

- Koslowski, P. (2001). *Principles of Ethical Economy - Issues in Business Ethics*. Boston/London: Kluwer Academic Publishers. Ανακτήθηκε στις 05/05/2018 από τη διεύθυνση: https://books.google.gr/books?hl=el&lr=&id=EfKMspPgq1IC&oi=fnd&pg=PR5&dq=principles+of+ethical+economy&ots=Qq4o6plgcP&sig=pBsToNERc0i_ayj4yCwgRPr3qYQ&redir_esc=y#v=onepage&q=principles%20of%20ethical%20economy&f=false.
- Kraut, R. (2016). Altruism. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Ανακτήθηκε στις 04/07/2018 από τη διεύθυνση: <https://plato.stanford.edu/archives/spr2018/entries/altruism/>.
- Kusluvan, S., Kusluvan, Z., Ilhan, I. & Buyruk, L. (2010). The Human Dimension - A Review of Human Resources Management Issues in the Tourism and Hospitality Industry, *Cornell Hospitality Quarterly* 51(2), p.p.:171-214. Ανακτήθηκε από την ιστοσελίδα στις 31-08-2018: <http://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/1938965510362871>.
- Λογοθέτης, Μ. (2000). *Δίκαιο της Τουριστικής Βιομηχανίας*. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλας.
- Λαγός, Δ. & Διακομιχάλης, Μ. (2011). Φέρουσα Ικανότητα Τουριστικής Ανάπτυξης νήσου ΚΩ. *Εισήγηση στο 9ο Εθνικό Συνέδριο ERSA: Ελληνικό Τμήμα Ευρωπαϊκής Εταιρείας Περιφερειακής Επιστήμης με θέμα: Περιφερειακή Ανάπτυξη και οικονομική Κρίση: Διεθνής Εμπειρία και Ελλάδα*. Ινστιτούτο Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 6-7 Μαΐου 2011. Ανακτήθηκε στις 31/08/2017 από την διεύθυνση http://www.prd.uth.gr/sites/GS_RSAI/CONFERENCE_MAY2011_SITE/PAPERS_MAY2011_PDF_CD/LAGOS_D_DIAKOMICHALIS_M_35.pdf.
- Λαγός, Δ. (2016). *Θεωρητικές προσεγγίσεις στον τουρισμό*. Αθήνα: Κριτική.
- Lazzarato, M. (1997) *Lavoro immateriale*. Verona: Ombre Corte.
- LeBar, M. & Slote, M. (2016). Justice as a Virtue. In E. Zalta (ed.). *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Ανακτήθηκε στις 04/07/2018 από τη διεύθυνση: <https://plato.stanford.edu/archive/s/spr2016/entries/justice-virtue/>.
- Leopold, A. (1949/1991). *A Sand County Almanac*. New York: Balantine Books.
- Λιαράκου, Γ. & Φλογαΐτη, Ε. (2007). *Από την Περιβαλλοντική Εκπαίδευση στην Εκπαίδευση για την Αειφόρο Ανάπτυξη - Προβληματισμοί, Τάσεις και Προτάσεις*. Αθήνα: Νήσος.
- Lickorish, L. & Jenkins, C. (2004). *Μια εισαγωγή στον τουρισμό* (επ. Πάρις Τσάρτας & μετ. Κατερίνα Κιτίδη). Αθήνα : Κριτική.
- Lisle, D. (2010). Joyless cosmopolitans: The moral economy of ethical tourism. In J. Best & M. Paterson (ed.), *Cultural Political Economy* (p.p. 139–157), Ripe Series in Global Political Economy. London: Routledge. Ανακτήθηκε στις 14/05/2018 από την διεύθυνση: [https://books.google.gr/books?hl=el&lr=&id=CrSLAgAAQBAJ&oi=fnd&pg=PA139&dq=Lisle,+D.+\(2010\).+Joyless+cosmopolitans:+The+moral+economy+of+ethical+tourism.+In+J.+Best](https://books.google.gr/books?hl=el&lr=&id=CrSLAgAAQBAJ&oi=fnd&pg=PA139&dq=Lisle,+D.+(2010).+Joyless+cosmopolitans:+The+moral+economy+of+ethical+tourism.+In+J.+Best)

+%26+M.+&ots=tRqz0HpQ2e&sig=zPaiQ0Gunf-u27A0s4uRW5sMxUo&redirese=y#v=onepage&q&f=false.

- Loi, C., Papatheodorou, A. & Glyptou, K. (2014). Tourism and the application of environmental legislation: the case of Rhodes, Greece. Ανακτήθηκε στις 30/08/2018 από την διεύθυνση: <http://see-articles.ceon.rs/data/pdf/1450-0906/2014/1450-09061414143L.pdf>.
- Lovelock, B.A. (2008). Ethical travel decisions: travel agents and human rights, *Annals of Tourism Research*, 35(2), p.p.: 338-358. Ανακτήθηκε στις 30/08/2018 από την διεύθυνση: https://ac.els-cdn.com/S0160738307001338/1-s2.0-S0160738307001338-main.pdf?_tid=a9047bcf-eab0-4c6f-b4e3-bc278664d5de&acdnat=1539117975_9189fc368c5835456942565311e77a5e.
- Lovelock, K. & Leopold, T. (2011). The political economy of temporary migration: seasonal workers, tourists and sustaining New Zealand's labour force. In J. Mosedale (ed.) *Political Economy of Tourism: A Critical Perspective*. New York: Routledge.
- Low, M.-C. (2005). [PostgraduateDiplomaThesis]. Department of Architecture, Purdue University, Master of Science in Building Technology: *Material Flow Analysis of the United States*. Ανακτήθηκε στις 25/08/2018 από την διεύθυνση: <https://dspace.mit.edu/handle/1721.1/33030#files-area>.
- Lucas, R. (1996). Industrial Relations in Hotels and Catering: Neglect and Paradox?, *British Journal of Industrial Relations*, 34(2)2, p.p.: 267-286. Ανακτήθηκε από την ιστοσελίδα στις 31-08-2018: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/j.1467-8543.1996.tb00652.x>.
- Λύτρας, Σ. (1994). *Έννοια και Βασική Διάκριση των Κυρώσεων στο Ελληνικό Θετικό Δίκαιο*. Κομοτινή: Αντ. Ν. Σάκουλας.
- Lyons, K. (2015). Reciprocity in Volunteer Tourism and Travelism. In T. V. Singh (ed.), *Challenges in Tourism Research* (pp. 106–111). Bristol: Channel View Publications. Ανακτήθηκε στις 06/07/2018 από τη διεύθυνση: <https://books.google.gr/books?id=VchLCgAAQBAJ&pg=PA108&lpg=PA108&dq=egoistic+motives+in+tourism&source=bl&ots=fG0F14pyL4&sig=8vQcaPZmhYsIrreSKrPxtFJhmXc&hl=el&sa=X&ved=0ahUKEwiEts7-h5TcAhVGFiwKHcfyAZoQ6AEIWTAH#v=onepage&q=egoistic%20motives%20in%20tourism&f=false>.
- Λύτρας, Π. (1998). *Κοινωνιολογία του τουρισμού*. Αθήνα: Interbooks.
- Macbeth, J. (2005). TOWARDS AN ETHICS PLATFORM FOR TOURISM. *Annals of Tourism Research*, 32(4), pp.: 962-984. Ανακτήθηκε στις 11/06/2018 από την διεύθυνση: https://ac.els-cdn.com/S0160738305000666/1-s2.0-S0160738305000666-main.pdf?_tid=2e0dc83b-0f1a-4913-90b6-bd0198a0bd13&acdnat=1529135178_f8358fe3fe8c970938d04392f099ad15.
- Malloy, D.C. & Fennell, D.A. (1998). Codes of Ethics and Tourism: An Exploratory Content Analysis, *Tourism Management*, 19(5), p.p.: 453–461. Ανακτήθηκε στις 31/08/2018 από την διεύθυνση: <https://ac.els-cdn.com/S0261517798000429/1-s2.0-S0261517798000429-main.pdf?>

_tid=87df8239-768f-432f-9484-4d41b48c11ca&acdnat=1539525642_2d314166855498503142b1d5231b4d04.

- Malone, S. (2014). The role of emotion. In C. Weeden & K. Boluk (ed.), *Managing Ethical Consumption in Tourism*. New York: Routledge. Ανακτήθηκε στις 02/07/2018 από τη διεύθυνση: <https://books.google.gr/books?id=R3zMAgAAQBAJ&pg=PT157&dq=hedonism+tourism+ethics+fennel+2006&hl=el&sa=X&ved=0ahUKEwiHzubX55vcAhWFnpoKHZjQBpEQ6AEIMDAB#v=onepage&q=hedonism%20tourism%20ethics%20fennel%202006&f=false>.
- Malone, S. McCabe, S. & Smith, A. (2013). The role of hedonism in ethical tourism. *Annals of Tourism Research*, 24, p.p.241-254. Ανακτήθηκε στις 02/07/2018 από τη διεύθυνση: http://www.ifsulibrary.com/ejournal/uploads/file/pdf/20180420_112607.pdf.
- Μανιάτης, Α. (2015). IUSTURISMO. Ανοικτό Ακαδημαϊκό Μάθημα ΤΕΙ Αθήνας, Τουριστικό Δίκαιο. Ανακτήθηκε στις 23/08/2018 από την διεύθυνση: <https://eclass.teiath.gr/modules/document/file.php/TE101/IUSTURISMOEXCATHEDRA.pdf>.
- Μανιάτης, Α. (2016). Πτυχές της Γαλλικής Νομοθεσίας Αναψυχής και Τουρισμού και της Λογοτεχνίας, 5(11), σελ.:13-21, e-Περιοδικό Επιστήμης & Τεχνολογίας e-Journal of Science & Technology (e-JST). Ανακτήθηκε στις 23/08/2018 από την διεύθυνση: http://e-jst.teiath.gr/issues/issue_48/Maniatis_48.pdf.
- Maniatis, A. (2016). Tourism and the 'rule of law', *African Journal of Hospitality - Tourism and Leisure* Volume 5(1). Ανακτήθηκε στις 23/08/2018 από την διεύθυνση: http://www.ajhtl.com/uploads/7/1/6/3/7163688/article_25_vol_5__1__2016.pdf.
- Massey, J.L. (2001). Examining the motivations of individuals' involvement in site-based planning and management. Canada: National Library of Canada. Ανακτήθηκε στις 10/06/2018 από τη διεύθυνση: <http://www.collectionscanada.gc.ca/obj/s4/f2/dsk3/ftp05/NQ63805.pdf>.
- May, D. & Pauli, K. (2002). The Role of Moral Intensity in Ethical Decision Making A Review and Investigation of Moral Recognition, Evaluation, and Intention, *Business & Society*, 41(1), p.p.: 84-117. Ανακτήθηκε στις 31/08/2018 από την διεύθυνση: <http://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/0007650302041001006>.
- McDonald, J. (2016). [Διδακτορική Διατριβή]. Business administration. Universite Nice Sophia Antipolis: *The Role of Ethics on Tourist Destination Image Formation: An Analysis of the French Student Travel Market*. Ανακτήθηκε στις 14/05/2018 από την διεύθυνση: <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01250976/document>.
- McDonald, J.E. & Beck-Dudley, C. L. (1994). Are Deontology and Teleology Mutually Exclusive?, *Journal of Business Ethics* 13, p.p.: 615–623. Ανακτήθηκε στις 31/08/2018 από την διεύθυνση: <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/BF00871809.pdf>.
- McIntosh, A., & Zahra, A. (2007). A cultural encounter through volunteer tourism: Towards the ideals of sustainable tourism?. *Journal of Sustainable Tourism*, 15(5), p.p. 541–556. Ανακτήθηκε στις

- 16/05/2018 από την διεύθυνση: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.2167/jost701.0?needAccess=true>.
- McLaren, M. (2001). *Feminist Ethics: Care as a Virtue*. In *Feminists Doing Ethics*. Lanham, MD: Rowman and Littlefield.
- McKercher, B. (2015). *Tourism: The quest for the selfish*. In T. V. Singh (ed.), *Challenges in Tourism Research* (pp. 87–96). Bristol: Channel View Publications. Ανακτήθηκε στις 06/07/2018 από τη διεύθυνση: <https://books.google.gr/books?id=VchLCgAAQBAJ&pg=PA108&lpg=PA108&dq=egoistic+motives+in+tourism&source=bl&ots=fG0F14pyL4&sig=8vQcaPZmhYsIrreSKrPxtFJhmXc&hl=el&sa=X&ved=0ahUKEwiEts7-h5TcAhVGFiwKHcfyAZoQ6AEIWTAH#v=onepage&q=egoistic%20motives%20in%20tourism&f=false>.
- Mill, S. [(1861) 1998]. *Utilitarianism*. In R. Crisp (ed.). New York: Oxford University Press.
- Miller, A.S. (1991). *Gaia Connetions: An Introduction to Ecology, Ecoethics and economics*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers.
- Μοίρα, Π. & Κατσούλα, Ο. (2008). Η ηθική ως παράμετρος στην τουριστική δραστηριότητα. Πρακτικά 20ού Εθνικού Συνεδρίου της Ελληνικής Εταιρείας Επιχειρησιακών Ερευνών, Επιχειρησιακή Έρευνα & Τουριστική Ανάπτυξη (σ.σ. 289-306). Σπέτσες 19-21 Ιουνίου 2018. Σπέτσες: Ελληνική Εταιρεία Επιχειρησιακών Ερευνών, ΤΕΙ Πειραιά. Ανακτήθηκε στις 26/08/2018 από την διεύθυνση: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&ved=2ahUKEwjMjMzaoOLdAhVEFiwKHQdSCecQFjABegQICBAC&url=http%3A%2F%2Fpolyxenimoira.weebly.com%2Fuploads%2F3%2F0%2F4%2F6%2F30464652%2F%25CE%2597%25CE%2598%25CE%2599%25CE%259A%25CE%2597_%25CE%25BA%25CE%25B1%25CE%25B9_%25CE%25A4%25CE%259F%25CE%25A5%25CE%25A1%25CE%2599%25CE%25A3%25CE%259C%25CE%259F%25CE%25A3_20oeee_%25CE%25A0%25CE%25A1%25CE%2591%25CE%259A%25CE%25A4%25CE%2599%25CE%259A%25CE%2591_%25CE%25A3%25CE%25A5%25CE%259D%25CE%2595%25CE%2594%25CE%25A1%25CE%2599%25CE%259F%25CE%25A5.pdf&usq=AOvVaw1Dq_sbhlaOaQkIIAgTGZfC.
- Moore, A. (2013). *Hedonism*. In E. Zalta (ed.). *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Ανακτήθηκε στις 02/07/2018 από τη διεύθυνση: <https://plato.stanford.edu/cgi-bin/encyclopedia/archinfo.cgi?entry=hedonism>.
- Morris, S. & McDonald, R. (1995). *The Role of Moral Intensity in Moral Judgments: An Empirical Investigation*, *Journal of Business Ethics*, 14, p.p.: 715-726, Netherlands: Kluwer Academic Publishers. Ανακτήθηκε στις 31/08/2018 από την διεύθυνση: <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/BF00872325.pdf>.
- Moseley, A. (2018). *Egoism*. In J. Fieser & B. Dowden (ed.). *The Internet Encyclopedia of Philosophy*. Ανακτήθηκε στις 05/07/2018 από τη διεύθυνση: <https://www.iep.utm.edu/egoism/>.

- Μοσχόπουλος, Α., Κώτσιος, Τ. & Πολιτη - Λυμπεροπούλου, Ο. (2009). *ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ Τουριστικών & Ξενοδοχειακών Επιχειρήσεων, Τουριστικές Επενδύσεις – Τουριστικά Επαγγέλματα*. Αθήνα: Δεδεμάδης Εκδόσεις.
- Μυλωνόπουλος, Δ. (2009). Το Διοικητικό Κυρωτικό Σύστημα στον Τουρισμό – Η Αναγκαιότητα Κωδικοποίησης, Επιθεώρησης Δημοσίου Δικαίου και Διοικητικού Δικαίου, 53(2), σ.σ. : 328-338.
- Μυλωνόπουλος, Δ. (2016). *Τουριστικό Δίκαιο (2^η Εκδ.)*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Μυλωνόπουλος, Δ. & Νικολάου, Ε. (2008). Η Ιστορική Εξέλιξη της Κυρωτικής Δραστηριότητας της Δημόσιας Διοίκησης στο Χώρο του Τουρισμού, Διοικητική Ενημέρωση, 44(1), σ.σ.: 22-31.
- Mustonen, P. (2005). Volunteer Tourism: Postmordem Pilgrimage? *Journal of Tourism and Cultural Exchange*, 3(3), p.p.160-174. Ανακτήθηκε στις 06/07/2018 από τη διεύθυνση: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/14766820608668493?needAccess=true>.
- Mustonen, P. (2007). Volunteer Tourism - Altruism or Mere Tourism?. *Anatolia: An International Journal of Tourism and Hospitality Research* 18(1), p.p. 97-115. Ανακτήθηκε στις 08/07/2018 από τη διεύθυνση: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/13032917.2007.9687038?needAccess=true/>.
- Mowforth, M., Charlton, C. & Munt, I. (2008). *Tourism and Responsibility: Perspectives from Latin America and the Caribbean*. London and New York: Routledge Taylor & Francis Group. Ανακτήθηκε στις 07/02/2018 από τη διεύθυνση: https://books.google.gr/books?id=NhbJMgVEyEUC&pg=PR4&lpg=PR4&dq=Tourism+and+responsibility:+Perspectives+from+Latin+America+and+the+Caribbean&source=bl&ots=c1siaNQfJI&sig=1c4AP_sXYFHEM0c7rOcTE-qZe8g&hl=el&sa=X&ved=0ahUKEwjArYfzc6PZAhWBICwKHRY6AKc4ChDoAQguMAE#v=onepage&q=Tourism%20and%20responsibility%3A%20Perspectives%20from%20Latin%20America%20and%20the%20Caribbean&f=false.
- Muller, H. (1994). The Thorny Path to Sustainable Tourism. *Journal of Sustainable Tourism* vol.2 (3).
- Nash, R.F. (1989). *The Rights of Nature: A History of Environmental Ethiths*. Madison, Wisconsin: The University of Wisconsin Press.
- Naess, A. (1973). The Shallow and the Deep, Long Range Ecology Movement. A Summary, *Inquiry*, 16(1-4), p.p. 95-100. Ανακτήθηκε στις 10/06/2018 από την διεύθυνση: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/00201747308601682?needAccess=true>.
- Naess, A. (1986). The Deep Ecological Movement: Some Philosophical Aspects, *Philosophical Inquiry*, 8(1-2), p.p. 10-31.
- Nash, R.F. (1989). *The Rights of nature: A History of Environmental Ethics*. The University of Wisconsin Press: Madison Wisconsin.
- Nietzsche, F. (2004). Master and Slave Morality. In H. Gensler, W. Spurgin & J. Swindal (ed.). *Ethics: Contemporary Readings*. New York: Routledge. Ανακτήθηκε στις 02/07/2018 από τη

- διεύθυνση: [http://uwch-4.humanities.washington.edu/Texts/JOSH-H/Philosophy%20Guides,%20Analysis%20and%20Resources%20\(ver.2\)/Routledge/Ethics%20-%20Contemporary%20Readings%20\(Routledge%20Contemporary%20Readings%20in%20Philosophy\).pdf](http://uwch-4.humanities.washington.edu/Texts/JOSH-H/Philosophy%20Guides,%20Analysis%20and%20Resources%20(ver.2)/Routledge/Ethics%20-%20Contemporary%20Readings%20(Routledge%20Contemporary%20Readings%20in%20Philosophy).pdf).
- Nisan, M. & Kohlberg L. (1982). Universality and Cross-cultural Variation in Moral Development: A Longitudinal and Cross-sectional Study in Turkey, *Child Development* 53, p.p.: 359–369.
- Norton, B.G. (1984). Environmental Ethics and Weak Anthropocentrism, *Environmental Ethics*, 6(2), p.p. 131-148. Ανακτήθηκε στις 10/06/2018 από την διεύθυνση: http://data.naturalcapitalproject.org/natcap/ES281_What%20is%20Nature%20Worth/ES281_What%20is%20Nature%20Worth/Readings/Intrinsic%20vs%20Instrumental%20Value/Environmental%20Ethics%20and%20Weak%20Anthropocentrism.pdf.
- Norton, B.G. (1993). Environmental ethics and weak anthropocentrism. In S.J. Armstrong & R.G. Botzler (ed.) *Environmental Ethics: Divergence and Convergence* (p.p. 286-289). New York: McGraw-Hill, Inc.
- Ορφανού, Β. (2016). [Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία]. Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης και της Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία, Πανεπιστήμιο Πατρών, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών, Επιστήμες της Εκπαίδευσης: «Διδακτική Θετικών επιστημών: Αξιολόγηση και ΤΠΕ στην Εκπαίδευση»: Γνώσεις και στάσεις φοιτητών του ΤΕΕΑΠΗ σχετικά με τη βιοποικιλότητα, πριν και μετά τη συμμετοχή τους σε οργανωμένο μαθησιακό περιβάλλον εκτός τάξης. Ανακτήθηκε στις 19/07/2017 από την διεύθυνση: <http://nemertes.lis.upatras.gr/jspui/handle/10889/10007>.
- Osborn, D. & Bigg, T. (1998). *Earth Summit II: Outcomes and Analysis*. London: Earthscan.
- Ουσέρ, Ε. (2011). *Ηθική Οικονομία: Μια νέα ιδέα μάρκετινγκ*. Αθήνα: Ψυχογιός.
- Page, S. (2006). *Εισαγωγή στον Τουρισμό - Το τουριστικό μάνατζμεντ στον 21ο αιώνα*. (Γ. Αθανασίου & Θ. Αθανασίου Μετάφ.), (Στο Θ. Μαυροδόνη Επιμ.). Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Παναγόπουλος, Θ. (2004). *Δίκαιο Περιβάλλοντος (Δ' εκδ.)*. Αθήνα: Εκδόσεις Σταμούλης.
- Παπαδόπουλος, Ι. (2008). Επιχειρηματική Ηθική: θεωρίες και πολιτικές. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 19, 59-84. Ανακτήθηκε στις 10/04/2018 από την διεύθυνση: <http://dx.doi.org/10.12681/sas.656>.
- Παπαντίδου, Κ. (2017). [Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία]. Τμήμα Οργάνωσης και Διοίκησης Επιχειρήσεων, Πανεπιστήμιο Πειραιώς, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών: MBA Tourism Management - Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών στη Διοίκηση Επιχειρήσεων - Μάνατζμεντ Τουρισμού. Ανακτήθηκε στις 04/08/2018 από την διεύθυνση: http://dione.lib.unipi.gr/xmlui/bitstream/handle/unipi/10759/Papantidou_Kiriaki.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
- Paraskevaïdis, P. & Andriotis, K. (2016). Altruism in tourism: Social Exchange Theory vs Altruistic Surplus Phenomenon in host volunteering. *Annals of Tourism Research*, 62, p.p.26-37.

- Ανακτήθηκε στις 06/07/2018 από τη διεύθυνση: https://ac.els-cdn.com/S016073831630161X/1-s2.0-S016073831630161X-main.pdf?_tid=02cad532-9cf3-4704-84ca-9bbb83f7b223&acdnat=1532022491_49760cddc1b43c53292781df6d22a9d1.
- Payne, D. & Dimanche, F. (1996). Towards a code of conduct for the tourism industry: An ethics model, *Journal of Business Ethics*, 15(9), p.p: 997-1007. Ανακτήθηκε στις 24/08/2018 από την διεύθυνση: [https://link.springer.com/content/pdf/10.1007 %2FBF00705578.pdf](https://link.springer.com/content/pdf/10.1007%2FBF00705578.pdf).
- Pearce, D.G. (1989). *Tourism Development*. Harlow: Longman.
- Perrons, D. (1999). Reintegrating production and consumption, or why political economy matters. In R. Munck & D. O' Hearn (ed.) *Critical Development Theory: Contributions to a New Paradigm*, p.p.: 91–112. London: Zed Books.
- Pogge, T. (2007). Introduction. In T. Pogge (ed), *Freedom from Poverty as a Human Right*. p.p.:1-10. Oxford: OUP/ UNESCO. Ανακτήθηκε στις 29/08/2018 από την διεύθυνση: <http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001518/151826e.pdf>.
- Polus, C.R. & Bidder, C. (2016). Volunteer Tourists' Motivation and Satisfaction: A Case of Batu Puteh Village Kinabatangan Borneo. *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 224, p.p.308 – 316. Ανακτήθηκε στις 06/07/2018 από τη διεύθυνση: https://ac.els-cdn.com/S1877042816305912/1-s2.0-S1877042816305912-main.pdf?_tid=b70992f5-49cb-4b8e-b2bd-0671f01a1b28&acdnat=1532031425_b0d78107f18059be658b0774722073a5.
- Πρέντζας, Λ. (2010). [Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία]. Τμήμα Φιλοσοφίας- Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας, Τομέας, Φιλοσοφίας Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών, Ελληνική Φιλοσοφία - Φιλοσοφία των Επιστημών: Κατασκευάζοντας την Δικαιοσύνη - Η Μεθοδολογική Χρήση του Συμβολαϊκού Μοντέλου και η Ιδέα της Κατασκευής στην «Θεωρία της Δικαιοσύνης» Του John Rawls. Ανακτήθηκε στις 10/07/2017 από την διεύθυνση: <http://olympias.lib.uoi.gr/jspui/bitstream/123456789/6874/1/M.E.%CE%9B%CE%95%CE%A5%CE%A4%CE%95%CE%A1%CE%97%CE%A3%20%CE%A0%CE%A1%CE%95%CE%9D%CE%A4%CE%96%CE%91%CE%A3.pdf>.
- Rachels, J. (1999). *The Elements of Moral Philosophy*. San Francisco, CA: McGraw-Hill.
- Ray, R. (2000). *Managment Strategies in Athletic Training* (2nd edn). Champaign, IL: Human Kinetics.
- Rawls, J. (2004). A Theory of Justice. In H. Gensler, W. Spurgin & J. Swindal (ed.). *Ethics: Contemporary Readings*. New York: Routledge. Ανακτήθηκε στις 25/06/2018 από τη διεύθυνση: <https://content.taylorfrancis.com/books/download?dac=C2009-0-11885-1&isbn=9781134518531&format=googlePreviewPdf>.

- Rawls, J. [(1971) 1999]. *A Theory of Justice*. Cambridge, MA: Harvard University Press. Ανακτήθηκε στις 04/07/2018 από τη διεύθυνση: http://www.consiglio.regione.campania.it/cms/CM_PORTALE_CRC/servlet/Docs?dir=docs_biblio&file=BiblioContenuto_3641.pdf.
- Responsible tourism partnership (2018). *Taking responsibility for making tourism more sustainable*. Ανακτήθηκε στις 31/01/2018 από τη διεύθυνση: <http://responsibletourismpartnership.org/what-is-responsible-tourism/>.
- Rest, J. (1983). Morality. In J. Flavell & E. Markman (eds.), *Manual of Child Psychology: Cognitive Development*, Vol. III. New York: Wiley, p.p.: 556–629.
- Rest, J.R. (1986). *Moral development: Advances in research and theory*. New York: Praeger Publishers.
- Rest, J. (1994). Background Theory and Research. In J. Rest & D. Narvaez (eds.), *Moral Development in the Professions* (Erlbaum and Associates).
- Richardson, H. (2018). The Principles of Justice as Fairness. In J. Fieser & B. Dowden (ed.). *The Internet Encyclopedia of Philosophy*. Ανακτήθηκε στις 12/07/2018 από τη διεύθυνση: <https://www.iep.utm.edu/rawls/#SH2d>.
- Rodin, D. (2005). ‘What’s Wrong With Business Ethics’, *International Social Science Journal* 57(185): 561–71. Ανακτήθηκε στις 07/05/2018 από τη διεύθυνση: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/j.1468-2451.2005.00571.x>.
- Rolina, G. (2011). Les institutions françaises de la sûreté nucléaire: un point de vue historique et ethnographique, *Regards sur l’actualité* 373, p.p.: 55-67.
- Rossello-Batle, B., Moia, A., Cladera, A. & Martinez, V. (2010). Energy use, CO₂ emissions and waste throughout the life cycle of a sample of hotels in the Balearic Islands. *EnergyandBuildings*, 42 (2010),p.p.: 547–558. Ανακτήθηκε στις 20/08/2018 από την διεύθυνση: https://ac.els-cdn.com/S0378778809002734/1-s2.0-S0378778809002734-main.pdf?_tid=2bf40463-a86b-4224-a1e4-5921d2c83795&acdnat=1538292102_21b59c1e47a5529f6137f52907d94f5b.
- Routley, R. & Routley, V. (1979). Against the Inevitability of Human Chauvinism. In K.E. Goodpaster & K.M. Sayer (ed.), *Ethics and Problems of the 21st Century*. University of Notre Dame Press: Notre Dame, Ind.
- Routley, R. & Routley, V. (1995). Against the Inevitability of Human Chauvinis. In R. Elliot (ed.), *Environmental Ethics*. Oxford University Press: Oxford.
- Ruddick, S. (1998). Care as Labor and Relationship. In Mark S. Hafilon and Joram C. Haber (ed.s) *Norms and Values: Essays on the Work of Virginia Held*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- Russell, D. C. (2005). *Plato on Pleasure and the Good Life*. Oxford. Clarendon Press.

- Saarinen, J. (2006). Traditions of Sustainability in Tourism Studies. *Annals of Tourism Research*, vol.33(4), pp.: 1121-1140.
- Sander-Staudt, M. (2018). Care Ethics. In J. Fieser & B. Dowden (ed.). *The Internet Encyclopedia of Philosophy*. Ανακτήθηκε στις 27/06/2018 από τη διεύθυνση: <https://www.iep.utm.edu/care-eth>.
- Scarre, G. (1996). *Utilitarianism*. New York: Routledge.
- Schaefer, A. & Crane, A. (2005). Addressing Sustainability and Consumption. *Journal of Macromarketing*, 25(1), p.p.76-92. Ανακτήθηκε στις 05/07/2018 από τη διεύθυνση: <http://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/0276146705274987>.
- Scheyvens, R. (2011). The challenge of sustainable tourism development in the Maldives: understanding the social and political dimensions of sustainability. *Asia Pacific Viewpoint*, 52(2), p.p.: 148-164. Ανακτήθηκε στις 30/08/2018 από την διεύθυνση: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/j.1467-8373.2011.01447.x>.
- Schumann, P. (2001). A moral principles framework for human resource management ethics, *Human Resource Management Review*, 11, p.p.: 93-111. Ανακτήθηκε στις 31/08/2018 από την διεύθυνση: https://ac.els-cdn.com/S1053482200000425/1-s2.0-S1053482200000425-main.pdf?_tid=94079288-ebd3-40ef-89b7-6dd784ede155&acdnat=1539540224_c21f93c426a714b5f0178c093a1fb8c8.
- Seif, J. & Spenceley, A. (2007). Assuring Community Benefit in South Africa through Fair Trade in Tourism Certification. In R. Block & A. Crabtree (ed.), *Quality Assurance and Certification in Ecotourism*. Wallingford: CABI, pp.: 241-265. Ανακτήθηκε στις 07/02/2018 από τη διεύθυνση: <https://books.google.gr/books?id=J2h46HuJV3oC&printsec=frontcover&dq=Quality+Assurance+and+Certification+in+Ecotourism&hl=el&sa=X&ved=0ahUKEwjbtJXW0qPZAhVIdCwKH aPzB8AQ6AEIKjAA#v=onepage&q=Quality%20Assurance%20and%20Certification%20in%20Ecotourism&f=false>.
- Shani, A. & Pizam, A. (2008). Towards an ethical framework for animal-based attractions. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 20(6), pp.: 679-693. Ανακτήθηκε στις 24/08/2018 από την διεύθυνση: <https://doi.org/10.1108/09596110810892236>.
- Sharp, N. (1996). Reimagining sea space in history and contemporary life: Pulling up some old anchors North Australia Research Unit, Discussion Paper. Canberra: North Australia Research Unit, Australian National University.
- Shaver, R. (2014). Egoism. In E. Zalta (ed.). *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Ανακτήθηκε στις 04/07/2018 από τη διεύθυνση: <https://plato.stanford.edu/archives/win2017/entries/egoism/>.
- Shaw, D., Shiu, E. & Clarke, I. (2000). The contribution of ethical obligation and self-identity to the theory of planned behaviour: An exploration of ethical consumers. *Journal of Marketing*

- Management, 16, p.p.: 879-894. Ανακτήθηκε στις 31/08/2018 από την διεύθυνση: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1362/026725700784683672?needAccess=true>.
- Simon, H. A. (1997). *Administrative Behavior*(4th ed.). New York: Simon & Schuster.
- Simmons, I. (1993). *Interpreting Nature: Cultural Constructions of the Environment*. London: Routledge. Ανακτήθηκε στις 11/06/2018 από την διεύθυνση: https://books.google.gr/books?hl=el&lr=&id=zfvYSOpqksUC&oi=fnd&pg=PT5&dq=Simmons,+I.+1993+Interpreting+Nature:+Cultural+Constructions+of+the+Environment.+Lon-+don:+Routledge&ots=ASq_eK5WHvQ_&sig=0DzLUF6mnABAbdp7_g_OXgxBY4w&redir_esc=y#v=onepage&q=Simmons%2C%20I.%201993%20Interpreting%20Nature%3A%20Cultural%20Constructions%20of%20the%20Environment.%20Lon-%20don%3A%20Routledge&f=false.
- Singh, S., Dallen, J., Timothy, D.J. & Dowling, R.K. (2003). Tourism in Destination Communities. In S. Singh, D.J. Timothy & R.K. Dowling, *Tourism in Destination Communities*. Wallingford: CABIPublishing. Ανακτήθηκε στις 24/08/2018 από την διεύθυνση: https://books.google.gr/books?hl=el&lr=&id=UJ1eTMHfwC&oi=fnd&pg=PP9&dq=tourism+in+destination+Communities+&ots=Z6bgO7pSRx&sig=MmreNSUJERGX6PrKufJRUpXFEA&redir_esc=y#v=onepage&q=tourism%20in%20destination%20Communities&f=false.
- Singhapakdi, A., Vitell, S.J. & Kraft, K.L. (1996). Moral intensity and ethical decision-making of marketing professionals, *Journal of Business Research*, 36(3), p.p.: 245–255. Ανακτήθηκε στις 31/08/2018 από την διεύθυνση: https://ac.els-cdn.com/0148296395001557/1-s2.0-0148296395001557-main.pdf?_tid=f5cc0f7b-1935-4d7f-887aa184e4ee2867&acdnat=1539539352_948e0ead2343a100912142c2f614e5a5.
- Sisson, K. (1986). Contemporary developments in employee relations. *Employee Relations*, 8(6), p.p.: 7-14.
- Smagulova, A., Shegebayev, M., Garkavenko, V. & Boolaky, M. (2009). Ethical Practices & Social Responsibility of Kazakhstani Tourism Business: A Pilot Study in the Tour Operator Sector. *Central Asia Business Journal*, Vol. 2, p.p. 12–23. Ανακτήθηκε στις 14/05/2018 από την διεύθυνση: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.455.9559&rep=rep1&type=pdf>.
- Smith, M. & Duffy, R. (2003). *The Ethics of Tourism Development*. London: Routledge.
- Smith, R.K.M. (2007). *Textbook on International Human Rights*, (3d Ed.). Oxford: Oxford University Press.
- Solomon, R.C. & Flores, F. (2001). *Building Trust in Business, Politics, Relationships, and Life*. New York: Oxford University Press.
- Soper, K. (2008). Alternative Hedonism and the citizen consumer (pp. 191–205). In K. Soper & F. Trentmann (eds.), *Citizens and consumption*. Hampshire: Palgrave Macmillan.

- Soper, K., Ryle, M., & Lyn, T. (2009). *The pleasures and politics of consuming differently: Better than shopping*. London: Palgrave Macmillan.
- Speed, C. (2008). Are backpackers ethical tourists?. In K. Hannam & I. Altjeljevic (ed.), *Backpacker Tourism: Concepts and Profiles*, pp.: 54-81. Clevedon: Channel View Publications.
- Spencer, H. (1978). *The Principles of Ethics*, introduction by Tibor R. Machan (Vol. 1). Indianapolis: Liberty Classics. Ανακτήθηκε στις 12/07/2017 από την διεύθυνση: <http://oll.libertyfund.org/titles/spencer-the-principles-of-ethics-vol-1-1f-ed>.
- Sprigge, T. (1987). *The Rational Foundations of Ethics*. London. Routledge and Kegan Paul.
- Standing, G. (2014). *A Precariat Charter - From denizens to citizens*. London: Bloomsbury. Ανακτήθηκε στις 13/06/2018 από την διεύθυνση: https://books.google.gr/books?hl=el&lr=&id=gSweAwAAQBAJ&oi=fnd&pg=PP1&dq=Precariat&ots=-TPqNgHnpv&sig=1dplWbumYHA1Hz2mbE46QuiK5OM&redir_esc=y#v=onepage&q=Precariat&f=false.
- Stanwick, P. & Stanwick, S.D. (2014). *Understanding Business Ethics*. California: SAGE Publication. Ανακτήθηκε στις 14/05/2018 από την διεύθυνση: https://books.google.gr/books?hl=en&lr=&id=SpPUrOhQ7I4C&oi=fnd&pg=PR1&ots=NHL4GH0JuP&sig=va5Lfk6mVadxKjjSBp3JIn5QA3k&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false.
- Steen, M. (2007). A need for responsible tourism in the South Omo Valley. In Focus London: Tourism Concern.
- Stevens, B. (2001). Hospitality Ethics: Responses from Human Resource Directors and Students to Seven Ethical Scenarios, *Journal of Business Ethics*, 30(3), p.p.: 233–242. Ανακτήθηκε στις 31/08/2018 από την διεύθυνση: <https://link.springer.com/content/pdf/10.1023/A:1006449526584.pdf>.
- Stone, C. (1972). Should Trees Have Standing?; Toward Legal Rights for Natural Objects. In N. Nelissen, J. Van der Straatten & L. Klinkers (ed.), *Classics in Environmental Studies* p.p.: 153–162. Utrecht: International Books. Ανακτήθηκε στις 12/06/2018 από την διεύθυνση: <https://iseethics.files.wordpress.com/2013/02/stone-christopher-d-should-trees-have-standing.pdf>.
- Στρατηγέα, Α. (2015). *Θεωρία και Μέθοδοι Συμμετοχικού Σχεδιασμού*. [ηλεκτρ. βιβλ.] Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Ανακτήθηκε στις 30/10/2017 από τη διεύθυνση: <http://hdl.handle.net/11419/5428>.
- Συμόπουλος, Α. (2012). [Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία]. Τμήμα Ψηφιακών Συστημάτων, Πανεπιστήμιο Πειραιώς, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών στη Διδακτική της Τεχνολογίας και τα Ψηφιακά Συστήματα: *Εκπαιδευτικά σενάρια σε ένα συνεργατικό περιβάλλον μάθησης με την υποστήριξη της τεχνολογίας*. Ανακτήθηκε στις 12/07/2017 από την διεύθυνση: <http://nemertes.lis.upatras.gr/jspui/bitstream/10889/7501/1/%CE%94%CE%B9%CE%BF%CE%BD%CF%8D%CF%83%CE%B9%CE%BF%CF%82%20%CE%98%CF%89%CE%BC%CF>

%8C%CF%80%CE%BF%CF%85%CE%BB%CE%BF%CF%82-CE%A4%CE%95%CE%95
%CE%91%CE%A0%CE%97-%20%CE%9C%CE%A0%CE%A3-%20%CE%91%CE%9C%
20346-%20% CE%A0%CF%84%CF%85%CF%87%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CE%AE%
20%CE%B5%CF%81%CE%B3%CE%B1%CF%83%CE%AF%CE%B1.pdf.

Szmigin, I., Carrigan, M. (2006). Exploring the Dimensions of Ethical Consumption. *European Advances in Consumer Research*, 7, p.p.608-613. Ανακτήθηκε στις 05/07/2018 από τη διεύθυνση: http://www.acrwebsite.org/volumes/eacr/vol7/europea nvolume7_25.pdf.

Swarbrooke, J. (1999). *Sustainable Tourism Managent*. Oxon: CAB Internacional.

Sweeney, B. & Costello, F. (2009). Moral and Ethical Decision – making: An Empirical Examination of Undergraduate Accounting and Business Students. Ανακτήθηκε στις 31/08/2018 από την διεύθυνση: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/09639280802009454?needAccess=true>.

Swindal, J. & Spurgin, E. (2004). The History of Ethics. In H. Gensler, W. Spurgin & J. Swindal (ed.). *Ethics: Contemporary Readings*. New York: Routledge. Ανακτήθηκε στις 02/07/2018 από τη διεύθυνση: <https://content.taylorfrancis.com/books/download?dac=C2009-0-11885-1&isbn=9781134518531&format=googlePreviewPdf>.

Ταμιωλάκης Ε. (2012). [Διπλωματική Εργασία]. Τμήμα Νομικής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Διπλωματική Εργασία στο Εργατικό Δίκαιο: *Το Δικαίωμα Επαναπρόσληψης και η «Απόλυση» των Εποχιακά Απασχολούμενων Ξενοδοχοϋπαλλήλων*. Ανακτήθηκε στις 07/08/2018 από την διεύθυνση: <http://ikee.lib.auth.gr/record/132093/files/Binder5.pdf>.

Tazim, J. (2004). Virtue Ethics and Sustainable Tourism Pedagogy: Phronesis, Principles and Practice. *Journal of Sustainable Tourism*, Vol. 12(6), p.p. 530–545. Ανακτήθηκε στις 14/05/2018 από την διεύθυνση: ftp://ftp.puce.edu.ec/Facultades/CienciasHumanas/Ecoturismo/Articulos_Turismo/Art%C3%ADculos%20cient%C3%ADficos/Turismo%20sostenible/Journal%20of%20Sustainable%20Tourism/pedagogy_sustainable_tourism.pdf.

Theodoropoulou, E. (2014). The problematization effect and its double gestures. In M. Papastephanou, T. Strand & A. Pirrie (eds.), *Philosophy as a Lived Experience – Navigating through dichotomies of thought and action*, (p.p.: 135-152). London: LIT Verlag.

Terry, W.C. (2011). Geographic limits to global labor market flexibility: the human resources paradox of the cruise industry, 42, p.p: 660-670. Ανακτήθηκε στις 28/08/2018 από την διεύθυνση: <http://isiarticles.com/bundles/Article/pre/pdf/17295.pdf>.

Τζώρτζος, Ι. (2016). [Διπλωματική Εργασία]. Τμήμα Λογιστικής και Χρηματοοικονομικής, Πανεπιστήμιο Πειραιά. Η προστασία του θαλάσσιου περιβάλλοντος στο δίκαιο. Ανακτήθηκε στις 06/08/2018 από την διεύθυνση: http://oceanis.lib.puas.gr/xmlui/bitstream/handle/123456789/2781/LOG_14253.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

- Tolkach, D., Pratt, S. & Zeng, C. (2017). Ethics of Chinese & Western tourists in Hong Kong. *Annals of Tourism Research*, 63, p.p.83-96. Ανακτήθηκε στις 06/07/2018 από τη διεύθυνση: https://www.researchgate.net/publication/312599937_Ethics_of_Chinese_Western_tourists_in_Hong_Kong.
- Tourism Concern (2018). *Action for Ethical Tourism*. Ανακτήθηκε στις 22/01/2018 από τη διεύθυνση: <https://www.tourismconcern.org.uk/about/who-we-are/ethical-fair-trade-tourism-principles/>.
- Tourism Industry Association of Canada (1992). Code of Ethics. Ottawa: Tourism Industry Association of Canada. Ανακτήθηκε στις 13/06/2018 από την διεύθυνση: <http://nrt-trn.ca/wp-content/uploads/2011/08/sustainable-tourism.pdf>.
- Towner, J. (1996). *An Historical Geography of Recreation and Tourism in the Western World: 1540–1940*, Chichester: Wiley.
- Tribe, J. (2002). Education for Ethical Tourism Action, *Journal of Sustainable Tourism*, 10(4), pp:309-324. Ανακτήθηκε στις 02/07/2018 από την διεύθυνση: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/09669580208667170?needAccess=true>.
- Tribe, J. (2009). *Philosophical Issues in Tourism (Aspects of Tourism)*. Bristol: Channel View Publications
- Weeden, C. (2001). Ethical tourism: An opportunity for competitive advantage?, *Journal of Vacation Marketing* Volume 8(2) pp.: 141-153. Ανακτήθηκε στις 25/01/2018 από τη διεύθυνση: <http://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/135676670200800204>.
- Tronto, J. (1994). *Moral Boundaries: A Political Argument for an Ethic of Care*. New York, NY: Routledge.
- Turner, K., Lorenzoni, I., Beaumont, N., Bateman, I., Langford, I. & McDonald A. (1998). Coastal Management for Sustainable Development: Analysing Environmental and Socio-Economic Changes on the UK Coast. *The Geographical Journal*, 164(3), November 1998, pp.: 269-281. Ανακτήθηκε στις 29/08/2018 από την διεύθυνση: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.457.7762&rep=rep1&type=pdf>.
- U.N. (1948). *The Universal Declaration of Human Rights*. New York: United Nations.
- U. N. (1966). *International Covenant on Civil and Political Rights*, Office of the High Commissioner of Human Rights, Geneva, Switzerland. Ανακτήθηκε στις 31/08/2018 από την διεύθυνση: <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%20999/volume-999-i-14668-english.pdf>.
- U.N. (1966). *International Covenant on Economic Social and Cultural Rights*, Office of the High Commissioner of Human Rights, Geneva, Switzerland. Ανακτήθηκε στις 31/08/2018 από την διεύθυνση: <https://www.ohchr.org/Documents/ProfessionalInterest/cescr.pdf>.
- U.N. (1990). *Fact Sheet 24, the Rights of Migrant Workers*, Office of the High Commissioner of Human Rights, Geneva, Switzerland.
- U.N. (2003). *General Comment 15, The Right To Water*, of arts. 11 and 12 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, Office of the High Commissioner of

- Human Rights, Geneva, Switzerland. Ανακτήθηκε στις 31/08/2018 από την διεύθυνση: <http://www.refworld.org/pdfid/4538838d11.pdf>.
- U.N. (2006). Human Development Report Beyond scarcity, Power, poverty and the global water crisis, Ανακτήθηκε στις 31/08/2018 από την διεύθυνση: <http://www.undp.org/content/dam/undp/library/corporate/HDR/2006%20Global%20HDR/HDR-2006-Beyond%20scarcity-Poverty-and-the-global-water-crisis.pdf>.
- U.N. (2010). General Assembly 65, Report of the World Tourism Organization on the implementation of the Global Code of Ethics for Tourism. Ανακτήθηκε στις 31/08/2018 από την διεύθυνση: <http://ethics.unwto.org/sites/all/files/docpdf/unga2010statusreportgceta-65-275en.pdf>.
- UNWTO, (1999). Παγκόσμιος Οργανισμός Τουρισμού των Ηνωμένων Εθνών. Παγκόσμιος κώδικας ηθικών αρχών για τον τουρισμό. Ανακτήθηκε στις 23/08/2018 από την διεύθυνση: <http://ethics.unwto.org/sites/all/files/docpdf/greece.pdf>.
- Urry, J. (2008). Climate change, travel and complex futures, *British Journal of Sociology*, 59(2), p.p.: 261-279. Ανακτήθηκε στις 23/08/2018 από την διεύθυνση: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/j.1468-4446.2008.00193.x>
- Φλογαίτη, Ε. (2011). *Εκπαίδευση για το περιβάλλον και την αειφορία*. Αθήνα: Πεδίο.
- Van Zyl, L. (2002). Virtue theory and applied ethics. *South African Journal of Philosophy* 21(2), p.p.133-144. Ανακτήθηκε στις 14/05/2018 από την διεύθυνση: https://www.academia.edu/171616/Virtue_theory_and_applied_ethics.
- Van Oss, H. & Padovani, A. (2003). Cement Manufacture and the Environment Part II: Environmental Challenges and Opportunities. *Journal of Industrial Ecology*, 7(1), p.p.: 93-126. Ανακτήθηκε στις 26/08/2018 από την διεύθυνση: <https://www.wbcscement.org/pdf/tf4/JIE-article-winter-2003-part-2.pdf>.
- Velasquez, M.G. & Rostankowski, C. (1985). *Ethics: Theory and practice*. Englewood Cliffs, NJ:Prentice-Hall.
- Vardy, P. & Grosch, P. (1999). *The Puzzle of Ethics*. London: Harper Collins.
- Vaughn, L. (2008). *Ethics: Moral Reasoning and Contemporary Issues*. New York: W.W. Norton.
- Vogel, D. (2005) *The Market for Virtue. The Potential and Limits of Corporate Social Responsibility*. Washington, DC: Brookings Institute Press.
- Watkins, K. (2006). Water a shared responsibility, Human Development Report. New York: Palgrave Macmillan. Ανακτήθηκε στις 31/08/2018 από την διεύθυνση: <http://www.undp.org/content/dam/undp/library/corporate/HDR/2006%20Global%20HDR/HDR-2006-Beyond%20scarcity-Poverty-and-the-global-water-crisis.pdf>.
- Wearing S. (2001). *Volunteer Tourism: Experience that make a Difference*. New York: CABI Publishing.

- Wearing, S. & McGehee, N. (2013). Volunteer tourism: A review. *Tourism Management* 38, p.p.120-130. Ανακτήθηκε στις 06/07/2018 από τη διεύθυνση: https://www.researchgate.net/publication/271725707_Volunteer_Tourism.
- Wearing, S., & Neil, J. (1997). *Tourism that Counts: Ecotourism, Volunteerism and Serious Leisure Tourism Research: Building a Better Industry*. Canberra: Bureau of Tourism Research.
- Weber, J. (1993). Assessing the Role of the Moral Issue and its Intensity upon Managerial Decision Making, *International Association for Business and Society Proceedings*, p.p.: 390-394.
- Weeden, C. (2001). Ethical tourism: An opportunity for competitive advantage?, *Journal of Vacation Marketing* Volume 8(2) pp.: 141-153. Ανακτήθηκε στις 25/01/2018 από τη διεύθυνση: <http://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/135676670200800204>.
- Weeden, C. (2005). A qualitative approach to the ethical consumer: the use of focus groups for cognitive consumer research in tourism. In B.W. Ritchie, P. Burns & C. Palmer, (eds.) *Tourism research methods: integrating theory with practice*. Wallingford: CAB International, p.p.: 179-190. Ανακτήθηκε στις 31/08/2018 από την διεύθυνση: https://www.researchgate.net/profile/Clare_Weeden/publication/286712229_A_qualitative_approach_to_the_ethical_consumer_The_use_of_fous_groups_for_cognitive_consumer_research_in_tourism/links/5684fe9208ae1e63f1f3278d/A-qualitative-approach-to-the-ethical-consumer-The-use-of-focus-groups-for-cognitive-consumer-research-in-tourism.pdf?origin=publication_detail.
- Weeden, C. (2008). [Διδακτορική Διατριβή]. Department of Management, University of Glasgow: *The Values of Ethical and Responsible Tourists*. Ανακτήθηκε στις 10/06/2018 από την διεύθυνση: <http://theses.gla.ac.uk/187/1/2008weedenphd.pdf>.
- Wheeler, B. (1992a). Alternative tourism – a deceptive ploy. In C. Cooper & A. Lockwood (eds.). *Progress in Tourism Recreation and Hospitality Management*, p.p.: 140-145, vol 4. London: Belhaven Press.
- Wheeler, B. (1992b). In progress tourism appropriate?. *Tourism Management*, 13(1), p.p.: 104-105.
- Weijers, D. (2018). Hedonism. In J. Fieser & B. Dowden (ed.). *The Internet Encyclopedia of Philosophy*. Ανακτήθηκε στις 02/07/2018 από τη διεύθυνση: <https://www.iep.utm.edu/hedonism/>.
- Weiss, J. (2014). *Business Ethics: A Stakeholder and Issues Management Approach Cases, Principles, Practices* (6th ed.). San Francisco, California: Berrett-Koehler Publishers. Ανακτήθηκε στις 14/05/2018 από την διεύθυνση: http://san.edu.mn/wp-content/uploads/2016/10/Business-Ethics-Weiss-Joseph-W_.pdf.
- Wheeler, M. (1992). Applying Ethics to the Tourism Industry. *Business Ethics - a European Review* 1(4), p.p. 227-235. Ανακτήθηκε στις 27/04/2018 από τη διεύθυνση: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/j.1467-8608.1992.tb00219.x>.

- White, R.D.Jr (1999). Are women more ethical? Recent findings on the effects of gender upon moral development, *Journal of Public Administration Research and Theory*, 3, p.p.: 459–471.
- Whitney, D.L. (1990). Ethics in the Hospitality Industry: With a Focus on Hotel Managers. *International Journal of Hospitality Management* 9(1), p.p.: 59-68. Ανακτήθηκε στις 31/08/2018 από την διεύθυνση: https://ac.els-cdn.com/027843199090034U/1-s2.0-027843199090034Umain.pdf?_tid=c999b64a-e2b2-4453-bd84c08274d218e9&acdnat=1539524551_b39f39d9e949a9b738a7b5579a73955e.
- Whittier, N., Williams, S. & Dewett, T. (2006). Evaluating ethical decision-making models: a review and application, *Society and Business Review*, 1(3), p.p.: 235-247. Ανακτήθηκε στις 31/08/2018 από την διεύθυνση: <https://www.emeraldinsight.com/doi/pdfplus/10.1108/17465680610706319>.
- Wood, R. (1997). *Working in hotels and catering* (2nd ed.). London: International Thomson.
- Wuthnow, R. (1993). Altruism and sociological theory. *Social Service Review*, 67(3), p.p.344–357.
- Χανδόλια, Α. (2008). [Μεταπτυχιακή Εργασία]. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών: Πληροφορική και Διοίκηση: *Ηθικός προσανατολισμός και αξίες των στελεχών στην Ελλάδα*. Ανακτήθηκε στις 31/08/2018 από την διεύθυνση: <http://ikee.lib.auth.gr/record/106974/files/gri-2008-1615.pdf>.
- Χατζηνικολάου, Ε. (2008). *Νομοθεσία Τουριστικών Επιχειρήσεων*. Αθήνα: Εκδόσεις Προπομπός.
- Χατζής, Α. (x.x.). Ο Ωφελμιστής Πίσω από το Πέπλο του. Ανακτήθηκε στις 12/07/2018 από τη διεύθυνση: http://old.phs.uoa.gr/~ahatzis/Hatzis_Rawls.pdf.

Σύνταγμα

- Σύνταγμα της Ελλάδος, (2013). Όπως αναθεωρήθηκε με το Ψήφισμα της 27ης Μαΐου 2008 της Η' Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων. Αθήνα: Διεύθυνση εκδόσεων & εκτυπώσεων της βουλής των ελλήνων. https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/8c3e9046-78fb-48f4-bd82-bbba28ca1ef5/SYNTAGMA1_1.pdf.

Νόμοι

- N. 5351/32: «Περί αρχαιοτήτων», (ΦΕΚ 93/A/28-03-1932).
- Αναγκαστικός Ν. 2344/40: «Περί αιγιαλού και παραλίας», (ΦΕΚ 154/A/18-05-1940).
- N. 4335/63: «Σύμβαση για την απαγόρευση των δοκιμών πυρηνικών όπλων στην ατμόσφαιρα, στο εξω-ατμοσφαιρικό διάστημα και κάτω από το νερό», (ΦΕΚ 173/A/04-10-1963).
- N. 360/76: «Περί χωροταξίας και περιβάλλοντος», (ΦΕΚ 151/A'/22–6–76).
- N. 855/78: «Περί κυρώσεως της υπογραφείσης εις Βαρκελώνην το 1976 Διεθνούς Συμβάσεως «περί προστασίας της Μεσογείου Θαλάσσης εκ της ρυπάνσεως» μετά του συνημμένου εις αυτήν Παραρτήματος, ως και των Πρωτοκόλλων αυτής «περί προλήψεως ρυπάνσεως της Μεσογείου Θαλάσσης εκ της απορρίψεως ουσιών εκ των πλοίων και αεροσκαφών», και «περί συνεργασίας

- δια την καταπολέμησιν ρυπάνσεως της Μεσογείου Θαλάσσης εκ πετρελαίου και άλλων επιβλαβών ουσιών» μετά των συνημμένων εις αυτά Παραρτημάτων», (ΦΕΚ 235/Α'23-12-1978).
- N. 998/79: «Περί προστασίας των δασών και των δασικών εν γένει εκτάσεων της Χώρας», (ΦΕΚ Α-289/29-12-1979).
- N. 1126/81: «Περί κυρώσεως της εις Παρισίους την 23ην Νοεμβρίου 1972 υπογραφείσης Διεθνούς Συμβάσεως δια την Προστασία της Παγκοσμίου Πολιτιστικής και Φυσικής Κληρονομιάς», (ΦΕΚ 32/Α/10-02-1981).
- N. 1264/82: «Για τον εκδημοκρατισμό του Συνδικαλιστικού Κινήματος και την κατοχύρωση των συνδικαλιστικών ελευθεριών των εργαζομένων» (ΦΕΚ 79/Α'1-7-1982).
- N. 1327/83: «Αντιμετώπιση έκτακτων επεισοδίων ρύπανσης του περιβάλλοντος και ρύθμιση συναφών θεμάτων», (ΦΕΚ 21/Α/7-2-1983).
- N. 1346/83: «Τροποποίηση και συμπλήρωση διατάξεων της Εργατικής Νομοθεσίας και ρύθμιση διαφόρων θεμάτων», (ΦΕΚ 46/Α/14-4-1983).
- N. 1650/86: «Για την προστασία του περιβάλλοντος», (ΦΕΚ Α'160/16-10-1986).
- N. 1599/86: «Περί σχέσεων κράτους-πολίτη», (ΦΕΚ 75/Α'11-6-1986).
- N. 2094/92: «Κύρωση του Κώδικα Οδικής Κυκλοφορίας», (ΦΕΚ 182/Α/25-11-1992).
- N. 2039/92: «Κύρωση της Συμβάσεως για την προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς», (ΦΕΚ 61/Α/13-4-1992).
- N. 2160/93: «Ρυθμίσεις για τον Τουρισμό και άλλες διατάξεις», (ΦΕΚ 118 Α'/ 19-7-1993).
- N. 2742/99: «Χωροταξικός σχεδιασμός και αιεφόρος ανάπτυξη και άλλες διατάξεις», (ΦΕΚ 207/Α/7-10-1999).
- N. 2971/01: «Αιγιαλός, παραλία και άλλες διατάξεις», (ΦΕΚ 285/Α/19-12-2001).
- N. 3104/03: «Κύρωση του πρωτοκόλλου του 1997 που τροποποιεί τη Διεθνή Σύμβαση για την πρόληψη ρύπανσης από πλοία του 1973, όπως τροποποιήθηκε από το πρωτόκολλο του 1978 που σχετίζεται με αυτή», (ΦΕΚ 28 Α 10-02-03).
- N. 3208/03: «Προστασία των δασικών οικοσυστημάτων, κατάρτιση Δασολογίου, ρύθμιση εμπράγματων δικαιωμάτων επί δασών και δασικών εν γένει εκτάσεων και άλλες διατάξεις», (ΦΕΚ 303/Α/24-12-2003).
- N. 3302/04: «Ρύθμιση ετήσιας άδειας εργαζομένων και άλλες διατάξεις», (ΦΕΚ 267/Α'/28-12-2004).
- N. 3983/11: «Εθνική στρατηγική για την προστασία και διαχείριση του θαλάσσιου περιβάλλοντος – Εναρμόνιση με την Οδηγία 2008/56/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 17ης Ιουνίου 2008 και άλλες διατάξεις», (ΦΕΚ Α' 144/17-6-2011).
- N. 3986/11: «Επείγοντα Μέτρα Εφαρμογής Μεσοπρόθεσμου Πλαισίου Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2012 - 2015», (ΦΕΚ Α' 152/1-7-2011).

- N. 4002/11: «Τροποποίηση της συνταξιοδοτικής νομοθεσίας του Δημοσίου - Ρυθμίσεις για την ανάπτυξη και τη δημοσιονομική εξυγίανση - Θέματα αρμοδιότητας Υπουργείων Οικονομικών, Πολιτισμού και Τουρισμού και Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης», (ΦΕΚ 180/Α/22-08-2011).
- N. 4179/13: «Απλούστευση διαδικασιών για την ενίσχυση της επιχειρηματικότητας στον τουρισμό, αναδιάρθρωση του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού και λοιπές διατάξεις», (ΦΕΚ 175/Α/17-5-2013).
- N. 4276/14: «Απλούστευση διαδικασιών λειτουργίας τουριστικών επιχειρήσεων και τουριστικών υποδομών, ειδικές μορφές τουρισμού και άλλες διατάξεις», (ΦΕΚ 155/Α/30-7-2014).
- N. 4280/14: «Περιβαλλοντική αναβάθμιση και ιδιωτική πολεοδόμηση - Βιώσιμη ανάπτυξη οικισμών - Ρυθμίσεις δασικής νομοθεσίας και άλλες διατάξεις», (ΦΕΚ 159/Α/8-8-2014).

Προεδρικά Διατάγματα (Π.Δ.)

- Π.Δ. 1180/81: «Περί ρυθμίσεως θεμάτων αναγομένων εις τα της ιδρύσεως και λειτουργίας βιομηχανιών, βιοτεχνιών, πάσης φύσεως μηχανολογικών εγκαταστάσεων και αποθηκών και τη εκ τούτων διασφαλίσεως περιβάλλοντος εν γένει», (ΦΕΚ 293/Α/6-10-81).
- Π.Δ. 456/84: «Αστικός Κώδικας και Εισαγωγικός του Νόμος», (ΦΕΚ 164/Α/24-10-1984).

Βασιλικά Διατάγματα (Β.Δ.)

- Β.Δ. 1/7-11-1938: «Περί προσόντων ξενοδόχων και ξενοδοχείων», (ΦΕΚ 422/7-11-1938).

Νομοθετικό Διατάγματα (Ν.Δ.)

- N.Δ. 1828/42: «Περί Τροποποιήσεως και συμπληρώσεως της ισχυούσης περί προσωπικού Ξενοδοχείων Ύπνου Νομοθεσίας», (ΦΕΚ Α΄ 256).
- N.Δ. 2655/53: «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του Ν. 2112/1920 περί καταγγελίας συμβάσεως εργασίας», (ΦΕΚ 299 τ. Α΄ 1953).
- N.Δ. 2656/53: «Περί Οργανώσεως και ελέγχου αγοράς εργασίας», (ΦΕΚ 299/Α΄/1953).
- N.Δ. 3430/55: «Περί τροποποιήσεως, συμπληρώσεως και καταργήσεως διατάξεων περί Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού», (ΦΕΚ Α΄ 307).
- N.Δ. 3755/57: «Περί αυξήσεως αναδρομικώς των αποδοχών των μισθωτών, τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του Ν. 3239/1955 και άλλων διατάξεων της Εργατικής Νομοθεσίας», (ΦΕΚ 182/Α/17-9-1957).

Υπουργικές Αποφάσεις (Υ.Α.)

- Υ.Α. 29502/85/2014: «Τροποποίηση και συμπλήρωση της υπ' αριθ. 5072/6/25.02.2013 απόφασης του Υπουργού Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Πρόνοιας (ΦΕΚ 449/Β/25.02.2013), περί

επανακαθορισμού των όρων και προϋποθέσεων ηλεκτρονικής υποβολής στοιχείων για θέματα αρμοδιότητας του Σώματος Επιθεώρησης Εργασίας (ΣΕΠΕ) και Οργανισμού Απασχολήσεως Εργατικού Δυναμικού (ΟΑΕΔ), όπως τροποποιήθηκε και συμπληρώθηκε με την υπ' αριθ. 28153/126/28.08.2013 απόφασή του (ΦΕΚ 2163/Β/30.08.2013)», (ΦΕΚ Β 2390/08-9-2014).